Черкез-Али

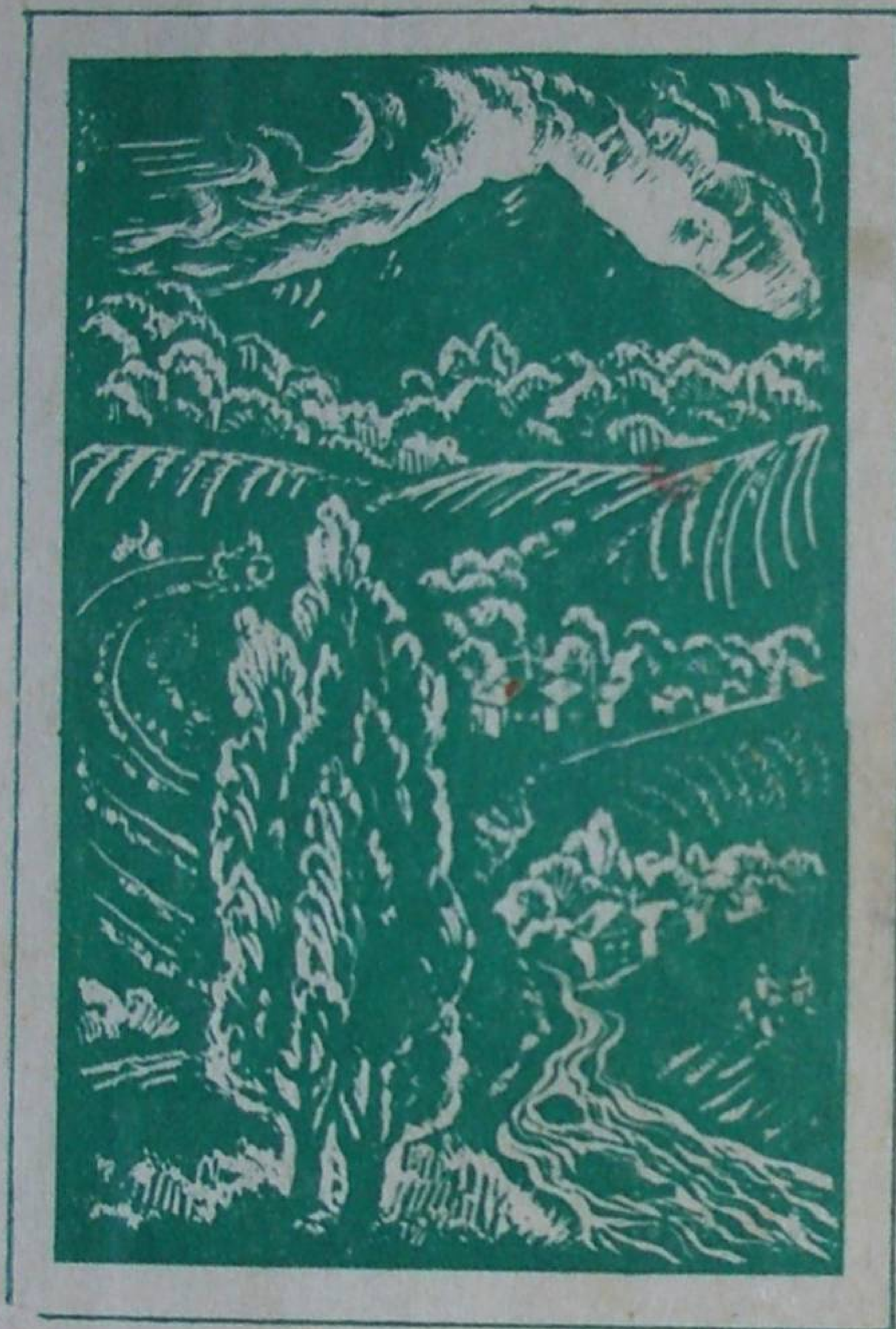

САБАЛАР КЪУЧАГЪЫНДА

Черкез-Али

САБАЛАР КЪУЧАГЪЫНДА

РОМАН

Гъафур Гъулам адына
Эдебият ве санъат нешрияты
Ташкент — 1973

БИРИНДЖИ КЪЫСЫМ

I

Орман... Гедженинъ бей вакъыты. Орталыкъ чымчырт. Къушлар сускъан, копеклер авламай. Сувукънынъ зеэринден бутюн махлюкълар сакълангъанлар. Тюкюрсенъ ерге тюшмейджек. Эр шей терен къар астында. Ирмакъларнынъ шырылтысы эшитильмей. Олар буз къатмерлери тюбюнден акъалар. Голлер де буз тюбюнде. Бу джансыз тынчлыкъны паттасатта арчаларнынъ ве чамларнынъ чытырдысы боза. Сувукътан тереклер чатлайлар. Тюм-тюз чёльни анъдыргъан Кама озенининъ устюнде къарлы шейтан бораны ойнай.

Кой татлы юкъугъа далгъан. Тегиз чам агъачларындан кертилип япылгъан эвлерде орман ишчилери юкъ-

лайлар. Олар ярынки иш кунюне къувет топлайлар, раатланалар. Ялынъыз бир эвде мунарлы ярыкъ корюне. Бу Айриенинъ пенджереси. Айрие юкъламай. Сол авучыны янагъы тюбюне къойып, кровать устюнде янтайып ята. Къаршысындаки агъач бешикте еди айлыкъ къызчыгъы — яш ананынъ бирден бир эвляды, къаны-джигери юкълай. Айриенинъ кроватында эки ястыкъ. Биринде озю ята, дигери бош. О, бош ястыкъкъа аркъасыны айландыргъан. Тосат-тосат козьлерини ачып бешикке бакъа. Сонъра аркъа тарафкъа айланып козь ташлай. Ястыкъ бош. Онынъ саиби аля даа кельмеген Не ичюн? «Бу чатлама аязда о къайда олмакъ мумкюн? Ах, бу дюньяда беклемек деген шей олмагъайды...» Бу тюшюнджелер Айриенинъ юрегини къурт киби кемирелер.

«Янъылдым гъалиба...— дей озь-озюне.— Ёкъ, янъылмадым. Алиман мени севе. Севмеген олса, ана-баба оджагъымдан айырып, мени бу узакъ дияргъа алып келирми эди? Мен онынъ артындан тюшип кельгеним ёкъ. О манъа догърусыны айтмакъ керек эди. Гизлеген олса, бу алчакълыкъ дегильми? Ёкъ, Алиман манъа бойле хиянетлик япмаз. Мен онынъ севгисине инанам. Бутюн варым-вариетимле онъа берильдим. Он докъуз яшына келип, къызлыгъымны онъа теслим эттим. Сой-сопумдан айырылдым. Эль-эджнебилер арасына келип кирдим. Ёкъ, ёкъ, о мени севе. Бир сыкълет иши олса керек. Бельки башкъа болюкке ёллагъандырлар. Ава сувукъ, къайталмагъандыр»...

Айрие сют киби беяз чыплакъ аякъларыны кроваттан саркъытты. Пармакъ уджларынен папучлерини араштырып кийди. Чубалгъан къара сачларыны эки къолунен омузларынынъ устюне ташлады. Яваштан адымлап бешикнинъ янына кельди. Фиданенинъ нагъышлы ёргъанчыгъыны тюзетти. Бешикнинъ кенарларындан тутып, даа къызлыкъ ренки кетмеген кирез киби дудакъларыны назиктен Фиданенинъ манълайына тийдирип алды. Бала сескенди. Анасыны эмген киби дудакъларыны къыбырдатты. Сонъра, кене токътап къалды. Айрие юкъулы козьлеринен онынъ бетине бакъты. Къашларыны, козьлерини эследи. Пек бегенди. «Юкъла къозучыгъым, юкъла», деп бешикни саллап ташлады. Сонъра пенджеренинъ янына кельди. Токъталды. Динъленди. Перденинъ бир уджуны котерди. Тышта къаранлыкъ. Бир шей корьмеди ве эшитмеди. Фидане ынъранды. Айрие бешикни

яваштан саллады ве недендир къоркъкъан адам киби, «Юкъла къызчыгъым, бабанъ гъалиба кельмейджек», деп пысылдады. Бу сёзлерден сонъ Айриенинъ ичине буз тюшкен киби олды. Эти-тени чимирдеди. Къалтырап ёргъан тюбюне кирди. Козьлерини юмды. Лякин, юкълап оламады. Кене хаяллар дерьясына даллы: «Алиманнынъ бойле кельмеген геджелери ола тургъан эди. Лякин мени хаберсиз къалдырмай эди. Ишке кетеджекте, я да акъшам аш вакътында: «Ярын келип оламам бельки» деп ташлай эди. Мени о вакъыт бир шей раатсызламай эди. Амма шимди... Хусусан Фидане догъгъан сонъ бу адетини вазгечти. Эм гедже къалувны сыкълаштырды. «Ёкъ, бу къамырда бир къыл бар». Коюмизде къомшумыз Ниетша акъайнынъ къарысы Мелек апте, акъайы кельмесе, эр вакъыт шай дей тургъан эди. Анам да онынъ гонълюни алып, «Акъыз, эр шейден къыл къыдырмазлар» деп шакъалаша эдилер. Я меним гонълюмни ким алсын? Сырдашмагъа кимсем ёкъ. Бутюн эгленджем Фидане олды. Ёкъса мен, Фидане догъгъан сонъ, Алимангъа дикъкъатымны эксильтимми? Ола билир, мен буны сезмегендирим. Анам тевекель айтмай эди: «Акъай деген шей балам, тыпкъы саат кибидир. Оны вакътында къурмасанъ, чыкъырыкъларыны майлап турмасанъ, бир кунь илле устасынынъ къолуна тюшер»,— дей эди. Лянет, шейтангъа. Ёкъ, мен Алиманда бойле субукълыкъ сезмедим»...

Айрие бираз тынчланды. Узун кирпиклери ёргъун козьлерининъ устюне саркътылар...

Пенджере тюбюнде лакъырды эшитильди. Сонъра, къадын хихилдысы чыкъты. Айрие сескенди. Динъленди. Къадын бир даа хихилдап алды. Давуш къапы тарафкъа авушты. Айрие къалтырады. Чильтер шалыны омузлары устюне ташлады. Къапыгъа тараф адымлайджакъ олды. Джесарети етмеди. Барып кровать устюне отурды. Къапы къакъылды. Бу, Алиманнынъ давушына бенъзей эди. Айрие турды, пармакъ уджларына басып, яваштан къапыны ачты. Алиман насылдыр бир къадыннынъ къолундан тутып, оны эвге давет этти. Къадын ичери адымлады, онынъ артындан Алиман кирди. Пальтосыны чыкъарды. Айрие пальтоны алып чюйге ильмек истеди, Алиман онъа бермеди, озю ильди. Сонъра къадыннынъ пальтосыны алып кене шу чюйге ильди. Айрие эки козюни Алимандан алмады. Алиман исе, оны эслемеген киби, озь ишини япа берди.

— Не шашып къалдынъ Марина, мына кровать, яслан,— деди о сувукъ къанлыкъынен.

— Чай кетирейимми?— деди Айрие онынъ лафына эмиет бермеген киби.

— Керекмей!— деп кесгирди Алиман.

Къадын эп аякъ устюнде отура. Онынъ санки тили тутулгъан. Индемей. Кимерде бир бешикке тараф козь эте. Сонъра озюни гунясыз бир махлюкъ ерине косьтереджек олып, козьлерини сюзип ташлай. Кулюмсирейджек ола, лякин кулип оламай. Бетининъ къаны къача, сувукъ йылангъа ошап къала.

— Марина, не къатып къалдынъ я? Юрь, кроватькъа ерлеш!— деди Алиман текрар. Марина кене отургъан еринден къыбырдамады. Онынъ эки козю Айриеде ве бешикте эди. Алиман сычрап турды. Маринанынъ белинден тутып, кровать тарафкъа итеди. Марина тиреледжек олды, омузлары арткъа къайрылды. Алиманнынъ кокюсине таянды. Лякин, кучьлю къоллары оны кроватькъа ерлештирдилер.

Бешик янында, аякъ устюнде къатып къалгъан Айрие, аля даа меселенинъ аслына етмей. О, Алимангъа бакъа, онынъ козьлеринде мерамет, инсаниетлик нурлары сечмек истей. Хайыр, Алиман адамлыкътан кечкен. Аксине, озюнинъ япкъанына гъурурлана. Акъайлыкъ косьтермек истей. Айриенинъ козюне бакъмай, бешикни эслемей. Агъызынъдан янъылып бир лаф чыкъмасын зеэрини пускюреджек къатиль киби долана.

— Не шашып къалдынъ, сёндир ярыкъны!— деди о. Сонъра гимнастёркасыны чыкъарып, кроватькъа отурды. Къушагъыны бошатмагъа башлагъаныны корип:

— Алиман, джаным, сен не япасынъ шу?— деп ташлады Айрие.

— Не япкъанымны коресинъ де гъалиба,— деп, Алиман кроватькъа созулды.

— Ёкъ, ёкъ! Ич оладжакъ шей дегиль, Алиман! Ольдюрме мени, баланъны аджы!

Айрие бутюн кевдесинен онынъ устюне йыкъылды. Аюв панджасы киби къара юнли къоллар Айриенинъ назик, юфкъа беденине япышты. Айрие пол устюне серилип къалды.

— Масхара, бу недир сенинъ эткенинъ?!— деп Айрие еринден котерильди.— Мен о къанджыкъны тёшегиме яткъызмам! Тур, оросну!

Энди озюни джоймагъа башлагъан Айриенинъ назик пармакълары Маринанынъ сачларына санчылды.

— Алёша, бу не, бу насыл медениетсизлик?— деди о Алимангъа бакъып.

— Бакъ сен о юзсизге, меним тёшегимде даа медениет къыдыра. Мына санъа медениет, мына, мына...

Алиман Айриенинъ белинден котерип алды. Алды амма, онынъ къолларыны Маринанынъ сачларындан айырып оламай. Айриени не якъкъа къакъыштырса, Маринанынъ башы да о якъкъа саллана. Буны корьген Алиман Айриенинъ къолуна къатты бир юмрукъ эндирди. Айрие такъаттан кесильди, полгъа серильди. Эссизленген киби олды. Онынъ ачувдан сыкъылгъан авучларында Маринанынъ юлкъулгъан сачлары къалды.

Бираз сукюнеттен сонъ, Марина Алимангъа янтайып:

— Мен кетем, азизим, мында къалмайым,— деп онынъ козьлерине бакъты. Сонъра Алиманнынъ юнли кокрегини къолунен сыйпап алды. Алиман онынъ пармакъларыны авучына сыкъып, дудакъларына якъын кетирди. Опеджек олды, опьмеди. Янагъына тийдирди, сонъ бирден ташлады. Маринанынъ къолу авада къалды, Алиманнынъ бойнуна асылмагъа джесарети етмеди.

— Мен кетем,— деди о текрар.

— Бир якъкъа кетмейджексинъ!

Алиман кестирип шай дегенинен Марина Айриени ишмар этип косьтерди.

— Эмиети ёкъ,— деди Алиман.

Марина юрекленди. Эки къолунен онынъ бойнуна атылды. Алиманнынъ къалын джелькеси Маринанынъ омузына эгильди. Кирпи териси киби серт тюкли янагъыны Маринанынъ янагъына тийдирип алды.

Узакътан копек давушлары эшитильди. Эм бир копек дегиль. Бир къач копек авлай. Давушлар кеттикче якъынлай. Фидане уянды. Айрие сескенди. Фидане кескин сес чыкъарып агъламагъа башлады. Айрие козьлерини ачты. Бетине саркъкъан сачларыны котерип сыйпады. Отургъан еринден четке-чевреге козь ташлады. Турмакъ истеди, турамады. Такъаты етмеди. О санки тюш корип уянды. Чырайынынъ бенъзи къачты, дудакълары агъарды. Копек давушлары онынъ къулагъына да кирди. Элесленди. Лякин эмиет бермеди. «Фидане бундан абдырап уянса керек», деп тюшюнди. Бутюн такъатыны джыйып еринден турды. Агъызыны ачып бир лаф айтмады. Онынъ ичюн

эписи бир эди, дерсинъ дюнья биткен де, аятынынъ сонъу кельген. Аркъасыны кроватькъа тараф чевирип бешикнинъ янына кельди. Фиданени къолуна алды. Лифчигининъ дёгмесини къутарып, эвлядыны кокюсине басты. Фидане сусты. Козьлери юкълай, дудакълары къыбырдай. О ана сютюнден леззет алмакъта эди.

Копек давушлары эвге якъынлагъанда тындылар. Лякин, азбарда лакъырды эшитиле. Айрие пенджереге тараф ынтылды. Тышары бакъып етиштиралмады, къапы къакъылды. Айрие баланы бешикке яткъызып, сонъра къапыны ачмакъ истеди. Къапы къатты къакъылып башлады. Алиман турды. Омузына пальтосыны ташлады ве къапынынъ янына келип бираз токъталды.

— Ким бу?— деди о къапыны ачмайып.

— Ачынъыз, милицияданмыз. Кедровкадан кельдик.

Алиман Маринагъа тараф козь этти. Сонъра сувукъ козьлеринен Айриеге бакъты. Марина дивар бетке чевирилип, омузларына ёргъанны тартты. Алиман къапыны ачты. Ичери ешиль япынджалы эки адам кирди. Айрие къапыны къапатаджакъ олып босагъадан бакъса тышта копеклернинъ янында тургъан учюнджи бир адамны даа эследи. Копекнинъ бири босагъа янындаки валенкилерни къокълай. Бу Маринанынъ валенкилери эди.

— Багъышланъыз, Алиман Шакирович Шахардин сиз оласызмы?

— Меним.

— Я сиз ким оласыз?

Бу суаль Айриеге берильди.

— Мен, мен онынъ апайы олам.

— Айрие Шахардина?

Айрие эбет, деген киби башыны сильскти. Онынъ юреги кене раатсызланып башлады. «Меним адымны къайдан биле экен бу адамлар», деп тюшюнди.

Фидане юкълап къалгъан эди. Айрие оны тез-тез бешикке ерлештирди, устюни орьтти ве яваштан бешикни саллап ташлады.

— Юкълагъан ким? Уятынъыз!— деди милиция хадими кроватькъа ве Алимангъа бакъып.

— Ким олгъаныны озюнден соранъыз.

Хадим япынджасынынъ этегини баланынъ бешигине илишмесин деп арткъа тараф котерип ташлады да, кроватькъа якъынлашты. Маринанынъ омузындан тюртип:

— Марина Ласточкина, турынъыз!— деди.

Марина индемеди. Эшитмемезликке урды.

— Марина Ласточкина!

Марина меселенинъ асылыны та узакътан копеклернинъ авлагъаныны эшиткенде анълагъан эди. Онынъ ичюн о эвден чыкъып кетмек истеген эди. Кетип етиштиралмады. Алиманнынъ ярдымына ишанды. Алиман бу ернинъ къурты. Онынъ хызмети де джинаетчилерге къаршы. Болюкте хозяйство ишлерининъ мудири олып чалышкъанына баягъы вакъыт олды. Арбий хызметтен бошалгъан сонъ, бу ишке тайин этильген эди. Марина онынъ бу орталыкъларда къазангъан базы итибарыны эльбет де биле. Шунынъ ичюн Алиманнынъ якъасыны бошамай юрди.

— Марина Ласточкина!

Бу сес онынъ юрегине окъ киби санчылды. Энди иддалашмагъа шей ёкъ. Онынъ изине догъру тюшкенлерини анълады.

— Ласточкина дегиль, Бубенцова!— деди Марина ёргъаныны ачып.

— Ве Марина Летучкина,— деп къошты хадим.

— Учеви де сиз оласынъыз, турынъыз!— деди дигер хадим.

Марина кене турмай. Йымшакъ кровать устюнде керилип башлады. — Алёша! Кель тувгъаным, сонъки кере...

Алиман еринден къыбырдамады. О таш кесилип къалды. Айриеге бакъты. Айрие юмгъан агъызыны ачмады, Алимангъа аркъасыны чевирип бешикке тараф адымлады.

— Тур еринъден Ласточкина! Сенинъ балдырларынъны корьмеге кельмедик мында. Шахардин, сен де кийин. Он беш дакъкъа муддет сизге.

II

Арадан эки афта кечти. Ава бираз тынчланды. Ель эксильди. Кама бетте де къар бораны токътады. Кунеш шавлелери къар данечиклерини кумюш киби йылтыраталар. Аванынъ темизлигинден озюнъни тендюрист дуясынъ, енгиль нефес аласынъ. Кунеш парылдай, лякин къыздырмай. Бойле авада ишлемек де яхшы, кезинмек де. Я джюйрик ат екип, чананен сагъыр орман ичине выз киби синъип кетмекни айтмайсынъмы? Айрие бойле аваны, манзараны пек севе эди. Екъ, шимди онынъ тю-

шюнджеси башкъа. Онъа къышнынъ дюльберлиги бир тюрлю зевкъ бермей... Арчаларнынъ пытакълары къарнынъ агъырлыгъындан ерге саркъкъанлар. Олар, гуя агъыр юк астында къалгъан киби башларыны эгильткенлер. Айрие ёл бою бу арчаларгъа козь ташлай да, «Олар да мени анълай, манъа къайгъылы бакъалар, меним киби сюкюнетке далгъанлар» деп тюшюне.

ГАЗ—69 машинасы Кедровка оперпунктынынъ алдына келип токътады. Машинадан къуджагъындаки баласынен Айрие тюшти. О догъру оперпунктнынъ къапысына тараф адымлады. Айрие бу ёлларны энди огренип къалды. Алиман алынгъандан берли эки куньде бир мында келип къайта. Келе, амма, файдасыз. Бир шей анълап оламай. Шу мусибетли гедждеден сонъ, не олды-не къалды, Айрие бильмей. Бугунь оны Алиманнен корюштиреджеклер. «Асыл манъа оны корьмек керекми?» деп тюшюне Айрие. Бойле виджденсызлыкътан сонъ, онынъ тек бетине тюкюрмек ляйыкъ. Ёкъ, бильмек керек, себеби не? Бойле алчакълыкъкъа къапылмагъа не меджбур эткенини бильмек керек. Корюштирсинлер, зарар ёкъ. Бир даа козь-козьге келип лаф этейик. Акъай о, бельки, шу быралкъынынъ себебинден янълышкъандыр? Баламнынъ да бабасы. Эр алда корюшсек джаным раат оладжакъ...

Айрие балабан бир одагъа кирди. Оданынъ ичинде тоны ве пальтосыны чыкъармайып бир къач адам отура. Оларнынъ чырайларына дерсинъ къар ягъгъан. Кимсе лаф этмей. Айриенинъ киргенини биле эслемедилер. Ода сыджакъ. Айрие баланынъ белини чезди, тахта отургъыч устюне яткъызды. Пальтосыны ташлайджакъ олды, ташламады. Адамларнынъ союнмай, тыш урбанен отургъанларыны эследи. Бираздан сонъ сыкълетленди. Даянамады. Башындан шалыны чезди, пальтосынынъ якъасыны ачты.

Къапыда невбетчи корюльди. Ода ичиндеки адамларны козюнен сюзип чыкъты да:— Шахардина!— деп чагъырды. Айрие абдырап балагъа япышты. Къапы янында отургъан невбетчи онъа киреджек одасыны косьтерди. Оданынъ къапысына къара мешин орьтюли эди.

Стол башында мазаллы ве дюльбер майор отура. О Айриени корьгени киби кулюмсиреди.

— Баланъыз юкълаймы?

— Юкълай.

— Диванъгъа къойынъыз, къолларынъыз раатлансын. Ушюдинъизми?

— Ёкъ, машинада сыджакъ эди.
— Алиман Шакирович Шахардинниnъ апайы оласызмы?
— Апайы.
— Не вакъыт эвлендинъиз?
— Экинджи йылгъа айланды.
— Яхшы яшайсызмы?
— Пек яхшы эдик. Мынавы бала догъгъан сонъ...
— Я бала догъмаздан эвель?
— Яхшы эдик.
— Севесизми акъайынъызны?
— Севем.
— Я о сизни?
— Бильмейим.
— Буны догъру айттынъыз. О сизни...
Айрие майорнынъ козьлерине тикилип бакъты.
— Ёкъ, мен бир шей демейим. Эльбетте, сиз севген сонъ, о да сизни...
Айрие башыны ашагъы саркъытты. Майор суаллерининъ ардыны кести. «Казбек» къутусындан бир папирос алып, бош тарафыны тырнагъынен чертти, сонъра уфюрип агъызына къапты. Чекмеджени тартты, серник ёкъ эди, джеплерини бакъты, ёкъ. Ериндеп турды, Айриенинъ янашасында къызарып тургъан собанынъ къапагъыны ачты. Уджу янып сёнеяткъан акъкъайын кусевини алып, папиросыны тутандырды. Стол башына кечти. Айриеге козь къуиясындан бакъып папиросыны джигерлерине къадар чекти. Агъызындан, бурнундан тютюн чыкъарды, азгъана козьлери яшлангъан киби олды. Кене индемей кягъытларыны къарыштырып башлады.
Бу аджиз дакъкъалар ичинде Айриенинъ козьлери огюнден чокъ шейлер келип кечти. Лякин, Алиманнынъ косьтерген сонъки унери даяныладжакъ шейми? Насыл олса да, о кене Алиманнен корюшмек фикиринде эди. Онынънен козь-козьге келип, сонъки кере лаф этмеге, онынъ агъызындан:— Багъышла Айрие,— деген сёзни эшитмек истеди.
Майор Айриенинъ фикирини козьлерине бакъкъанда анълады.
—Эринъизни корьмек истейсизми?— деди о.
— Истейим.
— Яхшы, биз сизни корюштирирмиз. Башта мынавы кягъытнен таныш олунъыз,— деп Айриенинъ алдына бир

папка ачып къойды. Майор Айриени сынап корьмек истеди. «Ола билир, акъайынынъ базы бир ишлеринден хабердардыр. Меселенинъ тез ве догъру чезильмесине ярдым этер,» деп тюшюнди.

— Алынъ, окъунъ. Ашыкъмай окъунъ. Кельген машинанъызнен эвге къайтырсыз.

Айрие бутюн дикъкъаты ве тюшюнджесинен папканынъ ичине далды: «Шахардин Алиман Шакирович, 1920 сенеси догъгъан... Астраханьда. Бабасы татар. Анасы Азербайджанлы... Эвли. Къадыны...»

Майор Айриенинъ козюне бакъты.

— Булар ойле меракълы дегиль, сиз о якъыны окъунъыз,— деп кягъытны айландырды. «Марина Ласточкина, кене о Бубенцова, кене о Летучкина, джинаетчи-рецидивистка. Хырсызлыкъ япып, экинджи кере суд олды. Сонъки кереси колониядан къачты. Ёлда ат чанасынен шеэрден келяткъан къадын — учь баланынъ анасы Фрося Вяткинанынъ ёлуны баса. Урбаларыны ташландыра. Пальтосыны алып устюне кие. Валенкилерини, антерини, шалыны ве юзь сексен кумюш акъчасыны ала. Къадынны тюп урбасынен орман ичинде къалдырып, чанагъа минип къача. Шеэрге якъынлашкъанда атны, чананы ташлай. Бир кунь Шахардин Алиман Шакировичнен таныш ола. Сыкъ-сыкъ корюшип башлайлар. Бири-биринен эр ве къадын киби яшайлар. Шахардинни джан-юректен севгенини бильдире. Озюне джельп эте. Ондан документлер ала, ниает паспорт саиби ола. Фрося Вяткина орман ичинде йыкъылып, эссизлене. Бузлай ве оле. Къар куртюги онынъ джесетини орьте. Къыдырувлар нетиджесинде Фросянынъ джесети ве устюнден чыкъарылып алынгъан пальто тапыла. Ласточкинанынъ изине тюшюле. Бойлеликле, къабаатсыз гражданка Фрося Вяткина фаджиалы суретте эляк ола. Джинаетчи Марина Ласточкина исе Шахардин Алиман Шакировичнинъ къанаты астында гизлене»...

Айрие артыкъ окъуп оламады. Козьлери мунарланды, башы айланды. Майор графинден сув алып Айриеге узатты.

— Ичинъиз, яхшы олур,— деди о, ве Айриенинъ муляйим, гунясыз козьлерине бакъып къалды.

— Демек, сизнинъ бу шейлерден хаберинъиз ёкъ. Яхшы. Имза этинъиз.

— Неге?— деди Айрие сёнюк козьлеринен майоргъа бакъып.

— Хаберинъиз олмагъанына.

Айрие джансыз адам киби пармакъларыны зорнен къыбырдатып, имза чекти. Насыл имза эткенини озю эследеди, къалеми папканынъ устюне тюшип кетти. Майор папканы алып, стол устюне къойды.

Айриенинъ козьлери яшланды. Назик дудакълары къалтырады. Бир шейлер сорамакъ истеди, айтып оламады. Дудакъларынынъ къалтырагъанындан тили айланмады. Фиданенинъ ёргъанчыгъы арасында къыстырып къойгъан орьнекли явлучыгъыны алды. Кичкене авучына сыкъып, дудакъларына басты. Янакълары устюне тыгъырып тюшкен козь яш тамчыларыны майоргъа косьтермейджек олып, башыны ашагъы эгильтти. Ерге бакъты, козьлерини юмды. Къара кирпиклерининъ уджлары сыланды Айрие енгильден явлукъны козьлерине тийдирип алды ве башыны котерди. Ич бир шей олмагъан киби, кене майорнынъ козюне бакъты. Майор онынъ муляйим, дюльбер бетинде, агъламсырагъан козьлеринде къадынлыкъ гъуруры сезди.

— Сиз, джесюр къадынсыз, урьметке, севгиге ляйыкъ къадынсыз, Айрие,— деди ве невбетчини чагъырды.

— Шахардинни алып келинъиз, корюшсинлер.

— Екъ, кетирменъиз! Риджа этем.

Айрие бу сёзлерни къычырып айтты ве еринден котерилип тургъаныны сезмей къалды. Невбетчи майоргъа бакъты.

— Кетирменъиз!— деди майор.

Сонъра Айриенинъ янына кельди. Омузлары устюнден саркъып тургъан шалынынъ уджуна санчылып къалгъан чам ярчыгъыны алып ташлады да:

— Раатсызланманъыз, даа онынъ бу джинаетте догърудан-догъру иштирак эткени-этмегени тасдыкъланмады. Джинаетчи Марина. Иш этрафлыджа бакъылгъан сонъ, къабаатсыз танылса, къайтарырмыз.

— О сизинъ ишинъиз,— деди Айрие озь-озюни къолгъа алып.— Къанун оны къайтара билир амма... Айды, сагълыкънен къалынъыз, майор аркъадаш...

Газик еринден кочти. Айрие Фиданени ёргъанына сарды. Белини къырмызы лентанен сыкътырып багълады. Онынъ тек козьчиклери йылтырай. Анасына бакъа, бир шейлер айтмакъ истей, сонъра козьлерини четке айландыра. Онынъ бир шейден хабери ёкъ. Бабасы демир пармакълыкъ артында. Не ичюн? Анасыны ашшалагъаны, аякъ астына алгъаны ичюнми? Екъса, башкъа джинает

ичюнми? Я анасынынъ намусы тапталгъаны джинает дегильми? Не ичюн анасы онынъ урьметини къазанып оламады. Ёкъса, Айрие акъикъий севгиге ляйыкъ дегильми эди? Ёкъ, Фидане шимди бу шейлерни бильмей. Онынъ бу агъыр дакъикъаларда бутюн келеджек аятынынъ такъдири чезильгенинден хабери ёкъ. Бабанен яшайджакъмы, бабасыз оседжекми, о бильмей. О ялынъыз агъламагъа биле. Ялынъыз ана сютининъ леззетини-дамыны биле.

Айриенинъ башы тюшюнджеден агъырлашып кетти. Санки, онынъ бойнуна бир пудлыкъ демир илинген. Янъы догъгъан ай киби индже айланма къашларынынъ ортасында бир тюйимчик пейда олды. Бу — тюшюндже, къаарь ве къасевет нокътачыгъы эди. «Янъгъыз къалдынъ къызчыгъым. Анамлар узакъталар. Сой-сопумыз ёкътыр мында. Къыш, сувукъ. Яхшы ки, эвде одунымыз чокъ. Къартоп бар, курпе де етерлик. Баарьни тапсакъ анамларгъа кетермиз. Мен бабанъдан бу шейлерни беклемеген эдим. Алчакъ адам экен. Четте-буджакъта чарпынып юргени етмеген, даа эвге де алып келип... Ана санъа,— инсан не этсе, озюне этер,— дегенлери бойле шей экен. Башынъа еттинъ, бизни де масхара эттинъ, ёл ичинде къалдырдынъ».

Бу тюшюнджелер Айриенинъ мийини ёралар, къаныны сувуралар. «Къуртулыр экенми? Я къуртулса, меним козюме насыл бакъаджакъ, утанмайджакъмы? Онда юзь ёкъ экен. Утанмакъ ичюн инсангъа юзь керек...»

Шофер Айриенинъ терен тюшюнджелерге далгъаныны эслеп, сёз къошты:— Не башынъызны астынъыз, бир эки куньден акъайынъыз эвде олур. Бельки онынъ къабааты ёкътырдыр. Бираз акъыллландырмакъ ичюн тутсалар керек,— деди.

Шофернинъ бу сёзлери Айриени тюшюнджелер алкъасы ичинден тартып чыкъарды. О башыны котерип, шоферге бакъты. Терен кокюс кечирди, озюни енгиллешкен киби ис этти. Къашларынынъ ортасында пейда олгъан тюйимчик чезилип кетти. Чырайы кене эвелькиси киби муляйимлешти, озюнинъ дюльбер ренкини алды. Шофер Айриенинъ тынчлангъаныны корип, кулюмсиреди ве кене бир шейлер айтмакъ истеп, онъа тараф бакъты.

— Огюнъе бакъ,— деди Айрие.— Къар куртюгине батып къалырсынъ.

Батмам! Сизинъ киби гузель ханымны авадан учурып кетерим.

— Сизлер, эпинъиз, къадын корьсенъиз авадан учурмакъ истейсиз, амма, батып къалгъанынъызны дуймайсыз.

— Эр кишилерни баштан чыкъаргъан къадынлар дегильми?

Бу анде Айриенинъ козю алдына Марина кельди. «Коресинъми, акъай кишилер насыл ойланалар, бутюн къадынларны Мариналан бир этелер,» деп тюшюнди.

— Екъ, кимсе-кимсени баштан чыкъармай. Адам, озю адам олмалы. Бу къадынгъа да аит, сизге де шофер аркъадаш.

— О-о сиз анавы Ласточкаларгъа ошамай экенсиз.

— Алла сакъласын. Ольсем ондан хайырлы.

— Бош лаф. Аят пек мурекkeп, билип олмайсынъ. Омюрде ойле олып чыкъа ки, бири Ласточкагъа урула, дигери къарталгъа тутула. Сонъ къайда къонаджакъларыны бильмей юрелер.

— Сен лафынъны ачыкъча айт йигит.

Шофер башыны кене Айриеге тараф бурды. Кулюмсиреп бакъты, бир шейлер айтаджакъ олды, лякин агъызы ачыкъ къалды. Машинанынъ арты тапталгъан къар изинден чыкъып, сол тарафкъа тайып кетти. Сол копчек бош къарнынъ ичине батты, сагъ копчек исе буз устюнде вызлы-вызлы айланып башлады.

— Ой, анасыны,— деди шофер ве къапысыны ачып тышкъа, къар устюне сычрап тюшти. Машинанынъ артына кечип, къар ичине батып къалгъан копчекни бакъты. ойле шараитта юрмеге бильгенини, озюнинъ теджрибели шофер олгъаныны бильдирмек макъсадынен сызгъырасызгъыра машинанынъ артындаки ящикте къалачланып тургъан къалын зынджырны тартып ерге тюшюрди. Сонъра домкратны алып, баткъан копчекнинъ арт рессоры астына ерлештирди.

Ава бозулып башлады. Кунеш къар булутларынынъ артына сакъланды. Тёпеден япалакълап сепелеген къар данечиклери ёлнынъ устюне беяз чаршаф киби орьтюльди. Машинанынъ тёпесини индже къар шербентиси къапла-ды. Айрие еринден истемей-истемей турды, сагъ тарафтан къапыны ачып ёлгъа чыкъты. Машинанынъ артында чалышмакъта олгъан шофернинъ манълайында тер бурьтюклерини корип, озюнинъ четтен бакъып тургъанына эфкярланды.

— Ярдым этейимми?,— деди Айрие. Шофер онынъ лафына къулакъ асмады, ишини девам этти. Копчекнинъ

алдыны куреп, аякъларынен яхшы таптады ве зынджырны копчекнинъ тюбюне ерлештирди. Домкратнен машинаны котерип копчекке берген агъырлыкъны эксильтти. Сонъра, руль башына кечип, яваштан кочюрди ве ич бир зорлукъсыз ёлгъа чыкъты.

Айрие къуванды. Шофер зынджырны ве домкратны алып ящикке котерип атты. Устюнинъ къарыны памукъ къолчакъларынен къакъты ве кулюмсиреп Айриеге бакъты. Айриенинъ манълайы устюнден саркъкъан сия сачларына къар йылдызчыкълары япышып къалгъан. Къашлары ве янакъларында ириген къар данечиклерининъ кумюш киби йылтыравукъ тамчылары корюлип турмакъта. Янакълары гульпенпе алмасы киби къызаргъан. Дюльбер, назик дудакълары озь ренкини джоймагъан.

— Боран чыкъмагъайды баре,— деди Айрие машина кочкенинен.

— Каманы кечсек, сонъ къоркъмагъа шей ёкъ. Ормангъа кирген сонъ истесе шейтан бораны чыкъсын,— деди шофер Айриеге бакъып. О Айриенинъ сачларында иримеге башлагъан къар данечиклерини даа шимди эслеп алды. Сонъ, негедир базанып, Айриеге шакъа тарзында лаф къошты:

— Сизни къар астында бираз 'даа тутмакъ керек экен, языкъ, бильмедим.

— Ничюн я, сизге не этмишим бар?— деди Айрие озюни сербест тутып.

— Асыл къара козь, къара сач адамгъа къар пек яраша. Сиз, къар анасына ошап къаладжакъ экенсиз де.

— Айды, сен огюнъе бакъ, кене сафсаталап башладынъ. Бизден энди эписи кечти. Къар къызы да, къар анасы да...

Айрие кене тюшюнджеге далды. Лякин шакъа севген бу шофер йигит онынъ хаялланып башлагъаныны эслей де, илле бир шей айтып лафкъа кене джельп эте.

— Сизден эр шей кечсе, бизлер не япаджакъмыз? Ойле пек тез рухтан тюшменъ. Алиман Шакирович бу ерлернинъ къарталы. Онынъ пек чокъ япкъан йигитликлери бар.

— Онынъ йигитлигине вакътынен биз де сукълангъан эдик, амма... Эр йигитнинъ бир къусуры ола экен...

Машина Камагъа якъынлашты. Шофер дикъкъатыны арттырды. Машинанынъ чабиклигини эксильтти. Бу ернинъ шараитыны, икълимини бильмеген адам, шим-

ди озюнинъ къоджаман озен устюнден кечеяткъаныны ич де анълап оламайджакъ. О, кендисини тюм-тюз чёль бойлап кетем беллейджек. Акъикъатен, бузлагъан озеннинъ устюнде адам боюнджа къар ягъгъан. Озенден узанып кеткен тюм-тюз мейданлыкънынъ устюнде ич бир къара нокътачыкъ корюнмей. Конделен кестирип озеннинъ о бир четине чыкъкъан чана ёлу, эки тарафтан дивар киби къалангъан къар куртюги арасындан кете. Мында машина тайып, ёлдан чыкъар демеге аджет ёкъ. Эр алда, адам джан котере, дейлер. Озен устюнден машинанен кетеяткъанынъны билип, хавфсырайсынъ. Шофер, индемей тургъан Айриеге бакъып алды.

— Мына, отькен йыл бааръ ташкъыны вакътында Алиман Шакирович мында буюк джесюрлик косьтерди,— деди.— Бир къач адам чанагъа къартоп юклеп койден къайта эдилер. Озеннинъ ортасына кельгенде буз чатлады. Бузнынъ бир тарафы къая киби юкъары котерильди, дигер тарафы сувгъа авдарылды. Заваллылар, аты ве чанасынен буз тюбюне кеттилер. Бу фаджианы, мына, бизим шимди тюшип кельдигимиз джапнынъ тёпесинден авджы корип къала. О тюфек атмагъа башлай. Бу ерде адет шай. Тюфек сеси эшиткен адамлар ярдымгъа джувуралар. Не къадар патроны бар эписини атып битирген. Къайдандыр, башта Алиман Шакирович келип чыкъа. Меселени анълай, амма кеч. О заваллыларны энди тапсанъ ал. Шу арада озен ёлунда кене бир чана пейда олгъан. Оларнынъ ортада буз чатлагъы олгъанындан хаберлери ёкъ, эльбетте. Алиман Шакирович авджынынъ лыжаларыны алып байырнынъ тёпесинден тайып, чананынъ огюне чыкъа. Оларны артына къайтарып фаджиалы олюмден къуртара. Ондан сонъ, буз кочип кеткенге къадар, Каманынъ устюнде кимсе корюнмеди. Ялынынъ эр эки тарафында къаравуллар турдылар. Буларнынъ эписини Алиман Шакирович япты. Онда арбий низам бар, эм ишини де арбийдже япмагъа севе.

— Мен бу хаберни эшиткен эдим. Оларнынъ арасында бизге таныш олгъан бир адам да бар экен,— деди Айрие.

Машина ормангъа якъынлашты. Баягъы вакъыт даа кетмек керек. Орман ичинде энди къаранлыкъ чёкип башлады. Шофер газгъа басты, машина вызылдап юксек чам ве арча тереклери арасына кирип кетти.

— Сиз дженкте олдынъызмы?— деди Айрие.

— Екъ, етиштиралмадым. Мен барып чыкъкъандже дженк битти. Хызметимни одеп къайттым.

— Озюнъиз не ерлисиз?

— Бу ерлим. Ерли чалдон.

— Я ойле дегенинъиз не?— деп кулюмсиреди Айрие.

— Эшитмединъизми? Бизлерге, ерли халкъкъа ойле дейлер.

— Э бу сизнинъ таныш чамларынъыз экен даа,— деп Айрие машинанынъ пенджересинден кокке догъру узанып кеткен сап-сары чам тереклерине бакъты.

— Эльбет де, алышкъан еринъде яшамакъ къолай келе Манъа чокъ ерлер теклиф эттилер. Яхшы къызлар да расткельди Къалмадым. Озь чалдонкама келип эвлендим.

— Яхшы япкъансынъ. Меним киби матюв дегиль экенсинъ. Алиман Шакирович капитан эди. Фашистлерни коюмизден айдап кеттилер. Сонъ аскерлеримиз бир ай къадар бизде отурдылар. Шу адам козюме пек яхшы корюнди. Бутюн аскерлер онъа табий олалар, оны селямлайлар, онынъ мусаадеси олмаса кой ичинде биле чыкъып юрмейлер. Алиман бизим эвге келип башлады. Мени севгенини ве манъа эвленмек истегенини айтты. Мен разы олдым. Анам къарышмады:— Озюнъ билирсинъ,— деди. Акъранларым:— Шаштынъмы Айрие,— дедилер. Мен оларны динълемедим. Мени куньлейлер белледим Къыскъасы, эвлендик. Чокъкъа бармай дженк битти. Оны бу якъкъа хызметке ёлладылар. Меним козюме бир шей корюнмеди. Истесе дюньянынъ четине ёлласынлар, дедим.

— Э. офицер апайы олгъан сонъ, о якъы белли, по морям, по волнам...— деп тишлеп алды шофер.

— Меним о вакъыт по морямдан хаберим ёкъ эди.

— Амма, шоколаддан хаберинъиз бар экен.

— Сиз ярамаз чалдон экенсиз. Шай зытыма тие берсенъиз, лаф этмейджем. Айдай бер машинанъны. Баламнынъ да эси кетти бутюн кунь...

— Эй, эй... Севги дюньяда нелер яптырмай. Лякин, менимдже севги деген шейде алдав ве акъикъат эр вакъыт ян-янаша туралар. Ана шу эки моментни бири-биринден ферќъ этамагъаннынъ севги машинасы илле авариягъа огърай.

— Догъру айтасынъ,— деди Айрие.— Эки къальб бир олмаса, ят ашагъы оль. Мен Алиманны озь къальбимнен, озь аршынымнен ольчедим...

Машина ормандан чыкъты. Орталыкъ кене ярыкълангъан киби олды. Лякин, акъшам якъын эди. Койнинъ оджакълары тютей. Тютюн дос-догъру тёпеге котерилип кете.

— Бу гедже ава даа зияде сувутаджакъ,— деди шофер оджакълардан сырыкъ киби догъру созулып чыкъкъан тютюнни эслеп.

Айрие козюни машинанынъ ог джамына тикти. Къаршыда сыранен къурулгъан агъач эвлернинъ арасындан озь эвини таныды. Ялынъыз онынъ оджагъы тютемей эди. Айрие кене къасевет юкю астында къалды. Шофер бир шейлер даа айткъан киби олды, лякин Айрие онынъ ич бир сёзюни анъламады. О ярынки кунюни тюшюне эди.

III

Язнынъ чилле вакъыты. Едисай вадисининъ къумлыкъ чёллеринде кунеш тёпенъден ура, табанынъдан чыкъа. Эр шей янгъан, къавурылгъан. Алдынъда патта-сатта расткельген къыйыш-къонгъыр саксаулларнынъ базы бирлеринде азгъана ешиллик сакъланып къалгъан. Баарь ташкъынлары вакъытында мейдангъа кельген ирили-уфакълы голлерде сув ерине джам киби бем-беяз туз къатып къалгъан. Этрафта ялынъыз чилле къуртларынынъ чырылтысы эшитиле. Олар чырылдай-чырылдай да, сонъ токътайлар. Гъалиба патлайлар. Оларнынъ чырылтысы тынса, озюнъни аятсыз бир дюньягъа тюшкен киби ис этесинъ. Мында аят барлыгъыны ялынъыз эки шей хатырлата. Бириси — чилле къуртларынынъ чырылтысы, экинджиси — саксауллар. Саксаул не къадар чыдамлы осюмлик экен. О, язнынъ атешли кунешине, къышнынъ аджджы сувугъына, къум боранына, къар боранына — табиатнынъ не къадар къышымы олса, эписине даяна. О атештен башкъа ич бир шейден къоркъмай. Саксаул къум чёллерининъ джаны ве ярашыгъы экен. Бу манзараны сейир этип, газикнинъ пенджересинден бакъып кельмекте олгъан адамнынъ козюне насылдыр бир талдалар корюнди.

— Эслеп оламайсызмы?— деди руль башында отургъан дабла бегли, къымпый козьли къазах йигити.— Биз,

ана, шу ерге бараджакъмыз. Шу корюнгенлер тал тереклеридир. Балтабай урувы сачып къалдыргъан.

— Я озьлери къайдалар?

— Зувгъанлар. Та революция вакъыты. Озьлерининъ шу талларгъа асыладжакъларыны дуйып сыптырылгъанлар.

— Этмишлери олса керек?

— Етерлик экен. Бабамны да къамчылагъан ит огълу. Он учь яшында къызыны бермегени ичюн. О меним энъ буюк аптем экен. Энди анама ярдымы тийип башлагъанда, бу ит огълу итнинъ онъа козю тюшкен. Ким бильсин къачынджы апайы япмакъ истеген. Озю джаиль олса да, бу ерлерде алла кесильген. Бир-эки бинъ къою олгъанынен адамларны айван ерине корьген. Гъарип аптем онынъ излевинден къоркъып озь-озюни якъып ольдирген. Анам да ондан сонъ чокъ кунь корьмеген. Ээ, языкъ, Будённыйнынъ къолуна тюшмеген. Алыр эди пайыны амма...

— Я Амангельдиге расткельген олса?

— О-го!.. Амангельдининъ адыны эшиткенде оларгъа сычан делиги бинъ алтын эди. Сиз оны къайдан билесиз?

— Амангельди Имановнымы? Къазахстан топрагъында яшап да, онынъ киби халкъ къараманларыны бильмемек айып дегильми? Джангильдиннинъ интернациональ отрядыны айтмайсынъмы? О, та он секиз сенеси Владимир Ильичнинъ косьтеришинен Актюбинск фронтына силя етиштирген. Онынъ отряды агъыр шараиткъа бакъмадан Волга бою ялдап Астраханьгъа келе. Каспийни агъач шхуналарнен кечип, Бузачи деген ярым адачыкъкъа чыкъа. О ерден девелернен ве атларнен, ашсыз-сувсыз бир алда къумлыкълардан кечип, Челкар станциясында Москвадан кетирген силя ве патронны Актюбинск фронтынынъ командасына теслим эте. Бу къараманлыкъ дегильми? Сизде ойле къараманлар ве къызыл командирлер даа пек чокъ. Гусман Азербаев он еди яшында экенде беяз казакларнынъ тачанкасыны бир озю къувалап ете де, дёрт пулемётчыны кесип ташлай. Тачанканы, учь атны, пулемётны ве дигер силяларны тутып алып келе. О вакъыт «Къызыл Байракъ» орденинен мукяфатлангъан ильк къазахлардан бири Азербаевдир. Бу джесюр адам Улу Ватан дженкинде де къараманджа курешти. Кене орден ве медаллернен мукяфатланды. Лякин, дженкнинъ сонъуны корип олама-

ды. Уруш мейданында къараманджа эляк олды. Бу ерлерде Совет акимиети ичюн къан тёкип, къатты куреш алып баргъанлардан бири даа Джексенбаевдир.

— Билем, Шакир Джексенбаев сонъундан генерал олды,— деди шофер гъурурланып.

— Генерал-майор эди. Беязлар бойле командирлерден аман тапмай эдилер. Лякин къолларына фурсат тюшсе, хатир бакъмай, озь джанаварлыкъларындан къачынмай эдилер.

— Догъру айтасыз. О копеклер Амангельдини де ойле къыйнап ольдюргенлер. Ах оларны шимди тапсанъ да...

— Олар озь пайларыны алдылар. Амангельди Иманов Тургай уездинде Совет акимиети ичюн къараманджа куреш алып барды. Халкъ ичинден осип чыкъкъан бу къараман уезд арбий комиссары олды. Онынъ ёлбашчылыгъынен тешкиль этильген къызыл аскер отрядлары Актюбинск фронтында буюк джесюрликлер косьтердилер.

— Сиз пек образованный адам экенсиз. Сизинъ киби ёлджу меним машинамда эр вакъыт олсун. Амангельдини менден яхшы билесиз,— деди шофер кулюмсиреп.

— Бильмемек мумкюнми? Ойле къараманларны тарих несильден-несильге етиштире. Амангельди озюнинъ макъсадына иришеджегине, къазахнынъ азатлыкъкъа чыкъаджагъына иманы къавий бир адам эди. О солдатларгъа шойле дей: «Къазах халкъынынъ такъдири большевиклернинъ енъишине багълыдыр. Эгер большевиклер енъильселер, демек биз де енъильдик. Шунынъ ичюн биз бутюн кучь-къуветимизни ортагъа къойып большевиклерге ярдым этмеге борджлымыз».

Алаш-орду бандитлери бойле къараманнынъ башына еттилер. Эр алда, озю корьмесе де, онынъ алып баргъан куреши зая кетмеди. Асырларнен эзилип кельген къазах халкъынынъ Амангельдиге ошагъан бир сыра джесюр эвлядлары Анненков, Дутов киби беяз айдутларны озь топрагъындан сипирип аттылар.

Шофер машинаны къум ёлунынъ ортасында токътатты.

— Бир тюшип аваланмайсызмы?— деди янындаки адамгъа. Экиси де енгиль ишнен бирер саксаул тереги янына бардылар.

— Энди якъын къалды гъалиба?— деди янындаки адам машинагъа мингенинен.

— Бир сааттан барырмыз.

— О-о. Талларны корьгенимиз къайда къалды?

— Чёльде ойле ола, эмдже, козюнънен корьген еринъе барып еткендже кимерде, джанынъ чыкъа.

— Джанымыз чыкъмасын, даа япыладжакъ ишлер чокъ.

— Иш къачмаз. Мына мен он бир йылдан берли мынавы баранканы айландырам. Бир кунь токътасам, башыма келип къоналар.— Парланды десем,— налева кеткенде парланмай да!— деп зытыма басалар. Мында налеваны къайдан аласынъ? Бостандан барып бир чувал къарпыз кетирсенъ, бу ерде онъа да «налева» дейлер.

— Озюнъеми, базаргъамы?

— Къазахнынъ базарнен алып береджеги ёкъ. Къазахкъа, анавы сизинъ «чёп» кечмей, къазахкъа эт керек, браток, эт!

— Чёп, дегенинъ не я?

— Капуста-мапуста, петрушка-метрушка дейсиз де, ана шу. Дженк йыллары ашагъан чёпим манъа ольгендже етер.

— Дженк эттинъми?

— Етиштирамадым. Армиядада копчек устюнден тюшмедим. Биринджи «класс» олып кельдим. О-о, мен машинаны ойле огрендим, чах-чах этип башладымы, не дерди олгъаныны айтыр къоярым. Армияда сютли агъызлар эписи меним этрафымда доланып юре эдилер.

— Ким дединъ, анъламадым?

— Новичоклар даа. Рале башында отурып «права» алгъанлар. Баранканы къолларына туттыргъан сонъ, эписи танърысыны къаргъап башлайлар. Аджыйсынъ заваллыларны. Аджемилик дегильми санъа. Даянамайсынъ, барасынъ янына, машинасынынъ къулагъыны бурып бересинъ, коче кете. Тек мында, мынавы бизим «Алсаба» да меним къадиримни бильмейлер...

Газик «Алсаба» колхозынынъ эски эвлери арасындан кечип, кене тюм-тюз чёльге чыкъты. Бу ерде чёльнинъ бир тарафы юксек дагъларгъа барып янтая. Дагъларнынъ тёпеси бем-беяз къар. Худжур шей. Ашагъыда сыджакътан тенинъ пишеджек, тёпеде, къол узатсанъ етеджек киби ерде къар. Козюнъни къамаштыргъан бу къар ёлагъындан бираз ашагъы, тим-тик тёпелер ве сарф къаялар къаршысында чешит сой тереклер оськен. Орман шекилини алгъан бу тереклик ёлагъындан бираз даа ашагъыда энъишли-ёкъушлы къырлар узанып кеткен. Къырларнынъ этегинде исе, уджсыз-буджакъсыз бош топракълар ерлешкен.

Машина, ниает узакътан корюнген шу тал тереклернинъ салкъынында келип токътады. Шофернинъ янында отургъан адам еринден турмады. Бир къач дакъикъа индемеди. Сонъра шофернинъ бетине бакъты да:

— Яхшы йигит экенсинъ, кель таныш олайыкъ,— деп къолуны узатты.

— Молдабай!— деди шофер алдын алып.

— Андрей Андреевич Каштанов. Янъы совхознынъ директоры.

Шай дегенде, шофер онъа ойле тикилип бакъты ки, козьлери дабла бетининъ ичине къысылып кеттилер. Кенардан бакъкъанда анъламакъ къыйын. О, эм кульгенге, эм агълагъангъа бенъзей эди.

Директор машинадан тюшти.

— Тааджиплли шей,— деди Молдабай онынъ артындан бакъып.— Совхозы ёкъ, директоры бар...

Къаршыда тёпеси къамышнен орьтюльген алчакъ эвчик тура. Эвчикнинъ алдында бир къач адам нелердир лаф этип эгленмектелер. Директор догъру оларнынъ янына барды. Бу адамлар къуруджылар ве механизаторлар эдилер.

— Киринъиз,— деди директор оларгъа эвчикни косьтерип. Оданынъ ортасында эренделенмеген тахтадан ясалгъан узун стол тура. Столнынъ эки тарафында аякълары ичери къыйышып кеткен, мыхларынынъ уджлары тюртип чыкъкъан эки узун скемле.

— Ерлешип отурынъыз,— деди директор озюне кичкене табуретканы алып. Сонъра кепкасыны чыкъарып столнынъ устюне къойды. Онынъ зильфлери агъарып башлагъан. Тёпе сачлары сийреклешкен. Лякин огден бакъкъанда сачларынынъ сийреклиги чокъ белли олмай.

— Меселе шундан ибарет достлар,— деди о къашларыны туюклендирип.— Эпинъизге малюм ки, партия ве укюметимизнинъ къарарына бинаэн бу ерде янъы совхоз мейдангъа кетиреджекмиз. СССР Министрлер Совети, —деди о ве портфелини ачып бир топ кягъыт чыкъарды.— Бу ишке буюк эмиет берди. Смета айырылды. Кадрлар яваш-яваш кельмекте. Етишмесе, озюмизге азырламакъ керек оладжакъ. Шимди вакъыт агъыр. Мемлекетимиз куль-виран ичинде къалды. Дженкнинъ акъибети бизге алты юз етмиш докъуз миллиард кумюшке отурды. Бу не къадар буюк зарар! Янъы бешйыллыкъта эсас вазифе

харабе алгъа кетирильген халкъ хозяйствосыны къайта баштан аякъкъа турсатмакътыр. Мен беллесем,— девлет кетирип берсе, биз япармыз,— деп эль къавушып отурмагъа кельмедик мында. Эр шей озюмизнинъ къолумызда. Олмаса, етишмесе, къыдырып тапмакъ керекмиз. Анълашылдымы? Сиз, гараж мудири ве баш инженер, базар эртеси кунюне къадар он машина азырламакъ борджлусыз. Машиналарны керек алетлернен темин этинъиз! Адамларны мен озюм тапарым. Дагъгъа, агъач кесмеге кетеджекмиз. Прораб аркъадаш, сенде тола меселеси насыл тура?

— Тола шимдилик етерлик, цемент ёкъ.

— Цемент бугунь кетириледжек. Къабул этип алмагъа азыр турынъыз!

Баш инженер бир шей сорайджакъ олып ниетленди, лякин,— Андрей Андреевич,— деп етиштиралмады, агъызы ачыкъ къалды.

— Мен битирмедим, деди директор оны токътатып. Сонъра, кене прорабкъа бакъты.— Ташчылар бригадасы текмиллендими?— деди о яваштан.

— Экинджи бригадагъа секиз адам етишмей.

— Шимдилик тютюнджилерден алып къошынъыз. Цемент ятмасын! Бояджылыкъ, акълавджылыкъ ишлери насыл?

— Кеченлерде сиз корьген эки эвни битирдик, къабул этмеге мумкюн.

— Молодец къадынларгъа!.. Сен не демек истей эдинъ, Матвей Петрович?— деди директор инженерге бакъып.

— Он машина азырлап оламамыз, Андрей Андреевич, экисининъ радиаторы, экисининъ карбюраторы...

— Етер!— деди Андрей Андреевич. Директор айттымы, битти!

Инженер агъызына сув алгъан киби сусты. Стол башында индемей отургъан учь адам даа бар эди. Оларны директор танымай. Андрей Андреевич лафыны битиргенинен оларгъа козь ташлады. Кенарда отургъан арыкъ черели, узунджа бойлу адамнынъ кокюсинде орден ве медаль колодкалары бар эди. Директорнынъ козю онъа тюшти. Индемей тургъан бу адам бирден джесаретленип, директоргъа мураджаат этти:

— Директор аркъадаш,— деди о кирпиклерини къыбырдатып.— Биз Озьбекстандан кельдик. Сизинъ кягъытынъызнен. Тек биз дегильмиз. Тышта даа барлар. Къо-

IV

Джума эртеси куню эди. Бир афта ичинде совхозда баягъы ишлер япылды. Янъы къурулгъан эвлернинъ биринде совхоз идареси ерлешти. Ташчылар бригадасы текмилленди. Янъы кельген ишчилерден эки къуруджылыкъ бригадасы даа тизильди. Гаражнынъ иши де ёлуна къойылды. Машиналар зарурий къысымларнен темин этильдилер. Энъ яхшысы шу ки, Озьбекстдан ве дигер ерлерден кельген адамлар арасындан яхшы шофер йигитлер тапылды. Машиналар шеэрден токътамай-турмай къуруджылыкъ материалы ташымакъталар. Янъы проект боюнджа темели къойылгъан совхознынъ меркез сокъагъында янъы-янъы эвлер котерильмектелер. Онынъ адыны Ленин сокъагъы деп адландырдылар. Ишчилерде рух сагълам. Къазанч яхшы. Озь къолларынен озьлерине яшамакъ ичюн эвлер къуралар. Къурулып биткен эвлерге невбетнен эски «Алсабада» да яшагъанлар кочюрилелер. Директор озюне шофер оларакъ, анавы айнурлы кулькюси олгъан Молдабайны алды. Ишлер не къадар сырасына къойылса да, эр алда къуруджылыкъ керестелери вакътында келип етишмей. Янъы къурулмакъта олгъан совхозгъа пек чокъ шей керек.

«Озюмиз дагъ тюбюнде отурсакъ, къолумызда техника олса, не ичюн барып озь къуветимизнен агъач кетирмейджекмиз?» деген фикир Каштановкъа раатлыкъ бермеди. Шунынъ ичюн, биринджи кере башлангъан бу муим иште шахсен озю иштирак этмеге къарар берди... Лесхоз совхоз ичюн дагъдан махсус ер айырды.

Дагъгъа кетеджек машиналар гаражнынъ алдында азыр туралар. Директор кельсе кочеджеклер. Директор Молдабайнен эки куньлик ашайт алмагъа кетти.

— Эр шей сырасында, ерли-еринде тура,— деди Молдабай шейлерни машинагъа ташып къойгъан сонъ.

— Анда бир ящик даа бар,— деди директор. Бу ракъы ящиги эди. Молдабай оны силькинмейджек ерге ерлештирди. Гаражнынъ алдына кельдилер. Дагъгъа кетмек ичюн азырлангъан шоферлер руль башларына кечтилер. Колонна кочти. Огден Молдабай кете. Ёлны ондан яхшы бильген ёкъ. Янъы машинада чалышып башлагъанына къувангъанындан не лаф этеджегини бильмей. Кимерде бир Каштановкъа бакъа. Бир шейлер айтаджакъ ола, лякин

ранталарымызнен кельдик. Къайда ерлешеджегимизни бильмей юремиз...

Директор къою къара къашларыны котерди. Манълайынынъ ортасында терен бир чызыкъ пейда олды. Орденли адамнынъ суали директорны тааджиплендирмеди. Чюнки, бойле суальни о биринджи кере эшитмеди. Андрей Андреевич баш инженерге, гараж мудирине, прорабкъа чыкъып кетмеге рухсет этти. Олар ерлеринден турмакъта эдилер, ичери партия тешкилятынынъ секретары Къурбанбеков кирип кельди.

— Мен сени беклеп тура эдим,— деди директор онъа къолуны узатып. Сонъ кене къаршысында лаф этип тургъан кишиге бакъып:

— Тыштаки адамларынъызны чагъырынъ кирсинлер,— деди. Орденли адам къапыдан чыкъар-чыкъмаз ичери бири-бири артындан ёргъун чырайлы, гъамлы, кедерли бир къач киши кирди.

— Тютюнджисизми?— деди директор оларгъа отурмагъа ер корьсетип.

— Къолумыздан келе тургъан,— деди янъы киргенлерден бириси мыйыкъ астындан кулюмсиреп.

— Билем, билем... Дженктен эвель олгъан эдим о якъларда. Мында тютюннинъ башкъа сортыны етиштиреджекмиз. Бу ернинъ топрагъы, бу ернинъ икълими, шараиты мында тютюннинъ энъ яхшысыны етиштирмеге ве номай берекет алмагъа умют догъура. Бу умютни омюрде корьмек ичюн бизге яхшы кадрлар, тютюнджи мутехассыслар керек. Шунынъ ичюн биз сизлерни бу якъкъа давет эттик .Кельдинъиз чокъ яхшы, эм даа келеджеклер. Лякин, достлар, шимдилик къолумыздаки имкянгъа, бу шараиткъа даянаджакъсыз. Кельген ишчилерни ерлештирюв ишинен, мына, партия тешкилятынынъ секретары Къурбанбеков аркъадаш огъраша. Ишчилер вакътынджа «Алсаба»да яшайджакълар. Тютюн сачмаздан эвель, яшамагъа юва керек. Шунынъ ичюн эпинъиз белли бир вакъыт къуруджылыкъта чалышаджакъсыз. Анълаштыкъмы?

Сонъра директор Къурбанбековкъа бакъып:— Бу адамлар бизим келеджегимиз, оларны бугунь ерлештирмек керекмиз,— деди.

Къурбанбеков аякъкъа тургъанынен адамлар зий-чув олып .онынъ артындан кеттилер.

онынъ къашлары туюкленгенини корип, юткъына ве индемей. Каштанов пек джиддий адам. Юксек бойлу, кенъ омузлы, кучьлю-дерманлы. Дженк оны баягъы ипратса да, озюнинъ тешкилятчылыкъ къабилиетини, кемалатыны ёкъ этмеди. О чокъ корьген. Юксек бильгили, теджрибели ве медений адам. Халкъ хозяйствосынынъ чешит пытакъларында чалышкъан. Эр ерде озюни мусбет косьтерген. Къайда барып чалышмасын, эр вакъыт озь хозяйствосынынъ дегерли шорбаджысы олгъан. Онынъ энъ эйи шахсий хусусиетлеринден бириси шу ки, адамларны аньламагъа биле, оларнынъ табиатыны, психологик хасиетлерини догъру огренмеге тырыша. Озюнинъ шахсий мунасибетинен адамнынъ анъында эстетик дуйгъу уяндырмагъа тырыша. Шимди укюмет онъа буюк иш ишанды. Бом-бош чёль ичинде янъы совхознынъ негизини къоймакъ ве бу диярнынъ тарихында олмагъан янъы сорт тютюн етиштирмек керек. Кичкене япракълы, гъает хош-къокъулы дюбек тютюни. Къолай вазифе дегиль. Къуруджылыкънен бирге, топракъларны да ишлемек керек...

Молдабай козь къиясындан бир даа бакъып алды. Каштановнынъ къашлары язылды, озюнинъ дюльбер шекилини алдылар.

— Тюшюнджелерден вазгечсе керек,— деди Молдабай ичинден.

Машиналар къыргъа тырмашып башладылар. Мында махсус япылгъан ёл ёкъ. Ерли халкънынъ араба екип, ат, я да эшек аркъасына минип къатнагъан топракъ ёлу. Дженктен эвель бу ёлдан бинъде бир колхоз машинасы юрген. Шимди исе, бир ерде машина изи корюнмей. Дженктен сонъки биринджи изни Молдабай къалдырып кетмекте. О кимерде бир къопайсырап газгъа басып ташлай. Лякин, Каштанов разы олмай.

— Ашыкъма, йигит,— дей онъа.— Бойле ёлларда ашыкъчанлыкъ кечмей. Ашыкъсанъ озюнъ де, машинанъ да мынавы ярнынъ тюбюнде, аякъларынъ, копчеклеринъ де тёпеде олурсынъ.

— Мен бойле ёлларны корьген затым, Андрей Андреевич. Тормозлар тутса олгъан.

— Тек машинанынъ тормозы дегиль, озюнъки де тутмакъ керек,— деп кульди Каштанов. Молдабай онынъ кульгенине къуванса керек, чюнки озюнинъ козьлери де къысылып кеттилер.

— Анавы къырнынъ устюне чыкъсакъ, токътатыр-

сынъ . Колонна узюлип къалмасын!— деди Каштанов онынъ юмукъ козьлеринден хавфсырап.

Машиналар бири-бири артындан къырнынъ тёпесине котерильдилер. Бу ешиль алан ичинде оларны беклеп тургъан дагъджы огдеки машинагъа къолуны саллады. Каштанов газикнинъ къапысыны ачып, узун аякъларыны узатып тюшти. Онынъ устюнде галифе штан, аягъында керз чызмалар. Шоферлер кабиналарындан чыкъып, директорнынъ этрафына топландылар. Дагъджы Каштановнен корюшти ве бираз тёпеде агъач кесмеге изин берильгенини анълатты.

— Айтынъ, ишчилер де тюшсинлер!— деди Каштанов. Эр бир машинада учер адам бар эди.

— Ишлер насыл, аркъадашлар?— деди о эр кес топлангъан сонъ.

— Ярамай!— деп къычырды шоферлерден бири.— Янымызгъа бир къой алмагъа унуткъанмыз!

Адамлар шакъылдап кулюштилер. Оларнынъ шенълигини корип, даа зияде рух котермек макъсадынен:

— Эт олмаса да «градус» бар,— деди Каштанов.

— О-о, братцы, яшаймыз! Молдабай, даа козьлеринъни юмып отургъанынъ не?

— Ялынъыз бир шартнен. Биз машиналарны юклеген сонъ, ишчилернен берабер бирер данечик атармыз, шоферлер исе, бизге бакъып зевкъ алырлар,— деди Каштанов кулюмсиреп.

— Разы дегильмиз! Олмайджакъ шей!— деп къычырыштылар шоферлер.— Ёлда ичмеймиз, шеэрде ичмеймиз, дагъда мумкюн!..

— Яхшы, достлар, меселе юз граммда дегиль. Бу шакъа. Сиз озюнъизнинъ къайда олгъанынъызны билесизми? Тянь-Шань дагъынынъ тёпесиндесиз. Мынавы аланнынъ юкъарысындаки дагълыкъта «атларны» туварырмыз. Эр кес элинден кельгенине коре агъач кеседжек. Тереклерни йыкъып, пычып азырлагъандже кичкене звеноларгъа болюнирмиз. Юклегенде эпимиз бирликте юклермиз. Меним изиним олмагъандже бир машина еринден кочмейджек. Къачан машиналарны юклермиз, о вакъыт эпимиз бирликте ёлгъа чыкъармыз. Биз мында йигирми эки адаммыз. Къана, айтынъ бакъайым, бу ишке не къадар вакъыт керек?— деп токътады директор.

— Дагъы билир!— деп къычырды артта тургъан ишчилерден бири.

— Дагъ, эр ерде дагъдыр, къыбырданувынъ билир! — деди кенардан дигери.

— Учь кунь! — деп къычырды деми ракъы давасы эткен шофер.

— Достлар! Йигитнинъ сёзю ишинен бир олмакъ керек, — деди директор. — Эки кунь, эки гедже, сизге! Базар эртеси куню саба саат онда бу ерден кочемиз, анълашылдымы? Айды, машиналаргъа!!!

— Андрей Андреевич! — деп негедир итираз этеджек олды артта тургъан бир киши.

— Директор айттымы, битти! — деди Каштанов онынъ сёзюни болюп. Сонъра башыны эгильтип газикке сокъулды. Дагъджы да директорнынъ янында ерлешти.

Машиналар къаршыдаки энъ юксек къырнынъ артына бурулдылар.

— Аджайип манзара, — деди Каштанов.

Онынъ козю алдында узундан-узакъ энъишли-ёкъушлы къырлар пейда олдылар. Ашагъы тарафкъа бакъсанъ башынъ айланаджакъ. Терен йылгъалар, серин вадилер ешиль къадифеге бурюнгенлер. Дерелерден бурулып кичкене ирмакълар, чокъракъ сувлары акъалар. Джаплар къаршысында аджджы алма, когем, бурюльген, арча, куруч, юке ве дигер тереклер оськенлер. Арча ве пихталар кийик емиш тереклеринен аралашып тик къаяларгъа янтайгъан ве энъ тёпеде къар орьтюли ёлакъкъа къадар бой созгъанлар.

— Бу ерлер аля даа бизим геологларымыз тарафындан менимсенильмеди. Академик Павлов Къара-Дагъ манзарасыны американынъ намлы Йелло-устон миллий паркынен къияс эте. Чокъ языкъ ки, алим, бу аджайип, дюльбер ерлерни корьмеген. Корьген олса бельки къияс этмеге акъран кельген бойле бир ер даа тапмаз эди...

— Мынавы тюзлюкке! — деди дагъджы Каштановнынъ сёзюни болюп. — Айландыр машинаны бу якъкъа!

Директор пытакълары ерге саркъкъан къарт арча терегини косьтерди. Машиналар бири-бири артындан келип, ярым алкъа шекилинде тизильдилер. Ишчилер зий-чув олып, ерге тюшер-тюшмез аджеле ишнен о якъкъа, бу якъкъа даркъаштылар.

— Къана, топланынъыз бу якъкъа! Ярым саат муддет сизге! — деди директор. — Ашанъыз, тюшюн-ташынынъыз. «Силяларны» къолгъа алып, мына бу ерден уджюмге

башлайджакъмыз! Мен озь звенома учь адам алам. Мынавы биринджи тургъан машина да бизимки.

Каштанов шай дегенинен, эр бир шофер озь машинасыны агъачнен темин этмек ичюн, озюне звено тешкилятландырып башлады. Арадан ярым саат кечмеди, пычкъы ве балта сеслери юксек къаяларгъа янъгъырап кеттилер. Биринджи арчаны Каштанов озю йыкъты.

— Терекнинъ тёпесине бакъынъыз, анги якъкъа авгъан олса, о якъкъа йыкъынъыз!..

Каштанов ишчилерни бойле инджеликлерге баргъандже огютледи. Балта ве пычкъы сеслери яваш-яваш бирибиринден узакълашып, ходжа дагънынъ ичине синъип кеттилер...

Балхаш беттен котерильген булутлар яваш-яваш дагъларгъа тараф джылышмакъталар. Молдабай енъинен манълайыны сильди ве булутларнынъ къайнап, могурдекленип бири-бири артындан къувалашкъанларыны эследи.

— Булутларны коресизми, Андрей Андреевич?!— деди о тёпеге бакъып.

— Булутларда ишинъ олмасын, олар узакъталар, сен алдынъа бакъ!

— Гедже ягъмур тюбюнде къаладжакъмыз. Адамларгъа айтмакъ керек, онъа коре иш тутсынлар!

— Бар айт! Шимди тереклерни ялынъыз тюбюнден йыкъсынлар. Пытамакъ, догърамакъ ишини геджеге къалдырсынлар!..

Молдабайнынъ хавфсырагъаны акъикъатен догъру чыкъты. Булутлар дагънынъ тёпесинде уюрилип башладылар.

— Артыкъ оларгъа кетмеге ер ёкъ. Бизим устюмизге бошанаджакълар!— деди Молдабай.— Бу ернинъ табиаты ойле. Башымыз устюндеки къаяларнынъ тёпесине келип булут уюрильдими, ягъмурнынъ дагъгъа ягъаджагъыны биль!..

Гедженинъ эппейи вакъыты эди. Зиндан къаранлыкъны яшын айдынлатты. Кокте бир шатырды къопты амма, ер сарсылгъан киби олды. Адамлар кескен пытакъларыны балабан атешке ташлап, онынъ ярыгъында мукъайтлыкънен ишлемекте эдилер. Башта тамчылар тюшип башлады. Сонъ шувулдап, инълеп ягъмур кельди. Гедже... Дагъда ава пек салкъын. Ягъмур тамчылары энъсенъе буз киби тюшелер. Ишчилер тереклернинъ астларына сакъландылар. Аякъ устюнде туралар. Ер сылакъ. Кабиналарнынъ

ичине, машиналарнынъ тюбюне тыкъылыштылар. Ушюп башладылар. Лякин ягъмур ич сакинлемей. Каштанов машинанынъ ичинде амма, кене ченъгеси къалтырай.

— Кочюр моторны бираз къызынайыкъ,— деди Каштанов. Молдабай стартерге басты, машина индемеди. Кене басты, мотор кене кочмеди.

— Свечасы сылангъандыр, саба ола, хайыр ола...

Молдабай директорнынъ ушюген сайын омузларыны къыса бергенини эслеп:

— Мына сизге хош манзара, академик Павловны кетире де, косьтересинъ,— деди шакъа тарзында.

— Етер, етер Молдабай. Сен ягъмурнынъ не вакъыт токътайджагъыны айт, атешлер сёнип кетмезден алдын чыкъып къурунайыкъ.

— Мен алла дегилим. Олгъаны-оладжагъы шоферим. Онынъ не вакъыт токътайджагъыны къайдан билейим, Андрей Андреевич?

— Не вакъыт ягъаджагъыны бильдинъ де?

Молдабай кабинадан башыны чыкъарып, бетини кокке чевирди де:

— Кок сим-сия. Геджелейин булутларны корип оламайым. Эр алда, ельнен кельген ягъмур тез кечмек борджлы,— деди.

V

Базар эртеси куню къуруджылыкъ мейданында сексен кубометр агъач бошатылды. Дагъгъа чыкъкъанлар бойле семерели иштен сонъ, бир кунь эвде раатланмагъа рухсет алдылар. Къуруджылыкъ объектлери бираз вакъыткъа къадар агъачнен темин этильдилер.

— Керек еринде билип къулланынъыз. Бир ёнгъасы зиян олмасын! Девлет тарафындан келеджек кересте арткъачлыкъ этмез. Announcements Эписининъ таинленген ери бар,— деди директор янында ырджайып тургъан Матвей Петровичке.

Инженер козьлюклерини сюртти, козь къыясындан зорнен кулюмсиреп Каштановкъа шубели бакъты, лякин индемеди...

Къурбанбеков директорнынъ бу ишинен ич де разы олмады. О дагъда иштирак эткен ишчилернен, шоферлернен корюшип субетлешкен сонъ, партия тешкилятынынъ азаларыны топлады ве шойле къарааргъа кельдилер: «Янъы

къурулмакъта олгъан совхозгъа, бу буюк хозяйствогъа пек чокъ къуруджылыкъ керестеси керек. Директорнынъ тешеббюсинен япылгъан дагъкесюв ишининъ шубесиз буюк эмиети бар. Лякин бу усул совхозымызнынъ итияджыны къандырып оламай ве хозяйствомызгъа паалыгъа отура. Бу ернинъ шараитында бизге буюк къыйынлыкъ догъургъан дагъ кесюв ишинден вазгечмек керекмиз. Йигирми эки адамнынъ эки куньде сексен кубометр агъачны балтанен, къол пычкъысынен азырлап, машиналаргъа юклеп, буюк эзиет иле сарп ёлларнен совхозгъа кетирильмеси — ич де озь-озюни къоруп оламай. Эм адамлар къыйнала, эм ишнинъ эффекти олмай. Шунынъ ичюн биз орман санайысы Министрлигинен анълашып, республикамызнынъ шималь районларындаки бирде-бир леспромхозгъа мукъавеле эсасына озь ишчилеримизни ёлламакъ керекмиз. Олар андаки умумий шараиткъа уйып чалышырлар, леспромхоз исе бизни даимий суретте керек олгъан керестенен темин этип турар».

Акъшам директорнынъ кабинетинде партия тешкилятынынъ бу къарары этрафында къызгъын лакъырды башлады.

— Озюмизге ишчи къувети етишмегенде дагъ хызмети бизге не керек? — деди идареде отургъанлардан бириси.

— Биз мында тютюн асрамагъа кельдик, дагъны дагъджылар кесе берсинлер,— деди дигери.

Каштанов янашасында индемей отургъан Къурбанбековкъа козь ташлады ве идаре азаларынынъ келишиксиз чыкъышларыны болип:

— Аркъадашлар, партия тешкиляты пек акъыллы ве зарурий бир меселе котерди,— деп сёзге башлады.— Беш, он адамдан ибарет намуслы комсомол ве коммунист яшлардан бир звено тешкиль этип, мытлакъ бирде бир леспромхозгъа ёлламакъ керек оладжакъ. Бизим республикамыз чокъ саадан бай олгъаны киби орманджылыкъта да белли ерни тутмакъта. Кокчетов, Кустанай, Павлодар, Шималий Казахстан, Целиноград ве дигер областьларны алайыкъ. О ерлернинъ орманы бизим барып кельген дагъымыз киби дегиль. Анда леспромхозлар бар. Агъач азырлав иши, о ерде, шубесиз башкъаджа, илери усулларнен алынып барыла. Бизде адам етишмей дейсиз, я анда етише беллейсизми? Дженкнинъ эр ерге, эр бир хозяйствогъа тесири олды. Менимдже бу ишке ялынъыз озь авеслиги олгъан адамларны ёлламакъ керекмиз. Сиз не дейсиз

Мурадасыл аркъадаш?— деди директор кенарда отургъан узун, кенъ омузлы йигитке.

— Мен разым,— деди о отургъан ериндеи.— Лякин бригадир олмам. Меним шимдилик пычкъы юрсетмеге кучим етерлик. Бир йылгъа дейсизми, ёкъса зиядеми, меним-чюн эписи бир.

— Тешеккюр сизге Мурадасыл аркъадаш!— деди Къурбанбеков ериндеи турып.— Орман ишине бригадирни биз таин эталмаймыз. Оны леспромхозда чезерлер.

— Мен бу ишке комсомол яшларымызнынъ актив къошулмасыны истейим. Башта озюм кетмеге сёз берем,— деди комсомол тешкилятынынъ секретары Галя Гурченко.

— Чокъ яхшы фикир,— деди Къурбанбеков.— Биз ялынъыз совхоз адындан тешкилятлы суретте барып чалышмакъ ичюн кетеджек аркъадашларгъа ёлбашчы оларакъ бир коммунистни багълармыз. Леспромхозгъа барып адамларны ерлештирген сонъ озю истесе совхозгъа къайтып келир.

— Буны санъа авале этермиз,— деди Каштанов.

— Пек яхшы. Мен разым. Биз, Андрей Андреевич, Министрликте бу меселени аль этсек хозяйствомыз кересте къасеветинден къуртулыр эди.

— Яхшы. Орман санайысы Министрлигине мен озюм барырым. Сиз, Матвей Петрович ве Гурченко бир къач кунь ичинде адамларны азырланъыз...

Не исе, бугуньки къалабалыкъ куньден сонъ, Андрей Андреевичнинъ кабинети тынчланды. Стол устюнде почта тура. Газеталарнынъ астындаки конвертлернинъ ичинден бир данесини алып, къаверенкли мешин дивангъа созулды. Мектюпте шойле язылгъан: «Андрей! Мен сенден айырылам. Аризамны халкъ судына язып ташладым. Озь шейлеринъни келип ала билесинъ. Катя».

Бу — Андрей Андреевичнинъ къадыны, Катерина Мануйловна Синельниченконынъ мектюби эди. Каштанов кягъытны ястыгъы тюбюне къыстырды. Устюне одеялны тартып козьлерини юмды. Онынъ хаялы узакъларгъа кетти. Смоленск тюбюндеки урушлар, сонъра партизанлыкъ. Шеэрнинъ азат олунмасы. Госпиталь ве ниает Катерина... «Эбет, догъру яза Катюша,— деп тюшюнди о. Къадын ичюн шеэр еринде акъайсыз яшамакъ азаблы бир шейдир. Энди бу якъкъа авушмагъа мумкюн. Баш сокъмагъа ер бар. Эвлер шеэрдеки киби олмаса да, ярамай дегиль. Ялынъыз Катеринагъа чалышмагъа... Балалар багъчасы

баарьде ишке тюшюриледжек. Бу иш Катеринанынъ бутюн аятынен багълы. Балалар онынъ джаны-джигери...

Каштановнынъ кирпиклери бошадылар, дудагъы азачыкъ аралыкъланды, къолу дивандан саркъты. Енгиль-енгиль пуфылдап башлады. Директор къатты юкъугъа далды.

Орманда чалышкъан адамларнынъ бош лаф этмеге, бири-бирини чайнамагъа, ошеклемеге аслы вакъыты къалмай. Буны орманкесерлер яхшы билелер. Мында иш куню кечип-кеткенини дуймай къаласынъ. Технология къаиделери эсасына тизильген иш кунюнинъ эр бир дакъикъасы эсапкъа алынгъан. Орман болюги устасынынъ ёлбашчылыгъы алтында еди-секиз бригада чалыша. Бригада азалары исе, ишнинъ кетишатына коре, звеноларгъа болюнелер. Кесиледжек тереклер пытакъсыз ве узун олсалар звенода адамларнынъ сайысы чокълаша, амма дагъ чытырман ве тереклер токъал-чёкюр олса, о вакъыт бригада дёрт, я да беш звеногъа болюне. Бойледже, орманкесерлер ялынъыз иш пай этильгенде корюшелер ве яхшы участок ичюн давалашалар. Сыкъ ве тегиз оськен, бою кок юзюне созулып кеткен чамлыкъ бригадагъа тюшсе, мында иш къызгъын кете, «берекети» де чокъ ола. Къыйыш-къонгъур чамлыкъта ишлемеси агъыр. «Кутюгинден ве къатып къалгъан пытакъларындан башкъа адамгъа бир шей къалмай», деп сомурдана орманкесерлер. Кимерде бу сомурдашувлар джан агърысынен бите, чюнки эр кес гурь ормангъа авес эте. Бу табиий шей. Лякин гурь ормангъа тюшкенлер де: «Алмам пиш, агъзыма тюш»,— деп, эль къавушып отурмайлар. Тереклерни йыкъып, пытакъларындан темизлеп, девлет тарафындан косьтерильген чешит сорт сымарышлар эсасына пычып, демир копчекли атлы арабачыкъларгъа юклеп, юкъары складкъа алып кетип теслим этмек керек. Не къадар чокъ агъач теслим этсенъ, о къадар чокъ къазанчынъ ола. Къысметли орман дегени де мына шу. Иш тек бунынъле битмей. Кесильген пытакъларны ве тереклернинъ арасындаки яш фиданларны, бутюн чалы ве чырпыларны бир тамам кесип, темизлеп якъмакъ керек. Къыскъасы, кечильмез чытырманлы орман чалгъынен чалынгъан киби тюм-тюз чёльге бенъзей. Кесильген мейданда ялынъыз кутюклер къадалып къалалар.

Кереги киби осип етмеген чытырман ормангъа тюшсенъ:—«Иши чокъ, парасы ёкъ»— деген фикир эр кес-

нинъ юрегини зеэрлей, кейфини боза. Шунынъ ичюн, болюк устасы пек теджрибели ве темиз ахлякълы ёлбашчы олмакъ керек. Адамларнынъ тёккен эмегине догъру къиймет кесмеге бильмесенъ, эрте-ярыкъ ишинъни ташла да къач. Бир кунь илле орманкесерлернинъ «Дагъ къанунына» огърарсынъ. Чюнки, девлет тарафындан бу ишлерге акъ одев меселеси пек догъру ве адалетли къойылгъан. Буны орманкесерлер яхшы билелер. Озь акъкъыны ве укъукъыны яхшы бильген ишчилер эр кунь саба болюкнинъ складына топланып, бири-бирлеринен юзме-юз корюше, фикир алышып-беришелер. Бутюн лакъырды иш акъкъында кете.

— Мен къысметсиз орманъгъа тюшкениме янмайым,— дей бириси,— меним акъкъымны девлет бере, кимседен эксик къазанмайым...

Дигер бириси кенардан чыкъып. Онынъ сёзюни боле:

— Меселе къазанчта дегиль. Сенинъ япкъан ишинъ корюне, менимки тютюн олып авагъа кете. Айлыкъ алгъанда адамлардан утанасынъ. Сен девлетке агъач берип акъча аласынъ, мен исе авагъа думан савурып акъча алам.

— Менимдже, утанмагъа бир шей ёкъ,— дей янындакм адам.— Эпимизнинъ ишимиз бири-бирине багълы. Мен чалы кесмесем, сен де агъач берамайсынъ...

— Акъайлар, динълeнъ сизге бир шей айтайым,— деп балтасынынъ уджуны кутюкке санчты эсмери юзлю бир къадын.— Сафсатаны вазгечинъ. Бир афтадан, башкъа иш усулына кечемиз. Комплекс, эшитесизми, комплекс!

— Ана санъа... Я ойле дегенинъ не акъыз?!

— Онынъ не экенини шимди санъа анълатып отурайыммы? Ишлесек корермиз. Орманнынъ яхшысына яманына тюштим деген шей олмайджакъ экен. Кутюгинден чырпысына баргъандже бир котёлгъа тюшеджек.

— Къашыгъынъа не расткельсе оны ашайджакъсынъ десе,— деди къаршыда отургъан яш къадын чырайыны сытып.

— Мияв козьлеринъни манъа парылдатма,— деди эсмери къадын.— Пек догъру закон. Берекетсиз орманъгъа тюштим, деп, мийимни чукъчукълап юресинъ. Санъа чамнынъ энъ узуны да кутюк олып корюне, къыскъалыкъ эте, энди бельки тоярсынъ.

— Меним тойгъаным етер, сен той. Мияв козьлю олсам да, янымда чам киби ёсмам бар.

— Панти бурнунъны пек котерме. Есманъны тутып алырым, чарыкъ дудакъларынъ салынып да къалыр,— деди эсмери къадын шакъанен.

Адамлар бу эки къадыннынъ орман ишинде не пай этамагъанларына шашып индемей турсалар да, эсмери къадыннынъ сонъки сёзлерине шакъылдап кульдилер. Яш къадын даа зияде зытланды.

— Вай, къара петакъ, санъа ким асрет къалгъан гъарип, деп созды мыскъылнен.

— Асыл сени озь звенома къайсы мараздан алдым. Бутюн адамларны бозасынъ, иштен сувундырасынъ,—деди эсмери къадын. Сонъра кутюкке санчылып тургъан балтасыны тартып алды да:

— Айдынъ, джемаат, етер бизим зырылтымызны динълегенинъиз, кеттик,— деп орманг'ъа догъру адымлады.

Яш къадыннынъ ачувы даа язылмай эди. О не айтып червасыны ятыштыраджагъыны бильмей. Орман ёлу бою адымлагъан адамларнынъ арасындан огге ынтылып, кене шу эсмери къадынгъа якъынлашты.

— Компекс-момпекс деп чыкътынъ бугунь, звеновойлыкътан насыл къуртулып къалгъанынъны корермиз,— деди зытланып.

— Сенинъ тилинъе теспи олмайджагъымны бильсем, бугунь звено башы олмакътан ред этер эдим,— деди эсмери къадын адымларыны бозмайып.

— Билемиз, билемиз сенинъ эр вакъыт буюкликке къызышып юргенинъни. Айриенинъ бойнуны да сен урдынъ.

— Айрие киби олгъайдынъ. Капитаныны къуджакълай да юре. Сенинъ киби чам давасы этмей.

— Айса къуджакълап юре санъа. Тюневин оны Чамлыкъ станциясында корьгенлер. Къуджагъында баласы бар экен, зорнен таныгъанлар.

Айриенинъ адыны эшиткенинен эсмери къадын тарс токътады. Бир адым даа атмады. Ишчилер орман ичине, озь иш ерлерине даркъалып кеттилер. Бу эсмери къадын — Айриени яшлыкъ чагъындан бильген энъ якъын досты ве сырдашы Макъпуле Ашыралиева эди. О ишчилернинъ артындан сюзюлип къалгъан шу даваджы яш къадынгъа шубели козьлерини тикип:

— Токъта, акъыз!— деди. Яш къадын Макъпуленинъ джанына энди тийдим беллеп, къуванчлы козьлерини ларылдатты.

— Къулагъым сенде, айта бер, — деди де, кене адымлайджакъ олды. Макъпуле ачувланды. О, бу яш къадынны танымай эди. Макъпуле оны биринджи кере мында корьди. Амма, онынъ раметли анасыны, къартлыгъында бакъылмай хорланып ольген бабасыны яхшы биле эди. Ана-бабасы шайлы адамлар эдилер. Кимсенинъ малында, барлыгъында козьлери олмагъан, озь къара къуветлеринен кечинген намуслы къартчыкълар эдилер. Олар шеэрге кочип кеткенде Макъпуле даа яш эди. Бугунь онынъле дава эткен бу яш къадын оларнынъ сонъки баласы экен. Адыны Зера къойгъанлар. Асыл о вакъыт Зералар пекмот эдилер. Шу алидженап къартчыкълар бунынъ ана-бабасы олгъаныны бильген сонъ, Макъпуленинъ козьлери алдындан бир сание ичинде о муляйим инсанлар келип кечтилер. «Бойле ана-бабадан, насыл ола да, ичинде зээрли йыланлар ойнагъан къыз догъа билир» деп тааджиплленди о. Сонъ кене Зерагъа козь ташлады. Зера озюни сыкъмайып адымламакъта эди.

— Токъта, дейим санъа! — деп къычырды Макъпуле текрар. Зера токътады. Макъпулени эриштирген киби омузларыны бургъучлап:

— Не керек? — деп бурнуны котерди. Макъпуле онынъ янына келип козьлерининъ ичине бакъты да:

— Айрис акъкъында айткъанларынъ догъруму, акъыз? — деди.

— Догъру олмаса халкъ айтмаз эди.

— Оны Чамлыкъта ким корьген?

— Корьгенлер бар. Дрезина беклей экен. Энди, бельким, анасына бешик саллатадыр. Офицер торуны, салламай не япаджакъ бичаре, — деп шакъылдап кульди. Макъпуле онынъ кулькюсини бир кереден кесмек истеди:

— Къанджыкъсынъ сен! — деди онынъ козьлерине тикилип. — Мен буны санъа чокътан айтаджакъ эдим, сени догъургъан анагъа урьмет этип, халкъ огюнде тиймеге истемедим, анъладынъмы?!

— Сен бу лафынъ ичюн пешман олурсынъ звеновой шерфе! Меним киби яш къадынгъа...

— Яш къадынгъа дегиль де, яш къанджыкъкъа! — деп текрарлады Макъпуле бир даа. — Адамнынъ бахтсызлыгъына къуванма! Онынъ капитаны эп бир санъа кельмез. Ярынки кунюнъни тюшюн, ахлякъсыз. Бар, джёне ишинъе!

Орман ичинден андан-мындан «Бойся!» сеслери эшитильди. Демек, орманкесерлер ишке башладылар. Юксек

чамлар шувулдап ерге ургъанда аягъынъ тюбюнде топракъ титрей. Бу маальде орман ичинде юрмек пек хавфлы. Эр кес озюнинъ ишлеген еринде. Хавфсызлыкъ техникасы къаиделерине риает этмейип, четке бурулдыньмы, терек астында къалырсынъ. Пычкъыджынынъ янында ишлегенлернинъ бутюн дикъкъаты пычылмакъта олгъан теректедир. Терекнинъ авдарылмасына бир къач сание къалгъанда пычкъыджы: «Бойся!» деп къычыра. Къычыра амма, терекни базыда бир ель башкъа тарафкъа авдара биле. Онынъ ичюн эр бир пычкъыджы терекнинъ тёпе далларына бакъкъанда не якъкъа авдарыладжагъыны ве къач метр ерге сериледжегини бильмек борджлы.

Чамларнынъ шувултысыны ве «Бойся!» сесини эшиткен сонъ Макъпуленинъ юреги тынчланды. Чюнки, пычкъыджы Мурадасыл «Бойся!» деп башладымы, къасеветленмеге бир шей ёкъ. Бутюн звенонынъ берген агъачыны бир озю йыкъа ве кейфиетине коре чешит сортларгъа догърай. Пычкъы онынъ къолунда санки дерсинъ ава чала. Сагълам йигит. О леспромхозгъа кельгени киби озюни корьсетти. Совхоздан кельген ишчилерни орман болюгининъ бригадаларына даркъаттылар. Чюнки орман ишинден кереги киби анъламагъан адамларгъа айры бригадада чалышмакъ къыйын ола.

— Ишчи куню бугунь де къызгъын башлады,— деди Макъпуле озь-озюне.

Орман болюги устасындан сорап, койге къайтмакъ ичюн складкъа догъру джёнеди. Айрие акъкъында эшиткенлери онъа тынчлыкъ бермеди. Макъпуле чешит тюшюнджелер ичинде къалды. Айрие онынъ энъ севимли, айрылмаз досты эди. Яшы ондан баягъы буюк олса да, балалыкъ чагъындан бири-бирине алышып-къарышып къалгъан эдилер. Айрие онъа «апте» деп, озь тувгъаны киби якъын корер ве бутюн сырыны ачар эди. Макъпуле исе, онъа тувгъан аптесинден де якъын олмагъа тырышыр эди. Айриенинъ анасы Себиля къартий оларнынъ достлыгъына къуванып, Макъпулени де озь къызы киби севди. Заваллы къартий бош вакъыт таптымы, теспи чекип башлай. Айы, куню шашырмай оразасыны тута ве беш вакъыт намазыны къыла. Бу тертипни Себиля къартий иля даа бозмай. Дженктен себеп чокъ фелякет корьсе де, дал-фидан бойлу огълундан айрылмагъанына шукюр эте. Шимди олар буюк бир одада яшайлар. Ичинде балабан собасы бар. Одун чокъ. Собанынъ янында, та келинлик

вакътындан къалгъан эчки терисини тёшеп, намаз къыла. Саба огълу ишке кете. Себиля къартий онынъ бахтыны истеп дува эте. Бирден-бир къызы Айриенинъ узакъкъа эрге тюшкенини хатырласа, юреги парчалангъан киби ола. Бу вакъыт Макъпуле келип, онынъ гонълюни ала. Эвини джыйыштырмагъа, къартопдан чешит сой ашлар пиширмеге ярдым эте. Илле къартоп питеси. Оны эр кес беджералмай. Себиля къартий леззетли ашларны корьген адам амма, шимди не япсын, кобетеге, минген къамырдан къатлама созмагъа, чиберек чырылдатмагъа чареси ёкъ. Макъпуленинъ энъ пек аджынгъан шейи де бу эди.

— Етмишке кирген адам не къадар даа яшайджакъ? Ун тапсам шу гъарипке бир кобете ашатайым,— дей ве дегенини япмагъа тырыша. Макъпуле пек тирнекли ве беджерикли къадын. Онынъ эм тилинде, эм элинде бар. Айрие киби о да бабасыз осьти. Онынъ бабасы дженк башлагъан йылы Брест къалъасы тюбюнде, анасы бомба тюбюнде къалды. Учь къардашына эм аналыкъ, эм бабалыкъ япты. Акъай киби чалышты. Онынъ кемалатлы, тирнекли къадын олгъаны шимди де корюнип тура. Ормангъа чыкъар-чыкъмаз оны звено башлыгъы тайин эттилер. Бутюн болюкке намы кетти. Орманда онынъ звеносындан чокъ агъач берген тапмазсынъ. Идаренинъ алдындаки «Къызыл тахтада» башта Макъпуленинъ адыны коресинъ. Ишчилер онынъ звеносына авесликнен келип чалышалар.

Зера киби тили зеэрли адамларгъа о эр вакъыт керек джевапны берир, лякин ишке кедер кетиртмез. «Пайынъны ал, ишинъни яп», дегенлерден бирисидир. Кимсеге гъарезлик кутьмей. Айтаджагъыны козюнъе бакъып айтыр. Адамнынъ артындан айтмакъны алчакълыкъ сая. «Озю догърунынъ иши догърудыр» дегенлери киби онынъ ишлери де эр вакъыт огюне кете.

Макъпуле складкъа келип чыкъкъаныны абайламады. Дагъ болюгининъ устасы Мефодий Пантелеевич эстакадалар арасында юре эди. О штабелленген агъачларнынъ сортлары къарышып-къарышмагъаныны тешкере. Макъпуленинъ якъын келип къалгъаныны эслегенинен:

— Коресинъми мынавы двадцатканы,— деп озеги къып-къырмызы агъачны тюртип косьтерди. Диаметри йигирми сантиметрлик бу агъач къуруджылыкъкъа ёлланыладжакъ сагълам агъачларнынъ арасына къарышып тюшкен. Бу иште ялынъыз складда чалышкъан къабул-

джы-бракёр къабаатлы. Къабулджы агъачларнынъ хасталыгъыны эким киби бильмек борджлы. Чурюк агъач сагълам агъачкъа къарыштымы, къыймети эксиле, бундан орман болюгининъ ишчилери ве умумен «Леспромхоз» буюк зарар коре.

— Бунъа не дейлер?— деди Мефодий Пантелеевич кене шу агъачны тюртип.

— Краснина,— деди Макъпуле бир кереден.

— Догъру айтасынъ бойле агъач шахтагъа кечмей. Къабулджынынъ козьлери буны корьмеген. Сенинъ звенонъда пычылгъан брак олса керек?

— Мефодий Пантелеевич,— деди Макъпуле джиддийликнен,— агъачнынъ пытакъларына, къабугъына бакъып, хасталыгъыны анълагъан энъ яхшы пычкъыджылардан бизим болюкте кимни билесиз?

Мефодий Пантелеевич Макъпуленинъ козюне тикилип бакъты.

— Сен манъа кене Мурадасылны айттырмакъ истейсинъ, ойлеми?— деп кулюмсиреди.

— Мурадасыл бир вакъыт бойле брак япмаз. О, агъач экими. Бу иштен анъламаса, кельгени киби пычкъыгъа япышмаз эди.

— Агъач экими амма башкъа шейде экимлик япмай,— деп кульди Мефодий Пантелеевич. Макъпуле бу шакъаны озюне чекти.

— Керек олса, оны да япар, къолундан кельмейджек йигитке бенъземей,— деди Макъпуле.

— Догъру айтасынъ. Мурадасыл яхшы адам. Арекет этинъиз, болюгимизде бир той япайыкъ.

— Меним тоюм чокътан япылды, Мефодий Пантелеевич,— деди Макъпуле гонъюльсизленип.— Энъ яхшысы, сиз манъа бугунь изин беринъиз, мен эвге къайтайым. Мусафир къаршыламакъ керек.

— Бизге мусафирликке дегиль де, яшамагъа кельсинлер. Сизинъ киби ишкир адамлар чокъча кельсинлер. Мурадасыл бугунь иштеми?

— Юкъары чыкъып, динъленип бакъынъыз, онынъ «Бойся!» сындан орман инълей.

— Айды, яхшы, къайт Макъпуле. Лякин сен бугунь мусафиринъни беклеме.

— О тюневин кельмек борджлы эди...

Макъпуле шай дегенде Мефодий Пантелеевич даа бир шейлер айтаджакъ олып ачкъан агъызыны япты. Айта-

джакъ лафы ичинде къалды. Тюневин ёлда дрезина къапакълангъаныны ве бир къач адам яралангъаныны айтып, Макъпулени къасеветлендирмеге истемеди.

Ормандан койге къайтып кельмек ичюн бир саат ёл юрмек керек. Макъпуленинъ бутюн тюшюнджеси Айрие эди. Онынъ акъайынен узлашамагъаныны Макъпуле бильсе де, меселенинъ айрылыкъкъа барып чыкъкъанындан хабери ёкъ эди. Айрие озь мектюплеринде аиле вазиетининъ бутюн инджеликлерини язмай эди. Макъпуле хаялгъа далды: «Эв сыры, эвде къалмакъ керек, дей эди Айрие. Догъру айта экен. Сыр сакъламагъа бильмеген адам ич бир вакъыт севип оламаз, эм ойле аиленинъ оджагъы тез сёнер».

Айрие озь къорантасына, акъайына садыкъ бир къадын эди. Не чексе, озю бильди. Тапса ашады, тапмаса даянды. Онынъ бу хусусиетлерини Алиман янълыш анълады. Кой баласы деп бакъты онъа. Фидане догъгъан сонь Айриенинъ эль-аягъы бир тамам багъланды. Алиман озюнинъ янълыш фикирлерининъ къурбаны олды. Онынъ эль-аягъы исе, бир тамам чезильди. Айриеден узакълашып башлады. Озюне башкъа эгленджелер къыдырды. «Къыдыргъан тапар», дегенлери киби, о да тапты... Макъпуленинъ бу шейлерден хабери ёкъ эди. Айриенинъ келювине о, бир тарафтан къуванса, дигер тарафтан терен къайгъы астында къала. Тез-тез койге келип етсе де, корюшсе, къызлыкъ вакъытларындаки киби бир сырдашып тойса, сонъ джаны раат оладжакъ.

Койге якъынлашкъанда онынъ къаршысына Зеранынъ «Ёсмасы» расткельди. Макъпуле бу адамны бильмей. Онынънен бир ерде олмады, къонушмакъ сыра кельмеди. Озю бир юваш адамгъа бенъзей. Баягъы вакъыттан берли демирёлда ишлей. Кимсеге зарары тийген адам дегиль. «Асыл дюньяда ойле олып кельген ки, алманынъ эйисини къурт еген. Зера киби джаризге ляйыкъ адам дегиль амма, ойле расткельген, не япаджакъсынъ? Ай-ай, инсанлар къысметине къанаат этип, раат-муаббет яшасалар... Ёкъ, адамнынъ козю тоймай экен. Оны ялынъыз бир авуч топракъ тойдура. Сагъ экенде не къадар берсенъ азлыкъ эте... Зера меним звеномдаки анавы арслан киби Мурадасыл къадар пара аладжакъ ола. Чаресини тапса оны да бир къашыкъ сувгъа богъаджакъ. Шу адамнынъ тёккен тери эсабына бутюн звенонынъ яхшы къазангъанындан хабери ёкъ. Сабадан акъшамгъадже башы ашагъыда.

Бунъа даянгъан бель олурмы? Мурадасылнынъ бели даяна. Онъа табиат челик киби сагъламлыкъ берген. Анълашылгъанына коре Зеранынъ акъайы да эксик къазанмай. Сонъ бунъа къанаатленмеген, нефисини йибере берген адамгъа не десенъ ери дегильми? Алла сакъласын, шимди бу дагъ ичинде онынъ акъайынен расткельгенимни корип къалмасын, атеш пускюрир. «Ёсмасыны» къазангъа къойып къайнатыр. Ёкъ, о манъа бугунь бир саташты, бир даа илишсе кене шу пайыны алыр. Динсизнинъ акъкъындан имансыз келир...»

— Не башынъны астынъ я? — деди о Макъпуленинъ тюшюнджелерини болюп.

— Тюшюнмеге шей азмы? Эки омузынъ устюнде баш ташыгъан сонъ, тюшюнмеге меджбурсынъ, — деди Макъпуле адымларыны сыкълаштырып.

— Тюневин ёлда дрезина къапакълангъаныны эшиттинъизми?

Макъпуле бу лафкъа бир кереден эмиет бермейджек олды. Сонъ, абдырап сорады:

— Тюневин дейсинъми? Олюм бармы?!

— Ичи адам толу олгъан сонъ... О якътан кимсени корьмедим, не десем ялан.

Макъпуле адымларыны сыкълаштырып алгъаныны дуймай къалды. Онынъ устюне къайнагъан сув текюльген киби олды. Эсмери чырайы къансызланды, къоркъунчлы бир тюс алды. Зеранынъ акъайы онынъ артындан бакъып къалгъаныны баягъы ёл юрген сонъ эследи.

«Демесе, Айриечигим къазагъа огърады? Я ольген олса?... Къуджагъында баласы да бар. Вай, тувгъанчыгъым не япайым экен? Мына, ничюн о тюневинден берли келип чыкъмай. Коресинъми дубараны. Шимди догъру Себиля къартийге барайым. Эгер анда Айрие олмаса... Сонъ, эр шей белли... Асыл бу Себиля аптемнинъ корьмегени бармы? Инсан чокъ шейге даяна экен. Та балалыгъында оларны бир мырза пек хорлагъан. Бутюн койнинъ джемааты чалашлар къурып, ёл кенарында, къар-ягъмур астында чекишкенлер. Мырзанынъ эткенлери де бурнундан чыкъты амма, шу койнинъ халкъы оны аля даа къаргъай. Кель-келелим Советлер кунюнде, энди яшайыш корьдим дегенде, акъайы Сейдамет колхозда биринджи электрик станциясы къураяткъанда къазагъа огърап ольди. Айрие о вакъыт кичкене къардашчыгъынен бу гъарипнинъ къолунда къалды. «Оксюз ольмез, орьселенир, кунь

корер», дегенлери киби бу сабийлер де, меним киби, бабасыз осип еттилер. Энди оларнынъ файдасыны корейим дегенде, башымызгъа дженк фелякети чыкъты. Онынъ бутюн азабыны биз корьдик. Чайырларда сыпанакъ, аткъулакъ, къыджыткъан къалдырмадыкъ. Бир къазан къыджыткъан шорбасына, бир къашыкъ ундан умач чалып, джан къуртардыкъ. Буларны Айрие де яхшы биле... Совет ордусы коюмизни азат эткенде къуванчымыз ичимизге сыгъмады. Айрие о вакъыт кемалына кельген къыз эди. Пишкен алма терегинде турмагъаны киби, онъа да эвли-баркълы олмакъ керек эди. Я кимге барсын? Койде бир яш къалдымы? Announcements Эписи дженкте эдилер. Чокъусындан аля бугунь хабер ёкъ. Эляк олды яш дживанлар. Сонъ, анавы топчыларнынъ командири онынъ артындан тюшти. Гузель адам эди. Себиля апте разы олды. Мен де разы олдым. Эвлендилер. Яхшы яшап башлагъан эдилер. Амма шимди не олды? Озюнен корюшмегендже айтмасы къыйын. Корюшмек?.. Вай кене дрезинанынъ къапакъланганъаны эсимден чыкъты... Бу да насыл бир фелякет?»

Макъпуле бу тюшюнджелернен Себиля аптенинъ азбарына келип кирди. Уйле маали эди. Къапы алдында Себиля апте эчки сагъмакъта. Азбарда тынчлыкъ. Къартийнинъ чырайында бир тюрлю денъишиклик сезильмей. Демек, Айрие кельмеген. Макъпуленинъ ичине буз тюшкен киби олды. Эти-тени чимирдеп кетти.

— Себиля апте Айриеден хабер ёкъмы?— деди о дудакъларыны къалтыратып.

— Ёкътыр, балам.

Себиля апте шай деди де, эчкининъ эмчегини сонъки кере сыкъып, къопкъасыны кенаргъа тартты.

— Сизге кетмеге азырланам, деп язгъан мектюбиня озюнъ окъуп корьген эдинъ. Ондан сонъ бир шей кельмеди.

Макъпуле индемеди. Къартийнинъ къолундан къопкъасыны алды. Ичинде бир литр къадар сют бар эди.

— Баягъы сют бере экен айванчыкъ,— деди Макъпуле.

— Эй, балам, къавелик сютни берсе олгъан. Манъа даа не керек? Юнус сют севмей. О къадар зорлайым, агъызына биле алмай. Бабасы киби сальте этли, хамыр ашлар севе. Оны да мында къайдан аласынъ. Айгиди дюньялар сени. Кене яхшы, балам, къартоп чокъ. Къартоп да экинджи отьмектир. Бир вакъытлар о да ёкъ эди. Сиз йигирми бирнинъ ачлыгъыны бильмейсиз. О да дженктен бетер

бир къыргъынлыкъ эди. О вакъыт къартоп олгъан олса, кимсе ачлыкътан къырылмаз эди...

Эвге кирдилер. Макъпуле къопкъанынъ сютюни безден чыкъарып, кичкене алюмин къазанчыкъкъа тёкти.

— Отур, къызым,— деди Себиля къартий Макъпулеге миндерчикни косьтерип.— Мен абдест алайым, вакътым кечеятыр.

— Отурмакъ къайда, Себиля апте. Бир аякъ кирип хатир сорадым. Айриеден хабер ёкъмы экен?— дедим.

— Ах, балачыгъым, онынъ тюшкен ери дюньянынъ бир чети экен, дейлер. Андан бизге келип чыкъкъандже... Ким бар, ким ёкъ...

Къартийнинъ козьлери яшланды. Макъпуле онынь гонълюни котермек истеди.

— Сабыр этинъ, Себиля апте. Келир. Ёлгъа чыкъкъан, ёлда къалмаз. Торунынъызны да корерсиз. Эчкинъизнинъ сютюне о да ярдым этер.

— Кельсин де балам, сют экимизге де етер.

Макъпуле сагълыкълашып чыкъты. Лякин къайда кетеджегини, кимден не барып сорайджагъыны бильмеди. Баракнынъ артындаки тар сокъакъчыкъ боюнджа адымлады. Сонъра, токъталды, терен тюшюнджелерге далды...

Къара хабер ерде ятмай, дегенлери киби, дрезина къапакълангъаны эр кеснинъ агъызында. Лякин, дрезинада кимлер бар эди, кимлер къазаланды, буны кимсе бильмей. Макъпуле конторагъа тараф адымлады. Онынъ козю огюнден бинъ бир чешит шей келип кечти. Бир йыл эвельси бу ерлер бус-бутюн орман эди. «Чамлыкъ» станциясынынъ адыны догъру къойгъанлар. Этрафы чам тереклери олгъан сонъ, станциясы да чамлыкъ оладжакъ эбет. Шимди Макъпуленинъ яшагъан ве чалышкъан болюги бу станциядан отуз докъуз километр авлакъта ерлешкен. Бу болюкке къатнамакъ ичюн, «Чамлыкъ» станциясындан отуз докъуз километрлик тар демирёл пытагъы къурмакъ керек олды. Макъпулелер совхоздан келип ишке башлагъан сонъ, бу демир ёл къуруджылыгъы бир къач айгъа биле бармады. Отуз докъуз километрлик месафеде дёрт дане кичкене демирёл станциясы къурулды. Сонъра бу станцияларда орман болюклеринде чалышкъан ишчилер ичюн эвлер, бараклар япылды. Буларгъа — Онынджы, Йигирминджи, Отузынджы ве Отуз Докъузынджы адлары берильди. Мына шунынъ ичюн Макъпулелернинъ яшагъан болюгине Отуз докъузынджы дейлер.

Айриеге Чамлыкъ станциясына келип тюшмек ичюн поезднен эки бучукъ сутка кельмек керек эди. Насыл да олса, къуджагъына баласыны алып, о ёлгъа чыкъкъан. Чамлыкъ станциясыны келип тапкъан. Адамлар оны корьгенлер, лаф эткенлер. Амма, я корьгенлери энди эки кунь олды да. Бу не демек? Эки куньден берли насыл ола да, Отуз докъузынджыгъа келип чыкъмай бу къадын? Мында, эльбетте бир шей бар. Дрезинанынъ къапакълангъаныны эшиткен сонъ, Макъпуле темиз шашты. Машина къатнагъан вилояет дегиль. Барып-бакъып кельмекнинъ чареси ёкъ. Телефон ялынъыз Чамлыкъ станциясынен багъ тута. Адамлар бутюн ишлерини ялынъыз шу дрезина вастасынен битирелер. О да къапакълангъан. Елда арекет токътагъан. Не япмалы? Мына бойле вакъытта истерпстемез къышны хатырлайсынъ. Къышта мин чананъа орманнынъ дёрт-бир якъына ялла балам. Не батакътан къоркъасынъ, не гольден. Эр шей буз астында къала. Бу ернинъ халкълары, анджакъ, чана ясамагъа огренгенлер... Эм боялы чаналары да бар. Бу чаналарда байрам куньлерини отькерелер, шеэрге къатнайлар, мусафирликке баралар, тойларда кезинелер. Эм бу чаналарны не къадар вызлы айдасанъ, айда. Ич де къапакъланмайлар. Къапакъланмамасы ичюн чананынъ эки тарафында къанат киби махсус япылгъан эки агъач билек бар. Вызлы айланмаларда чана бир тарафы устюне янтая ве ел догърулгъан сайын ,яваш-яваш чана да догърулып озюнинъ эски изине тюше. Чананынъ зевкъыны ерли халкълар эльбет де яхшы билелер. Кельме адамлар буны кереги киби анълап оламайлар.

Агъыр йыллар. Дженкнинъ къалдырып кеткен яраларыны тюзельтмек ичюн нидже эмек, нидже манълай тери тёкмек керек. Муаребе кечкен ерлерде койлер, шеэрлер харабе бир алгъа келип къалды. Койлер янды, шеэрлер йыкъылды, копюрлер патлатылды... Буларнынъ эписини къайта баштан къурмакъ керек. Къурмакъ ичюн исе, кересте керек. Я ашамакъ, ичмек, киймек меселесини айтмайсынъмы? Къарнынъда оркестр чалса, къолларынъ ойнамай. Мурадасыл киби йигитке бир куньде отуз кубометр агъач пычып абрамакъ ичюн, къазанынъ ичинде юрек тутаджакъ киби бир шейлер къайнамакъ керек. Агъыр вазиет. Дженк бутюн мемлекетни хараплады. Уруш ёлларында къыргъынлыкъ олса, халкъ хозяйствосында, койлерде, колхоз-совхозларда дургъунлыкъ олды. Техника

олмаса, ишлемеге акъай къолу къалмаса, амбарлар бошап кетсе, укюмет къайдан алып береджек санъа. Бу вазиетни яхшы анълагъан Совет халкъы дженктен сонъ енълерини чермеп ишке киришти. Олар эр шейге къатландылар. Устю ягъмур, асты чамур олса да, даянды, чалыштылар. Батакълыкъ ерлерде демирёл къурдылар. Керек эди. Кой ве шеэрлерге къуруджылыкъ материалы керек, шахталаргъа агъач керек. Агъач, агъач. Эр ерде, эр къуруджылыкъ мейданында агъачсыз иш олмай. Мына, ничюн Макъпулелер, Мурадасыллар, Мефодийлер саба ярыгъындан, акъшам къаранлыгъына къадар орман ичинден чыкъмайлар. Олар ичюн, дерсинъ шимдилик бир тюрлю зевкъ яшамай. Бутюн зевкъ иште. Яхшы ки, ишнинъ къолайыны билесинъ. Орман ишини эр кес бильмей. Бу, багъчаджылыкъ я да экинджилик дегиль. Эр алда, эмек севген адам эр иште озь кемалатыны косьтерир экен. Мефодий Пантелеевич дерсинъ омюринде даа бойле ишкир адамлар корьмеген.

— Не айтсанъ, дегенинъ киби япалар. Пек сёз динълей ве нефес алмай чалышалар,— дей о топлашувларда. Шунынъ ичюн болюкке орман ишининъ кетишатыны корьмеге ким кельсе, технорук оны башта Мефодий Пантелеевичнинъ орман болюгине алып келе. Чюнки, анда кимлер чалышкъаныны, юзю къызармайджагъыны биле. Мефодий Пантелеевичнинъ орман болюги бир йыл ичинде бутюн «Леспромхоз» боюнджа бириндженликни алды. Къышлыкъ делянканы комиссиягъа теслим эткенде эр йыл бинълернен штраф берген олса, бу адамлар ишке тюшкен сонъ, онынъ болюги мукяфат алып башлады. Орман усталарынынъ тилинен айткъанда о бойле ола. Къышта къарнынъ теренлиги орман ичинде бир метрни кече. Кеснледжек тереклерни къарнынъ устюнден йыкъсанъ, баарьде къар ириген сонъ, делянканынъ ичинде бирер метрлик кутюклер тикленип къалалар. Бу орман ишинде джинает сайыла, чюнки агъачнынъ энъ кейфиетли ери тюбюнден башлай. Эр бир терекнинъ тюбюнде бир метр кутюк къалдырсанъ, орман болюги пек чокъ къыйметли материал гъайып эте . Шубесиз, орманда къышта чалышмакъ, яздан агъыр ола. Пычкъыджынынъ къолунда балтасындан, пычкъысындан, уйтеп йыкътырыджы сырыгъындан башкъа, мытлакъа куреги де олмакъ керек. Эр бир терекни йыкъмакъ ичюн, бир метр теренлигинде къарны ерге къадар куреп, терекнинъ тюбюни ачмакъ шарттыр. Бу агъыр вазифеге эр кес озюндже янаша. Пычкъыджынынъ анълы,

я да анъсыз янашкъаныны иш вакътында тешкерип бильмекнинъ чареси ёкъ. Нетиджеде, яз келе, комиссия къадалып тургъан кутюклерни, янып битмеген пытакъларны коре ве делянканы къабул этмей. Орман болюги бунъа бир чокъ пара тёлемеге меджбур ола.

Мефодий Пантелеевич бу къасеветлерден ве штраф тёлевден къуртулды. Чюнки, онынъ болюгинде бир тамам анълы ве ишкир адамлар чалышалар. Шунынъ ичюн онынъ адамларгъа бакъышы сонъ вакъытта бутюнлей денъишип кетти.

— Асыл, бу дюньяда козюмнен корьмегендже бир шейге инанаджагъым кельмей,— деди о бир кунь Макъпулеге.— Мен совхоздан янъы кельгенлерни атта болюгиме алмагъа истемедим. Ильки куньлери олардан четлеп юрдим. Гизлемейим, бу акъикъат. Янълыша экеним. Албу исе ,олар да, эр кес киби адий адамлар экенлер. Мурадасылнынъ эм озюне, эм ишине сукъланмамакъ мумкюн дегиль. Эм бу адамларда чокъ гузель хусусиетлер бар экен. Мына, бизим Отуз докъузынджыда сокъакъта тиленип, салланып юрген ким бар? Эмек севген адам къысметини сокъакътан къыдырмай.

Мефодий Пантелеевичнинъ бу сёзлери ичюн Макъпуленинъ къуванчындан козьлери яшланды. Тувгъан бабасыны, озь севимлисини гъайып эткен, ве дженк фелякетинде инджерип къалгъан юрекни севиндирмеге чокъ шей керекми, аджеба? О юречик азачыкъ аджджыгъа чыдамай. патлап кетеджек ола. Бир агъыз татлы лафкъа да чыдамай, учып кетеджек ола. Мефодий Пантелеевич Макъпуленинъ козьяшларына аджынып бакъты.

— Зарар ёкъ, Макъпуле, сиз энди къыйынлыкъны баштан котерип аттынъыз. Ишни яхшы билесиз. Тек адамларгъа айтмакъ керек, чокъча къартоп сачсынлар. Не ерге урлукъны ташласанъ, берекет. Яз къыскъа. Тез-тез давранып сачсынлар. Къышта, эр алда, мен сенинъ тоюнъда зевкъланмакъ истейим,— деди о шакъа тарзында.

— Мефодий Пантелеевич, сиз той лафыны эр корьгенде манъа айтаybересиз, кимге эвлендиреджек оласыз я мени?— деди Макъпуле джылмайып.

— Мурадасылгъа,— деди о Макъпуленинъ козюне джиддий бакъып.

— Мурадасыл мени бегенмей, Мефодий Пантелеевич. О пек дызман адам, шайлы йигит, лякин мен онъа келишмейим. Яшым буюк.

— Зарар ёкъ, келиштиририз.

— Зорнен севги олмай, Мефодий Пантелеевич. Демирнинъ эки уджу бир къызмаса, не къадар чёкючлесенъ бир-бирине къуралмай.

— Къурамагъа тырышмакъ керек, анълайсынъмы? Сен о къадар атик бир къадынсынъ, бунъа чаре тапамайджакъсынъмы? Коресинъми Зераны? Шимди эр шейни фронтчасына чезмек керек. О да янъгъыз, сен де янъгъызсынъ...

— Мен Зеранен тенъ олмагъа авес этмейим. Бу меселеге атиклик кечмей. Эм акъайлар пек атик апайларны бегенмейлер, сакъыналар. Мурадасыл пек юваш адам.

— Юваш, лякин баш! Сен оны бир йылдан танымазсынъ, Макъпуле. О талапкяр адам.

— Шубеленмейим. Онынъ келеджеги яхшы.

— Лякин, Зера кибисине илишсе, бир айдан йигитни танымазсынъ. Языкъ олур адамгъа. Эр алда сен тюшюнип бакъ, Макъпуле. Мен болюгимиз адындан тоюнъны яраштырмагъа азырым.

— Сагъ олунъыз, Мефодий Пантелеевич. Сиз манъа буюк бир вазифе даа юкледиинъиз, деп кулюмсиреди о,— лякин инсан юрегине ёл тапмакъ, дагъ йыкъмакътан да къыйын...

Мефодий Пантелеевичнен Макъпуле арасында бойле самимий лафлар чокъ ола. Орман болюгининъ ёлбашчысы озюни бойле саде алып баргъаны ичюн ишчилер оны севелер, онъа урьмет этелер. Шунынъ ичюн де озь вазифелерине намуснен янашалар. Ишлеринде бирде-бир къусур япсалар, брак я да башкъа эксикликни корьмей къалсалар бири-бирине аркъадашча ярдымда булуналар.

— Мефодий корьмезден эвель тюзетип къой,— дейлер. Буны ёлбашчыдан къоркъып дегиль де, онъа урьмет этип япалар.

VI

Макъпуле конторанынъ агъач мердивенчиклеринден хаста бир алда тюшти. Чырайы солукъ. Сабадан берли аш ашамай, рухуны эзиетлеп юре. Бир умют эткен ери контора эди. Мында да оны кимсе тынчландырамады. Демирёлда, Отузынджы километрде дрезинанынъ къапакъ-

лангъаныны ве ичиндеки адамларнынъ чокъусы агъыр яралангъаныны анълады.

О башыны асып кетмекте эди. Кимсени эслемей къулагъына ич бир шей кирмей. Онынъ козьлерине къаранлыкъ чёкти. Аякълары къалтырап башлады. Адымларыны сийреклештирди. Ерге баскъанда аягъы тюбюнден дюнья авдарылып кеткен киби олдЎы. Салланды, йыкъылаязды. Сагъ къолунен башына япышты. Ёл кенарында къаланып тургъан агъачлар устюне отурды. Козьлерини юмды. Бираз вакъыттан сонъ, бир юткъунып алды, къулакълары ачылды. Дюньяда аят девам эткенини, сеслерни, шаматаларны эшитип къуванды. Къаршыдан атлы адам корюнди. Бу Мефодий Пантелеевич эди. Макъпуле котерилип тураджакъ олды, кене аякълары тюбюнден ер къуртылып кеткен киби олды. Отурды, кене къолунен козьлерини къапатты. Мефодий Пантелеевич атындан тюшти. Макъпуленинъ къолуны котерип, юзюне бакъты. Онынъ козьлери нурсыз эдилер.

— Не олды санъа?

— Башым айланды.

— Ачтырсынъ.

Макъпуле индемеди. Мефодий Пантелеевич:

— Тур, еринъден,— деп онынъ къолундан тартты. Макъпуле турды, зорнен кулюмсиреп Мефодий Пантелеевичнинъ бетине бакъты.

— Эписи кечти, сагъ олунъ, дюнь гедже ярамай юкълагъан эдим,—деди о.

— Ёкъ, кечкени ёкъ. Ма, ал мынавы талонларны да, догъру ашханеге бар. Аша ве ятып раатлан.

— Ёкъ, ёкъ, Мефодий Пантелеевич, менде талон бар.

— Ёкътыр сенде талон, баш кутме. Сен эвге къайтам деп уйлелик талонынъны Мурадасылгъа бердинъ. Билем мен сенинъ табиатынъны.

— Асыл сиз мени не вакъыт оледжегимни де билесиз гъалиба?— деп кулюмсиреди Макъпуле. Сонъра озюне келип, Мефодий Пантелеевичке дрезина ве Айрие меселесини айтып анълатты.

— Манъа мытлакъа Отузынджыгъа барып кельмек керек, Мефодий Пантелеевич,— деди Макъпуле.

— Транспорт ёкъ, ёлда тюневинден берли арекет токътады.

— Джаяв кетерим.

— Кеч олды, озюнъ де алсызсынъ.

— Зарар ёкъ.
— Ойле олса, ма, ал мынавы атны, дагъда къоркъунчлы!
— Айса сиз рухсет этинъиз арандан бир ат даа берсинлер, яныма Юнусны, анавы электрикчи баланы алырым.
— Яхшы. Лякин, башта ашханеге!
Макъпуленинъ къуванчындан козьлерине ярыкъ кирди. Атнынъ джугенинден тутып, догъру Себиля аптенинъ эвине кельди. Юнус ер къазып отура эди. Макъпуле онъа къолуны саллады. Юнус курегини ерге санчты ве Макъпулеге тараф адымлады.
— Юнус, бар, арандан бир ат эгерлеп ал, Мефодий Пантелеевич айтты. Экимиз бир ерге барып келеджекмиз.
Юнус бир шей сорамады, джувурып арангъа тараф кетти. Бираздан эгерленген атнынъ аркъасына минип кельди.
— Аферин, йигитлер бойле олмакъ кереклер,— деди Макъпуле ве экиси де атларнынъ джугенлеринден тутып ашхане янына кельдилер. Атларны электрик дирегине багълап, ашханеге кирдилер. Макъпуле портманети ичинден демичик Мефодий Пантелеевич берген талонларны чыкъарып, ашчыгъа узатты. Бирер чанакъ къартоп шорбасынен, бирер тепси къартоп пюреси ашадылар. Артындан бирер стакан татлы чай ичтилер. Юнус агъызыны, бурнуны фуфайкасынынъ енъине сюртти, сагъ олунъыз Макъпуле татам деген киби джылмайды. Ашыкъып турдылар, атларына миндилер ве демирёлны кечип Отузынджыгъа тараф бурулдылар. Акъшам якъын эди. Орман гъа киргенлери киби кунешнинъ зиясы гъайып олып кетти. Макъпуле Юнуснен ян-янаша келип:
— Эй, йигит, къайда кеткенимизни не сорамайсынъ?— деди.
— Макъпуле татам, менимчюн къайда олса олсун, ич фаркъы ёкъ. Сиз янымдасыз, не якъкъа бур десенъиз, азырым. Мени хырсызлыкъкъа алып кетмейджегинъизни билем.
— Къайдан билесинъ, бельки...
— Мен сизни догъгъанымдан берли билем. Анам мени афталарнен сизге ташлап дегирменге кеткенини де билем. Аювчыкъ, оксюз Эльмазчыкъ масалларынъызны да билем.
— Унутмадынъмы?
— Ольгендже унутмам. Балалыкътаки шейлер унутулмай экен.

— Йигит, мени динъле. Биз сенинъ татанъны къыдырмагъа кетемиз.

Шай дегенде, Юнус бирден атнынъ джугенини тартты. Чырайы джиддийлешти.

— Сиз не айтасыз шу, анъламайым?— деди о шубелиз козьлерини Макъпулеге чевирип.— Татарджа айтынъ.

— Айса мен сеннен къазахча лаф этемми?

— Анълашылмай. Бу дагъ ичинде татанъны къыдырамыз дегенинъиз не я?

— Динъле. Айриени эки кунь эвельси, баласынен берабер Чамлыкъта корьгенлер. О сизге тюневин келип чыкъмакъ борджлы эди. Ёлда дрезина къапакъланган...

Юнус атыны токътатты. Чырайы тюрленген алда къулагъыны Макъпулеге тикти.

— Айтып битиринъ, сонъ кетермиз,— деди о.

— Сонъу, ана шу. Бунынъ санъа йигит олгъанынъ ичюн айтам. Гъарип ананъа сакъын бильдирме. Меним анълагъаныма коре къазалангъанлар. Отузынджыда олса кереклер. Тек олюм олмагъайды...

— Эшитмедим, эм акъылыма да кетирмедим,— деди Юнус атыны кочюрип.

— Сен электрик диреклери тёпесинде оласынъ, амма мен ердем. Эр алда хаберлер ерде чокъ ола,— деди Макъпуле онынъ артындан етип.

— Асыл бир тувгъан аптем бар, бизимле берабер олгъан олса, бенъзи солмаз эди.

— Эй, кадям, къыз баланынъ такъдири башкъаджа ола. Тевекель онъа эвнинъ мусафири демегенлер. Вакъты кельдими, къуш киби уча да кете.

— Учмакъ-учмакъ амма, къонаджакъ еринъни де бильмек керексинъ.

— «Йыкъыладжакъ еримни бильсем, тобан тёшер эдим»— деген къартлар. Къыйын шей, севгинен шакъа олмай. Мына сен де чагъынъа кельдинъ, не эвленмейсинъ?

— Манъа даа учып кельген сою расткельмеди.

— Э-э... Сен ойле тюшюнсенъ янъылырсынъ. Учып кельген союндан сакът ол. Энъсенъе къонар да омюрлик мийинъни чокъчылар. Бир данеси къонайым деп юре эди... Яхшы ки, козюмизни ачтыкъ.

— Кимни айтасыз шу?

— Озюнъ пек яхшы билесинъ. О сени хамутлап отура эди, амма...

— Макъпуле татам, сиз мени электрик диреклери устюнде юре деп, ердеки шейлерни бильмей беллейсизми? Бизге тёпеден эр шей корюне.

— Корюне амма, аз къалдынъ Зеранынъ къапкъанына тюшмеге.

— Зеранынъ меннен эсаб кескени чокътан.

— Сен де къуру къалмадынъ, ярамаз?!

— Онынъ энди лафы арам. Яшлыкъ белясы. Баарьде къар ирип кеткени киби, о да яшлыкъ арарети эди, сёнди кетти.

— Айды не олса да, ойле къушчыкълардан сакът ол кадям. Онынъ энди яхшы ходжасы бар. Бу лафлар, мына бу сагъыр дагънынъ ичинде къалсын. Яшасын, бахтлы олсун. Бахт эр кеске керек.

Юнуснынъ аты конделен яткъан агъачкъа сюрюнди. Озю де абынып атнынъ джалынларына япышты. Белини догъурткъанынен арткъа айланып, Макъпулени тенбиеледи. Макъпуленинъ аты сюрюнмеди. Огюнден кеткен атны эслесе керек.

— Огде къар ийинтиси бар!— деп къычырды Макъпуле.— Мукъайт ол, батакъ олмасын.

— Отузынджынынъ тавларында батакъ олмагъан ер бармы?

— Бизге расткельмегейди дейим.

— Шунынъчюн мында къаза чокъ ола. Бу демирёл батакълыкъ устюнде къурулды. Агъач юклю вагонлар кечкен сайын ёл чёке. Дрезина вызлы юрген шей... Хайырлысы олгъайды баре.

— Эгер аптем бу къазадан къуртулгъан олса, мен оны энди бир якъкъа йибермем. Акъайы дегиль, истесе султаны кельсин. Анам меним ичюн йигирми султандан къыйметли. Гъарип асретликтен, яныкътан къуруп къалды. Сиз де айтынъ, Макъпуле татам, кетмесин, эп бир анам ынджыныр.

— Энди сагъ-селямет юзюни корьгейдик. О якъыны келиштирир эдик. Ичимде бир сувукълыкъ бар, къоркъам Юнус.

Юнус индемеди. Юткъунып алды. Тюшюнджеге далып кетти. «Бир аптем бар, демесе ондан да айрылдым, деди о озь-озюне. Тувгъансыз яшамакъ агъыр шей. Аптеме бир шей олгъан олса, анам да онынъ артындан о бир дюньягъа ёлджу. Анамнынъ бахтына, баре зарарзевал корьмегейди. Бабам ольген сонъ, меним аскъымны

чеккен аптем олды. Колхозда чалышты, бизге ачлыкъ чектирмеди. Анам хаста эди. Аптем, эм анамны, эм мени бакъты. Унутмадым аптечигим мен сени, эм унутмам. Ашаткъанынъ, ичиргенинъ, кийдиргенинъ ичюн омюр билля, алдынъда озюмни борджлы саям. Экимизни бир ана догъурды, бир ананынъ сютюни эмдик. Бизни айырмагъа кимсенинъ акъкъы ёкътыр. Екъ, ёкъ, татачыгъым сагъдыр...»

— Не сусып къалдынъ Юнус, демирёл корюнеми? Линиядан чокъ узакълашмайыкъ. Акъшам вакъыты джоюлмакъ мумкюн,— деди Макъпуле Юнуснынъ хаялыны даркъатмакъ истеп.

— Мен бу ерлерни беш пармагъым киби билем.

— Пек къопайма. Бойле орман къопайларнынъ джелькесини тез сындыра.

— Орманнынъ да озь къануны бар. Оны бильсенъ, бир вакъыт джоюлмазсынъ.

— Эбет шашмаларсынъ, лякин ёлунъны тапа билирсинъ.

— Кунешке бакъып эм вакъытны, эм сыртны, эм къыбланы бильмек мумкюн. Буны бизге хавфсызлыкъ техникасыны огренгенде айттылар.

— Я кунеш олмаса? Мына, шимдики киби. Энди кунеш къонса керек?— деди Макъпуле чевреге бакъып.

— Кунеш олмаса, тереклернинъ пытакъларына бакъ. Мына сырт тарафтаки пытакълар, мына къыбла тараф. Коресинъми, пытакълар анги тарафта зияде оськенлер? Тереклер де инсанлар киби сыджакъны ве тынчлыкъны севелер.

— Сени, эгер Мефодий Пантелеевич бильмесин, шу ан озь болюгине алыр. Башлы яшсынъ, амма... Эр алда мукъайт ол.

— Сиз къоркъуп башладынъызмы шу, Макъпуле апте?

— Къаранлыкъ чёкkенинен акъылыма анавы тётя Маланья кельди. Былтыр кузьде гъайып олгъан эди де?

— Озю къабаатлы.

— Коресинъми, сен кене янълыш лаф этесинъ. Олян, сенинъ ананъны бугунь чыкъар йибер бойле орманнынъ ичине, о сенинъ пытагъынъны анги тарафкъа оськенини къайдан бильсин? О дёрт дивар ичинде зар-зорнен къыбласыны тапа, худжур адамсынъ.

— Тётя Маланья озю къабаатлы, кене айтам, эм айтырым.

— Вазгеч шуны. Къопай адамны динълемеге истемейим.

— Динълемесенъиз, динълеменъиз. Лякин, тётя Маланья шашмалагъанынен бир терекнинъ тюбюне чёкип, сабаны беклемек керек эди.

— Олян, бир къаот къадын орман ичинде сабагъа къадар даянырмы? Онынъ къыркъ отю олса, эписи бир кереден патлар.

— Чыдамакъ керек эди. О заваллы... Эджель иште, не япаджакъсынъ. Лякин, аюв ашагъандыр дегенлерине мен инанмайым. Чюнки аюв ашаса изи я да кемиклери къалмакъ керек эди. Халкъ не десе-десин, о гъарипнинъ баласыны бирде-бир сазлыкъ ютты. Аювлар кузьде пек ачкозь олмайлар. Мына шимди расткельсенъ, о-о-о, ишинъ битти.

Макъпуле атынынъ джугенини къакъып алды, Юнуснен кене ян-янаша кетмеге тырышты. Тырышты амма, тереклер кедер этелер. Ян-янаша эки ат девамлы кетип оламай. Де бири ,де дигери артта къала. Аюв лафы Макъпулени текмиль къалтыратты.

— Сен дагъ шейтаны экенсинъ, шимди аювгъа расткельсек не япармыз Юнус?

— Астымызда ат,— деди Юнус.— Ялынъыз къачып къуртулмакъ мумкюн. Сен огден къачарсынъ, мен къамчымнынъ уджуна майлы фуфайкамны кечирип бир серник беририм. Атешни корьгенинен аюв токътар.

— Вай, ярамаз. Мен сенинъ ойле джамбазлыкъларынъны бильмей эдим. Тереклер арасындан ярыкъ корюнип башладымы шу?

— Энди кельдик демеге мумкюн. Къаршыдан корюнген ярыкъ — Отар чёлю. Демек, ормандан чыкъаятырмыз.

Олар тюм-тюз мейдангъа чыкътылар. Санки саба ачылгъан киби олды. Отар чёлюнинъ о бир четинде Отузынджынынъ эвлери корюнди. Бир къач эв ве узун бараклар. Бу кичкене койчикте бир орман болюгининъ ишчилери ве демирёлджылар яшайлар. Чамлыкъ станциясы оларгъа якъын олгъанындан бутюн керек ве ихтияджларыны шу станциядан барып алалар.

— Къазалангъанлар медпунктта олса керек,— деди Макъпуле атынынъ джугенини тартып.— Догъру анда барайыкъ. Кимсе олмаса невбетчи эмшире бардыр, о бизге меселенинъ асылыны айтып берир.

Юнус, ёл ичинде ойнап тургъан дрезинаджы Васильнинъ огълуны корип таныды.

— Бабанъ эвдеми?— деди о эеджаннен.

— Милиция алып кетти.

— Корьдинъми?— деди Макъпуле сабырсызланып.— Хайырлы къаза олса, онъа милиция тиймез эди.

Юнус индемеди. Онынъ юреги сыкъ-сыкъ урып башлады. Тувгъаны дегильми санъа, ичтен чеке. Макъпулеге дуйдырмайджакъ ола. Экиси де индемей медпунктнынъ янына кельдилер. Орталыкъта кимсе ёкъ. Тамам акъшамлыкъ аш вакъыты. Эр кес эвине кирсе керек. Макъпуле медпунктнынъ пенджересинден бакъты. Перде артындан кимсени корьмеди. Ичериде адам сеси эшитиле. Аятнынъ къапысыны ачты, кимсе ёкъ. Одагъа киреджек олды, къаршысына эмшире чыкъты.

— Къайда, къайда? Олмай кирмеге!— деди о сертейип.

— Манъа Айрие керек!— деди Макъпуле нефесине тыйылып.

— Фамилиясы, ады?— деп эмшире ахрет суаллерини берип башлагъан эди, къапыны ачып Айрие чыкъты.

— Вай, тувгъанчыгъым, джаным-джигерим!.. Айрие Макъпуленинъ бойнуна асылып къалды.

— Баланы уятаджакъсыз, ашыкълар!— деди эмшире. Айрие ве Макъпуле къуджакълашкъан алда софагъа чыкътылар. Эмшире лампочканы якъты. Софанынъ ичи ярыкъланды. Аякъ устюнде къатып къалгъан Юнуснынъ бетинде козьяш тамчылары йылтырадылар.

VII

Эр куньки киби, бугунь саба да совхознынъ директоры Каштановны юкъусындан Молдабай уянтты. О арбийджесине тез-тез кийинип, ешиль кепкасыны къашларына къадар басып къапыдан чыкъты. Машинагъа мингенинен:

— Объектлерни айланып чыкъайыкъ, сонъра Алма-Атагъа!— деди о, Молдабайгъа бакъмайып.

Кеттилер. Бутюн къуруджылыкъ мейданларында олдылар. Каштанов бригадирлернен корюшти, прорабнен субетлешти. Ишлерни бир ёлуна къойгъан сонъ, догъру Алма-Атагъа тараф ёл алдылар. Шеэрге кельгендже орталыкъкъа къаранлыкъ чёкти. Сокъакъларда халкънынъ, хусусан яшларнынъ къайнашкъан вакъыты.

— Бу халкънынъ бир иши ёкъмы, эви ёкъмы, эр кес тышта,— деди Молдабай ве дёрт ёлнынъ хачлашкъан еринде тургъан милиционерни корип, машинаны чаналатты.

— «Ала-Тау» янында мени ташларсынъ. Эвге озюм юрип барырым,— деди Каштанов. Молдабай ойле де япты.

Каштанов шеэр бою яваш-яваш адымлап меркезий Универмаг янына кельди. Адамларнынъ акъынтысына къошулып, о да универмагкъа кирип кетти. Катеринагъа бир шей бакъып алмакъ истеди. Универмагнынъ ичинде адам джойыладжакъ. Каштанов анги болюкке барып, не аладжагъыны озю бильмей. Бираз шашмалап турды. Сонъра юрди, юрди, бир шей тапып аламады. Дюньяда къадынгъа шей алмакътан да белялы иш ёкъ экен. Галантерия болюгинде зий-чув олып, итеклешип тургъан къадынларны корьди. Якъын кельди, лякин оларнынъ неге талашкъанларыны анъламакънынъ чареси ёкъ. Невбетсиз арагъа тыкъыладжакъ олды. Къадынлар чувулдашып башладылар. Кенаргъа чекильди. Невбети якъынлашып къалгъан бир яш къадынгъа козю тюшти. Бу къадыннынъ бою, къияфети тыпкъы Катеринаны анъдыра. Джесюрленди, догъру шу къадыннынъ янына барды.

— Озюнъизге аладжакъ шейинъизден манъа да алсанъыз,— деп къолуна яваштан акъча туттырды ве кенаргъа чекильди. Къадын эки йылтыравукъ пакет алып, адамларнынъ арасындан зорнен сыптырылып чыкъты. Пакетнинъ бирини Каштановнынъ къолуна туттырды да, чубалгъан сачларыны козьлерининъ устюнден алып:

— Багъышлайджакъ къызынъыз менден семизми?— деди кулюмсиреп.

— Ёкъ, тыпкъы сизге бенъзей.

— Айса алгъанынъыз нафиле дегиль. Белине яхшы уяр. Менимки алтмыш беш...— деп бош къолунен озюнинъ белини косьтерди. Каштанов индемеди. Бу къадыннынъ джильвеленип тургъаны онъа бираз къолайсыз корюнди. Кетеджек олды, лякин къадын онынъ алдына чыкъты:

— Бегенем къадынларгъа шей алгъан акъайларны,— деп кулюмсиреп кетти.

Каштанов къолунда не олгъаныны озю бильмей. Пакетни газетагъа сарып къолтугъына къыстырды ве сокъакъкъа чыкъты. Адымларыны тезлештирип шеэрнинъ кенарындаки янъы къурулып башлагъан массивге тараф кетти. Эвининъ янына кельди. Дёртюнджи къаттаки джамлы балконнынъ пенджересиндеки ярыкъны корьди.

Бу Каштановнынъ секциясы эди... «Катерина эвде», деди о ичинден. Айырылмагъа къарар бердим, деп яза. Бакъ сен оны не тюшюнип тапкъан. Олуджыдыр, затен къадынларны анъламакъ къыйын.»

Мердивенлерден котерильди. Къапынынъ янына келип динъленди. Ичериде тынчлыкъ. Чанъны къакъты. Бир сание даа динъленди. Кене къакъты. Ичериде лакъырды эшитильди. Акъай лакъырдысы. Катерина къапыны аралыкъ этти. Каштановны корьгенинен килитнинъ устюндеки зынджырнынъ топузыны чыкъарды ве буюк оданынъ лампочкасыны якъты. Каштанов ичери кирди. Аякъкъапларыны ташлады.

— Демек, Андрюша, сен менден ялынъыз «айырылды», я да «ольдю» мектюплери алсанъ, сонъ келеджексинъ, шаймы?— деди Катерина эрининъ козьлерине бакъып. Сонъра пальтосыны алып ильди.

— Къапы къакъылса да эшитмейсинъ,—деди Каштанов онынъ опькели суалине джевап бермейип.

— Ашханеде лаф этип отурамыз. Кель, таныш ол, достымнынъ огълу.

— Андрей Андреевич,— деди Каштанов къолуны узатып.

— Валерий.

— Я батьканъ ёкъмы?

— Валерий Никифоров!— деди о пельтекленгенинден утансырап.

— Институткъа кирмек истей. Анасы пек ялварды: «Шу баланы кириш имтиханларына азырласанъыз», деп риджа этти. Тюшюнип бакътым, бош вакъытым чокъ. Ред этмедим.

— Демек, инженер олмакъ истейсинъ?

— Архитектор, Андрей Андреевич,— деди Валерий кестирип.

— Озюнъни неден зайыф дуясынъ?

— Языдан.

— О-о Катерина Мануйловна онынъ устасы. Амма сен математикагъа дикъкъат эт. Анда эсас меселе математикадыр.

Валерий Каштановнынъ лафларына къуванып кулюмсиреди ве кетеджек олып аякъкъа турды. Сагълыкълашып къапыдан чыкъаджакъта:

— Катерина Мануйловна, ярын келейимми?— деп сорады.

— Мен ананъа айтырым.

Валерий мердивенлерни тыпырдатып тюшип кетти...

— Катюша, ма, санъа кичкене бахшыш алдым!— деп Каштанов къолундаки пакетни узатты.

Катерина бир къолунен пакетке япышты, дигер къолуны Каштановнынъ энъсесине къойып, къуджакълады ве татлы-татлы опьти. Сонъра чытырдатып пакетни ачты.

— Ах, меним къыйметлим, акъыллы директорым! Мен билем де сенинъ манъа ярамай шей алмайджагъынъны. Озю де Братиславада чыкъкъан. Кенъ сою. Белимни яхшы тартаджакъ. Чорап илиштирмеге ильмеклери де бар. Токътачы кийип бакъайым. Устюме уяджакъмы экен... Андрей, манъа бакъмай тур.

Каштанов дивангъа таянып онынъ лафларына дикъкъат этмеген киби отура, амма, эки къулагъы Катеринада. О не алып кельгенини энди бильди. «Я барып да устюне уймаса?» Козь къиясындан онъа таба бакъа, лякин дуйдырмай ве сесини чыкъармай.

Катерина бу гульгулли тюсте, йылтыравукъ резина къушакъны белине тартты. Сонъра тегиз аягъыны диван устюне къойып, тени тюсте капрон чорабыны сыйпалап кийди. Къушагъынынъ резиналарыны тартып чорабынынъ уджларына илиштирди.

— Тамам меним размерим экен. Къайдан бильдинъ, тувгъаным?— деп Каштановкъа сарылды.

— Апайынынъ белини бильмеген акъай олурмы?— деди Каштанов онынъ къувангъанындан мемнюн къалып.— Бизде эр шей ола. Москва темин эте. Бойле чешит йылтыравукъ къадын ильванлары совхозымызнынъ тюкянларында толуп ята... Сени кочюрмеге кельдим, Катерина. Совхозымыз пек аджайип ерде. Джанынъ сыкъылмагъа вакъыт къалмай. Анда чап, мында чап, акъшам олса сериль де ят! Якъында дагъгъа чыкътыкъ. Чокъ дюльбер ерлер экен. Кемиклеримиз джибингендже зевкъландыкъ.

— Яхшы зевкъ. Санъа сыланмагъа, сувукъланмагъа олмагъаныны бильмейсинъми? Шакъаны быракъ, Андрей. Бу сенинъ айткъанларынъ эписи илериде оладжакъ шейлер. Сен ойле адамлардансынъ. Билем мен сени. Шунынъ ичюн сени о якъкъа ёлладылар.

Катерина онынъ къучагъындан кенаргъа чекильди. Дивангъа ясланды. Сагъ аягъыны сол тизининъ устюне

ташлады. Беяз балдырлары ачылып къалгъаныны озю сезсе де, эмиет бермеди.

— Эбет, санъа яхшы,— деди о назланып.— Чапып юрмеге де, серилип ятмагъа да... Джанынъ истеген якъкъа кетесинъ, келесинъ. Санъа эр шей мумкюн. Сенден дагълар да къуртулмаз. Я мен? Манъа анда тавукъ бакътыраджакъсынъмы?

— Катюша, сен оджасынъ, тербиеджисинъ. Тезден балалар багъчасы азыр оладжакъ. Мектеп кузьде ачыладжакъ. Коресинъми, сенинъ «тавукъларынъ» янъы биналарда, янъы шараитта тербиеленеджеклер. Истер мектепте, истер балалар багъчасында чалыш. Сенинъ киби кадрлар шимди бизге мына бу ерден керек,— деп Каштанов къолуны богъазынынъ тюбюнден сильтеп алды.— Адам иште толусынен файда кетиреджек олса, баласы ичюн раатсызланмамакъ керек, догърумы? О балалар бизим келеджегимиз. Оларнынъ тербиеси ичюн сизлер, педагоглар къайгъырмакъ борджлысыз... Амма насыл ерлер, Катюша, бир келип корьсенъ, бир даа къайтаджагъынъ кельмез. Бир якъына бакъсанъ, тюм-тюз чёль. Йымырта тыгъыртсанъ парланаджагъы ёкъ. Козюнъ алдында юзлернен километр месафе ачылып тура. Дигер тарафы юксек дагълар. Я авасыны айтмайсынъмы?.. Мында яшайышмы бу? Дёрт дивар ичинде сыкъылып отурасынъ. Атта сагъырлашып къалгъансынъ, чанъны да эшитмейсинъ...

Каштановнынъ бу сонъки сёзюнде башкъа мана бар эди. (О, Катеринаны бираз денъемек истеди. Лякин Каштановнынъ маналы сёзлерине Катерина эмиет бермеди.) Аксине, онынъ юрегини иритеджек татлы сёзлернен джевапланды.

— Янымда сен олмасанъ къыйметлим, манъа эр даим къаранлыкъ,— деди о татлы тильнен. Сонъра козьлерини сюзип, Каштановкъа ойле бир дюльбер бакъыш ясады ки, бу сёзлернинъ юректен айтылгъаныны, айтылмагъаныны бильмек къыйын эди.

— Сонъ, Катюша, кетемизми совхозгъа?

— Ёкъ, Андрей. Мен билем, санъа къыйын. Манъа да сенсиз джан сыкъысы. Лякин, бу йыл къыш мен мындан кочмейим.

Каштановнынъ къашлары тюйильди. «Валерий дюльбер огълан. Сулюк киби бир яш. Перчеми манълайы устюнден саркъып тура. Лаф эткенде козьлери фенер

киби парылдай. Лякин о, Катеринадан чокъ яш», деп тюшюнди о.

Каштановнынъ ачувлангъаныны эр вакъыт къашларындан бильмек мумкюн. Эльбет де, Катерина онынъ бу хусусиетини эр кестен зияде биле. Бильсе де ериндеи къыбырдамады. Ялынъыз сол аягъыны онъ аягъы устюне авуштырды.

— Къышкъа къадар бала багъчасы къурулып битер ве керек кадрларнен темин этилир,— деди Каштанов сувукълыкънен.

— Коресинъми, даа къуруджылыкъ кете. Сен худжур адамсынъ, Андрей. Шимди мен анда кетип не япайым?

— Я адамлар не япалар? Беш бинъ километр ерден кельгенлер не япалар? Я мен? Мен не япам, мени тюшюнесинъми?!

Каштанов къычырып башлагъанынен ериндеи котерилип кеткенини дуймай къалды. О балконгъа чыкъты. Джебинден бир «Экстра» чыкъарып къапты. Лякин думанлатып етиштирамады. Катерина тартып алды ве чёплик сепетине ташлады. Джебини къармалайджакъ олды. Каштанов даа янъы ачылгъан папирос къутусыны озю чыкъарып, онынъ къолуна туттырды.

— Санъа бу шейни агъызынъа алмагъа олмагъаныны та госпитальде айткъан эдилер,— деди къадыны яваштан. Сонъра, эркеленип:— Андрюша, меним бирданём, ашыкъма, яхшы тюшюнип бакъ. Бельки меним дегеним догърудыр. Баарь дагълар артында дегиль. Къыш кечсин, авалар джылынсын, санъа баарь келини олып барырым. Балалар багъчасында директорнынъ къарысына да бир ер тапылыр. Тербиеджиликке кирип окъумакъны билип теклиф эткен экенсинъ сен манъа...

Шай деди де эрининъ бойнуна сарылып, онынъ тюйик къашларыны пармагъынен сыйпады. Сонъра, берберханеде куньдюз къабартып кельген къокъулы сачларыны Каштановнынъ серт тюкли янагъына, сакъалына тийдирип алды. Каштановнынъ къашлары язылып кеттилер.

— Ойле олса, мени ничюн чагъырдынъ?— деди Каштанов йымшагъан сонъ.

— Мен сени чагъырмадым. Айрылам, деп яздым. Ич олмагъанда афтада бир келип кетамайсынъмы, Андрей? Аягъынъ тюбюнде машинанъ олса...

— Меним ёлларда юрмеге вакътым ёкъ, Катя. Энди бойле анълашайыкъ. Баарьге къадар бир афта мен ке-

лип кетсем, экинджи афта сен келирсинъ. Машина ёллары.

— Коресинъми насыл тюшюнип таптынъ. Эр алда меним Андрюшамда акъыл деген шей бар.

Бу арада Катерина эрини сынап корьмек макъсадынен лафыны чевирип йиберди:

— Я барып оламасам?— деди о.

— Келирсинъ. Директор айттымы, битти!

Каштанов бу сёзлерни бирде-бир иш акъкъында къатты къараргъа кельген сонъ къуллана. «Директор айттымы, битти!» деген сёз агъызындан чыкътымы, онъа бир даа итираз этмейджексинъ. Ишнинъ нетиджесини корьмегендже ондан къуртулып оламазсынъ. Катерина онынъ табиатыны пек яхшы биле. Шунынъ ичюн индемеди ве бармакъ-кельмек акъкъында лафны токътатты.

Саба Каштановнынъ кейфи пек гузель эди. Катерина чай къоймаздан эвель сютли къаве пиширди. Бу онынъ кейфини даа зияде котерди.

— Сен ишинъе кечикме, Катя, мен Молдабайны беклейджегим,— деди о фильджаныны тепсиге къойып.

Катерина кузгю къаршысына кечип, чубалгъан сачларыны тюзетти, бетини енгильден низамгъа чекти, озюнинъ ве Каштановнынъ устюне духи септи, кирпиклерине ве къашларына чинатий пармагъынен тийип алды, дудакъларыны бояламады. Каштанов оны насыл бегенсе, ойле де япты. Сонъра плащынынъ енъине къолуны сокъып онъа аркъасыны айланды. Каштанов онынъ омузларына плащны тартты, къатланып къалгъан бурюшик ерлерини сыйпады ве сагълыкълашмакъ ичюн къолуны узатты. Катерина къолуны бермеди, омузларына узанып енгиль-енгиль опьти ве мердивенден тюшип кетти. Сонъки басамакътан атлап, къапыдан чыкъкъандже каблукларынынъ тыкъырдысы эшитильди.

Каштанов саатине бакъты. Молдабайнынъ келеджек вакъыты якъын эди. Балконгъа чыкъты. Шеэрде, адетиндже, эр саба башлагъан джанлы арекетни—ишке ашыкъкъан адамларны, торунчыкъларынынъ къолундан тутып кеткен битайларны, бири-бири артындан тизилип къалгъан таксилерни эследи. Папирос якъаджакъ олып, къолуны джебине сокъты. Катеринанынъ огюти акъылына кельди.

Троллейбус токътагъан ерде бир къач яш ве къыз пейда олды. Оларнынъ арасында Валерий де бар эди. Каштанов оны перчеминден таныды. Эки троллейбус кеч-

ти, олар ничюндир минмедилер. Сонъра бир таксининъ алдына чыкъып токътаттылар. Бу такси Ыссыкъ-куль ёлуна бурулды. Лякин, эки яш къалды. Олардан бирисининъ къолунда гитара бар эди. Аньлашылгъанына коре бу яшлар шеэр дживарына, къырларгъа кезмеге кетелер.

«Яшлыкъ ойле шей экен... деп тюшюнди Каштанов. Эм зенаат огренмек истейсинъ, эм кезмек, эм яшамакъ. Чокъ языкъ ки, биз о зевкълы куньлерни корьмедик. Энди перчем йиберип башлагъанда шу хайырсыз дженк чыкъты. Бутюн яшлыкъ зевкъыны о алып кетти. Валерий яхшы ниетте. Архитектор, къуруджы олмакъ истей. Чокъ яхшы ниет. Анасы Катеринанынъ досты экен. Демек, бильген адамынынъ баласы. Ярдым этсин, окъусын. Барсын къуруджылар аилесинде бир архитектор даа артсын. Джемиет ичюн файдалы зенаат. Къартлыгъымызда хатырлармыз. «Яхшылыкъ яп да, денъизге ат» дегенлер. япкъан эйлигинъ бир кунь илле алдынъа чыкъар.

Къаршыдан газик корюнди.— Бу бизим Молдабай олса керек,— деди Каштанов.

Машина келип эвнинъ азбарына янашмакъта эди, Каштанов къапыны килитлеп, мердивенден тюшти.

— Аферин! Вакъытны шеэрде де шашырмадынъ!— деди Каштанов Молдабайгъа ве машинагъа ерлешип совхозгъа догъру ёл алды

Тамам уйле маали эди. Машина идаренинъ алдына келип токътады. Каштанов бу ерде чокъ эгленмеди. Баш агрономны тапты ве экиси берабер парниклик ичюн айырылгъан ерни, къурулмакъта олгъан тютюн аранларыны, баарьде биринджи кере фиде отуртыладжакъ тарланы бакъып чыкътылар.

— Аранлар келеджек кузьге къадар азыр олыр,—деди Каштанов баш агрономгъа тарладан къайткъанда.— Сиз, Еремеев аркъадаш, шимди парник хозяйствосына зияде эмиет беринъиз.

— Тюневин манъа бир къач адам кельди. Бизни тютюнджилик бригадасына ёлланъыз, биз къуруджы дегильмиз, тютюнджимиз, деп итираз эттилер,— деди Еремеев.

— Сен оларны манъа алып кель.

— Яхшы,— деди Еремеев ве посёлкагъа кирер-кирмез машинадан тюшип къалды.

Каштановнынъ куню бугунь де бош кечмеди. Экинди маали олгъанына бакъмадан о кене бир якъкъа даа ашыкъа эди. Онынъ иши битмей...

Акъшам директорнынъ кабинетинде баш сокъмагъа ер ёкъ эди. Адамларнынъ чокъусы аякъ устюнде туралар. Оларнынъ арасында бир къач къадын ве анавы эв сорап кельгенлер де бар эдилер. Директорнынъ козюне кене шу кокюсинде орденлери олгъан арыкъ черели, къара къашлы адам чалынды.

— Сизнинъ фамилиянъыз?— деди директор онъа.

— Арсланов Самедин.

— Дженк эттинъиз я? Къайсы къысымда эдинъиз?

— Эписини къошсам, секиз йыл арбий хызметте булундым. Фин кампаниясындан сонъ, эвге къайтып эвлендим дегенде, мынавы даа мешакъатлы сою чыкъты. Бунынъ да сонъуна къадар дёгюштик.

— Смоленщинада олдынъмы?

— Екъ. Киев, Кишинёв орталыкъларында, Москва, Ленинград тюблеринде уруштым. Дженкни Сербия сынъырында битирдим. Енъиш куню озь танкымнен Москва парадында иштирак эттим.

— Танкчы экенсинъ де, мен сени тютюнджидир деп турам,— деди директор шакъанен. Адамлар кулюштилер.

— Экиси де къолумыздан келе,— деди Арсланов кестирип.— Дженклер, танкчы этти, кой яшайышы — тютюнджи. Армиягъа кеткендже техникум битирдим. Агроном олып чалыштым. Мына документлерим,— деп энди орьселенип ве сарарып къалгъан кягъытларыны, эмек дефтерини директоргъа узатты. Директор алды, лякин ачып бакъмады. Янында отургъан баш агрономгъа — Еремеевке узатты.

— Аркъадашлар!— деди директор адамларнынъ дикъкъатыны джельп этип.— Бизлер, сизинъле берабер бу совхознынъ ветеранларымыз. Бизлер онынъ ильк темель ташыны къойдыкъ, бизлер биринджи баразнаны ачтыкъ. Энди эсас вазифемизге киришмеге невбет кельди. Бу йыл баарьде биринджи кере тютюн сачаджакъмыз. План буюк дегиль. Лякин бугуньки шараитта онынъ астындан чыкъмакъ ичюн баягъы иш япмакъ керек. Ярындан башлап парник хозяйствосы ишлеринен огърашаджакъмыз. Менимдже, Еремеев аркъадаш,— деп баш агрономгъа бакъты.— Сиз мына бойле аркъадашлардан, парникте чалышмакъ ичюн бригада тешкиль этинъиз. Барсын бу тютюн севдалары озь теджрибелерини янъы шараитта омюрге кечирсинлер. Мына, шимдилик бу къадар. Ишинъизге мувафакъиет, достлар! Еремеев ве сиз къалынъыз,— деди директор Арслановкъа бакъып.

Адамлар чувулдашып чыкътылар. Чокъ вакъыт идаренинъ алдында турдылар. Бири-бирлерине нелердир исбат этип, ерге чызыкълар чызып косьтердилер. Анълашылгъанына коре олар энди парник хозяйствосы акъкъында сёз юрютип башладылар.

Директор Арслановкъа шойле деди:— Сизни парник хозяйствосына бригадир тайин этем. Бутюн ишни, мына, баш агроном Еремеев аркъадашнен фикирлешип алып барынъыз Адамларны сиз яхшы билесиз. Бир джедвель япып келинъиз. Мында бакъып чыкъармыз. Анълашылдымы?

Еремеев бир шейлер айтаджакъ олып ынтылды, лякин етиштирамады. Каштанов аякъкъа турып кепкасыны козьлерине басты ве Еремеевке бакъып:

— Ярын ишке киришинъиз!— деп кабинетинден чыкъты.

Баш агроном, Арслановнен берабер кечке къадар директорнынъ кабинетинден чыкъмадылар. Олар башта адамларны джедвельге алдылар. Арсланов эписининъ ады, фамилиясыны язып кельген. Сонъра парник хозяйствосы ичюн керек олгъан бутюн кедиклер, кубре меселеси ве дигер зарур ишлер акъкъында фикир алышып-бериштилер. Баш агроном Арслановнынъ юзюнде озюне якъын бир ярдымджы тапкъанына гъает къуванды. Еремеев кой хозяйствосы институтыны битирген сонъ, мемлекетнинъ бир чокъ тютюнджилик районларында чалышкъан. Агъармышта, Арикляда олгъан. Аман-Къотанда махсус теджрибе кечкен. Озюни уста тютюнджи оларакъ косьтерген. Шимди бу ерде дюньягъа кельмекте олгъан янъы тютюнджилик хозяйствосы оны пек раатсызлай. Девлет тарафындан бу ишке буюк эмиет берильгенини анълай. Керек тедбирлер корюльсе ве агротехника къаиделери эсасына арекет этильсе, бу ернинъ шараитында буюк берекет етиштирмек имкяны олгъаныны биле. Шунынъ ичюн де раатсызлана. Арсланов киби теджрибеси олгъан адамларнынъ янындан кетеджеги кельмей.

— Сиз раатсызланманъыз,— деди онъа Арсланов.— Бизлер таш устюнде тютюн етиштирген адамлармыз. Онынъ бутюн инджелигини, арсызлыгъыны, назиклигини баба-деде кунюнден огренип кельдик. Бу ерде, бу кубрели къара топракъта, эграфында шырын сувлар акъып тургъан диярда тютюн асрамакъ мумкюн. Мен зан этсем, мында ялынъыз учь шейден сакъынмакъ керек. Бирин-

джиси — кучьлю ельден, экинджиси къышнынъ къатты сувугъындан, учюнджиси—баарьде фидени отуртув вакъытында апансыздан келип чыкькъан кучьлю ягъмурлардан. Эр бир ишни онъа коре, япмакъ керек. Парник хозяйствосынынъ ишини де, буларны козьге алып башламакъ керекмиз. Фидени апансыздан бузлатмагъа мумкюнми? Мумкюн. Парниклерни бу ернинъ шейтан бораны котерип ала билирми? Тапсанъ ал. Фидени отурткъан сонъ бир сель кечсе, тарлада бир тюп къалмаз. Догъруми, айткъаным?

— Сиз алим экенсиз. Самедин, Пек догъру. Буларнынъ эписини шимдиден козьде тутмакъ керекмиз. Меним сизге Самедин дегениме джанынъыз агъырмасын. Озюме якъын корьгенимден шай дейджегим келе.

— Меним, армияда да, дженкте де, эр ерде адым-ёлум Самедин кете. Кимерде Семён да дейлер. Насыл къолай кельсе ойле айта беринъ. Фаркъы ёкъ.

Еремеев ве Арсланов директорнынъ кабинетинден чыкътылар. Тышта кимсе ёкъ эди. Ерге къаранлыкъ чёккен. Кокте сийрек-сепелек йылдызлар пейда олгъанлар. Четтен-буджакътан машина гурюльтиси ве адам сеслери эшитиле. Кьуруджылыкъ объектлеринде аля даа иш девам эте.

— Юринъ, эвге барайыкъ, бир къаве ичермиз,—деди Самедин.

— Мында къавени къайдан алдынъ я? Биз чайгъа алыштыкъ.

— Къаве бизлер ичюн пек характерли. Хусусан эслибашлылар ичюн. Къаве дегирмени, джезвеси олмагъан сийректир. Меним анам дженк фелякетинде де джезвесини унутмагъан.

Аркъадашым бомба тюбюнде къалып ольген. Анам эки яшында огъланчыгъымнен къалгъан. Аш, сув ёкъ. Баланы бакъмакъ керек. Ким бакъсын? Анам къарт эди, хаста эди. Озюнинъ чаресини тапамай. Сонъ не япсын, экиси де эляк оладжакъ.— Мен ольсем де зарар ёкъ, ашымны ашадым, яшымны яшадым, тек бала сагъ къалсын,— деген бичаре. Не тапса онъа къаптырмагъа тырышкъан. Нейсе бизимкилери кельгенлер. Анам Эскендерни «Балалар эвине» ерлештирген. Армиядан къайтып кельгенимнен оны тапып алдым. Анам да сагъ-селямет эди. Мына эпимиз бир ерде яшаймыз. Эскендер бу йыл мектепке бараджакъ. Анам да бам-башкъа олды, козюне ярыкъ кирди. Юринъ кирейик, ёл бою лаф эткенимиз недир я?

Еремеев къаве ичмеге кирмеди. Башкъа вакъыткъа къалдырды. Лякин Самединнен экисининъ лафы баягъы вакъыткъа сюрди. Олар «Алсаба»гъа кельгендже бирибиринен яхшы таныш олдылар. Еремеев озюнинъ дженкте олмагъаныны, барот къокъусы къокъламагъа сыра кельмегенини, фронтны темин этмек ичюн Орта Асия республикаларында махсус иш алып баргъаныны, шунынъле берабер о ялынъыз тютюнджилик саасында дегиль, башкъа кой хозяйствосы пытакъларыны боюнджа да белли бир дереджеде агрономлыкъ теджрибеси олгъаныны айтты.

Олар сагъылыкълашып, экиси эки мааллеге, озь эвлерине тараф адымладылар.

«Алемде кунеш бир олса да, эр ерни бир къарар къыздырмагъаны киби, инсанларнынъ такъдири де бирибирине бенъземей,— деп тюшюнди Арсланов бираз юрген сонъ.— Биреви догъа, осе, ана-баба ферагъынен яшай. Эвлене, бала-чагъа саиби ола. Омюрининъ сонъуна къадар бир тюрлю дерт-беля корьмей. Дигери исе, бам-башкъа ола. Анасындан догъгъанына бир ай толмай, бабасы оле. Бабасыз къалгъан бала козь ачып акъай олдым, эвленейим дей. Эвлене. Бала-чагъа пейда ола. Къайдандыр, оны олмайджакъ дерт-дженк фелякети келип тапа. Бdevinden къуртулдым дегенде, дигерине тутула. Акъибети о да бир кунь эманетини бере...»

Бу тюшюнджелернен Самедин келип эвине кирди. Анасы ве Эскендер юкълай эдилер. О ашханеге кирип бир шейлер къапынмакъ истеди. Къазаннынъ къапагъыны ачты. Къарыштырып бакъты. Къоюрып башлагъан лакъша шорбасы. Маддеси алмады. Чай къайнатты. Къатып къалгъан пите парчасыны чайгъа джибитип юткъунды. Сонъра ортасы саркъып кеткен эски пружиналы кроватькъа ясланды. Тюшюнджеге далды.

«Институт битирмегеним меним къабаатым дегиль. Мен дженк эттим, ватанны душмандан сакъладым. Институткъа кирмек шимди меним озюме багълы. Истесем кирер окъурым. Амма эр къуш вакътында учса яхшы. Еремеев менден яш. О, баш агроном, мен исе... Зарар ёкъ. Тек бана айткъаным киби, сагълыкъ олсун Эр шейнинъ башы сагълыкъ дегенлер. Чалышып озюмни косьтерейим. Яшайыш тюзельсин, сонъ бакъармыз. Совхознынъ келеджеги буюк. Биз онынъ негизини къояйыкъ, къурайыкъ, медений бир земаневий шеэрге ошатайыкъ, девлет алдында борджумызны эда этейик, сонъ зевкъыны сюрермиз.

Олюп кетсек, бир кунь бизни анъарлар. Бизим адымыз онынъ тарихында язылып къалыр . Несилимиз бизни унутмаз».

Арслановнынъ козьлери юмулды. Башы Эскендерге тараф бурулып кетти. Лякин юкьламады. Азачыкъ аралыкълангъан козьлери алдына огълунынъ мерум анасы—севип тоямагъан яреси кельди. Сонъра сагъ тарафына айланды ве тамагъына бир шей тыкъылгъан киби къолайсыз хырылдамагъа башлады.

VIII

Отуз докъузынджы болюкте бугунь «айлыкъ куню». Орманкесерлер бу кунни ойле адландырдылар. Къач вакъыт эвельси айлыкъны ормангъа, ишчилернинъ чалышкъан ерине кетире эдилер. Бу тертип, ничюндир, биревлерге эльвермеди. «Леспромхоз» идареси пек келишикли бир иш япты. Айлыкъ, раатлыкъ куню берильсин деген къарар чыкъарды. Ишчилер бунъа джан-гонъюльден къуваныдылар. Чюнки, базы вакъытларда, белли-бир себеплерден планлар толмай къала. О вакъыт раатлыкъ кунюни къайдан аласынъ. Амма, айлыкъ вакъыты кельдими, биль ки, раатлыкъ куню мытлакъа бериледжек. Ишчилер бунъа энди алышып къалдылар. Биревлери бу акъта ич де тюшюнмейлер, дигерлери исе бу кунни дёрт козьнен беклейлер.

Бугунь конторанынъ янында эр кесни расткетирмек мумкюн. Айлыкъ аладжакъ да, алмайджакъ да бу ерде доланып юре. Мында биреви шакъалаша, дигери иш акъкъында, базылары исе шахсий меселелер акъкъында тюрлю-тюрлю лафлар этелер. Акъча берилип башлагъандже адамлар бир ерде олалар. Акъча алгъан сонъ топ-топ олып даркъашып кетелер.

— Бугунь, ничюндир, пара кечикти,— дей биреви.

— Пара дегиль, Настенька кечикти,— деп догъурта дигери.

Кенарда обаланып тургъан агъач тёмеклернинъ устюнден къулакълы къалпакъ кийген бир яш адам:

— Акъайлар, ярым окъкъагъа къавиль этмейикми!?— деп къычыра.

— Тюш бу якъкъа!— деп оны чагъыралар. Бир къач киши ярдымлашып, агъач обасынынъ ичинден тегиз пы-

чылгъан бир тёмекни тартып чыкъара ве тюз тарафыны устке кетирип ерге къадайтып отурталар. Домино оюны къызышып кете. Ишчилер бу дёрт доминоджыны сарып алалар. Таш ургъан сайын оюнджыларгъа, «Биз де сизге къошулырмыз» манасында керосин тёкип, зиль туталар. Къадедешлер бири-бирлеринен тапышкъан сонъ, тамакълары къытыкъланып башлагъаныны айтышып кулюшелер.

— Бу не маразнынъ акъчасы олды?— дей сабыры тюкенген бир къадын кенардан.

— Бойле шей олмай тургъан эди де? Мефодий агъа къайда шу!?— деп къычыра биреви.

— Эй, шашмалама! Мефодий санъа акъча береми ёкъса?

— Сен орманда ондан къачып юрсенъ де, кассада къыдырасынъ я?!

Адамлар шакъылдап кульдилер.

— Агъызынъны тый, тыймасанъ тырым, ичине ракъы къуярым!

— Не ерли олгъанынъны бильдирмесенъ де билемиз, четлевик!..

Къаршыдан Макъпуле корюнди. Тили къашынгъанлардан бириси оны корьгенинен:

— Мурадасыл кечикти!— деп ташлады. Къадынлар кихилдап кулюштилер. Макъпуле оларгъа якъынлашкъанынен:

— Мусафиринъ хайырлы олсун, акъыз!— деп кулькюни токътаттылар.

— Меним мусафирим сизинъ де мусафиринъиз,— деди Макъпуле кестирип.

— Пек якъын достынъ экен. Хайырласакъ да акълымыз.

— Сагъ олунъ, дарысы сизге.

Макъпуле башкъа бир сёз айтмайып, конторагъа кирип кетти.

— Акъыз, эшиттинъми, акъайындан айрылып кельген анавы мусафир деген шей...

— Акъайы бизим халкътан дегиль экен. Къолуна бир бала туттыргъан да йиберген.

— Вазгечинъ шу мыш-мышларны,— деди кенарда тургъан семиз къадын.— Даа кельгенине учь кунь олмай, эр шейден хабер берип башлады сизинъ инфорбуйро.

Къадынлар тиллерини къыстылар. Шу арада конторанынъ мердивени устюнде Зера пейда олды.

— Бугунь акъча олмайджакъ, джемаат! Настя кассасыны джойгъан. Ювезликте оны кейфли корьгенлер. Элли беш бинъ! Эй, йигитлер, эшитесизми?! Сакъалларынъызны сыйпа да къайтынъыз!

Доминоджылар къолларындаки ташларыны бир кереден кутюк устюне ташладылар.

— Не сорасанъ, Зерадан сора. Бу шейтаннынъ эр шейден хабери ола,— деди къадынлардан бириси.

Эр кес Зеранынъ козюне бакъа. Адамларнынъ онъа инанаджагъы кельмей. Къайтаджакъ олып кимсе ериндеи ынтылмай. Бираз сукюнеттен сонъ, мердивенлернинъ устюнде Макъпуле пейда олды.

— Акъыз, Макъпуле, догърумы шу Настянынъ Таубасыда эткенлери?

Макъпуле къадынларнынъ арасында Зераны корьгенинен, меселенинъ асылына етти.

— Пара олмайджагъы догъру. Къайтып раатланынъыз,— деп эвине тараф ашыкъып кетти. Адамлар бирерэкишер олып даркъашмагъа башладылар. Контора янында ялынъыз анавы мыш-мышчы учь къадын ве Зера къалдылар. Олар, ничюндир бири-биринден айрылышып оламайлар.

— Корьдинъизми Макъпуленинъ чырайыны?— деди Зера.— Ачувындан зеэр пускюреджек олып юре.

— Зеэрини озюнинъ башына пускюрсин.

— Анавы кельген мусафир онынъ досты экен, я акъыз?

— Шу тентек Юнуснынъ аптесини бильмегенинъиз не энди?— деди Зера оларнынъ лафыны даа зияде къызыштырмакъ истеп.— Макъпулеге ошап, о да бурунлы олса керек.

— Шунынъ ичюн бурнунынъ тозуны къакъып йибергенлер даа.

— Атик шейчик экен. Та андан мында ёл тапып кельгенине бакъ сен онынъ?

— Ойлелери, керек олса, денъизден джаяв кечер,— деди Зера сесини къабартып.

— Устюне дрезина авдарылгъан, кене буруны къанамагъан.

— Баласы зарарлангъан экен,— деди индемей тургъан семиз къадын.

— Кене не олса гунясызларгъа ола,— деп къадынларнынъ огюне чыкъты Зера.

Олар ашханеге къадар бирликте кельдилер ве бирибирлерини къыймагъан киби, нелердир фысылдашып зорнен айырылыштылар.

Айриенинъ кельгени акъкъында адамлар арасында чешит тюрлю эмиш-демишлер юре. Лякин, не себебтен, не къадар вакъыткъа кельгенини, акъайындан айрылгъанмы-айрылмагъанмы, мында отураджакъмы, ёкъса къайтып кетеджекми, буларны текмилинен кимсе бильмей. Бу шейге эр кестен зияде Зеранынъ джаны сыкъыла. Зера март мышыгъы киби коше-кошеден, эв-эвден чапкъылып юре. Ошек даркъата, мунафыкъълыкъ зенаатына янъы-янъы адамларны джельп эте. Онынъ бу ахлякъсызлыгъыны ве бош-богъазлыгъыны болюкте яшагъанларнынъ чокъусы анълап башладылар. Лякин, бир адам чыкъып да онынъ агъызыны къапаткъаны ёкъ. Бу бозукъ къадынкен ялынъыз Макъпуле чеккелеше. Амма ипсиз, къазыкъсыз бу къадын Макъпулеге де баш бермей. Дегенинден къайтмай агъызыны кеттикче джая бере. Энди Макъпуледен вазгечти, Айриеге авушты. Айрие даа башына эсини джыйып оламай. Кельгенине, сагъ-селямет тувгъанларынен, достынен корюшкенине инаналмай. Бу яш къадыннынъ аилеси йыкъылды. Неден себеб? Даа буны кереги киби озю анълап оламай. Алимангъа олгъан севгиси онынъ юрегини къайгъыдан бошамай. Ичи яна, куе, озьозюнен куреше. Къайда барып сёкюледжегини, дердини тёкеджегини бильмей. Бойле агъыр дакъикъаларда инсангъа инсан керек, акъикъий дост керек. Зера кибилери исе, сени бир кунь эвель мезаргъа тыкъмагъа азырлар. Ойле адамлар не озюне, не джемааткъа. Кимсеге файда кетирмейлер. Файдасы турсын, я зарарыны айтмайсынъмы? Къафа тасынынъ ичинде инсан мийи ташыгъан адам бойле гъарезликлернен огърашкъанда, адамларнынъ бахтсызлыгъына къувангъанда, эveля, озь-озюнден утанмакъ керек. Инсанлар арасында инсан олып юрмек яхшымы, ёкъса инсан сыфатыны ташыгъан йыртыджы олып юрмек яхшымы? Инсан баласы омюрининъ сонъуна къадар юзюнинъ астарыны джоймамакъ борджлы. Утанмагъа бильген адамда намус-ырыз хасиетлери яшай. Утанмакъ ичюн исе, бет керек. Лафнынъ яманы да, яхшысы да ерге тюшмей. О илле адамына барып етише. Эски заман арбийлеринден бириси Сарай мунафыкъълыгъынынъ огюни алмакъ ичюн шойле деген: «Бирде-бир кимсе акъкъында, адамнынъ озю олмагъанда, яман лаф сёйлеменъиз. Ерининъ къулагъы

бар, илле бир кунь бильдирир онъа». Зеранынъ бугунь идаре янында эткен лафлары Айриеге барып тиймейджекми? Я барып тийсе бундан Зеранынъ муюзлери чыкъаджакъмы? Эм башкъасы дегиль, кене шу мыш-мышчы къадынлардан бириси барып етиштирир.

Макъпуле идареден чыкъып, догъру Айриеге кельди. Олар даа бири-бирлерини корип тоямайлар. Макъпуле къач куньден берли акъшамлары кечке къадар оларнынъ эвинде отура. Лаф битмей. Хатырламагъа шей чокъ. Неден башлап, неде токътайджакъларыны бильмейлер. Ниает, экиси бир тёшекте ятып къалалар. Себиля аптенинъ къуванчы ичине сыгъмай. Юнус, акъайджасына, азбар ишлеринен огъраша. Аптесининъ кельгенине, анасынынъ эв ишлеринден къолу бошаладжагъына джан-гонъюльден севине.

Айрие Макъпуледен бир шей гизлемеди. Башына келип-кечкенлерни эп икяе эте. Икяесининъ сонъуна асыл чыкъамай. Макъпуле оны буюк дикъкъат иле динълей.

— Дейджегим, Макъпуле, беш айдан сонъ Алиманны суд эттилер. Анавы къанджыкъ Ласточкинагъа берген справкасы онъа пек паалыгъа отурды. Эки йыл бердилер,— деди Айрие лакъырдысыны девам эттирип.

— Сонъ бир даа корюшамадынъмы?— деп Макъпуле онынъ сёзюни больди.

— Суд олгъан сонъ корюштим.

— Не деди?

— Мында замет чекерсинъ, ананъларнынъ янына кет,— деди.

— Багъышла, сенинъ алдынъда къабаатлым,— демедими?

— Екъ.

Шай дегенде Макъпуленинъ чырайында ачув аляметлери пейда олды. Лякин Айриеге дуйдырмадан эп онынъ лакъырдысыны динъледи.

— Ана, ойле, алды кеттилер. Ондан сонъ мен бир озюм анда не япаджагъым? Эвимде пейда этмеге башлагъан чанакъ-чёльмегимни сатып устюмдеки устюмде, башымдаки — башымда, дегенлери киби ёлгъа чыкътым. Энди бир шейге янмайым, балам зайыфлады, онъа янам. Дрезина къапакълангъанда кечки озюм ольгейдим. Къуджагъымдан атылып кеткенини дуймай къалдым. Сабийим пек къоркъты. Бир еримизге зарар кельмеди амма, коресинъми, лаф эталмай. Ах, бирданечигим, бульбуль киби

тилинъ чыкъып башлагъан эди де, не сустынъ яврум,— деп янындаки миндер устюнде юкъламакъта олгъан Фиданенинъ сия, къувурчыкъ сачларыны сыйпады.

— Кимге бенъзей акъыз?—деди Макъпуле сыджакъ гонъюльнен.

— Тыпкъы онынъ озю, корьмейсинъми манълайыны, къашларыны?..

— Екъ, менимдже, бабасындан зияде санъа ошай. Буюсе корерсинъ, кескен башынъны къойгъансынъ.

— Эким яваш-яваш тили ачылыр,— деди. Мына шимди бутюн къасеветим бу бала олды.

— Къасеветленме, Айрие, шукюр эт. Хайырлы къуртулгъанынъа къуван. Олюм деген шей козьнен къаш арасында дейлер, кене бир эйилик этмишинъ бар экен, джанынъыз сагъ къалды.

Базар эртеси куню иштен сонъ ишчилер кене идаренинъ алдына топландылар. Энди меселе анълашылгъан эди. Таубасы деген ер бутюн бу этрафлардаки орман болюклерининъ ве колхозларнынъ район меркезидир. Чамлыкъ станциясы ве Таубасы экиси бам-башкъа тарафларда ерлешкенлер. Орман болюклеринден Чамлыкъ станциясына эшелонларнен агъач ёлланыла. «Леспромхоз» идареси де Чамлыкъта ерлешкен. Лякин, район меркези Таубасыда олгъанындан ишчилернинъ айлыгъыны андан барып кетирмек керек ола. Отуз докъузынджынен Таубасынынъ арасы он докъуз километр. Мында яз ве къыш машиналар къатнайлар. Олар ерли ишлернен мешгъуллер. Агъач ташувнен ич бир тюрлю алып береджеклери ёкътыр. Болюкнинъ кассири Настя ишчилернинъ ярым айлыкъ парасыны джойгъаны тасдыкъланды. Настянынъ озюни район милиция болюгинде туталар. Тешкерювлер кете. Бутюн милиция хадимлери аякъкъа турсатылды. Эр ерге хабер этильди. Постлар къойылды. Амма, бундан ишчилерге не файда? Оларгъа пара керек. Къайдан алсанъ ал, параны бер.

Бу вакъиа шойле олып кече: Настя элли беш бинъ кумюш параны алып, ешиль брезент торбачыкъ ичине къоя. Торбачыкънынъ агъызыны махсус япылгъан зынджырчыкънен тарттырып килитлей. Сонъра, озгъарыджы хадимнен къапынмакъ ичюн ресторангъа кирелер. Бирер данечик ичелер. Азлыкъ эте. Текрарлайлар. Музыка динъ-

лейлер. Кереги киби кейфленген сонъ, ёлгъа чыкъалар. Къартоп юклю машинаны токътатып, кузовына минелер. Машина колхоз ёлуна буруладжакъта шофер кабинадан чыкъмайып оларны тюшюре ве озь ёлуна девам эте. Настя ве озгъарыджы хадим ёлнынъ кенарындаки яш акъкъайын тереклери тюбюне ясланалар. Озгъарыджы хадим къоюн джебинден ресторанда ичилип битмей къалгъан шишени чыкъара. Агъызына котерип бир къач ютум даа юта. Сонъ Настягъа зорлап ичире. Резиллер ешиллик ичинде юкълап къалалар. Ерге къаранлыкъ чёккенде уяналар. Экиси бири-бирини зорнен таныйлар. Торбачыкъны къыдырып башлайлар. Тапсанъ ал. Настя, ресторандан чыкъкъанда торбаны къолунда туткъаныны биле. Къартоп юклю машинаны хатырлай, лякин номерини ве анги колхозгъа кеткенини экиси де бильмейлер. Бу ерден колхозгъа кеткен тек бир ёл бар. Олар бу ёл бою ёнеп кетелер. Ятсы вакъыты колхозгъа келип чыкъалар. Къартоп бошатылгъан амбарны сорап тапалар. Шофер озю бу колхоздан экен. Эвине баралар. Азбаргъа чагъырып чыкъаралар. Ешиль торбачыкъны сорайлар. Шофер омузларыны къыса,—хаберим ёкъ,—дей. Озгъарыджы хадим бу ерде акъайлыкъ сата. Шоферни къоркъузаджакъ ола. Шофер исе, бильмедим-корьмедимден таймай. Не япсынлар? Барып озь-озьлерини милициягъа теслим этмеге меджбур олалар. Биз былаштыкъ, сиз куренъиз, деген киби, кенаргъа чекилип, параны милициягъа къыдыртмакъ истейлер. Милиция Отуз докъузынджынынъ болюк мудиринен багълана, керек адамларгъа бильдириле. Настяны ве озгъарыджы хадимни милиция машинасына отуртып кене шу колхозгъа алып келелер. Шоферни юкъусындан турсаталар. Амбарджыны тапып къапысыны ачтыралар. Сабагъа къадар учеви амбар толу къартопны бир кошеден дигер кошеге авуштыралар. Торбачыкъ ёкъ. «Ер ярылды, ерге кирди», дегенлери догъру шей экен. Сонъра Настяны, озгъарыджы хадимни ве шоферни Таубасыгъа, район милиция болюгине алып келелер...

— Мына санъа дубара. «Акъылсыз къуюгъа бир таш ата да, къыркъ акъыллы чыкъарамай»,— деди контора алдында тургъан ишчилерден бири.

— Настя башына беляны озю сатып алгъан озю джевап берсин. Девлет ве халкъ онъа муим иш ишанды. Орманда чалышкъанларнынъ эмек акъкъына бойле месулиетсиз янашмакъ оладыр даа?

Ишчилер арасында бойле чешит лакъырдылар джайрап башлады.

Мефодий Пантелеевич конторанынъ басамакъларындан истемей-истемей тюшти. О белледи ки, шимди ишчилер оны сарып аладжакълар ве пара талап этеджеклер. Хайыр, кимсе еринден къыбырдамады. Базы къадынлар, аксине, Настянынъ тарафыны тутып, лаф этип башладылар:

— Заваллынынъ эвде балачыгъы бар. Озь башына о къадар параны котерип атмагъандыр, бир себеби олса керек...

Эр кишилер индемедилер. Мефодий Пантелеевич догъру оларнынъ янына кельди. Тюневинден берли тамагъы къытыкъланып тургъан доминоджылардан бири:

— Мефодий агъа, къуруды бу, къуруды!— деп тамагъынынъ тюбюни чертип косьтерди.

Янындаки адам онынъ къалпагъынынъ къулагъындан тартып агъач устюне отуртты.

— Догъру, аркъадашлар!— деди Мефодий Пантелеевич. Къуруткъан да бар, къарардан зияде сылаткъан да...

Адамларнынъ къаба кулькюси онынъ сёзюни больди.

— Бу меселеде ишчи сыныфы къабаатлы дегиль,— деп къолуны шакъаджы доминоджынынъ омузына урды. Сизге бир кунь даа сабыр тюше. Дирекция, партком, местком эписи бу меселенен огърашалар. Ярын гъайрыдан чек язып, бухгалтер озю Таубасыгъа кетеджек.

— Озгъармагъа мени алсын!— деп къычырды агъачлар устюнде отургъан кичкене, арыкъ адамчыкъ. Халкъ кене хорнен кулип йиберди.

— Агъызынъа агъач кирсин, бу къадар ичмек оладыр даа,— деди Зера къадынларнынъ арасындан.

Мефодий Пантелеевич Зерагъа козь къиясындан бакъып алды, лякин индемеди. Сонъ кене эр кишилерге тараф айланды да:

— Айдынъ, аркъадашлар, эвлеринъизге къайтынъ, саба ишке!— деди.

Къаршыдаки сокъакъта Мурадасыл пейда олды. О адамларгъа якъынлашкъанынен шакъаджылардан бири:

— Олян, акъча алмагъа да бойнунъа отьмек чантасы такъып келесинъ,— деди.

Кене кулькю башлады. Мурадасыл кимсеге къулакъ асмады, дерсинъ шакъаны эшитмеди. О адамларнынъ арасына келип кирди, селямлашты, Мефодий Пантелеевичнинъ элини алды. Шакъаджы адамларнынъ бириси мыс-

къылнен онынъ бойнуна асувлы тургъан чантагъа илишеджек олды. Мурадасыл:

— Къолунъны тарт! — деди джиддий бакъышнен.

— О-о-о! Бу адамгъа эки кунь даа айлыкъ бермесенъ чекеджегинъни корь!

— Зырылдай бер, тилинъ талса бельки тынарсынъ.

Мурадасыл Мефодий Пантелеевичке тараф айланды.

— Сиз манъа аджеле керексиз, Мефодий Пантелеевич,— деди ве экиси берабер идареге котерильдилер.

— Муим бир иш бар, Мефодий Пантелеевич,— деди о бир шейден къоркъкъан киби.

— Айтса я, элимден кельсе ярдымгъа азырым.

— Болюк башына кирейик,— деди Мурадасыл.— Мумкюн олса парткомны да чагъырынъ.

— Юрь, олар шимди эписи андалар. Анавы меселе эписининъ мийини айландырды.

Мефодий Пантелеевичнинъ «анавы меселе» дегенини Мурадасыл анъламады. Чюнки, о эки куньден берли мында ёкъ эди. Адамларгъа айлыкъ берильмегенини де бильмей.

Болюк башынынъ кабинетине кирдилер. Мурадасылнынъ селямына болюк башындан башкъа эписи джевап бердилер. Сонъра кимсе джумгъан агъызыны ачмады. Кабинет сукюнет ичинде къалды. «Керчектен мийлери айлангъан гъалиба», деп тюшюнди Мурадасыл. Бир къач сание кечкен сонъ, болюк башы Мурадасылгъа козь ташлап:

— Мен сизге керекимми? — деди къайгъылы бакъышнен.— Айтаджагъынъ олса, айта къой, къулагъым сенде,— деп кене столы устюндеки кягъытларыны къарыштырып башлады.

Мурадасыл узун аякъларынен эки адым атлап, догъру болюк башынынъ къаршысына кельди. О хавфсырап козьлерини Мурадасылгъа тикти. Мурадасыл исе, агъызыны ачмайып, ич бир сёз айтмадан бойнундаки чантаны чыкъарып болюк башынынъ столы устюне ташлады.

— Бу не? — деди о тааджипленип.

— Ачып бакъынъыз,— деди Мурадасыл.

Кабинет ичиндекилер эписи турып столны сарып алдылар. Болюк башы чантанынъ ильмегини къыйынлыкънен чезмекте эди. Мурадасылнынъ сабыры тюкенди. Даянамады. Кучьлю къолларынен чантаны тартып алды да, болюк башынынъ алдына авдарды. Столнынъ устюне

Настянынъ джойгъан ешиль торбасы тюшти. Торбанынъ агъызы килитли. Ичинде элли беш бинъ... Болюк ёлбашчылары бири-бирине бакъышып аякъ устюнде къатып къалдылар.

IX

Орман болюгинде иш къайнай. Бригадалардан юкъары складкъа токътамадан агъач келип турмакъта. Къабулджы яш складнынъ бир башындан дигер башына джувура. Кельген агъачларны къабул этип эстакадаларгъа бошатып етиштирамайлар. Орманда пычкъыджыларнынъ «Бойся!» сеслери кесильмей. Олар бугуньки агъачны энди вагонеткаларгъа толдурып йиберселер де, ишни эп девам этелер. Ярынгъа азырлананалар. Эр бир звенода адет шай. Норманы толдурдынъмы, ярынгъа иш еринъни азырла. Яхшы, теджрибели орманкесерлер, бу шартны бир вакъыт бозмайлар. Шунынъ ичюн олар эр кунь график боюнджа озь вазифелерини эда эткенден сонъ, бираз раатланмагъа да вакъыт тапалар.

Мефодий Пантелеевич бутюн бригадаларгъа хабер йиберди:

— Бугунь ишни бир саат эвель токътатып, складкъа топлансынлар,— деди. Ишини битиргенлер яваш-яваш складкъа тараф ёнейлер. Тамам айтылгъан вакъытта складкъа газик келип токътады. Машинадан Леспромхоз директоры, болюк башы ве бухгалтер тюштилер. Мефодий Пантелеевич оларгъа куньделик график арткъачынен толгъаныны айтты.

— Айлыкъ меселесинден отьрю башсызлыкъ, низамсызлыкъ косьтерген ёкъмы?— деди директор.

Мефодий Пантелеевич эр кеснинъ озь иши башында олгъаныны, къызгъын чалышкъанларыны, базы звеноларнынъ ярынки кунь ичюн азырлыкъ корьгенлерини айтты. Болюк ёлбашчылары эстакадаларны козьден кечирдилер. Директор складда пек чокъ агъач йыгъылып къалгъаныны корьген сонъ, «Леспромхоз» дан къошма вагон ёллайджагъыны бильдирди.

Орманда шувулты токътады. «Бойся!» сеслери ве пычкъыларнынъ инъильтиси тынды. Ишчилер складкъа топландылар. Эр кеснинъ дикъкъаты директорда.

Мефодий Пантелеевич топлашувны илян этип, онъа сёз берди:

— Кечкен айнынъ екюнлери нетиджесинде «Леспромхоз» боюнджа кочюджи Къызыл байракъ сизинъ болюкке такъдим этиле. Мефодий Пантелеевич, байракъны даима мында, болюгинъизде тутынъыз!

Аркъадашлар! Биз партия тешкилятынен бирликте шойле къараргъа кельдик,— деди директор сёзюни девам эттирип.— Бугуньден сонъ ичкиджиликке урунып, низамсызлыкъкъа ёл берген адамларны къатты джезалайджакъмыз. Умют этемиз ки, сизнинъ аранъыздан ойлелери чыкъмаз. Малюм ки, ичкиджилик акъибетинде болюгимизнинъ кассири озь ишине сувукъ ве джинаетчесине янашкъанындан себеб, эки кунь айлыгъынъызны кечиктирип бермеге меджбур олдыкъ. Бу меселеде косьтерген чыдамлыкъ ве инсанперверлигинъиз ичюн дирекция сизге буюк тешеккюр бильдире.

Директор бухгалтернинъ папкасындан чыкъарып шу къарарны окъуй: «Иште косьтерген унери, темиз ахлякъы ве девлет хазнасынынъ файдасына гражданлыкъ борджыны намуснен эда эткен Эмирвелиев Мурадасылгъа бинъ кумюш мукяфат берильсин. Бу къарар бутюн болюклерде ве Мурадасылны бизге ёллагъан «Алсаба» совхозынынъ ишчилери арасында да даркъатылсын».

Ишчилер гурюльдешип кеттилер, эль чырптылар. Лякин меселенинъ асылыны даа эр кес бильмей эди. Шамата токътагъанынен Мефодий Пантелеевич ишчилерни айлыкъ алмагъа давет этти. Складны гъаля-гъуля басты. Кимсенинъ айткъаны анълашылмай. Эльбет де, лакъырдынынъ чокъусы Мурадасыл акъкъында кете эди. Адамларнынъ бир къысымы пара алмакъта, базылары исе Мурадасылнынъ этрафына топландылар. Мурадасыл кимнинъ суалине джевап береджегини бильмей. Эр кесни ялынъыз бир шей меракъландыра: «Аджеба къайдан тапкъан экен Мурадасыл о торбачыкъны?»

— Динъленъ, айтайым,— деди о къалпагъыны манълайынынъ тёпесине котерип.

— Анавы колхоз бар да, не шунынъ ады?..

— Эбет, э-хе билемиз, адыны напасынъ я, айтса шуны.

— Анда урлукълыкъ къартоп къыдырып баргъан эдим. Акъшам кунь къонайым деген мааль эди. Таубасынынъ ёлуна чыкъаяткъанда, бакъсам, ёл кенарында ешиль торбачыкъ ята. Алдым. Агъызыны ачамадым. Кеседжек олдым. Лянет шейтангъа, дедим, кесмедим. Къолумнен о якъ, бу якъ айландырып бакъсам, пачка-пачка пара.

Тыкътым отьмек чантама да юре бердим. Елгъа чыкъкъанымнен машина таптым. Догъру келип болюк башынынъ столы устюне къойдым. Весселям.

Ишчилер даркъаштылар. Суаллернинъ арды кесильди. Лякин, бир шейлер айтаджакъ олып юткъунып юргенлер даа чокъ. Ничюндир, эр кес озь фикирини ачыкъ айтмакъ истемей. Елда кене Зера лафны башлады:

— Айтмадыммы мен сизге, Мурадасылда акъыл бутюн олмагъаныны энди бильдинъизми?— деди о.

— Акъылсыз адамгъа дирекция мукяфат берирми, акъыз?

— Мукяфат?! Мукяфат онынъ бир айлыкъ къазанчы, амма торбачыкъ беш йылгъа етер эди...

Макъпуле олып кечкен бутюн вакъианы кунь эвель бильгенинден сабадан берли индемей юре эди. Мурадасылгъа мукяфат берильгенине о да джан-юректен севинип къайтмакъта. Шимди кене къулагъына Зеранынъ дамсыз лафлары чалынды.

— Беш бинъ, беш йылгъа етер амма, намус инсангъа омюрлик керек,— деди о Зерагъа бакъып.

— Айды, сиз озь намусынъызнен къарт олунъыз. Адамнынъ беджериксиз сою ойле олур. Мен олгъан олсам о торбачыкънынъ ерини тез тапар эдим, амма...

Зера Макъпуленинъ индемей адымлагъаныны корип, онынъ зытына тиймек истеди.

— Омюрлик акъайсыз къалсам ойле матювге чыкъмам,— деди о.

Макъпуленинъ юреги оке толып-ташса да, индемеди, четке бурулды.

Акъайлар Мурадасылнынъ янындан къызгъын лакъырдыларнен адымламакъта эдилер. Бугунь эр кеснинъ рухы котерильди. Эписининъ джебинде манълай тери тёкип къазанылгъан эмек акъкъы. Олар эвлерине, балачагъаларына ашыкъалар. Мурадасылнынъ джеби эр кеснинъ джебинден къалын. Лякин о бир якъкъа ашыкъмай. Оны эвде кимсе беклемей. Янъгъызлыкъ да бахтсызлыкънынъ бир чешитидир. Мурадасыл буны пек яхшы биле.

Макъпуленинъ башына бир къасевет даа тюшти. Айриенинъ келюви ве онынъ аиле вазиети эр кестен зияде Макъпулеге тесир быракъты. Себиля апте исе янъыдан дюньягъа кельген киби олды. Къартлыкъта адамгъа не

керек? Эвинъ-баркъынъ джыйыштырылса, ашынъ-сувынъ пиширильсе, урбанъ темиз-пак тутулса олды кетти. Пишир къавенъни сюз де отур. Лякин Себиля апте къаве сюзип отурмагъа алышмагъан. Бутюн омюри бою бир куньчик тынчлыкъ корьмеген. Иштен, эв хызметинден, къаар-къасеветтен эти-тени къатып къалгъан. О кене де тынч туралмай. Омюри боюнджа эль къавушып отурмагъа алышмагъан. Айриесининъ козьлерине бираз бакъып тура да, дюньясыны унута. Сонъра бирден абдырап:

— Вай, балам, эчкини унуткъаным да я,— деп къопкъасыны илиндирип ала да азбаргъа джувура. Сют сагъып кельген сонъ, собаны къарыштырып башлай. Къазан, чанакъ-чёльмек шатырдата. Бир шей тапмаса къаве дерменини алып айландыра. Дерменини айландырмагъа башладымы, биль ки, бу Себиля къартийнинъ раатлыкъкъа чёккен вакъытыдыр. Бу дакъикъаларда бутюн дикъкъатынен кене Айриесининъ козьлерине тикилип къала. Бу дюльбер, муляйим козьлер онъа яшлыгъыны хатырлаталар. Къызынынъ кельгенине къувангъанындан кимерде бала киби шашмалай. Айткъан лафларынынъ фаркъына бармай. Баягъы вакъытлар бойле девам этти.

Айрие раатланды, ёргъунлыгъыны савуштырды. Хошкельдиге келюvлернинъ арды кесильди.

Бир кунь Айрие оглюгини багълап анасынынъ янына кельди. Къолундан къопкъасыны алды, соба якътырмады, савут-саба ювдырмады.

— Вай, балам,— деди Себиля апте,— Мен санъа бакъып къол къавушып отурайыммы айса?

— Меним мусафир олып отургъаным етер энди,— деди Айрие.— Бу ишлернинъ эписини мен япмакъ борджлым. Сиз къаве дерменинъизни бакъынъыз, Фиданеге мукъайт олунъыз. Эв ишлери эндиден сонъ меним бойнума къалсын.

— Айды, балам озюнъ билирсинъ. Хызмет бир вакъыт битмей. Санъа да етер, манъа да...

Шенъ бир алда, кулюмсиреп къапыдан Макъпуле кирди.

— Кель, къызым, бир къавечик къояйым,— деди Себиля апте онъа. Сонъра дудакъларыны къалтыратып лафыны девам этти.— Бу Айрие деген зат манъа адым аттырмай, акъыз,—деди о къуванчлы козьлерини сюзип.— Элим-аягъым тыршавланды къалды. Бутюн ишимни тутты да алды къолумдан.

— Айса, дерменни де бу якъкъа беринъиз, сизге къаве чекмеге де олмай,— деди Макъпуле шакъанен.

— Ёкъ, феляннынъ маразы... Деф олчынъ янымдан. Сиз мени темиз ольдюрип къояджакъсызмы шу?— деди Себиля апте яшлыгъындаки киби эркеленип.

Макъпуле миндерчик устюне ясланды. Себиля апте еринден турды, нелердир сомурданып, онъа ястыкъ узатты

— Раатлан бир парча, ёрулгъангъа бенъзейсинъ.

Макъпуле ястыгъыны сагъ омузынынъ астына ерлештирди, янбашлап ятты. Себиля апте, ашханеге, Айриенинъ янына чыкъты. Макъпуле козьлерини юмды. Бир чырым алмакъ истеди. Лякин чешит фикирлер ве хаяллар онынъ юкъусыны къачырдылар.

«Айриени кельгенинден берли динълейим, деп тюшюнди о,— лякин анъламасы къыйын. Энди о якъкъа къайтмайджагъы анълашылды. Алиманнынъ эткенлери белли. О къадар ашшалагъан сонъ... Кене онынъ акъкъында яман фикир айтмагъанына шашам. Мен Айриенинъ ерине олсам, бинъ йыл акъай тюсю корьмесем де шу алчакъкъа бир даа къайтып бармаз эдим! Онъа, даа, беш ай аш ташыгъан. Языкълар олсун чеккен заметине. Устюнде бир джарты антери къалгъандже онъа ташып ашаткъан. Амма, о юзсиз аладжагъыны алгъан сонъ биле корюшкенде афу истемеген. Йип богъазына видждансызнынъ! Хорлагъан гъарипчикни, чокъ хорлагъан. Ёкъ, ёкъ, онынъ кибилерине мерамет этмейджексинъ, юз бермейджексинъ. Чаресини тапсанъ эсабыны кеседжексинъ. Акъылынъа тюшкенде яныкъламакъ дегиль де якъанъны къакъаджакъсынъ, весселям!.. Мен буларны Айриеге айтмам. Не къадар достым, сырдашым олса биле айтмам. Аиле бозгъунлыгъы чыкъкъанда четтен къарышсанъ, кимерде ахмакъ ола да къаласынъ. Яшайыш озю косьтерир онъа...»

Бугунь акъшамлыкъ ашны Айрие пиширди. О кулер юзнен:

— Юнус гедже сменасында, софрагъа буюрынъ,— деди алюмин чанакъларгъа шорба бошатып.

Макъпуле софрагъа джылышты. Айрие де онынъ янына ерлешти.

— Тизлеринъни къапат,— деди Себиля апте онынъ балдырларыны корип. Айрие юзбезни тизлери устюне ташлады.

— Мында санки эр киши бар,— деди Макъпуле Себиля аптенинъ сертийгенини эслеп.

— Эр киши олмаса, мелеклер корерлер, олар да бизимнен берабер софра башында отуралар. Эй ярабби... гуняларымызны афу эйле.

— Леззетли аш пиширгенсинъ, Айрие,— деди Макъпуле агъач къашыгъыны текрар чанакъкъа далдырып.

— Бойле шейлерге онынъ къолу балалыкътан ярашкъ эди, санки бильмейсинъ?— деди Себиля апте къопайсырап.

— Билем, билем,—деди Макъпуле къартийнинъ гонълюни котерип.

— Амма бу ернинъ къартопындан къач тюрлю емек пиширильгенини билеми экен, сорачынъ озюнден?

Айрие кулюмсиреди ве индемеди.

— Зор оюнны бозар,— дегенлер. Башынъа тюшсе бильмей де корь кунюнъни,— деди Себиля апте тизлери устюне тюшкен отьмек уфакъларыны чёплеп.

— Мурадым шакъа, Себиля апте. Санки мен Айриени бильмейим.

Аш ашалып, софра джыйылгъан сонъ, яры гедже авгъандже лаф этип отурдылар. Баягъы дертлер сёкюльди, баягъы адамларнынъ къулакълары чынълатылды. Къыркъ дереден сув кетирильди, чокъ планлар бичильди. Хаяллар узакъларгъа — дагълар, дерьялар артына толкъунланып кеттилер. Айрие — Макъпулени, Макъпуле — Айриени айтты. Чокъ шейлер хатырлап кулюштилер. Чокъ шейлер хатырлап ынджындылар. Себиля апте янашдаки кичкене одачыкъкъа кирип юкълап къалды. Айрие, Макъпулени бу гедже де эвине къайтармады.— Берабер ятайыкъ,— деп зорлады. Яттылар. Экиси бир ёргъан тюбюне кирдилер. Яшлыкъ вакъытларындаки киби къуджакълашты, шакъылдаштылар.

— Машшаллахъ бар, акъыз, кокюслеринъ таш киби,— деди Макъпуле чалкъа тюшип.

— Баланы кестирген сонъ, шукюр, бир джорукъ олдым. Кене озь алыма келип башладым.

Айрие терен нефес алды. Бир ан индемеди. Сонъра Макъпулеге тараф айланды ве лафыны девам этти:

— Таш киби.... Анавы джинабет бу сёзни бир кере хатиримчюн биле айтмады. Шу тар антерчигимни устюме кийип юрмеге зарым, акъыз, тюрте чыкъалар тюбден. Эркеклернинъ козю исе, алла сакъласын... Сюзюле къалалар артынъдан...

«Джинабет» деген сёз Алимангъа аит эди. Бу сёз

Макъпуленинъ юрегине ярашты. Лякин, индемеди. Эндиден сонъ Алимандан Айриеге яр олмайджагъыны Макъпуле къарарлаштыра эди. Лякин, къарышмагъа истемей.

— Акъыз, сен «джинабет» дегенде бакъса акълыма не кельди. Динъле, санъа бир шей айтайым,— деди Макъпуле ястыкътан башыны котерип.— Кеченлерде, акъшам устю эвде чамашыр юва эдим. Бир даа бакъсам сюрди кельди анавы Мурадасыл деген шей.

— Ким о?

— Токътаса, лафымны бельмесе. Бир дызман йигит. Сонъ не япайым, аякъ устюнде къаттым къалдым. Этимтеним чимирдеп кетти. Юр, отур, демейим даа, акъыз. Бакъса сен меним матювлигиме. О заваллы да, кирмеге кирди амма, бир шейлер айтса экен... Омузларымдан ашагъы легенге саркъып тургъан сачларыма бакъты да къалды. Бир даа артыма айлансам, не корейим, бу къаршымда тургъан сырыкъ киби эриф, кес балтагъа бир сап, дегенлери киби алмадан-бермеден:

— Мынавы чантаны коресинъми?— деп бойнундаки отьмек чантасыны чыкъарды да, чамашырларым устюне ташлады.

— Корем, сонъ не олгъан экен?— дедим мен сувукълыкънен.

«Ичи пара толу, ёлдан таптым, демесинми акъыз! Мен абдырадым ве бир кереден:— Я оны манъа не алып кельдинъ?— дедим.

— Не япаджагъымны бильмейим, сенден акъыл танышмагъа кельдим Макъпуле,— деди. Албу исе, онынъ бир шейден хабери ёкъ экен. Настя меселесини айтып анълаттым да,— догъру барып директорнынъ столы устюне къой!— дедим.— О къапыдан чыкъмакъта эди, анавы Зера деген арсыз корип къалды даа.

— Сонъ, корьсе не олгъан?

— Ах, тувгъанчыгъым, янъгъыз къадыннынъ алы белли. Кимсе сенинъ догърулыгъынъа инанмай. Кеченлерде иштен къайткъанда Зера манъа бизини санчып алды.— Омюрлик акъайсыз къалсам, шу матювге бармам,— деди.

Айрие шу арада эснеп алды. Озюнинъ эснегенинден озю абдырап утанды. Сонъра Макъпуленинъ юкъусыз козьлерини корип сорады:

— Мурадасыл дей бересинъ, насыл адам шу?

— Адам пашасы, Айрие, инанасынъмы?

Айриенинъ эсневи токътады, юкъусы къачып кетти. Макъпуленинъ гонъюли Мурадасылда олгъаныны сезди.

— Бала-чагъасы ёкъмы?— деди Айрие меракънен.

— Кимсечиги ёкътыр. Берлингедже дженк эткен. Балатон деген бир голь янында агъыр яралангъан. Насылдыр бир маджар къызы джаныны къуртаргъан. Госпиталлерде яткъан. Анасы, бабасы эрте ольгенлер. Дженкке кеткенде бекяр экен. Енъиштен сонъ бир йыл къадар шахтада чалышкъан, сонъ Казахстангъа кельген. Арслан киби бир адам. Узун бойлу. Ташны сыкъса, сувуны чыкъараджакъ. Кенардан бакъкъанда асла дженк корьген кишиге бенъземей. Ювашнынъ ювашы. Алладан къоркъмасанъ гедже дагъда къалдырып сабагъа къадар ишлетмеге мумкюн.

— Къызгъанч адам олса керек?— деди Айрие козьлерини уфкъалап.

— Ёкъ, джаным. Паранен асыл иши ёкъ. Не къадар язсанъ оны барып ала. Манъа аз язгъансынъ деген лаф ондан эшитмедим. Къызгъанч адам элли беш бинъ кумюш параны меним эвиме алып келирми, акъыз?

— Макъпуле, бельки о сени северир? Ойле эркек кишилер ола ки, севгисини бильдирмеге джесарети етмей, ичинден чекип юре.

— Севмей, къозучыгъым, севмей! Амма мени урьмет эте.

— Урьмет? Звено башлыгъы олгъанынъ ичюнми?

— Гъалиба башкъа шей ичюн... О адам догърулыкъны севе. Сен меним догърулыкъчюн къаядан атмагъа азыр олгъанымны билесинъ.

— Догърусыны айткъан, бабасына ярамагъан,— демек истейсинъми? Адамны урьмет этмек баш меселе. Урьметнинъ артындан севги келе билир, амма, севгининъ артындан урьмет эр вакъыт келе бильмез. Мен кене озь аятымдан мисаль кетирем. Алиман мени къадын оларакъ бегенген, амма, адам оларакъ урьмет этмеген. Коресинъми, урьметсиз севги олмай экен. О темельсиз бинагъа ошай экен... Сен, не айтсанъ айт. О сени северир.

— Севмек ичюн адамны бегенмек керек, Айрие. Меним къусурым бар. Анам манъа локъса къалгъанда къара чёюн корьсе керек. Боям къара. Ондан да башкъа, озюнъ билесинъ, акъайымнен учь ай яшагъан эдим...

— Янълышасынъ, Макъпуле. Эсмери къадынларнынъ озюндже дюльберлиги ола. Якъында мен бир журнал

окъудым. Авропалы зенгиннинъ бириси Занзибардан келип къадын алгъан. Шу къадын онъа бильмем къач миллионгъа отургъан.— Бу къадын сизни не джеэттен озюне джельп этти, эфендим?— деп сорагъанлар ондан. Бу эфенди бир сёзнен джевап берген:— Эсмерилиги джеэтинден,— деген. Эсмерилик къусур сайылмай. Эсмерилер ичюн халкъымыз нидже тюркюлер чыкъаргъан. Анавы «Отелло» деген театрни корьген эдинъми? Боясы къара, деп ойле союна айтсанъ ярашыр барем... Акъайымнен учь ай яшадым, дейсинъ. Учь ай... Ёкъса меним киби айрылдынъмы? Гъарипнинъ баласы джаныны Ватан ичюн гъайып этти. Сен бу лафны бир айттынъ, бир даа айтма. Башынъны котер де, гъурурланып юрь, анъладынъмы?

— Сагъ ол, Айрие. Эр кес сенинъ киби тюшюнсейди...

— Эр кес ойле тюшюне бильмез. Анавы Зера кибилерини эр кеснинъ сырасына къошма. Инсаннынъ къысмети догърулса, Макъпуле, не къарагъа, не де беязгъа бакъар. Анълашылгъанына коре Мурадасыл сенинъ къысметинъ. Къолдан къачырма. Озюнъ бу къадар атик къадынсынъ..

Макъпуле бир сескенип алды. Айриени къуджакълады. Экиси де бала киби баягъы мыдырдашып, сонъра юкълап къалдылар.

X

Къыш айларында Андрей Андреевичке Алма-Атагъа сыкъ-сыкъ барып кельмек керек олды. Эр шей телефоннен чезильмей. Базы меселелерни Министрликке барып, козьказьге келип, аль этмек керек олды. Баарь якъынлашкъан сайын бу меселелер чокълаша берди. Каштанов шеэрге сыкъ-сыкъ келип кеткен сонъ, Катеринагъа, эвельде анълашкъанлары киби, совхозгъа эр сефер бармагъа ёл къалмады. Бу девир ичинде о совхозгъа ялынъыз бир кере кельди. Шу куню къарлы ягъмур ягъа эди. Орталыкъ чамур. Бир эвден дигер эвге бармакъ ичюн аягъынъда чызманъ олмаса, къапыдан чыкъыладжакъ киби дегиль эди. Катерина къыскъа къонучлы, къар киби бем-беяз чызмачыкъларынен машинадан тюшти, лякин бир адым атлап етиштирамады. Чызмасынынъ бири балчыкъкъа батып къалды. Бир аягъы устюнде баягъы тургъан сонъ, абынып капрон чорабынен чамургъа басмагъа меджбур олды. Андрей Андреевич онынъ балчыкъ ичинде шашмалап къыбырдангъаныны корьсе де, энъкъастан янына

бармады. Катерина бир къолуна чызмасыны алып, озюнинъ тезден кочип келеджек янъы эвининъ азбарына биринджи кере бойле адым баскъан эди.

Андрей Андреевич сонъундан бу мисальни онъа чокъ юзледи.

«Къар астында, ягъмур тюбюнде чалышкъан ишчининъ къадрини эр кес бильмек керек», дей эди о лаф чыкъкъанда. Катеринагъа бу келип-кетюв шубесиз буюк тесир къалдырды. О эрининъ яшайышыны, турмушыны озь козюнен корьди. Онынъ ёлбашчылыгъы алтында юзлернен ишчилернинъ тюм-тюз чёль ичинде янъы аят къургъанларыны, манълай терини сильмеге вакъыт тапмай чалышкъанларыны корип шаад олды.

Баарьнинъ аджайип куньлери кельди. Андрей Андреевич озюнинъ деген вакъытында Катеринаны кочюрип кетирди. Эшьясынынъ бир къысмыны алмады. Квартирасыны вакъытынджа Валерийге ве онынъ анасына къалдырды.

Кой еринде биринджи вакъытларда Катеринанынъ джаны тарсыкъса да, яваш-яваш алышып башлады. Бу ерлернинъ табиий дюльберлиги, чёллернинъ, дагъларнынъ, энъишли-ёкъушлы къырларнынъ баарь тазелиги ве ниает инсан аяты ичюн багърында нидже тюрлю бет-берекет сакълагъан топракъ къокъусы онынъ къан дамарына синъип башлады.

— Андрюша, раатлыкъ куню къырларгъа чыкъмайыкъмы?— деди Катерина бир кунь.

— Бакъармыз. Шимди ишнинъ къайнагъан вакъыты.

— Сенде онынъ къайнамагъан вакъыты оладжакъмы, Андрей?

— Бу йыл еди бучукъ гектар тютюн сачамыз, Катя. Къазахстан топрагъында биринджи кере дюбек етиштиреджекмиз. Парниклерни бир чыкъып бакъмайсынъмы? Энди джамларгъа тиейим деп тургъан шу назик фиделернинъ япрачыкълары устюндеки сув тамчылары тыпкъы къызларнынъ кумюш купелери киби йылтырайлар. Эшкъ олсун адамларгъа! Ойле фиде етиштирдилер ки, корьсенъ кубрели тамырлары авучынъа сыгъмай. Озюмизге еткен сонъ, артып да къаладжакъ. Тарлада шимди къызгъын иш кете. Арслановнынъ бригадасы оны бир къач кунь ичинде абрап ташлар. Яхшы йигит. Танкчы, фронтовик...

— Сен шу танкчынъны къошмасанъ лаф этамайсынъ, Андрей.

— Катюша, о танклар, топлар, снарядлар олмагъан олса, мен сени къайдан тапып алыр эдим. Дженк нидже инсанларны бири-биринден айырды... Амма бизни къавуштырды, шай дегильми?

Катерина Андрей Андреевичнинъ котеринки рухта олгъаныны корип:

— Ойле олса, мен Алма-Атагъа барып келейим. Сенинъ вакъытынъ олгъанда къырларгъа кетермиз,— деди.

— Бар, Катюша. Лякин, Молдабайны чокъ къыйнама. Оны тюкяндан-тюкянгъа айдама. Керек олса озюнъ юрь.

Катерина къувангъанындан Каштановнынъ бетине бакъты да:

— Андрей, сен асыл пек акъыллысынъ да! Акъыллы олмасанъ, эльбет де мен санъа чыкъмаз эдим,— деп озь шакъасына озю шакъылдап кульди.

Саба тютюн тарласына Андрей Андреевични ташлагъан сонъ, Молдабай Катеринаны алып догъру Алма-Атагъа ёнеп кеттилер. Ёлнынъ эки тарафында ем-ешиль тазе пиченлик ичинде чешит чечеклер ачкъанлар. Катерина машинаны токътатты. Молдабайнен берабер бир къучакъ чечек джыйдылар. Алма-Атагъа якъынлагъанда ёл кенарында гульгулленип ачкъан «Райка» алмаларындан бир къач пытакъ къопарып, оны да чечек топуна къоштылар.

Катерина догъру озюнинъ квартирасына кельди. Машинаны азбарда къалдырды ве Молдабайны да эвге давет этти. Къапыны Валерий ачты. Анасы эвде ёкъ эди. Ичери киргенлери кибй Катерина оны тувгъан къардашы киби къучакълап опьти. Молдабай четке бурулды. О Валерийнинъ адыны чокъ эшитсе де озюни корьмеген эди. Шунынъ ичюн бу опюшюв онъа пек чиркин олып корюнди. Стол устюнде анда-мында ташлангъан китаплар тура эди.

— Я бу китапларнынъ не къабааты бар?— деди Катерина кулюмсиреп.

— Башыма бир шей кирмеген сонъ...

— Ананъ къайда?

— Путёвка пешинден юре. Санаторияга кетеджек.

Мынавы чечеклерни коресинъми, Валерик? Бутюн ёллар чечек ичинде. Къырларда ким бильсин насылдыр. Эх, сен бизге бир кельсенъ де, къырларгъа кетсек...

— Институт меселеси бойле олып чыкъкъан сонъ мен эр шейден кечтим.

— Яныкълама. Сен даа яшсынъ. Эмек стажы олгъанларгъа бираз башкъаджа бакъыла. Бу йыл олмаса йылындан...

— Бильмейим,— деди Валерий башыны саркъытып.

Катерина индемеди. Сонъра, арттаки одагъа кирип, озюнинъ къалдыргъан базы-бир шейлерини джыйыштырмагъа башлады. Молдабай бир къуджакъ шей сыкъынып машинагъа алып кетти. Озю де балабан бир богъчаны къолтугъына къыстырды. Энди Валерийнен сагълыкълашайым дегенде Молдабай къайтып кельди. О, Катериnанынъ къолундаки богъчаны алып, тез-тез мердивенлерден тюшип кетти. Катеринада онынъ артындан чыкъты.

— Айды, Валерик, мен кеттим,— деди о.— Ананъа селям айт. Кель, дагъгъа чыкъармыз!

Валерий индемеди. Бираз артларындан бакъкъан сонъ, къапыны япты ве столы башына кечип, китапларыны джыйыштырмагъа башлады.

Катерина Молдабайны чокъ къыйнамады. Машинаны анда-мында айдатмады. Андрей Андреевичнинъ тенбилегени ичюнми, ёкъса башкъа бир себебтенми, анъламакъ къыйын эди. Эр алда шеэрге кельген сонъ, бир де-бир тюкянгъа кирмейип къайтмакъ базы къадынлар ичюн ич акъылгъа ятаджакъ шей дегиль. Катерина ялынъыз меркезий Универмагкъа кирди. Кирди амма... Молдабай беклей-беклей безди. Саба ашамай чыкъкъан эди. Ичеклери гъыдырдап башлады.

Не исе, кельди Катерина. Къолунда бир шей ёкъ.

— Алгъан шейинъиз къайда я?— деди Молдабай Катерина машинагъа минеджекте.

— Бир шей тапмадым,— деди о дарылгъан киби.

Молдабай тааджипленип бакъты, лякин агъызыны ачмады. «Анълашылгъанына коре о не къыдыргъаныны озю бильмей, ярым кунь даа беклемек керек эди гъалиба», деп тюшюнди.

Шеэрнинъ дживарына чыкътылар. Совхоз ёлуна буруладжакъта байыр тёпесинде, дюльбер чечеклер арасында кичкене кафетерий бар.

— Къапынайыкъ,— деди Молдабай машинасыны четке бурып.— Мен ач олсам эр шейге океленем. Сиз де ачтырсыз бельки, чырайынъыз ничюндир, кускюн Катерина апа.

Катерина кирпиклерини котерип Молдабайгъа бакъты. Онынъ айткъанында акъикъат олса керек, экиси сёзсиз

анълашты ве машинадан тюштилер. Эки тарафы чечеклернен ярашгырылгъан таш басамакълардан котерильдилер. Тик байыр тёпесинде къуш ювасы киби тургъан кафетерийге кирдилер. Ичериде сачлары энъсесинден баскъан бир къач яш радиола динълеп, коньяк сюзелер. Олар, де Молдабайгъа, де Катеринагъа бакъып мыдырдаштылар.

— Русачка, бизим русачка, севги не демек къазахча?!— деп кульди бириси.

Молдабай отургъан еринден бир силькинди, лякин Катерина онынъ къолундан тартып ерине отуртты.

— Эмиет берме шу буруны былашыкъларгъа,— деди о. Сонъра эки сосиска, эки фильджан къара къаве алып ашамагъа башладылар.

— Русачкагъа тек сосиска олсун!— деп къычырды кене шу агъызы къычыгъан яш. Янындакилери кульдилер. Оларнынъ кульгенинден зевкъланып бу яш даа отькюр сеснен:

— Азлыкъ этсе мен къошарым!— деп хахылдады.

Молдабай даянамады. Еринден атылып турды. Яшнынъ диваргъа таяндырып къойгъан гитарасыны илиндирип алды да:

— Текрарла бир даа!— деди Молдабай яшнынъ козюне бакъып.

Яш недир айтаджакъ олып агъызыны ачкъан эди, Катерина:

— Ялварам, керекмей!— деп къычырды.

Молдабай гитараны яшнынъ къолуна туттырды ве серт-серт сёйленип кафетерийнинъ къапысыны косьтерди. Яшлар эписи омузларыны къысып онынъ артындан турып чыкътылар. Радиола токътады, кафетерйни тынчлыкъ басты. Молдабай бираз къапыныып озюне кельген сонъ, эки къаве даа алды. Лякин, Катерина ичмеди.

Елгъа чыкътылар. Бир ерге токътамай кеттилер. Ялыныз совхозгъа якъынлашкъанда, чёль ортасындаки кичкене аулгъа сув ичмеге кирдилер. Беш-он эвден ибарет бу аулнынъ ортасында тёпеси ачыкъ, тек дёрт дивары къалгъан бир къаралты бар. Молдабай машинасыны догъру бу азбаргъа айдап кирди. Мында, терлеп-пишип янакълары устюнде туз лекелери къатып къалгъан бир къазах агъач ёнмакъта эди. Молдабайнынъ козю кенарда тургъан агъачларгъа тюшти.

— Эвнинъ тёпесинеми?— деди о агъачларгъа таба

башыны силькип. Къазах индемеди, озь ишини девам эте берди. Дивар артындан башы эки-учь тюрлю шалгъа сарувлы, тек эки козю корюнген бир къадын чыкъты. О Молдабайгъа якъынджа келип, къолундаки къопкъаны ерге ташлады ве кери къайтты. Молдабай къопкъаны алып, Катеринагъа узатаджакъ олды. О, «ичмек истемейим» манасында башыны саллады. Молдабай эки къолунен къопкъанынъ кенарларындан тутып, башынынъ устюне котерди. Дудакълары арасындан чыбырта берип, къангъандже ичти...

Олар совхозгъа келип чыкътылар. Андрей Андреевич эвинде ёкъ эди. Молдабай оны эвинден тапарым деп акъылына биле кетирмеди. Катеринанынъ абур-чубурларыны ичери кирсетти ве аджеле суретте тютюн тарласына догъру ёнеп кетти. Тарлада Каштанов ёкъ эди. Сабадан берли о тарлада не ишлесин?

«Манъа оны мытлакъ тапмакъ керек», деди Молдабай озь-озюне ве машинасыны къуруджылыкъ объектлерине тараф айдады.

Энди къурулып битмекте олгъан тютюн араны янында Каштановны расткетирди. О, Молдабайдан насыл барып-кельгенини, я да Катерина акъкъында ич бир шей сорамады. Прорабнен экиси янъы темели къойылып башлагъан учюнджи тютюн аранынынъ чертёжларыны бакъып тура эдилер.

— Сиз манъа аджеле керексинъиз,— деди Молдабай директорнынъ янында машинаны токътатып.

Каштанов онынъ джиддийлигини корип, машинагъа таба адымлады. Молдабай ич бир шей айтмадан стартерге басты. Каштанов машинанынъ ачыкъ къапысына башыны сокъты.

— Не олды?— деди о ерлешкен сонъ.

— Олгъан шей ёкъ. Катерина Мануйловна эвде. Яхшы барып кельдик. Кафетерийде къырчангининъ бириси илишеджек олды, козюне бакъкъанымнен сусты.

— Кимге, Катеринагъамы?

— Экимизге де.

Каштанов кульди. Сонъра Молдабайны Алма-Ата ёлуна бурулгъаныны эслеп:

— Сен къайда ашыкъасынъ?— деди.

— Андрей Андреевич иш куню битти, ойлеми? Эр вакъыт мен сизни динълеп юрем, шимди сиз мени динълейджексиз.

— Кене бешбармакъкъа алып кетесинъ гъалиба?

Молдабай индемеди. Машина топракъ ёлгъа бурулды. Къаршыда деми кирип сув ичкен аулнынъ эвчиклери корюнди. Молдабай ачувлы. Не ичюн аджеба? Буны Каштанов анълап оламай. «Екъса, анавы «къырчанги яш» меселесими? Екъса, Катерина онынъ зытына токъундымы экен?» Андрей Андреевич бираз хаялланып кетти. Молдабай эп индемей. Машина догъру Алма-Атадан къайткъанда оларнынъ кирип сув ичкен азбарынынъ алдына келип токътады.

Къазах энди экинджи агъачны ёнуп битирмекте эди. Молдабай машинадан тюшти. Каштановны якъын чагъырды ве кенарда обанен тургъан агъачларнынъ янына алып кельди.

— Таныйсызмы?— деди Молдабай агъачларны ерге авдарып.

Андрей Андреевич индемеди. Сонъра, Молдабай эки данесини аягъынен тюртип:

— Буларны да танымайсызмы, Андрей Андреевич?— деди.

Каштановнынъ козю ортадаки къалын арчагъа тюшти. Лякин, ич бир шей хатырлап оламады.

— Мынавы агъачны,— деди Молдабай,— илькиде экимиз берабер пычкъан эдик. Мына тюбюнде сизинъ балта излеринъиз. Ягъмур астына къаладжакъмыз деп, пытакъларыны мен ашыкъып темизлегенде тёпесини пычмайып балтанен кесип алдым да, атешке ташладым. Мына онынъ уджу.

Молдабай агъачнынъ уджуны айландырып Каштановкъа косьтерди.

— Мынавы агъачларны исе биз кесмедик. Аркъадашларнынъки олса керек...

Каштанов агъачларгъа бакъып бираз тюшюнди ве Молдабайнынъ зеинине шашты. Сонъра бир агъачнынъ устюне отурып, бираз кулюмсиреп къазахнен лаф этип башлады.

— Сатын алдынъмы?— деди Каштанов.

— Дёрт юз сом,— деп къазах дёрт пармагъыны косьтерди.

— Секиз агъач... Демек, данеси элли сомдан?

Къазах разы олгъан киби башыны саллады.

— Кимден алдынъ?

Къазах къолларынен тариф этип:

— Шофер алчакъ бойлу, онынъ .янында отургъан адам узун бойлу, козьлюклери бар эди,— деди.

— Мин машинагъа!— деди Каштанов еринден турып.

Къазах минмейджек олды. Молдабайгъа бакъты. Лякин онынъ джиддий юзюни корьген сонъ къазахча бир шейлер айта-айта машинанынъ артына ерлешти.

Андрей Андреевич къазахнен берабер идареде тюшип къалды. Молдабайны исе, Матвей Петровичнен прорабны кетирмеге ёллады. Арадан чокъ кечмеди инженер ве прораб директорнынъ кабинетине келип кирдилер. Селямлашты ве скемлеге ерлештилер. Не прораб, не де инженер четте тургъан къазахкъа эмиет бермедилер.

— Таныйсызмы бу кишини?— деди Каштанов, Матвей Петровичке бакъып.

— Эсимде ёкъ,— деди Матвей Петрович.

Шай дегенде къазах еринден атылып турды.

— Танымайсынъ э? Таныйсынъ!..— деп онъа пармагъыны саллады.— Бешбармакъ яхшымы? Яхшы. Танымайсынъ э?—деди онъа текрар къыйыш-къыйыш бакъып.

Андрей Андреевичнинъ къашлары туюкленди. Озюнинъ биринджи ярдымджылары арасындан бойле алчакълыкъкъа къатылгъан адамлар чыкъар деп, о ич бир вакъыт тюшюнмеген эди. «Матвей Петрович инженер. Яшайышы менимкинден эксик дегиль»; деп тюшюнди директор. «Онынъ къолунда ялынъыз агъачмы? Я даа нидже тюрлю къуруджылыкъ материаллары бар. Насыл олды да, Матвей Петровичнинъ бойле шейге къолу барды?..»

Бу тюшюнджелер Андрей Андреевичнинъ мийинден бир ан ичинде йылдырым киби келип кечтилер.

— Къач кумюш алдынъ бу адамдан!— деди Каштанов серт давушнен.

Матвей Петровичке ялан айтмагъа сыра къалмады.

— Дёрт юз, лякин мен дегиль...

— Сус! Чыкъар параны столгъа къой!

— Шимди парам ёкъ Мен онынънен анълашырым.

— Эки саат муддет санъа. Меним козюм алдында бу адамнынъ парасыны къайтарып береджексинъ!

— Бугунь япамам, Андрей Андреевич!

— Япарсынъ! Директор айттымы, битти! Молдабай, кель бу якъкъа! Сен прорабны алып кет. Кеч олса да, бир эки адам тапып анавы агъачларны юклеп ерине кетирсинлер.

Шай дегенде къазах кене атылып турды.

— Бермем, бермем! — деди о. — Мен пул тёледим!

— Пулны санъа берирлер. Эки сааттен! — деди директор эки пармагъыны косьтерип.

Матвей Петрович козьлюклерини такъты. Пармакъ уджларына басып къапыдан чыкъып кетти. Каштанов кабинетинде документлерни, куньделик почтаны къарыштырып къалды.

Бир саат къыркъ беш дакъкъа дегенде Матвей Петрович къайтып кельди.

— Багъышланъыз, Андрей Андреевич, — деп стол устюне дёрт юз кумюш пара ташлады.

— Ал параны стол устюнден! — деди Каштанов онъа бакъмайып. — Базагъа бар, агъачны къабул этип ал ве къартнынъ парасыны прорабнынъ козю алдында къайтарып бер!

Матвей Петрович агъызына сув алгъан адам киби ич бир сёзсиз чыкъып кетти.

Эки куньден сонъ, партия тешкиляты Матвей Петровичнинъ меселесини бакъты. Оны этрафлыджа динълединлер. Партия тешкилятынынъ секретары Къурбанбеков къач кере онынъ эвине барды. Бала-чагъасынен, къадыны ве къомшуларынен субетлешти.

— Мен сизинъ эвинъизде олдым, — деди Къурбанбеков. — Аркъадашынъызнен лаф эттим. Яшайышынъыз яхшы. Эвде эр шейинъиз етерлик. Яхшы къадынынъыз, тоз-томалакъ огъланчыгъынъыз бар. Сизге бойле чиркин ёлгъа тюшмеге аиле яшайышынъызда ич бир тюрлю себеб ёкъ. Мен анъламайым. Сизни не меджбур этти?

— Мен агъач саткъаным ёкъ, алып кеткеним де ёкъ. Онынъ манъа керекдиги де ёкъ, — деди Матвей Петрович. — Мен шу аулгъа эр вакъыт барам. Къазах досларым мени сая-севелер. Къумыс берелер, кяде бир бешбармакънен сыйлайлар.

— Ички чыкъаралармы? — деп онынъ сёзюни больди Къурбанбеков.

— Онсыз олмай эбет.

— Девам эт, девам эт, — деди Каштанов

— Мен бираз кейф алгъан эдим. Бакъсам азбарда Муртаза машинасындан агъач бошата. Мен онынъ къазахтан акъча алгъанындан хаберим ёкъ. Ашадыкъ, ичтик. Баягъы вакъыт олды. Гедже мени эвге Муртаза кетирди. Экинджи куню, мен ишке чыкъкъанымнен, Муртазаны чагъырдым. Пек къатты сёгдим. О манъа ялварды, — бир

яптым, бир даа бойле шейге булашмам,— деди. Тюшюндим. Озю пек яхшы йигит. Зенаатынынъ севдасы. Гедже-куньдюз къайда ёлласанъ кете, берильген вазифени бир минсиз эда эте. Биринджи кере багъышлайым, эгер бир даа бойле шей япсанъ, манъа джанынъ агъырмасын, джезанъны алырсынъ!— дедим.

— Къарткъа къайтарып берген дёрт юз кумюшни къайдан алдынъ?— деди Къурбанбеков.

— Муртазадан. Меселени анълагъаны киби, бир лаф айтмады, чыкъарды берди.

— Анълашылды,— деди Каштанов.— Биз Муртазанен айрыджа лаф этермиз. Сонъра прорабкъа айланып:

— Биз дагъгъа кеткенде шу Муртаза деген шофер бар эдими?— деди.

— Бар эди, Андрей Андреевич,— деди прораб.— Мен Матвей Петровичнинъ айткъанынен разым,— деп къошты сонъундан.— Муртаза акъикъатен ишкир йигит. Ойле адамларгъа мукъайт янашмакъ керекмиз. Менимдже онынъле айры лаф этильсин. Бу меселе халкъ арасына чыкъмасын. Эгер онъа яхшы-яхшы айтылса, озь къабааты-ны таныр ве илериде ишке даа зияде сарылыр. Онынъ табиатыны мен билем. Адамлар, кимерде тюшюнмей иш япалар, сонъундан бинъ пешман олалар. Чалыкъ адам. Янъылгъандыр. Иш масхаралыкъкъа чыкъмасын. Эгер о бу меселени анълаexecuta, секиз агъач ерине гедже барып бир машина агъач кетирир.

— Эр алда бойле шейлер ичюн адамнынъ башыны сыйпамайлар,— деди Къурбанбеков.— Агъач бизим ичюн шимди алтындан къыйметли. Озь хозяйствомызда ишчи къолу етишмегенине бакъмадан Леспромхозгъа вакъытынджа чалышмагъа адам ёлладыкъ. Намуслы адам эр ерде озюни косьтере экен. Мына тюневин Чамлыкътан мектюп алдыкъ. Бизим Мурадасылгъа Леспромхоз дирекциясынынъ тешеккюри бар.

Къурбанбеков мектюпны окъуды ве кене сёзюни девам этти:

— Муртаза меселеси анълашылды — деди о.— Буны Андрей Андреевичке ташлаймыз. Мени Матвей Петрович пек раатсызлай. Сизнинъ айткъанынъызгъа дикъкъат эт-сек, озюнъизни бир шейде къабаатлы танымайсыз, ойлеми, Матвей Петрович? Амма сиз къабаатлысыз. Сизни о аулгъа бармагъа не меджбур эте? Догърусыны айткъанда, ракъы меджбур эте. Сиз адамларнынъ козю алдында, озь

ишчилеринъиз алдында бу меселенинъ къолайсызлыгъыны билесиз ве онынъ ичюн озюнъизге тынч кошечик тапкъансыз. Эвге эр вакъыт кейфли келесиз. Эм сиз бу меселеге ничюндир сыкъча урунып башладынъыз. Бизге бунынъ себеби къаранлыкъ. Сиз муим иште чалышасыз. Озь вазифенъизни яхшы беджересиз. Эгер тамагъынъыз къытыкълана берсе, бунынъ сонъу яхшылыкънен битмез.

Аркъадашлар эписи озь фикирлерини айттылар. Матвей Петровични бабаджа тенбиледилер ве озюни къолгъа алмасыны теклиф эттилер. Онынъ темиз юректен озь къабаатыны таныгъаныны ве биринджи кере янълышкъаныны козь огюне аларакъ, къатты тазирнен озь ишинде къалдырмагъа къарар бердилер.

ЭКИНДЖИ КЪЫСЫМ

I

Отуз докъузынджы болюкте медицина пункты ачылды. Макъпуленинъ теклифинен Айрие мында санитарка чалышмагъа башлады.

— Парасы аз олса да, баланъа козь-къулакъ олурсынъ, тамакъ къасеветинден де къуртулырсынъ, ашкъа кетеджек масрафынъ джебинъде къалыр,—деди Макъпуле.

Эльбет де, бу иш Айриеге бир тарафтан келишсе, дигер тарафтан эльвермей эди. Юнус бир озю чалыша. Онынъ къазанына эки тамакъ даа келип къошулды. Айрие яш къадын. Кийинмек керек. Юнус бекяр, эвленмек керек. Буларнынъ эписини Айрие тюшюнип-ташынды, лякин, дагъгъа кетип чалышмакъ ичюн шимдилик онынъ

эли-аягъы багълы. Фидане бираз даа котерильсе, сонъ иш сайламайджакъ амма...

Медицина пунктынынъ эки одасы бар. Айрие саба эрте турып, собаларны якъмакъ, одаларны темиз-пак тутмакъ керек. Къыскъасы, эмширелик вазифеси де онынъ бойнунда. Айлыгъы да дёрт юз элли кумюш. Дагъда чалышкъанлар эки бинъге къадар къазаналар. Эр алда, шимдилик бу иш Айриеге келише. Шунынъ ичюн Макъпуленинъ теклифине Айрие разы олды ве бу ишни озюне ляйыкъ таныды.

Чебернинъ эли эр шейге яраша, дей тургъанлар. Айрие медпунктнынъ бутюн ишини озь низамына чекти. Чокъкъа бармадан пенджерелерде чечеклер пейда олдылар. Перделерни озюнинъ орьген чешит орьнекли нагъышларынен ярашдырды. Не вакъыт бакъсанъ, поллар темиз, чаршафлар, перделер акъбардакъ киби бем-беязлар. Мында онъа энъ къыйын иш — одун парламакъ эди. Дагъдан тёмеклерни пычып кетирелер, амма ярып бермеге киши ёкъ. Бу иште онъа Юнус ярдым эте. Бир къач куньлик одуныны парлап бере, сонъ озь ишине чыкъа кете. Одун керек олгъан сайын Юнусны къайдан тапарсынъ? Истер-истемез Айриенинъ озюне парламакъ керек ола. «Хасталарны сувукъта тутмакъ олмаз» дей о лаф чыкъкъанда. Собаларны якъып, бутюн ишини бир сырасына къойгъан сонъ, устюне беяз халатыны кийип, пенджере янындаки курсюге ерлешип отура. Бу онынъ энъ севген ери. Ашханенинъ алдындаки мейдан бу ерден яхшы корюне. Эр кес онынъ козю алдында. Биревлер ишке ашыкъа, биревлер ашханеден абыныпсюрюнип чыкъа, кимиси ракъы будкачыгъынынъ этрафында долана, биревлер иштен къайта, биревлер тюкянгъа келе...

Булар эписи Айриеге адамларны белли бир дередже огренмеге, табиатларыны бильмеге ярдым эте. Энъ яхшысы шу ки, куннинъ кечип кеткенини дуймай къала. Элиндеки оясынынъ бирини ишлеп битиргендже, экинджисини башлай.

Къыш эр ерде къышлыгъыны эте. Айриенинъ якъаджакъ одунлары къар тюбюнде къалды. Бугунь онынъ соба тутандырмагъа бир ёнгъасы биле ёкъ. Юнус гедже сменасында эди. Айрие саба ерге ярыкъ тюшер-тюшмез турмагъа меджбур олды. Фуфайкасыны кийди. Башыны юн шалына сарып багълады. Тек козьлери корюне. Гедже ягъгъан терен къар устюнде излерини къалдырып, мед-

пункткъа догъру адымлады. Парланаджакъ одунларгъа къолнен тиймекнинъ чареси ёкъ. Тийсенъ санки пармакъларынъ бузлап тюшеджек. Айриенинъ пармакъларь. Къар киби беяз, индже, назик пармакълар... О джесаретленип бир тёмекни къар тюбюнден тартып чыкъарды. Тиклеп отуртты. Балтаны котерейим дегенде, тёмек йыкъылды. Бир даа алды, къар устюне эки кере котерип урды, тёмек озь изи ичинде къадалып къалды. Лякин, балтанынъ буз-лу сапыны тутмагъа пармакълары чыдамады. Агъызына якъын кетирди. Багърындан чыкъкъан джыллы нефеснен уфледи. Файда бермеди. Сонъра къолларыны фуфайкасынынъ ичине, къойнуна сокъып пармакъларынынъ уджларыны къолтукъларынынъ астына къыстырды. Озь сыджагъынен озюни къыздыргъан сонъ, алель-аджеле балтаны алып тёмекнинъ ортасына яндырды. Кене ярылмады. Инатланды. Дерсинъ бу яш къадынгъа къылынмакъ истеди. Бутюн къуветини топлап, юкъарыгъа созула берип, бир даа урды. Фуфайкасынынъ ичине сыкъылып къалгъан кокюслери сарсылдылар. Бу сефер балта тёмекке сапланып къалды. Оны чыкъарып алгъандже пармакълары бир даа сызлап башладылар. Кене къойнуна тыкъты. Анда санки соба яна. Соба янмаса да къадын къоюны. Онынъ арарети керек олса демир иритир... Ёлда Мурадасыл пейда олды.

— Олян, дагъны тюшюнъде корьдинъми, бу къадар эрте къайда ашыкъасынъ?— деди Айрие онъа эришип. Мурадасыл индемеди. Кутюкке санчылгъан балтаны эслегенинен, Айриеге тараф адымлады.

— Не джимпийип къалдынъ?— деди о Айриенинъ шал астындан янып тургъан козьлерине бакъып.

— Мынавы кутюклерге сёз кечиралмайым,— деди Айрие къар тюбюндеки агъач обагъа тараф башыны саллап.— Сиз манъа дагъдан не расткельсе оны юклеп йибересиз. Ким царлайджагъыны асла тюшюнмейсинъиз. Деминден берли мынавы кутюкни ярып оламайым.

— Къана, берчи бу якъкъа.

Мурадасыл балтаны авада доландырып бир саллагъан эди, тёмек эки парча олып, эки тарафкъа атылып кетти. Сонъ бир даа, бир даа. Бойнунда салланып тургъан чантасы кедер этти. Чыкъарып, къар устюне ташлады. Мурадасыл ойле къызышып кетти ки, Айрие ташып етиштирамай. Кесильген одунлар обаланып къалдылар. Мура-

дасыл Айриенинъ къызарып къалгъан пармакъларыны эследи.

— Я къолчакъларынъ къайда?— деди о джиддийликнен.

— Къолчакъкъа даа алышмадым. Кийсем бир одун тутамайым, сыптырыла кете къолумдан,— деди Айрие козь къуиясындан кулюмсиреп. Мурадасыл онынъ утансырап лаф эткенинден къолчагъы олмагъаныны анълады.

— Ма, мынавы къолчакъларны, сокъ къолунъны!

Мурадасыл чантасындан эки янъы къолчакъ чыкъарып кесильген одунларнынъ устюне ташлады. Сонъра, чантасыны алып, озь ёлуна девам этти.

Айрие собаларны тутандырды. Олар гурюльдеп кеттилер. Чокъкъа бармай одалар къыздылар. Сонъра фуфайкасыны чыкъарып, устюне халатыны кийди. Кузгю къаршысына келип, сачларыны тюзетти, чырайыны эслеп бакъты. Онынъ янакълары майыс кирези киби къызаргъан. Козьлерининъ тюбюнде азачыкъ сиярынты пейда олгъан. «Юкъусызлыкътан олса керек», деди о ичинден. Аркъасыны кузгюге чевирип, халатыны сыйпап бакъты. Бол корюнди. Бир парча къушагъыны сыкътырды. Бели инджерди, кокреклери бираз даа юксельдилер.

Экинджи куню Айрие ишке кельгенде къапы алдында кене бир оба кесильген одун тура эди.

— Мурадасылнынъ ишидир бу — деди о ве къуванчнен одунларны ичери ташып кирсетти.

Айрие медицина ишине тез алышты ве оны юректен севип башлады. Эким хасталарны къабул эткенде даима янында отурды, дикъкъатнен бакъты, онъа керек ярдымны япмагъа тырышты. Хасталаргъа язылгъан рецептлер боюнджа илядж бермеге, энъ эйиси шу ки, укол япмагъа пек тез огренди. Ильк медицина ярдымы косьтерюв ишлерини бир тамам менимседи. Илядж ичирмек, яра багъламакъ, чезмек ве дигер ишлернинъ бир минсиз япылгъаны ичюн, эким Айриени пек севди ве эр вакъыт янына алып юрди. Хусусан хасталарнынъ эвине бармакъ керек олса, эким Айриени алмагъандже къапыдан чыкъмады.

— Сенинъ эр шейге элинъ келишкени киби, тилинъ де келише, Айрие,— дей онъа эким Антонина Алексеевна.— Сен хасталарнынъ тилини анълайсынъ. Сенинъле берабер манъа чалышмакъ енгиль ола. Мен район сагълыкъ сакълав болюгининъ башынен анълашып, сени Таубасыдаки эмширелер курсына кирсетмек истейим. Эгер разы олсанъ, бутюн дерслерни ве амелият кечюв ишлерини озь бойнума

аладжагъым. Бойле де мен афтада эки кунь анда барып дерс берем. Секиз ай кечер-кетер, дуймай къалырсынъ. Барып имтиан берирсинъ ве бу ернинъ адамлары айткъаны киби бир «дохтур апа» олур кетерсинъ.

— Мен сизнинъ япкъан эйиликлеринъизни ольгендже унутмам Антонина Алексеевна,— деди Айрие севинчли козьлеринен онъа бакъып.

— Санъа беяз халат пек яраша, сен бу хызметке ляйыкъ адамсынъ, ялынъыз окъумакъ ве гъайрет этмек керексинъ. Ишке киргенинъден берли мен ялынъыз хасталарнынъ алгъышыны эшитем. Энди «Рахмет», «савбол, къызым» деген сёзлерге алышып къалдым. Санъа эркеклер дегиль, къадынлар да сукъланалар, Айрие. Мен де сукъланам. Сен эм гузельсинъ, эм табиатлысынъ. Мынавы беяз халатны устюнъе кийип, сачларынъны арткъа топласанъ, сенден козюмни аладжагъым кельмей. Мен баягъы вакъыттан берли сынап турам. Мында бир узун бойлу адам бар. Ашагъы баракларда, демирёл тарафта отура. О ашханеге кирип чыкъкъан сайын, мынавы, сен тургъан пенджереден козюни алмай. Адыны бильмейим, мен оны санъа корьсетирим.

Айриенинъ тенинден боджеклер юрген киби олды. О, Мурадасыл акъкъында сёз кеткенини анълады. Богъазына бир шей тыкъылып къалгъан адам киби, бир юткъунып алды ве Антонина Алексеевнанынъ фикирини бир кереден урып йыкъмакъ истеди.

— Меним акъайым бар, балам бар, Антонина Алексеевна. Бу акъта, риджа этем, менимле бир даа лаф этменъиз.

— Сен керчектен де эвелькининъ дженюп къадынлары киби лаф этесинъ, Айрие. Озюнъ земане адамысынъ. Сенинъ бир буюк эксиклигинь бар, о да шу ки, сенде ачыкълыкъ етишмей. Озюнъни тар къафес ичинде тутасынъ. Джанынъ агъырмасын, бойле къадынларны шимди эркеклер чокъ бегенмейлер.

Бу сёзлер Айриеге пек тесир эттилер. Онынъ козю алдындан Алиманнен яшагъан куньлери келип кечти. «Демек, Алиманнынъ менден сувунмасына озюм къабаатлы экеним», деген фикир доланды онынъ башында.

Айриенинъ акъайынен бозушкъаныны Макъпуледен башкъа кимсе бильмей. Антонина Алексеевна да, эр кес киби, онынъ акъайыны арбий хызметте, деп биле. Макъпуле ве Айрие ойле анълашкъан эдилер.

Бугунь Антонина Алексеевнаны динълеген сонъ, Айриенинъ юрегине сувукълыкъ тюшти. «Мурадасылнынъ пенджереге бакъкъаныны эслеген олсалар, я онынъ манъа одун кесип бергенини корьгенлер азмы? Булар эписи бир кунь Макъпулеге барып етер. Макъпуле меним тувгъаным киби. ...Коресинъми, башыма бир мешакъат даа чыкъаята...»

Бу тюшюнджелер Айриенинъ башыны айландырып, эзгелеп-ёруп туралар.

Айрие акъшамны сабырсызлыкънен бекледи. О Макъпулени корьмеге ашыкъа эди. Медпуктнынъ къапыларыны япып, догъру Макъпуленинъ эвине кетти.

— Бугунь иштен кеч къайттым,— деди Макъпуле Айриенинъ кельгенине къуваныл.— Даа аш-сув бакъмагъа къолум тиймеди.

— Шимди мен санъа ярдым этейим. Къана къартоп сепетини косьтерчи?

Макъпуле элини-бетини ювуп, орталыкъны джыйыштыргъандже Айриенинъ къолтавасында къызартылмакъта олгъан къартоплар чырылдамагъа башладылар.

— Ягъны къызгъанма!— деди Макъпуле кроватынынъ орьтюсини тюзетип.— Семичка ягъы къартопнынъ леззетини кетире.

Макъпуленинъ козюне Айриенинъ пенджере ичинде ташлагъан къолчакълары илинди. Къолуна алды, айландырып бакъты. Таныш къолчакълар. Оларны эки кунь эвельси Мурадасылгъа озю берген эди. «Бу къолчакълар Айриеде не ишлей экен?», деп тюшюнди Макъпуле. Кене къайтарып ерине къойды, лякин индемеди.

Айрие таванынъ устюни ачты. Къартоп бувлары оданынъ ичини къокъутты...

— Сонъ, ишинънен анълашып оласынъмы?— деди Макъпуле аш башында.

— Антонина Алексеевна мени бегене, курскъа кирседжек ола...

— Тюшюнип отурма, разылыкъ бер,— деди Макъпуле онынъ сёзюни болип.

— Тюневин Мурадасылны корьдим, акъыз,— деди Айрие кулюмсиреп.— Манъа одун кесмеге ярдым этти.

— Къолчакъ да берген санъа,— деп кестирди Макъпуле.

— Оны къайдан билесинъ?— деди Айрие тааджипленип.

— Таныдым. Мен оларны шеэрден кетирткен эдим. Бизим болюкте ойле къолчакъ кимседе ёкътыр.

— Одун кескен сонъ, ташлады кетти, акъыз, аджыды гъалиба. Мераметли адамгъа бенъзей.

— Мен оны аджыдым, о да сени аджыгъан... Айттым да мен санъа онынъ къызгъанч олмагъаныны. Озь джанынынъ къадирини бильмеген бир адамдыр. Керек олса устюндеки урбасыны да чыкъарып берир. Тек онъа хиянетлик этмейджексинъ. Ойлелерини корьмеге истемей. Тюневин Зерагъа бир иш кескен. Сонъки алты метрликни тыгъыртып вагонеткагъа чыкъаргъан сонъ, тютюн якъмагъа токътагъанлар. Шакъалашкъанлар. Эбет, дагъда шакъасыз олмай. Шакъанен энъ агъыр ишни япып битиргенинъни дуймай къаласынъ. Биреви шакъа этип гонъюль ала, биреви щакъанен джанынъны якъа. Зеранынъ кене тили къашынып башлагъан.

-- Сырыкъ киби боюнънен Макъпуленинъ садакъасына кунюнъ къалдымы?— деген.— Анавы мукяфатны аля даа унутмагъан, акъыз. Мурадасыл къолуна балтасыны алгъан да:

— Бизим звенодан аягъынъны савуштыр, эгер бир кунь даа яныма келирсинъ, башынъны мынавы кутюк устюне эгильтип, тилинъни шарт кесип алыр да, къолунъа туттырырым!— деген.— Артындан даа бильмем нелер къошкъан... Зера керчектен къоркъкъан. Кимге шикяет этсин. Манъамы ?Мефодий Пантелеевичке баргъан. Къайда йиберсенъиз-йиберинъ мен о делининъ звеносына бармам,— деген. Кимсе оны озь звеносына алмагъа истемей. Мефодий Пантелеевич шимди о бильмирни къайсы звеногъа тыкъаджагъыны тюшюне. Мен де индемедим. Барсын, тапсын озюне ер. Бельким текяран дурулыр. Башында акъылы олса анъламакъ керек. Бир звенодан къувула, дигерине къабул этмейлер. Бу не демек? Джемиетте бойлелерине ер тапмакъ зор. Анълы адам ичюн бундан буюк масхаралыкъ олурмы? Джемаат тазирининъ чешит усулларындан бири де, иште будыр.

Айрие, Макъпулени динълей, лякин озю Мурадасылны тюшюне. «Барып да Антонина Алексеевнанынъ айткъаны догъру олса? Шу пенджере янында бир даа отурмайджам. Одун кесмеге кельсе?.. Э, келеджектир даа. Инсан инсангъа ярдым этмейджекми ёкъса? Буны Макъпуле биле. Адамлар корелер. Бир Мурадасыл дегиль, манъа башкъалары да ярдым этелер. Энди адамлар озь-

лери сорап башладылар.— Одунынъ бармы, Айрие?—деп кечелер...»

— Не индемей отурасынъ?— деди Макъпуле Айриенинъ козюне бакъып.

— Мурадасылгъа шу къолчакъларны къайтарып берейимми экен, деп тюшюнем,— деди Айрие башында долангъан фикирлерини сакълап.

— Энди сен шашмалап башладынъ!— деди Макъпуле сертейип.— Санъа къолчакъ керекмейми ёкъса? Мында къолчакъсыз адым атылмай. Орманда тек къышта дегиль, язда да къолчакънен чалышалар.

О, Айрие ве Мурадасыл ичюн ич бир шей шубеленмей, акъылына ич бир тюрлю яманлыкъ кетирмей эди. Бираздан сонъ, кене Мурадасылны айтып башлады.

— Тюневин ишнинъ сонъунда барып онынъ делянкасыны бакъайым, дедим. Пытакъларны джыйып оба-оба япкъан ташлагъанлар. Ничюндир, якъмагъанлар. Оларны иш вакътында якъмасанъ сабагъадже къар астында къалалар. Экинджи куню якъмакъ пек къыйын ола. Этрафкъа козь ташласам, эр кес къайткъан. Делянкада кимсе ёкъ. Бир даа бакъсам, яныма чип эттирип къар томары тюшти. Мен элеслендим, лякин бир кереден алдырамадым. Кене бир томар даа. Бу кереси омузларымнынъ ортасына тюшти. Айланып бакъсам, пытакъ обаларынынъ артында Мурадасыл тура.

— Буларны кимге обалап къалдырдынъыз, ничюн якъмадынъыз?— дедим онъа чевирилип. О бир шей айтмай. Тишлерини корьсетип кулебере.

— Дженнетте еринъни корьдинъми? Неге къатып-къатып къаласынъ?— дедим.

— Аселет якъмадыкъ,— деп ырджайды. Сонъ къолундаки къар томарыны сыкъа берип меним яныма кельди. Къолуны омузыма узатаджакъ олды, мен четке бурулдым. Къоркътым, акъыз, этрафым орман. Аз къалдым къычырмагъа. Биз гъарип къадынлар зоргъа къалдыкъмы, къычырып къуртуламыз. Бу ерде авджы киби долланып юргенинъ не? Якъмайджакъ олгъан сонъ, не къайтмадынъ?— дедим.

— Сенинъ бир озюнъни дагъда къалдырмакъ олурмы? Илле келип тешкереджегинъни билип отурам бу ерде. Раатсызланма, Макъпуле, саба ола хайыр ола, айды юрь, кеттик,— деп къолума япышты.

— Сонъуна къалгъан шейге къар ягъа,— деп мына

бунъа айткъанлар. Саба пытакъларны къар тюбюнден тапсанъ ал. Баарьде исе штраф,— дедим.

— Штрафны берабер тёлермиз,— деди де, ерден бир авуч къар алып меним бетиме септи. Токъта, дедим, шу эрифке бир иш кесейим. Ёл кенарында къаргъа сапланган курек тура эди. Бир курек къар алып бунынъ энъсесине къойгъан эдим, омузларыны къысып токътады да къалды. Сонъ башладым кене къарнен шыбаламагъа. Чаре тапмады, курекке япышты. О тарта, мен тартам... Акъай десенъ де ери бар. Бир силькинген эди, ёл кенарындаки къар куртюги ичине комюльдим кеттим. Сонъ келип къолумдан тартты. Турдым амма, устюм-башым къар. Къолчакъларынен къакъып темизледи.

— Я сен?

— Мен де онынъ омузларыны, энъсесини къакъып, темизледим. Сонъ юкъары складкъа кельдик. Ничюндир бильмем, сонъки вакъытларда о манъа зиядесинен якъынлашып башлады. Сенинъ дегенинъ киби гъалиба, севе, лякин ичинде тута. Бунъа бир ёл тапайыкъ, достчыгъым. Бу эриф мени эджельсиз ерге къояджакъ. Эки йылдан берли тельмирип юрем. Юкъумда да раатлыкъ бермей. Козюмни юмдыммы, тюшюме келе. Сельби киби боюнына сарылам, севем, бетини, сачларыны сыйпайым, эркелейим, озюм эркеленем. Севинчимден абдырап уянам. Янымда кимсе ёкъ. Дёрт диварнынъ ичинде бир озюм ятам. Къоркъам. Турып лампочканы якъам. Юкъум къачып кете. Алайым башымны, чыкъайым кетейим, дейим. Тышта къар. Пек къыйын, достчыгъым. Дюньяда къадын кишининъ озь оджагъы олмадымы, онынъ бахтлым дегенине инанма. Истесе алтындан туфли кийсин, сарайларда пуф гёшеклерде ятсын, янында севимли омюр аркъадашы олмагъан, эрининъ назынен назланмагъан къадыннынъ менимдже омюри окюнчли кече.

Макъпуле бу лафларнынъ Айриеге тесир этип башлагъаныны эследи. Онынъ вазиетини бираз енгиллештирмек макъсадынен:— Сенинъ янынъда, эр алда, эглендженъ бар, Айрие, сен мени озюнънен бир этме Фидане санъа омюрлик аркъадаш. Ананъ, къардашынъ бар...

Айрие бираз юрекленди. Макъпуленинъ айткъанлары онъа белли бир дередже токъунгъаныны о яхшы феркълай эди.

— Анам манъа бутюн вакъыт айтып тура,— деди Айрие.—Акъайнынъ чарыкънен кетиргени, балам къадын-

нынъ маджарнен ташыгъанындан хайырлыдыр. Эвде бир джарты акъайынъ олса, юрегинъ эр вакъыт ат башы киби турар, дей. Эбет, къартлар буны омюрден алып айткъанлар. Эвель вакъытларда огюз екип, я да ат екип арман бастыргъанлар. Акъшамгъа къадар айдалгъан арман тюшкен сонъ, богъдайны бешпармакънен ельге савурып темизлегенлер. Бабам да шай, .энди къышлыкъ эрзакъмыз азыр деп, ёрулып-талып эвге къайтып келе де, босагъа устюне отурып аягъындан чарыкъларыны чыкъара экен. Чарыкъларны айландырып къакъкъанда ичинден эр вакъыт богъдай тёкюле экен. Анам оларны да зиян этмеген. О девирден къалгъан бир лаф амма, анъламагъа бильген адам ичюн манасы пек буюк. Мурадасыл киби адам акъикъатен чарыгъынен кетирсе тойдурыр.

Айрие турды, пенджереге якъын келип къолчакъларны алды. Къайтарып ерине къояджакъ олды, пешман этти. Сонъра фуфайкасынынъ джебине тыкъты. Тышта курпелеп ягъгъан къар данечиклери Макъпуленинъ пенджересини чертип-чертип алалар. Къар бойле ягъдымы, аванынъ сувутаджагъы бес-белли.

— Къал бу гедже Айрие,— деди Макъпуле.

— Анам къасеветленир. Фидане гедже уяна, кимерде ассызлай. Айды, геджелер хайыр, ярын корюширмиз...

Макъпуле сабагъа къадар айланып чыкъты. Козьлерининъ къапакълары шишти, башы дувулдап башлады, лякин юкълап оламады. О Мурадасылнынъ дагъда эткен шакъаларыны, къар ичинде ойнашкъанларыны, бири-бирлерининъ усть-башларыны къакъкъанларыны... Ниает, саба эрте Айриеге барып одун кескенини ве къолчакъ меселесини хатырлады...

II

Баарь якъынламакъта эди. Мефодий Пантелеевичнинь болюгинде иш къайнай. Комплекс иш усулына авушув эр тарафтан эльверишли олып чыкъты. Болюкте кичкене звенолар къалмады. Орманкесерлерге ярдымгъа техника кельди. Болюклерде кочюджи электрик станциялар, электрик пычкъылар, агъачларнынъ уджларындан илиштирип сюйреп алып кетиджи зынджырлы тракторлар пейда олдылар. Энди ишчилер орманда агъачларны сорт-сорт

этип кесюв ишинден, вагонеткаларгъа юклемектен, батакълыкъ-сазлыкъ ичинде агъач рельслерден ёл ясамакътан къуртулдылар. Адамларнынъ ишине техника ярдымгъа кельгенинен атлар да дагъ ишинден бошадылар. Орман болюгининъ йигирми аты, йигирми вагонеткасы ве ёл ишлеринен огърашкъан махсус бригадасы бар эди. Шимди бу ишни бир тракторджы ве онынъ ярдымджысы япалар. Электрик пычкъылар шимдилик йигирми эки килограммлыкъ агъырлыгъында олгъанына бакъмадан, пычкъыджыларнынъ къол ишини баягъы енгиллештирди. Мурадасыл башта къол пычкъысынен озь звеносында он-он беш кубометр агъач пычкъан олса, шимди къыркъ кубометр агъачны корьдим демей. Техниканынъ келюви мунасибетинен болюкте иш процесси бир тамам денъишти. Буюльтильген бригадаларнынъ башына теджрибели адамлар къоймакъ керек олды. Макъпулени ве Мурадасылны айры-айры бригадаларгъа ёлбашчы тайин эттилер. Бир чокъ ишчилерни, хусусан яшларны механизаторлар курсына окъумагъа ёлладылар. Бригадада чалышкъанларнынъ эмек акъкъы, энди, дагъда япылгъан ишке коре дегиль де, юкъары складкъа теслим этильген агъачнынъ микъдарына коре тёлене. Мында пычкъыджылар, пытайыджылар, тракторджылар, сортларгъа кесиджилер эписи бир комплекс бригаданы тешкиль этелер ве япкъан ишлерине коре акъ алалар. Эгер орман болюги планыны арткъачынен толдурса, эр бир ишчи озь къазанчына коре бир де къошма паранен мукяфатлана. Мукяфат алмакъ ичюн орман болюгинде чалышкъан эр бир адам эм озюнинъ, эм де бутюн болюкнинъ ишинен меракъланмагъа борджлы.

— Мурадасылнынъ къолуна электрик пычкъы кечкен сонъ онъа терек даянамы?— деп кулюше ишчилер. Акъикъатен, юкъары складдан агъачны ташып етиштирамайлар. Эстакадалар оба-тёпе агъач астында къалдылар. Мефодий Пантелеевич «Леспромхоз» идаресинден токътамай къошма эшелон истеп тура.

Эр алда орман ишинде баарь—баарьлигини япа. Алты ай девамында токътамай сепелеп тургъан къар бир ай ичинде ирип, ерге синъип кете. Топракънынъ маддеси балабан. Онъа не берсенъ къабул эте, озь багърына синъдире. Тыпкъы инсан юреги киби. Чокъ шейге къатлана, чокъ шейни синъдирс. Лякин, онынъ да бир быкъкъан дакъикъасы келе, сыгъдыралмай, ярыла ве озю де топракъ олып кете Мында шимди къар ирип башлагъанынен

орталыкъ сувгъа гъаркъ олды. Синъдирип етиштиралмай. Орман ичинде мейдангъа кельген голлерден, батакълыкъ-тан ишчилер кереги киби чалышып оламайлар. Трактор да истеген ериндем урдырып кечалмай. Ойле сазлыкъларгъа расткелине ки, адамны тип-тири ютып йибергенинден башкъа, тракторны да тапсанъ ал. Бутюнлей батып кетмеге мумкюн. Бу вакъыт эр ерде ёлсызлыкъ укюм сюре. Бунъа бакъмадан Мефодий Пантелеевичнинъ болюги планыны арткъачынен толдурмакъны козьде тута. Къарнынъ, сувнынъ кедери ишке буюк олса да, бу айнынъ планыны мытлакъ толдурмакъ керек. Чюнки, бу ай кварталгъа екюн чекеджек. Макъпуленинъ бригадасы да Мурадасылдан артта къалмай. Болюкнинъ «Къызыл тахта»сында экисининъ ады ян-янаша язылa. Экиси куньлешелер, лякин аркъадашча, достча. Керек олгъанда бири-бирлерине ярдым этелер. Мурадасыл озь бригадасына совхоздан кельген бир къач адамны даа алды. Оларнынъ арасында Чевренди, Бельский, Гурченко ве башкъалары бар эдилер.

— Бириндживи кварталнынъ екюнини чыкъарайыкъ да,— деди бир кунь Макъпуле Айриеге,— меним эвиме бир къач адам чагъырып догъгъан кунюмни къайд этермиз. Отузны таптым. Энди отуз йыл даа яшамам.

— Бельки зияде яшарсынъ, буюк лаф сёйлеме,— деди Айрие.

— Буюги-кучюги белли шей. Инсан къартал дегиль, терек де дегиль. Анавы «таш юрекни» де чагъырырмыз. Бизге джиддий лаф этмек керек. Бала дегильмиз де я?

Айрие сёзнинь Мурадасыл акъкъында кеткенини анълады ве дикъкъатыны даа зияде арттырып Макъпулени динъледи.

— Онынъ юреги таш олса,— деди Макъпуле текрар сёзюни девам этип,— менимки инсан юреги, къадын юреги. Даянмакъиынъ, сабыр деген шейнинъ асыл сонъу бармы? Бойле къартайып кетейикми дагъ ичинде, акъыз? О да тезден къыркъны тападжакъ.

— Эр киши ичюн къыркъ яш,— деди Айрие Макъпуленинъ сёзюни болип,— тамам аятынынъ дер вакъыты, омюрининъ озек девири. Джемааткъа къошулса да яраша, башы да чалыша. Мен сенинъ фикиринънен разым, Макъпуле. Мурадасылны чагъырырмыз, бизим Юнус да келир...

Макъпуле онынъ сёзюни болип:

— Мефодий Пантелеевични де чагъырырмыз,— деди.

— Айса, Антонина Алексеевнагъа да айтырмыз,— деп къошты Айрие.

— Мурадасыл истесе озюнинъ достларына да айтсын.

— О якъыны онынъ озюне кьалдырамыз. Истеген адамыны чагъырсын,— деди Айрие.

Баарь кимнинъ юрегини тесирлендирмей. Табиат узун, девамлы къышлыкъ юкъусындан уяна. Эр шей джанлана. Боджеклер биле бири-бирининъ артындан къувалашалар. Орманда кунь тиймеген ерлерде кичкене-кичкене къар обачыкъларь сакъланып къалдылар. Оларнынъ кимсеге зарары ёкъ. Аксине, язнынъ ортасына къадар аваны серинлетип, тазертип туралар. Отуз докъузынджы болюкте — ишчилер яшагъан бу посёлкада къарнынъ эсамеси биле къалмады. Кой этрафындаки акъкъайын тереклери япракъ ачып башладылар. Юке чечеклери орталыкъны къокъуттылар. Ава къызып башлады. Айриенинъ иши енгиллешти. Одун парламакъ къааринден къуртулды. Иши енгиллешти амма, бош вакъыты ёкъ. Антонина Алексеевна сёзюнинъ саиби бир къадын экен. Дегени киби япты. Айриени эмширелер курсына кирсетти. Бутюн дерслерни ве сарф этиледжек вакъытны озь бойнуна алды. Айриеге адым аттырмай. Бош вакъыт таптымы, янына отурта ве программа боюнджа суаллер бермеге башлай. Джевабыны берамаса, анълата, озь ишинден мисаллер кетире. Китаплардан окъуладжакъ параграфларны, саифелерни косьтере. Дерсликлерни озю алып келе Айрие айда эки кере Таубасыгъа барып, андаки оджаларнен корюше, суаллерге джевап бере ве дерслерден яхшы ишаретлер алып келе. Антонина Алексеевна онынъ алгъан ишаретлерине къувана.

— Тезден имтиан береджексинъ, Айрие,— деп ташлай.— Имтиангъа учь ай даа бар, чокъу кетти, азы къалды. Эминим ки, сен меним юзюмни къызартмазсынъ.

Антонина Алексеевнанынъ анаджа къайгъырувыны, онынъ япкъан эйиликлерини Айрие насыл ерине кетиреджегини бильмей. Онынъ эр бир сёзюни, риджасыны бир минсиз эда этмеге тырыша.

— Меним бахтыма сиз расткельдинъиз, Антонина Алексеевна,— дей Айрие онъа.— Энъ агъыр кунюмде манъа къол туттынъыз. Зенаат огреттинъиз, бильги бердинъиз, айтынъ сизинъ гонълюнъизни насыл тапайым?

— Инсан озь бахтыны озю тапа ве озю таптай, Айрие. Мен сенинъ къальбинънинъ темизлигине, намусынъа, инсаниетлигинъе бакъып къыймет кестим. Акъайымнен отуз йыл омюр эттим. Экимиз де эким эдик. Экимиз де башындан сонъуна къадар дженкте олдыкъ. Бири-биримизни корьмеген вакъытларымыз чокъ эди. Гонъюллеримизни мектюплернен чездик. Мен насыл бир муитта олмайым, эр вакъыт онъа садыкъ олып къалдым. Оны ашшаламагъа юзюм чыдамады. Эр кеснен аркъадаш олдым, дост олдым, ишиме ве омюр ёлдашыма эр вакъыт садыкъ къалдым. Мен де сенинъ киби яш эдим, дюльбер эдим. Шимди сенинъ пенджеренъе бакъкъанлары киби, меним пенджереме де козь тиккенлер тапыла эди. Экимлигимни, солдатлыгъымны яптым. Вазифемни намуснен эда эттим. Дженкни битирип къуванчнен къайткъанда, бизим...

Бу ерде Антонина Алексеевна токъталды, дудакълары къалтырап башлады. Козьлери яшланды. Бираз нефес алды ве девам этти:

— Бизим ёлумызда минагъа огърагъан бир санитар машинасы тура эди. Машина дарма-дагъын олгъан. Биз аман ичиндеки олюлерни четке чыкъармагъа башладыкъ. Башладыкъ амма, бир даа бакъсам меним майорым... Кечиккенмиз, энди тени сувуп къалгъан... Мына дженкни мен бойле битирип къайттым. Дюнья ойле экен. Башымсачым агъарып къалды, онынъ кибисини бир даа расткетирамадым. Дженк йыллары манъа язгъан мектюплерини аля даа сакълайым. Олар дерсинъ бир китап оладжакъ. Сен де мектюплеринъни сакъла Айрие, керек олур. Омюрдир, эр шей тюшюнгенинъ киби олып чыкъмай.

Антонина Алексеевна Айриенинъ мектюп алмагъаныны бильмей. Алиманнынъ кеткенине тезден бир йыл толаджакъ. О, Айриенинъ ич бир мектюбине джевап язмады. Энди онъа Айриенинъ ишанчы олмаса да, кене къуртулып чыкъкъандже беклемекни юрегине къойды. Эгер Алиманнынъ эткенлерини Антонина Алексеевна бильмесин, Айриенинъ шу куню ляйыгъыны тапар. Антонина Алексеевнанынъ бутюн лакъырдыларындан анълашыла ки, Алиман киби адамларны кореджек козю ёкъ. Айриенинъ аиле меселеси акъкъында юрген бутюн бу лакъырдылар, адамларнынъ тюрлю фикирлери, атта досту Макъпуленинъ къатты бир сёз айтмагъаны кеттикче онъа тесир этип башлады. Лякин, Фиданени козю алдына кетирсе, Али-

маннынъ япкъанларыны хатырлай, ичине атеш тюшкен киби ола.

Баарь акъшамлары... Онынъ тазе, серин авасы адамларны истер-истемез тышкъа тарта. Яшлар киногъа, оюн мейданына топланалар. Ашханенинъ алдындаки мейданда эр кунь акъшам джанлылыкъ сезиле. Бириси тюкянгъа кире, дигери ашханеге, бириси агъызыны юмругъынен сюртип ракъы будкачыгъындан чыкъа, дигери исе, ич бир ишсиз вакъыт кечирмеге, эгленмеге келе. Лякин кезинмек ве тазе баарь авасынен нефес алмакъ ичюн, койнинъ янашасындан кечкен Таубасы ёлуна чыкъаджакъсынъ. Ёлнынъ эки тарафы акъкъайын тереклерининъ хош манзарасынен ярашкъан. Кенаргъа чыкъып, тереклер арасына сокъулайым десенъ, тазе ешилликке безенген сонъсыз орман дерьясына комюлип кеткенинъни дуймай къаласынъ.

Айрие чечекли крепдешинден янъы антер тиктирген эди, даа бир ерге кийип чыкъмады. Бугунь о да кезинмек, аваланмакъ истеди. Антерини кийди. Онъа пек ярашкъан киби корюнди. Сачларыны тарады, омузлары устюне ташлады, бегенмеди. Сонъра башынынъ артына къаталакълап топлады, уджларына худжурлы инелер кечирип пекитти. Фиданеге де айни шу крепдешинден тикильген сеньсиз антерчигини кийдирди. Акъшам устю салкъын олур деп, къолуна баланынъ пальточыгъыны ве озюнинъ юнь шалыны алды. Фидане якъында аякъ устюне татийлеп башлагъан эди. Айрие онынъ къолундан тута. Не къадар яваш адымласа да, бала о якъкъа, бу якъкъа абына, озь аякъларына озю сюрюне, лякин йыкъылмай, анасынынъ къолуна асылып къала. Ана ве бала бойле алда баягъы вакъыт домбаллап кетеджек олдылар, бир шей чыкъмады. Айрие Фиданени къуджагъына алды. Ашхане янындаки мейдандан кечип, догъру Таубасы ёлуна чыкъты. Ёл темиз. Мында Фидане истегени киби, абынып-сюрюнип юре биле. Йыкъылса да зарар ёкъ. Ёлнынъ устюне къызыл къум тёкюльген.

Айриенинъ огюнде, ёл бою бир къач яш ве къыз кезинмектелер. Яшлар яваш-яваш эп узакълашалар. Баягъы кетип козьден гъайып олгъан сонъ, къувалашып акъкъайынлар ичине синъип кеттилер. Ёлда дерсинъ адам къалмады. Чокъкъа бармай акъкъайынлар арасындан къоллларына ешиль япракълы пытачыкълар алып, дигер яшлар чыкътылар. Олар Айриеге къаршы адымлап кельмек-

телер. Бираз якъынлагъан сонъ токъталдылар. Бирибирине нелердир айтып кулюштилер. Кетеджек олалар, лякин аякълары арткъа тарта, кене токъталып, акъкъайынлар бетке козь этелер. Къызларнынъ чувултылары, кулькюлери эшитильсе де, акъкъайынлар арасындан чыкъмайлар. Анълашылгъанына коре, олар огъланларны озьлерине тараф кельгенлерини истейлер. Эм ойле олып чыкъаджагъына къызлар ич де шубеленмейлер. Олар озьлерини сыкъмайып тереклер арасындан де корюне, де козьден гъайып олып кетелер. Ниает сабыры тюкенген огъланлардан бириси къуш киби сесленип акъкъайынлар арасына сокъулды. Онынъ артындан дигер яшлар сызгъыршып дагъ ичине синъип кеттилер. Сеслер тынды. Къызлар къалын кедралар артына сакъландылар. Огъланларнынъ къыдыргъанларыны корьселер де къызлар ымпыс-тымпыс туралар, сеслерини чыкъармайлар. Къайдандыр, огъланларнынъ алдына пуф къуйрукълы бир сансарчыкъ пейда олды. Сансар уркип къачты ве догъру кедра терегине тараф джувурды. Огъланлар онынъ артындан тюштилер. Сансар терекнинъ тюбюнде отургъан къызларнынъ аякълары арасындан кечип, кедрагъа тырмашмагъа башлагъанда къызлар санки аювдан къоркъкъан киби шаматалап башладылар. Чокъкъа бармадан олар зий-чув олып бири-бири артындан ёлгъа джувурышып чыкътылар.

Айрие оларны корьгенинен;

— Биз янъгъыз дегильмиз, къызым, бакъчы къаршыдан татанълар, агъанълар келелер,— деди Фиданени охшап. Фидане анасынынъ лафларыны динълей, къаршыдан ойнашып кельмекте олгъан яшларгъа тикленип бакъа, сонъ бир шейлер айта. Не айткъаны анълашылмай. Айрие кене лаф къоша, оны сёйлендирмек истей кене анълашылмай. Бала тутукълана ве къулакъкъа терс кельген тюрлю давушлар чыкъара. Айриенинъ гонъюлю къырыла, кейфи бозула. Бу аньде бир адым биле атлайджагъы кельмей. «Балам зайыфланды» дей о ичинден. «Пельтекленип сёйленеджек. Не япайым экен? Озю де къыз бала. Къыз баланынъ къусуры онынъ бахтсызлыгъы демектир. Айды, сабыр этейим. Экимлерге инанам. Оськен сайын тили ачылып кетер дегенлерине ишанам. Шайлы къызым, бульбуль киби тильчигинъ сёйленеджекми, къызым?»

Къаршыдаки яшлар келип чыкътылар. Фиданени къолларына алып севдилер. Ешиль акъкъайын пытачыкъларындан гульчембер ясап, онынъ башына кийдирдилер.

Охшадылар, кене севдилер ве шенъ-шерамет олып озь ёлларына енедилер.

Къаршыдан машина корюнди. Айрие къолундан тутып Фиданени кенаргъа чекти. Машина оларнынъ янындан кечер-кечмез ёл четине бурулып токътады. Кабинанынъ къапысыны ачып Мурадасыл тюшти. О, шоферининъ къолуна ёл парасыны туттырды, машина кочип кетти. Мурадасыл Айриеге тараф адымлады. Къолунда кягъыткъа сарувлы бир шей тута.

— Сен манъа пек керек эдинъ, Айрие,— деди о къуванчлы тарзда.

— Керек олсам, медпунктнынъ не ерде экенини зар бильмейсинъ,— деди Айрие онъа джиддий бакъып.

— Мынавы шейни бегенесинъми, Айрие? Ачып корьчи, Макъпулеге алдым. Тезден онынъ догъгъан куню экен. Бир къадын бригадиримиз бар. Бош къолнен бармакъ айып.

— Вай, Мурадасыл, ярамазчыкъ! Къайдан таптынъ бу парчаны?

— Парча дегиль о, бир бутюн антерлик,— деди Мурадасыл Айриени анъламайып.

— Антерлик олгъаныны корем. Бойле материалны куньдюз фенер якъып къыдырсанъ да тапмазсынъ.

— Къыдырсанъ не тапылмаз?— деди Мурадасыл кулюмсиреп. Яхшы шей дейсинъ э, Айрие? Ойле олса, Макъпулеге айтмай тур. Эглендже акъшамына бир къач кунь къалгъанда хайырлап озь къолумнен береджегим.

Айрие къуванчындан не дейджегини бильмеди. Мурадасылны башындан аягъына къадар козьлеринен сюзип чыкъты. Сонъра кулюмсиреп:

— Йигит экенсинъ!— деп ташлады.

— Йигит эдик... Йигитлигимиз фронт ёлларында къалды.

— Ничюн я? Мында косьтерген унерлеринъ азмы? Эр кеснинъ агъызында сенсинъ. Макъпуле сенинъ адынъны анъмагъандже бир гедже юкъламагъа ятмай...

Фидане ёл кенарындаки къыртышкъа чыкъты. Мурадасыл Айриенинъ балагъа тараф козь эте бергенини эследи.

— Юрь, биз де о якъкъа чыкъайыкъ,—деп Айриенинъ тирсегинден тутты.

— Къайтмакъ керек, кеч олды,— деди Айрие къолуны тартып.

— Къайтырсынъ. Санъа дейджек лафым бар. Юрь, Фиданенинъ янына, мынавы къыртышкъа чёкейик азачыкъ.

Айрие Фиданеге тараф бурулды. Эрте баарьнинъ тазе отчыкъларынен безенген, йымшакъ къадифе килимни анъдыргъан къыртышнынъ устюнде чубар акъкъайын терeклерининъ пытакълары саркъып турмакъта. Айрие башыны ешиль пытакъларнынъ арасына сокъты. Кичкене япрачыкъларны янакъларына, козьлерине тийдирип алды, сонъра бир пытачыкъ къопарып ерге отураджакъ олды, отурмады. «Антерим былашыр» деп тюшюнди. Балабан акъкъайыннынъ янына кельди. Онынъ сют киби беяз къабугъыны элинен сыйпады. Къуджакълады ве аркъасыны айланып терекке таянды. Кенардан бакъкъанда пытакълар арасындан Айриенинъ тек аякълары ве антерсининъ этек уджу корюле эди. Устюнде йылтыравукъ антер ярашып тургъан, бу люльбер къадыннынъ тегиз эндамлы мучесини акъкъайыннынъ даллары сакълап туралар. Мурадасыл бир топ пытакъ къопарып астына тёшеди ве Айриенинъ эеджанланып тургъан шенъ козьлерине бакъып, шойле деди:

— Айрие, сен манъа йигитсинъ,— techинъ. Мусааде эт, санъа йигитче бир лаф айтмакъ истейим. Сенсиз бир кунь даа яшап оламайджагъым, Айрие! Сачынъдан тырнагъынъадже санъа севдам, Айрие! Къурбанынъ олайым, мени ред этме!

Айриенинъ къолундаки пытачыкъ аякъларынынъ устюне тайып тюшти. Тишлеп тургъан япрачыгъы агъызында къалды. Козьлери яшланды, лякин Мурадасылгъа сездирмеди.

— Санъа бир риджам бар,— деди Айрие эфкярыны ичине сакълап.— Къолунъдаки антерликни бугунь барып Макъпулеге бер. Догъгъан кунюни сенинъ берген бахшышынънен къаршыласын. Онынъ севгисини, онынъ юрек аизарыны тутып алмагъа кимсенинъ акъкъы ёкътыр. Онынъ бахты, онынъ келеджеги тек сенсинъ, Мурадасыл!

Айрие пытакъларнынъ арасындан башыны эгильтип чыкъты. Фиданени къуджагъына алып, тез адымларнен койге догъру къайтты. Тёпеден бир сюрю къуш акъкъайыннынъ далларына келип къонды. Мурадасыл еринден къыбырдамай отура эди. Къушлар онынъ башы устюнде чивильдешип къалдылар.

III

Арадан бир афта кечти. Бугунь Макъпуленинъ догъгъан куню. Мефодий Пантелеевич оны эки кунь иштен азат этти. Макъпуленинъ эвинде акъшам отурушув оладжакъ. Бунъа азырлыкъ корюльмекте. Макъпуле тикиджиден барып, озюнинъ янъы антерини алып кельди.

— Къана, кийчи бакьайым, ярашаджакъмы?— деди Айрие утюни четке къойып. Макъпуле къуванчле, алельаджеле устюндеки урбаларына япышты. Союнды. Чыкъаргъан урбаларыны кроватьнынъ башына салындырып къойды.

— Баштан аякъ янъы киеджегим бугунь,— деди о эджанланып. Янъы антерини кийгенинен кузгю къаршысына кельди. Белиндеки зынджырчыкъны тартты. Янбашларыны сыйпады.

— Сонъ, насыл?— деп Айриеге айланды.

— Пек уста терзи экен шу къадын. Бирер антер тиктирдик, экимизнинъки де устюмизге япышып къала. Хайырлайым, достчыгъым! Мурадасылнынъ бахшышы санъа ярашмазмы? Къана, чыкъарчы устюнъден, менимдже сенинъ лифчигинъ бираз саркъып тура, мен оны азгъана тарттырайым.

— Озюнъ де модаджыдан бетерсинъ,— деди Макъпуле аркъасыны айланып. Айрие элине макъас ве ине алып, бираз огърашты.

— Къана, кий энди бакъайым,— деди о ишини битирип.— Коресинъми? Бир саниелик иш. Эки кичкене тюймечикнинъ ери авушкъанынен бутюн къияфетинъ денъишти. Энди, барсын, Мурадасыл даянсын... Бам-башкъа олдынъ. Яз-къыш устюнъден фуфайканъны ташламайсынъ. «Атны эт яраштырыр, инсанны урба» дегенлер, унутма! Айды, ташлан энди, бурюшмесин, акъшам киерсинъ.

Айрие Макъпуленинъ антерини озюнинъ антери янына илип къойды.

— Эр шейимиз бар. Ялынъыз бир къач къуту консерва керек,— деди Макъпуле Айриеге айланып.

Айрие ашыкъып тюкян бетке чыкъып кетти.

«Макъпуленинъ къуванчы ичине сыгъмай, деп тюшюнди о кеткенде. Эгер о Мурадасылнынъ манъа айткъанларыны эшитсе?.. Екъ, джаным, эшитмесин. Бу меним тарафымдан буюк джинает олур. Биз, Макъпуленен дюнья-ахрет деген-

дай достмыз. Меним гонълюмде Мурадасыл ичюн севгининъ зерреси олмакъ мумкюн дегиль. Мурадасыл яхшы адам. Узун бойлу, кенъ кевдели, сагълам. Табиаты бол адам. Онынъле аятынъны багъласанъ, севмесенъ де, сонъундан озюни севдиреджек адам амма, я Макъпуле? Вай, мен не тюшюнем шу? Кет шейтан, мени чалылар ичине алып къачма! Я Мурадасыл манъа дарылгъан олса, бугунь акъшам кельмесе? Келир, илле келир. Кельмейджек олса, антерликни меним дегеним киби япмаз эди. О гъалиба меним фикиримни сынап корьмеге истеди. Эгер менден разылыкъ алгъан олса, Макъпуледен умютини бир тамам узер эди. Мен догъру яптым. О бугунь акъшам Макъпулеге юректен урулыр. Токъта сен, батыр эриф. Биз эки къадын сени абрармыз. Сен илле Макъпулени аладжакъсынъ...»

Мефодий Пантелеевичнинъ болюги эки куньден берли девлетке пландан арткъач агъач теслим этмекте.

— Бу не демек билесизми достлар?— деди о складда лаф этип тургъан бригадирлернинъ янына келип.

— Билемиз,— деди агъачларны сортларгъа кесип тургъан ишчи.— Бу эм айлыкъ, эм де кварталлыкъ бахшыш!

Бригадирлер кулюштилер.

— Догъру айтасынъ,— деди Мефодий Пантелеевич лафыны девам эттирип.— Бизим теслим эткен бир куньлик агъачымыздан дёрт ханелик йигирми эв къурмакъ мумкюн. Мына бу акъикъатен бахшыш!

Бригадирлернинъ арасында ялынъыз Макъпуле ёкъ эди. О эвинде азырлыкъ корьмекте. Мефодий Пантелеевич ишчи кунюнинъ яхшы ёкюнленмекте олгъаныны корип, саатына бакъты ве Мурадасылнынъ янына барды. Мурадасыл сонъки агъачларны сортларгъа догърамакъта олгъан пычкъыджыгъа ярдым этип тура эди.

— Мен къайтам,— деди Мефодий Пантелеевич Мурадасылгъа бакъып.— Сиз ишнинъ сонъуны текмилленьиз. Акъшам Макъпуледе корюширмиз.

— Огъур ола, Мефодий Пантелеевич,— деди Мурадасыл белини догъуртып.— Раатсыз олманъыз, ишлер сырасында. Бугунь кечикмемеге тырышырым!

Мефодий Пантелеевич фуражкасыны козьлерине басып, атына атланды ве койге тараф ёнеп кетти...

* * *

Айриенен Макъпуле столны донатмакъталар. Бугунь Юнус да оларгъа ярдым эте. Макъпуле тосат-тосат сааткъа козь ташлай. О юрегининъ дюкюльдегенини озю эшите.

— Мына бу ерде Мефодий Пантелеевич отурыр,— деди Макъпуле.— Онынъ янында Мурадасыл. Бу ерде Антонина Алексеевна...

— Ёкъ - ёкъ,— деди Айрие онынъ сёзюни болип.— Мурадасылнынъ янына сен отураджакъсынъ. Сизинъ къаршынъызгъа Антонина Алексеевнанен экимиз кечип отурырмыз.

— Разым. Бугунь сен не десенъ, разым,— деди Макъпуле къуванчлы козьлеринен Айриеге бакъып.

— Айды, столны орьтейик де кийинип азырланайыкъ. Тезден келип башларлар.

Макъпуле ве Айрие янаша одагъа чыкътылар. Кийиндилер. Бири-бирине бакъып севиндилер. Юнус кошедеки эски патефонны къарыштыра. Макъпуленинъ эскиден къалгъан бир дане пластинкасы бар, онынъ да бир тарафы силинген. Дигер тарафы «Дагъдан энди бир къозу». Саатнынъ кичкене акъреби секизге якъынлашты. Макъпуле тарсыкъып башлады. Баягъы вакъыт олды, мусафирлерден даа кимсе корюнмей. Айрие Макъпуленинъ гонълюни ала. Акъылына кельгенини айта бере. Макъпуле оны динълей, лякин къулагъына бир сёзю кирмей. Сыкъ-сыкъ саатке бакъа. Кене тарсыкъа...

— Акъыз, вакъыт кечти де, къайда къалды бу бизим мусафирлер?— деди Макъпуле ниает.

Айрие де раатсызланып башлады. Лякин Макъпулеге сездирмейджек ола.

— Къойчы шу пластинканы динълейик — деди о Юнускъа.— Етер оны къарыштырып тургъанынъ.

Пластинка гъыйчилдап башлады. Онынъ бир сёзю анълашылмай.

— Сиз эгленип турынъыз, мен Антонина Алексеевнанынъ янъы пластинкаларыны барып кетирейим,— деди Юнус.

— Чап, къардашым, озюни де алып келирсинъ, о да кечке къалды, эсли къадын. Мен демиден берли онъа кетеджек олып тура эдим. Макъпулени янъгъыз къалдырмагъа истемедим,— деди Айрие.

Юнус чыкъып кетти. Медпунктнынъ алдында бир сюрю адам тура. Оларнынъ эеджанлы лакъырдысы Юнуснынъ къулагъына илишти. «Антонина Алексеевна етишкейди баре» дей бириси. Юнус дикъкъатнен динълей, лякин къарышыкъ лакъырдыларнынъ фаркъына бармай.

Юнус адамларгъа якъын кельди.

— Эгер ольсе, ишлер масал,— дей Зера.— Бахшышны бермезлер.

— Эчки джан дердинде, акъыз, сен де амма лаф тапкъансынъ бу арада,— деп онъа тикленип бакъты дигер къадын.

— Куннинъ сонъунда онъа делянкалар ичинде айланып юрмек не керек?— деди Зера сесини котерип.— Юре-юре, коресинъми анавы пычкъыджы Бельскийнинъ тереги тюбюне баргъан да киргеп.

— Ким о?— деди Юнус абдырап.

— Мурадасыл!— дедилер янындаки адамлар.

Юнуснынъ юреги еринден кочип кеткен киби олды. Шу ан меселени анълады. «Демек, Антонина Алексеевна, Мефодий Пантелеевич, эписи аджеле ярдымгъа, дагъгъа кеткенлер... деп тюшюнди о. Макъпуленинъ бир шейден хабери ёкъ. Барып бильдирейим оларгъа».

Макъпуле Юнуснынъ чырайыны корьгенинен отургъан еринден къуршун киби атылып турды.

— Не олды санъа, тез айт!— деди о абдырап.

— Дагъда къаза олгъан. Эр кес анда... Антонина Алексеевна да... Мурадасыл къазалангъан.

— Аткъа чап!— Макъпуле урбаларыны авуштырмагъа башлады.

Чокъкъа бармай Юнус эки ат эгерлеп кетирди. Макъпуле ве Юнус тоз чанъгъытып, орман болюгининъ юксек чамлары арасына синъип кеттилер...

Омюр, пек аджайип олгъаны киби ве пек де муреккептир. Инсан джан котере дегенлери догъру экен. Яшайышта эр шей керек. Не къадар чапып-чапкъалама, эп бир джанынъ къыл уджунда тура. Бир кунь узюлип кеткенини дуймай къаласынъ. Хавфсызлыкъ техникасы комиссиясынынъ къарарына коре, пычкъыджынынъ къабааты ёкъ экен. Мурадасыл насылдыр бир ишнен «юрмек ясакъ, терек кесиле!» деген ёлакъкъа кирген. Бельский оны корьмеген. Йыкъылгъан терек де догърудан-догъру онынъ устюне тюшмеген. Мурадасыл шу огъурсыз терекнинъ учьбучукъ метр кенарында урулгъан. Терекнинъ узунлыгъы йигирми

бир метр. Тюбюнден къалынлыгъы къыркъ эки сантиметр. Терек сыкъ орман ичинде шувулдап авдарылгъанда Мурадасыл четке къачкъан. Билек къалынлыгъында бир акъкъайын фиданы терекнинъ кучьлю тазйыгъындан четке майышып Мурадасылнынъ энъсесинден ургъан. Антонина Алексеевна кельгенде о даа сагъ экен. Адженле ярдымдан сонъ машинагъа къойып Таубасыгъа алып кетелер. Лякин барып етишмей, ёлда сонъ эманетини бере...

Раатлыкъ куню эр вакъыт байрам киби ола тургъан эди. Амма, эр вакъыт ойле олмай экен... Бугунь Отуз докъузынджы болюкте матем куню. Мурадасылнынъ дженазесини Таубасыдан алып кельдилер. Дженазеге чыкъмагъан адам къалмады. Чамлыкътан «Леспромхоз»нынъ директоры, совхоздан Къурбанбеков кельдилер.

Нурмамбет къартчыкъ сакъалыны къыбырдатып адет боюнджа озь вазифесини эда этмекте. Халкъ табутны сарып алды.

— Эй, джемаат муслими! Бу адамны недай билесинъиз?

— Пек яхшы!— деп джевапланды халкъ.

— Якъын тувгъанларындан ким бар, мынякъкъа чыкъсын,— деди Нурмамбет къарт.

Кимсе чыкъмады.

— Якъын достларындан ким бар, чыкъынъыз!— деди къарт текрар.

Джемаат арасындан къолунда козьяшындан джибинген пошусыны тутып Макъпуле чыкъты. Онынъ артындан Айрие, Юнус ве бир къач адам даа чыкътылар.

— Болды!— деди Нурмамбет акъай.

— Бу мевтанынъ фани дюньяда борджы болса, одемекни ким устюне ала?— деди оларгъа бакъып.

— Мен!— деди Макъпуле козьлерини сюртип. Сонъра табутны еринден котердилер.

— Алла рамет эйлесин дегене, акъ рамет эйлесин!..

Ел толусы халкъ мевтанынъ артындан гурюльдешип кетти.

Къабирни Таубасы ёлунынъ кенарында, Мурадасылнынъ даа бир къач кунь эвельси отургъан акъкъайын терегининъ янындаки къыртышта къаздылар.

Отуз докъузынджы болюкнинъ ёлбашчысы, Мефодий Пантелеевич, партком, «Леспромхознынъ» директоры, Къурбанбеков ве дигер аркъадашлар къабир башына кельдилер. Директор козьлюгини къолуна алып, шойле деди:

— Бугунь арамыздан энъ яхшы, энъ ишкир, энъ намуслы адамны сонъки ёлгъа озгъарамыз. Достларынъ сенинъ яхшы ишлеринъни унутмазлар, Мурадасыл! Яткъан топрагъынъ йымшакъ олсун, эльвида!..

Сонъра Къурбанбеков сёйледи:

— Мурадасыл! Сен совхозымызгъа биринджи келип, онынъ темелъ ташыны къойгъанлардан эдинъ. Агъач керек олгъанда, бу муим ишке кетмеге башта сен разылыкъ бердинъ. Сени тезден озь совхозымызгъа беклей эдик. Сенинъ аркъадашларынъ къайтыр, сенинъ башлагъан ишинъни намуснен девам эттирирлер. Бу орманда сенинъ ве дигер ишчилернинъ къолунен пычылгъан агъачлардан совхозымызда къурулгъан эвлерде яшар, тютюн аранларында чалышыр ве сени эр вакъыт анъарлар, эльвида!..

Дюньяда нелер олмай? Атта энъ якъын достынъа айтылмайджакъ сырлар ола экен. Айрие бу ерде окюрип агълайджакъ амма, достынынъ хатири ичюн озюни тута, ичтен агьлай, ичтен яна... «Барсын Макъпуле, Мурадасыл ичюн къальбинде туткъан буллюр киби темиз севгисинен яшасын. Онынь сымасыны, муляйим табиатыны юрегининъ терен кошесинде сакъласын».

Айрие бу тюшюнджелернен Макъпулени эвине къадар озгъарып кельди. Антонина Алексеевна да кечке къадар оларнынъ янындан айрылмады.

Куньлер тез келип кечелер. Мурадасылнынъ къабири устюнде тазе отлар ешердилер. Айрие эмширелер курсыны битирди. Антонина Алексеевна къартлыкъ пенсиясына чыкъты. Орман болюгинде кене шу иш, кене шу агъачлар, кене шу адамлар. Тек Мурадасыл ёкъ. Макъпулеге онынъ фаджиалы олюми пек буюк тесир къалдырды.

— Дагълар манъа кийиклешип къалгъан киби олды, Айрие,— дей о.— Анги делянкагъа кирсем, тереклер козюме санки Мурадасыл олып корюнелер. Кимерде дагъ ичинде юрьмеге аягъым бармай. Дерсинъ, къаршыма Мурадасыл келип чыкъаджакъ. Дюньягъа козюм ёкъ, Айрие! Эр шейден тунъюльдим. Чареси олса, алып башымны козюм корьмеген ерлерге чыкъып кетер эдим.

— Вай, Макъпуле сен орман ишинде пек козьдесинь де я? Сени мындан йиберирлерми, акъыз? О къадар озюнъни таныткъан сонъ, орман ишинден къачты демезлерми?

— Мен иштен бир вакъыт къачмадым, эм къачмам. Иштен къоркъкъанлардан дегилим. Иш менден къоркъсын. Шимди агъыр вакъыт Айрие. Дженктен сонъ анги саада чалышсанъ чалыш, эр ерде ишчи къолу керек. Истер терек йыкъ, истер экин эк, истер чобанлыкъ эт... Эписи керек. Тек чалышкъан еринъде файда кетир, намуслы эмегинънен умумхалкъ ишине озь иссенъни къош. Мен мында озь истегимнен кельдим. Вазифемни арткъачынен эда эттим беллейим. Энди истесем къалыр, истесем къайта билем совхозгъа. Лякин меселе тек истекке багълы дегиль, Айрие. Не ерде зияде файда кетиреджек олсанъ, о ерде чалышмалысынъ.

— Сен къайда кетсенъ, мен де анда, Макъпуле. Артынъдан къалмам. Истесенъ ярын барып анавы совхоздан кельген вербовщикке язылайым.

— О ялынъыз тютюнджилик ишинден анълагъанларны яза экен, эмиш.

— Тамам яхшы, мен кой хызметини пек севем.

— Эльбет де тютюнде биз чокъ файда кетире билемиз. Къальби темиз адам башта буны козьде тутмакъ керек. Девлет ойле адамларгъа эр вакъыт къол узата. Юнуснынъ айткъанына коре, Чамлыкъта ишчилерден язылгъанлар бар экен. Совхоздан келип чалышкъанларнынъ муддети толды. Олар тезден къайтаджакълар. Биз де оларгъа къошулыр кетермиз...

— Эльбет де Макъпуле, кой хозяйствосы ишинде о совхознынъ муим эмиети олмаса, та андан махсус адам келип ишчи къолу къыдырыр эдими?— деди Айрие.

— Озюни дагъда косьтерген, тютюнде де косьтерир. Эм арткъачынен. Шубесиз, биз анда керек адамлармыз, Айрие,— деди Макъпуле. Сонъра бираз тюшюнди ве:

— Айрие, тувгъаным, меним ишим сыкълет экенини озюнъ билесинъ. Вакътым ёкъ. Ярын дрезинагъа мин де, Чамлыкъкъа барып, совхоз векилинден сорап кель. Онъа коре иш тутармыз.

— Дрезинагъа? Алла сакъласын омюрюмде бир даа минмем.

— Айса, Юнусны йиберейик.

Юнускъа да, Айриеге де Чамлыкъкъа кетмеге сыра кельмеди. Бир къач куньден сонъ, Алсабадан кельген векиль Отуз докъузынджы болюкнинъ конторасында адамларны къабул этип башлады.

IV

Катерина Мануйловна шеэрге къатнавыны кеттикче сыкълаштырды. Оны нелердир къыйнай, эзиетлей. Чокътан берли алышып къалгъан шаматалы шеэр яшайышындан сувунып оламай. Дерсинъ ичеги шеэрде багълы къалгъан

Совхоз посёлкасы кунь-куньден осе ве абаданлаша. Ишчилерге ве хусусан яшларгъа раатлыкъ вакъытларыны шенъ кечирмек ичюн акъшамлары кино косьтерилип башлады. Меркезий сокъакъта хастахане ачылды, тюкян ве балалар багъчасы къурулып битти. Биринджи тютюнни къабул этмек ве ишлемек ичюн аран, тютюн къурутув ханеси япылды. Къуруджылыкъ иши къызгъын девам эте, сокъакъларны ве объектлерни электрик лампочкалары айдынлатмакъталар.

Совхознынъ этрафындаки такъыр топракълар инсан къолунынъ кучюнден ем-ешиль олдылар. Мында ишчилер ялынъыз тютюн сачмакънен кифаетленмей, озь ихтияджларыны темин этмек ичюн себзеджилик бригадасы да тешкиль эттилер. Кимсе язлыкъ себзе, къартоп ве бостан алмакъ ичюн шеэрге я да базаргъа кетмей. Эр шей озьлеринде етише.

Я юксек дагъларгъа янтайып кеткен ешиль къадифе киби къырларны айтмайсынъмы? Бири-бири артындан къуралып кеткен бу джаплар къыш кельгенге къадар ешерип туралар. Язда кунешнинъ атешли шавлелеринден къызгъан аваны тосат-тосат сагъанакълап кельген ягъмурлар салкъынлата. Шунынъ ичюн къырлар даима ешерип, даима тазелик къокъусы сачып туралар. Бу ерде темель къурып яшамагъа кельгенлернинъ энди озь маллары бар. Совхозда негиз къойылып башлангъанынен бирге мал фермасы да тешкилятландырылды. Булар эписи аз бир вакъыт ичинде ишчилернинъ исрарлы эмеги саесинде мейдангъа кетирильди.

Каштановнынъ баш къашымагъа вакъыты ёкъ. Кимерде-бир раатлыкъ куню келип-кечкенини дуймай къала. Чокъусы раатлыкъ куньлерини иш башында кечире. Катерина Мануйловна исе, раатлыкъ куню кельдими, шеэрге кетмекни, я да къырларда кезинмекни теклиф эте. Лякин, Каштанов эр кересинде онъа ёлдаш оламай.

— Вакъытым ёкъ, кет озюнъ,— деп ташлай о Катерина зорлап башласа.

Бугунь де шай олды. Афтанынъ ортасы эди. Катерина Мануйловна мытлакъ Алма-Атагъа барып Валерийнинъ анасынен корюшмеге ве оларнынъ илеридеки тюшюндже-лерини бильмек истеди.

— Шу балагъа пек алышып къалдым, Андрей. О пек муляйим, пек табиатлы бир яш. Эвде дерслерини япкъан сонъ меним эр ишиме ярдым эте. Савут-сабаны къыз бала киби джувуп ерине къоя.— Бу йыл институткъа кирип ол-масам, окъувгъа крест къоям. Сизинъ совхозгъа барып тракторгъа минем, тётя Катя,— дей.— Шу баланынъ такъдири мени гъает раатсызлай,— деди Катерина чы-райыны муляйимлештирип.

— Мен онынъ «архитектор оладжагъым» деп кести-рип айткъаныны бегендим. Сен, эльбетте онъа баягъы эмек къойдынъ. Бар, ярдым эт, рухтан тюшмесин,— деди Каштанов Катериналынъ ялварыджы сёзлерини динълеген сонъ.— Мен сени район меркезине къадар озгъарайым, бугунь анда мушаверемиз бар.

Катерина Мануйловна озь къуванчыны ичине сакъ-лап тез-тез джыйышынды ве Каштановнен берабер маши-нагъа минип ёлгъа чыкътылар. Каштанов район мерке-зинде тюшип къалды.

Мушавере чокъ девам этмеди. Ярым йыллыкънынъ екюнлери ве базы-бир хозяйстволарнынъ агъымдаки иш-лери акъкъында сёз кетти. Каштанов тютюннинъ яхшы япракълагъаныны ве ильк берекетни топлап алмакъ ичюн, корюльмекте олгъан азырлыкъны къыскъадан айтты. Му-шавере биткенинен аркъадашлар эписи машиналарына минип, тараф-тараф олып кеттилер. Каштановнынъ маши-насы ёкъ. Саатине бакъты. Молдабайнынъ не вакъыт къайтып келеджеги бельгисиз. Совхоз ёлуна чыкъты. Чакъыл юклю самосвал келе эди. Къолуны котерди ве минип кетти.

Раатлыкъ куню саба Каштанов кене вакътыны шашыр-май уянды. Юкълайджакъ олып не къадар тырышса да, юкълап оламады. Катерина шеэрде. Бираз тюшюнип ят-ты. Козю огюне бутюн къуруджылыкъ объектлерини, янъы темели къойылып башлагъан эвлерни, тютюн аран-ларыны, Матвей Петровични, Молдабайны ве ниает Кате-ринаны кетирди. Турды. Софагъа чыкъып къолларыны о якъ, бу якъ саллады. Белини йымшатты. Керильди, бир къач кере терен нефес алды. Сонъра бетини ювып ашха-неге кирди. Чай къайнатаджакъ олды. Собаны тутандыр-

мады. Эринди. Къайтып кене софагъа чыкъты. Ава яхшы. Кунеш дагълар артындан алтын нурларыны сачмакъта. Кокте къушлар чивильдешелер. Багъласалар эвде отурыладжакъ вакъыт дегиль. Яз авасы адамны тышкъа тарта.

Молдабай да раатлыкъ куню олгъанына бакъмай вакъытында кельди. Машинаны къапынынъ алдына янаштырып токътатты. Ичери кирмеди. Софада Каштановны корип, къолуны саллап селямлашты. Сонъра элине чул алып, машинанынъ джамыны, капотларыны сюртти. Кене софагъа козь этти. Энди Каштанов ёкъ эди. Машинанынъ къапыларыны ачты, отургъычларнынъ устюни, астыны темизлемеге башлады.

Каштанов кишилик, темиз урба кийинип чыкъты.

— Азырсынъмы?— деди Молдабайгъа.

— Къолларымны сюртсем, азыр оладжагъым,— деди Молдабай ве козьлери къысылып кетти.

Онынъ кулюмсирегенини тек бундан танымакъ мумкюн.

Каштанов озюнинъ эр вакъыт отурып алышкъан ерине акъырындан ерлешти.

— Истесенъиз арткъа отурынъ, урбанъыз былашмаз,— деди Молдабай.

— Темизлик севген шофернинъ янында бир вакъыт урба былашмаз. Айдай бер, бугунь кезинемиз Молдабай, нерваларны бир язып келейик,— деди Каштанов котеринки рухнен.

— Устюнъиздеки урба да шуны косьтерип тура! Къайсы якъкъа, къыргъамы? Ёкъса тузлу-гольгеми?

— Радикулиттен шимдилик зорым ёкъ,— деди Каштанов кулюмсиреп.—Айда, шеэрге!

— Шеэрге дегиль, Катерина апагъа!— деп догъуртты Молдабай.

— Эбет, оны да алып къайтырмыз.

Кунеш Алма-Ата сокъакъларынынъ асфальтини иритеджек дереджеде къыздырмакъта эди. Шеэрде адам къалабалыгъы эксильген киби корюне. Дерсинъ эр кес сыджакътан сакълангъан. «Ыссыкъ-куль» ёлунда таксилер вызыр-вызыр къатнашмакъталар. Адамларгъа раатлыкъ керек, гольге ашыкъалар. Таксиджилер исе, бойле кунни къыдырып тапамайлар.

Молдабай машинаны озюнинъ кене шу таныш азбарына кирсетип токътатты. Бу Каштановнынъ шеэрдеки эвининъ азбары эди. Молдабай эвге кирмеге истемеди,

къолуна кене чул алып, машинанынъ тозуны сюртмеге башлады.

Каштанов мердивенлерден юкъары котерильди. Къапысынынъ алдына келип, чанънынъ дёгмесине басты. Бираз турды, кене чынъылдатты. Ичериде кимсе ёкъ. Кене дёгмеге пармагъыны басып, бираз чокъча тутты. Динъленди, ичериден сес-солукъ эшитильмеди. Къайтып, яваш-яваш мердивенлерден ашагъы энди.

Молдабай машинанынъ джамыны энди йылтыратып къойгъан эди.

— Къана, Катерина апа?— деди о Каштановнынъ кейфи бозулгъаныны эслеп.

— Айда «Ыссыкъ»къа Молдабай! Ёкъса биз башкъалары киби ялдамагъа бильмеймизми?

— О-о... Мен сув астындан балыкъ тута тургъаным,— деди Молдабай къуванып.— Бизим топракъта яшап да, «Ыссыкъ»къа барып кейф чатмагъаннынъ я мында ёкъ, я мында — деп башта башыны, сонъра джебини тюртип косьтерди.

Каштанов кульди. «Бир шофер таптым амма, чек яздырып сымарлагъан олсам, бойле сою растькельмез эди», деп тюшюнди.

Ыссыкъ-кульде адамдан ине ташламагъа ер ёкъ. Акъикъатен шеэрде кимсе къалмагъанмы, не? Эр кес баласы-чагъасынен мында. Гольнинъ ялысындаки къумлыкъта бетине газета орьтип яткъанны истейсинъми, зонтик тюбюне башыны тыкъып созулгъанны истейсинъми, я да къум тюбюне кокюсине къадар комюлип зевкълангъанны истейсинъми, эр тюрлюсини корьмек мумкюн. Мында мемлекетимизнинъ чешит кошелериндеки фирмаларда тикильген ювунув костюмлерини расткетиресинъ. Машинанен кельгенлер гольнинъ дживарларындаки чименликте чадырлар къургъанлар. Бу алан-алан оськен дюльбер орманчыкъта къурулып кеткен «Чадырлар шеэрининъ» сонъу ёкъ. Пек чокъ аилелер бала-чагъасынен бирликте отпускасыны мында кечирмеге кельгенлер. Чадырларнынъ алдында язлыкъ оджакълар, асма къазанлар, къазанаякълар, букленильген алюмин кроватьлар ве дигер чанакъ-чёльмеклер тура.

Молдабай машинаны пляждан узакъча бир чименлик ичинде токътатты. Андрей Андреевичнен берабер союнып, урбаларыны машинада къалдырды ве къапысыны пекиттилер. Экиси бири-бири артындан ачкозьленип сув-

гъа атылдылар. Ялыда, сай ерде ойнашкъан яш балаларнынъ шаматасындан къулакъ тына, кимсе-кимсени таны-май. Къаршынъа келип уруналар, астынъдан-устюнъден ялдап кечелер, бунъа эмиет берген олмай. Эр кес озь зевкъы, озь кейфинен мешкъуль. Моторлы ве курекли къайыкъларда адамлар гольнинъ бир башындан дигер башына къадар ялдап зевкъланалар.

Каштанов ве Молдабай баягъы ювундылар. Сувдан чыкъаджакълары кельмесе де, бираз раатланмакъ ичюн машинанынъ янына келип къумгъа яттылар.

— Молдабай, биз бир янълышлыкъ яптыкъ. Ашыкъ-тыкъ. Ашамагъа бир шей алмадыкъ,— деди Каштанов.

— Зарар ёкъ, Андрей Андреевич! Къасеветленменъиз. Не истесенъиз тапарым. Мында эписи бар. Ялынъыз «бешбармакъ» ышандырмайым,— деп кульди Молдабай.

— Устюнъ саркъкъан сонъ, барып бир шейлер бакъып кель. Кеч олса эписинден къуру къалырмыз. Бу къадар джангъа аш-сув етеми?

Молдабай дерьал турып кетти. Устюне япышып къалгъан къумны биле темизлемеди. Каштанов аркъасыны кунешке чевирип ятты ве бираздан юкъусырап башлады. Чокъкъа бармай чапып, талагъы къатып, Молдабай кельди. Къолунда дёрт шише жигули пивосы.

— Андрей Андреевич!— деди о нефесини зорнен тыйып.— Катерина апаны корьдим. Валерийнен экиси къумда яталар. Янларында бир де эслидже къадын бар.

— Узакъталармы?— деди Каштанов яткъан ериндеи.

— Пиво будкасына якъынлар. Барып чагъырайыммы?

Андрей Андреевич индемеди. Молдабай къолундаки шишелеринен аякъ устюнде къалды.

— Ач бир данесини, не шашып къалдынъ?— деди Каштанов онынъ аякъ устюнде тургъаныны эслеп.

Молдабай эки шишенинъ тенеке къапачыкъларыны бири-бирине илиштирип, бир кереден тартты, экиси де пышылдап ачылдылар. Тенеке къапачыкълар къумгъа атылып кеттилер.

Каштанов бир котергенде пивонынъ ярысыны ичип, шишени къумгъа отуртып къойды.

— Сени корьмедилерми?— деди о кекирген сонъ.

— Эслемеселер керек.

— Кедер этме, раатлансынлар,— деди Каштанов ве кене юзю-къоюн айланып ятты. Молдабай бираз даа аякъ устюнде турды ве сонъки эки шише пивоны чименликнинъ

салкъынына ерлештирип, озю адамлар ичинде джоюлып кетти.

Андрей Андреевич башы ве омузлары устюне газета ташлап, юкъусырап башлады. Молдабай бутюн пляжны айланып чыкъты. Эки балабан тазе пите, къавурылгъан эт, эки шише алма шырасы, минераль сув, къазах янтыгъы ве даа бир чокъ шей джыйыштырып кельди. Андрей Андреевични татлы юкъуда беллеп, индемей бираз нефес ала ве кене адамлар арасында джойылып кете.

Кунешнинъ атешли зиялары эксилип башлады. Чименликтен серин ельчик ойнай, ава бираз енгиллешти, салкъын тюшкен киби олды. Сыджакъта ювунып ёрулгъан тенлерге тендюристлик кельди. Куннинъ сонъу якъынлагъанындан адамлар истемей-истемей кийине ве автобус тарафкъа адымлайлар. Биревлер исе, аля даа башыны котермей къумда яталар. Дигерлери сувны ве серин аваны ташлап къайтмагъа къыймайлар...

Андрей Андреевич терлеп уянды. Молдабайнынъ кетирип къойгъан питесинден къопарып къапты. Манълайынынъ тери сувугъан сонъ, кене ялдамагъа кетти. О сувгъа далар-далмаз, машина янында Молдабай пейда олды. Каштанов сувнынъ темиз еринде чайкъанып чыкъты.

— Сувгъа тюшип чыкъкъан сайын мадденъ ачыла, ашайджагъынъ келе,— деди о. Сонъра Молдабайнынъ узаткъан кемикли эт парчасыны алып, кемирмеге башлады.

— Къайттылармы?— деди Каштанов.

— Андрей Андреевич, оларнынъ чадыры бар. Бизден баягъы узакъта, чименликнинъ юкъары бетинде.

— Янълышмайсынъмы?

— Мен омюримде бир кере янълыштым, о да анамнынъ къарнында экенде,— деп кульди Молдабай.

Андрей Андреевич Молдабайнынъ бойле дегенине ве кульгенине бакъып къалды, лякин индемеди. Онынъ юрегини бир шейлер раатсызлап башлады.

Акъшам салкъыны тюшти. Пляжда адамлар сийреклештилер. Лякин, «Чадырлар шеэрчигинде» буюк арекетченлик корюне. Биревлер оджакъларыны тутандыра, биревлер къазан аса, чай къайнаталар. Катеринанынъ чадыры чешит ренкли ресимлер чызылгъан, чубар брезенттен эди. Молдабай чадырларнынъ этрафында айланып юрген ве раатланмакъта олгъан адамлар арасына къарышып, онъайтлы бир ерге ерлешти. Чубар брезентли чадыр

онынъ козю алдындан таш атсанъ барып етеджек къадар месафеде тура. Молдабайнынъ бутюн дикъкъаты шунда.

Ерге къаранлыкъ чёкти. Пляжда экишер-экишер олып, анда-мында ялынъыз яшлар отурып къалдылар. Чадырларнынъ алдындаки кичкене оджакъларда талгъын алевлер липильдей. Къумлыкъ тарафтан Катеринанынъ лафы эшитильди. Молдабай башыны котерди. Катерина, омузлары устюне ташлагъан халатынен чадыргъа келип сокъулды. Валерий чадырнынъ алдында токъталып, оджакъкъа одун ташлады ве силеджек алып чадыргъа кирди. Шу арада чадырдан эслидже къадын чыкъып, къазанны къарыштырмагъа башлады.

Молдабай еринден атылып турды ве догъру Андрей Андреевичке чапты. Арадан чокъ кечмеди. Каштанов ве Молдабай чадырнынъ янына кельдилер. Каштанов оджакъ башындаки къадынгъа эмиет бермеди. Ичериден Катеринанынъ кулькюси эшитильди. Молдабай Каштановны къалдырып, озю машинагъа къайтты. Бир къач сание орталыкъны сукюнет къаплады. Каштанов бираз даа сабыр этти. Онынъ къулагъына анълашылмагъан лакъырдылар келе. Чадырнынъ ерге тарттырылып пекитильген ипинден тутты. Огге таба юрди. Къапыгъа эки адым къалды.

— Валерик, тартчы купальнигимнинъ зынджырчыгъыны, къолум етмей,— деди Катерина ичериден.

Каштанов артына айланды. Кенъ адымларнен къумгъа баса берип, кери къайтты.

— Кийин, Молдабай, кеттик!— деди о машинадан урбаларыны чыкъарып. Молдабай онынъ ачувлы экенини корип, индемеди.

Ёл узакъ олса да, гедже къайтмагъа сыра кельди. Саба иште олмакъ керек эди.

V

Тютюнлер кемалына кельдилер. Арслановнынъ бригадасы янъы кельген адамлар эсабына эп текмилленмекте. Тютюн къырмагъа башлагъан сонъ, аранда иш чокълашаджакъ. Тютюнни теменлерге тизмек, йиплерге бошатмакъ, къурутмакъ киби бир сыра къол туткъан ишлерде даима чалышып турмакъ ичюн, мытлакъа, къолу ярашыкъ сабырлы, чыдамлы адамлар керек Бойле адамларны Арс-

ланов озю тапа ве тютюн бригадасына чагъыра. Адетиндже, къадынлар тютюнни пек тез къыралар ве пек уста тизелер. Лякин, эр эки иште де, илле акъай къолу олмакъ керек. Тарлада къырылгъан тютюнни ташымагъа, юклемеге, аранда бошатмагъа, къурутмагъа, араннынъ тёпесине чыкъарып ильмеге ве саире ишлернинъ эписине акъай къолу керек. Арсланов буларны ольчеди, бичти ве эр кеснинъ япа биледжек иши башына ерлештирди.

— Мен бойле тюшюнем,— деди Арсланов директорнынъ кабинетинде,— тютюннинъ кейфиетини сакъламакъ ичюн, япракъларыны солмаздан эвель къырып, сепетлерге толдурмакъ керекмиз. Шунынъ ичюн тютюн къырыджылар тарлагъа танъда чыкъып, къушлыкъ маали кунь къыздырып башлагъан сонъ, эвге къайгып раатлансынлар. Акъшам устю арангъа келип, япкъан ишлерининъ нетиджесини корьген сонъ, салкъын тюшкенинен кене тарлагъа чыкъсынлар. Бойлеликле, къырыджынынъ ишчи куню экиге болюне: акъшам ве сабагъа. Аранда чалышкъанлар исе, бутюн кунь иш башындалар.

— Не дейсиз, Еремеев аркъадаш?— деди директор баш агрономгъа.

— Шимди бутюн ишлер къолнен аль олуна. Адамларгъа тютюн сепетлерини котермек, юклемек меселелери агъырлыкъ догъурмамасы ичюн менимдже экишер-учер адамлыкъ кичкене звенолар тешкиль этсек яхшы олур,— деди Еремеев.

— Звеноджылыкъкъа мен къаршы дегилим,— деди Арсланов.— Лякин адамлар биринджи куньлери озьлерининъ къуветини ольчеп бакъмакъ истейлер.— Ким не къадар къырар? Ким не къадар тизер?— деген къызгъын лакъырдылар кете. Шунынъ ичюн, меним фикиримдже биринджи куньлери оларнынъ шахсий ынтылышларына тиймейик. Бири-бирлеринен истегенлери киби ярышлашсынлар.

— Мен къаршы дегилим. Шимдилик шу усулнен башланъыз. Илериде корермиз,— деди Каштанов. Сонъра къолуны кокюсине къойды. Ничюндир, бир кереден чырайы сытылды. Яры гедже якъын эди. Кабинетининъ диварында «тютюн ичильмесин» деген илян язылы турса да, кирген адамнынъ агъызындан папиросыны насыл тартып аладжакъсынъ? Каштановкъа тютюн ичмеге олмай. Лякин, кабинет ичинде савурылгъан думанны бутюн кунь къокълап отурсанъ, тютюн ичкенден бетер олып къала-

сынъ. Буны кимге айтып анълатаджакъсынъ? Каштанов ойле киббарлардан дегиль. О еринден тураджакъ олды. Салланды ве кене скемлеге отурды. Къолуны кокюсинден алмай. Ынъраныш башлады. Еремеев якъын келип, къолтугъына кирди. Еринден котерильгенде такъатсызлангъан боюны устюнде башыны туталмады. О якъ, бу якъ салланмагъа ве зияде ынъранмагъа башлады. Еремеев ве Арсланов ярдымлашып, оны дивангъа ерлештирдилер. Ятамай. Озюни анда-мында ташлай, юварлана, бармагъа ер тапмай. Арсланов идаренинъ алдына чапып чыкъты. Молдабай руль башында юкъусырап турмакъта эди. Аман онынъ омузындан къакъытты.

— Етиш медпунктке! Андрей Андреевич ярамай!

Молдабай, даа якъында чалышып башлагъан совхоз медпунктынынъ къапысыны къаба-къаба тыкъырдатып ичери сокъулды. Стол башында ялынъыз невбетчи къадын отура. Эким ёкъ. О район меркезинде яшай.

— Ярдым керек! Аджеле ярдым! Директор агъыр алда.

Невбетчи къадын пенджере ичинде къайнап тургъан шприц къутучыгъына япышты, сонъра къолуна кичкене ящикни алып, машинагъа чапты.

Директорнынъ кабинетине кирер-кирмез:— Форточканы ачынъыз!— деди къадын ве Каштановнынъ къолуны алып набызыны динъледи.

— Не еринъиз агъыра?— деген манада хастагъа бакъты.

Каштанов къолуны кокюси устюне къойды.

— Озюнъизни сербест тутынъ. Агъырынъызны токътатырым,— деди о ящигини къарыштырып. Сонъра эки ампула чыкъарып, адамларнынъ козю огюнде укол япты. Скемлени диван янына тартып, Каштановнынъ бетине бакъып отурды. Бираз вакъыт кечер-кечмез Андрей Андреевичнинъ ынъранувы сакинлеп башлады. Терледи. Къадын, къолундаки памукъ парчасынен онынъ манълайыны сюртти. Приступнынъ зорундан вуджуды зайыфласа керек, аякълары, къоллары йиберильди, ынъранувы токътады. Яваштан козюни ачты. Башы уджунда отургъан беяз халатлы яш къадынны эследи.

— Танымайым сизни,— деди директор такъатсыз дудакъларыны зорнен къыбырдатып.

— Лаф этменъиз, раатланынъыз,— деди къадын.— Даа якъында кельдик. Биз чокъмыз, сиз бир данесиз, эр кесни танымакъ къыйын.

— Сизни бир корьген, бир даа унутмаз. Адынъыз не?— деди директор текрар.

— Айрие.

— Ай-ри-е?! Эшитмеген эдим. Чокъ гузель адлар бар сизде,— деп аякъ устюнде турмакъта олгъан Арслановкъа сёнюк козьлерини гикти.

— Саат бирни кече,— деди Айрие аякъкъа турып.— Багъышланъыз, меним хасталарым бар. Сизни эвге алып кетсинлер, ятынъ, раатланынъ. Саба мытлакъа экимге корюнмек керексиз.

Бу гедже Катерина Мануйловнанынъ эвде олмагъаны Каштановкъа зияде тесир этти. Сонъки эки ай ичинде Катеринанынъ ишлери эп терсине кетти.

Валерий имтианларда йыкъылып, институткъа киралмагъан сонъ, козь алдындан гъайып олды. Онынъ шеэрде олмагъаны белли. Табиаты тутарлы бала, атта, анасына бир мектюп язмай. Анасы хастаджан бир къадын. Къасеветлене. Шунынъ ичюн Катерина шеэрге кеткен эди.

Андрей Андреевич дердининъ не экенини яхшы биле. Нефес тарлыгъы оны госпитальден чыкъкъанындан берли къыйнай. Катерина онъа керек иляджларны эвден эксик этмей. Озюнинъ аптечкасында не керек олса эписи тапыла. Медпункт даа якъында ачылды. Медицина персоналынен темин этильмеди. Райздрав тарафындан таин этильген эким район меркезинде яшай. Айриенинъ эмшире оларакъ чалышып башлагъаны бир къач кунь олды. Андрей Андреевич онынъ биринджи пациэнти эди.

Каштанов Валерийнинъ шеэрден кеткенини анълагъан сонъ, Катерина акъкъында тюшюнджелерини бир тамам денъиштирди. О, Катерина Мануйловнанынъ шеэрден узюлип оламагъаныны Валериктен коре эди. «Мен янъыла экеним, деди Каштанов яткъан еринден. Акъсыз ерде озь-озюмни эзиетлегеним. Катеринанынъ Валерикке косьтерген мунасибетине гъалиба догъру къыймет кесамадым. Онынъ бу ернинъ шараитына бисинмегенининъ эсас себеби Валерик дегиль де, меним сонъки вакъытта косьтерген сувукълыгъым олса керек? Коресинъми, шеэрде Валерик ёкъ, амма о кене къатнавыны токътатмай. Къабаат озюмде экен...»

Каштанов гедже девамында бир къач таблетка юткъан сонъ, къатты юкъугъа кетти.

Танъ маалинде къапы къакъылды. Каштанов бир кереден алдырамады. Динъленип ятты. Къапы кене

къакъылды. Турды, лампочканы якъты. Къапыда Катеринанынъ сеси эшитильди. Каштанов тааджипленди. «Бу насыл шей я?» деди о ичинден. Къапыны ачты. Бакъса, софада Молдабай ве Катерина туралар. Ичери кирдилер. Катерина энди озюнинъ алышып къалгъан «акърет соравларындан» башлады. «Не вакъыт тутты, къач саат девам этти, не юттынъ, не ичтинъ..» Каштановнынъ эки козю Молдабайда. Онынъ гедже демей япкъан буюк инсаниетлигине не дейджегини бильмеди.

— Молдабай озь башына шеэрге барып, гедженинъ бир маалинде, сени кетирир, деген шей ич бир вакъыт акъылыма кельмеген эди. Яхшы япмагъансынъ,— деди Каштанов енгильден тишлерини сырытып.— Катерина апанъыны геджелернен къыйнамакъ керекмей эдинъ.

— Багъышланъыз, Андрей Андреевич. Сиз де бир даа геджелернен хасталанманъ,— деди Молдабай кулюмсиреп.

Андрей Андреевич бир шейлер даа айтып башлагъан эди, Катерина Мануйловна онынъ сёзюни болюп:

— Андрей, санъа лаф этмеге олмай!— деди яваштан оны тынчландырмакъ истеп.

— Молдабай, тешеккюр санъа! Бар, ят, раатлан,—деди Каштанов текрар.

— Андрей! Сен сусып оладжакъсынъмы, ёкъса?..

Молдабай сагълыкълашып чыкъып кетти.

Бир ай девамында медпункт янында ачылгъан хастаханенинъ иши ёлуна къойылды. Керек кадрларнен ве медикаментлернен темин этильди. Айриеден башкъа анда эки эмшире даа хызмет этип башлады.

Каштановнынъ сагълыгъы тюзелип кетти. Катерина Мануйловна РайОНО тарафындан, янъы ачылгъан «Балалар багъчасына» мудир таин этильди. Хызмет онынъ эльаягъыны багълап къойды. Керекли-керексиз вакъытта шеэрге къатнавыны вазгечти. Иштен чыкъкъан сонъ, эв ишлеринен огъраша, кимерде бир Молдабайнен районгъа барып келе. Катерина аз бир вакъыт ичинде балаларгъа, ана-бабаларгъа озюни севдирди. Балалар багъчасында низам ве тербие ишлери бириндживи куньден башлап ёлуна къойылды. Балалар темиз-пак раатлана, эглене ве тербие корелер. Ильк вакъытларда баласыны багъчагъа бермеге сакъынгъан ана-бабалар, шимди Катерина Мануйловнаны алгъышлап юрелер. Булар эписи Каштановнынъ гонъюлини котере, севинчине-севинч къошалар.

Раатлыкъ куню эди. Молдабай Катерина Мануйловнаны къырларгъа алып кетти. Баягъы вакъыт кезинди ве бирер къучакъ чечек джыйдылар. Катерина Мануйловна ешиль къадифе киби къыртышкъа отурып шу чечеклерден топ-топ гульдестелер ясамагъа башлады.

— Буларны ярын багъчагъа алып барырым, балалар корип къуваныралар,— деди Катерина къолундаки чечеклерни къокълап.

Молдабай онынъ яш бала киби эркеленип, чечеклерни дестелегенине бакъып турды ве ичинде чокътан берли сыгъмагъан бир шейни айтмакъ истеди. Бельки айтмаз эди, лякин Андрей Андреевичнинъ сонъки кере хасталанувы Молдабайнынъ сабырыны тюкендирди.

— Сиз, Андрей Андреевични ольдюре яздынъыз,— деди Молдабай Катеринанынъ янашасына кечип.

Шай дегенде Катерина бир шей анъламагъан киби Молдабайгъа тикилип бакъты.

— Эбет, эбет,— деди Молдабай текрар.— Валерик деген бала Андрей Андреевичнинъ чырт эттирип кесип ташлагъан тырнагъы, Катерина апа, амма сиз...

— Сен не демек истейсинъ шу?— деди Катерина алдындаки чечеклерни чёплеп.

— Сиз оны аякъ тюбюне алдынъыз!

— Молдабай, дамсыз лафларынъны кес! Андрей Андреевич мени пек яхшы биле.

— Яхшы бильгени ичюн, пек севгени ичюн индемей юре. Амма, юрек деген шей бир куню палт этип патлай да токътап къала. Сиз педагог-тербиеджисиз, буны тюшюнмединъизми?

— Мен сени анъламайым, Молдабай?

— Меним козюм алдында Валерикни опьтинъизми?

Катерина шакъылдап кульди. Сонъра озюни зорнен токътатып:

— Опьсем не ола, Валерик меним огълум еринде бир бала,— деди ве кене шакъылдап йиберди.

— Бала... Мен онынъ яшында олгъанда эвленген эдим. Шимди алты балам бар. Меним Баянсулувымнынъ тенине озюмден башкъа бир инсан баласы пармакънен тиймеди. Мен онынъ ят адамнен опюшкенини корьсем... Мынавы машинанен басып кечерим.

— Сизде бу меселеге башкъаджа бакъыла, Молдабай,— деди Катерина тынчланып.— Опьмек ве опюшмек бам-башкъа шейдир. Биз Андрей Андреевичнен дженк

атешлери ичинден чыкъып кельдик. Бир шинель тюбюнде къуджакълашып яткъан вакъытларымыз да олды. Джан аляметинен чекишип тургъан солдатнынъ манълайындан, козьлеринден опип, гонъюлини алмакънынъ къыйметини билесинъми сен?

— Дженк башкъа. Шимди барышыкъ заманда яшаймыз. Эр кес озь эвинде, озь оджагъында севимли ресинен аят зевкъы сюре. Намус ичюн сизде, бизде деген шей ёкъ. Намус эр кес ичюн бир. Лякин, сиз, эр алда ярамай яптынъыз. Андрей Андреевични ялынъыз сиз хасталандырдынъыз. Мени насыл анъласанъыз-анъланъыз,— деп ериндеи турды Молдабай.

Катерина чечеклерни яваш-яваш дестелеп, тюшюнджеге далды. «Молдабай пек акъыллы ве пек айнеджи адам. Озь башына бу лафларны чыкъарып айтмаз эди. Мында бир шей бар. Демесе, Андрей Андреевич мени Валериктен куньлейи? Ёкъ, ич олмакъ мумкюн дегиль. Андрей Андреевич мени ниндже тюрлю адамлар арасында корьди. Шимди шу баладан куньлейджекми?.. Ким биле, аятта эр шей денъише. Омюр кече, адам къартая, табиатында чешит худжурлыкълар пейда ола. Ёкъса, Молдабай мени оляжда корьдими? Молдабай гъалиба эписини биле. Андрей Андреевичке де айтса керек. Олар экиси де Валерикнинъ анасыны танымайлар. Янымда Флора олгъаныны бильмейлер. Бу меселенинъ алдыны алмасам олмаз. Андрюшам нафиле ерде озь-озюни къыйнап юрмесин».

Каштановкъа бир къач кунь къыбырдамай тёшекте ятмакъ керек эди амма, оны тёшекте багълап къойсанъ да тутып оламазсынъ. Катерина Мануйловна онынъ изинсиз турып кеткенине тарсыкъып юре.

Бир кунь акъшам устю эди. Каштанов тюкянгъа кирди. Парфюмерия болюгинден устюнде «Бахшыш» деп язылгъан бир къуту алды. Аз корюнди. Бир чифт чорап алып, къутунынъ ичине къойды. Сонъра машинагъа минип, медпунктнынъ алдына келип токътадылар. Каштанов кягъыткъа сарувлы къутуны Молдабайнынъ къолуна туттырды.

— Буны Айриеге бер де, кель!— деди.

Айрие Молдабайнынъ къолундан бахшышны алмайджакъ олды, утанды. Лякин, Молдабай зорлап берди.

— Сиз, Андрей Андреевичнинъ джаныны къуртардынъыз. Буны сизге сагъ ол ерине кетирди,— деди.

Катерина Мануйловна чалышып башлагъанындан берли Айриенен якъындан таныш олды. Гедженинъ бир маалинде Андрей Андреевичнинъ хасталанмасы, Айриенинъ онъа аджеле ярдым косьтермеси — Катеринанынъ юрегинде Айрие ичюн самимий дуйгъулар уяндырды. Кой еринде бойле хабер тез джайрап кеге. Анги бригадада, не ерде бу акъта лаф ачылса, эписи келип Катерина Мануйловнагъа етише. Катерина исе, бош вакъыт таптымы, Айриеге келе, онынъ козьлерине бакъып, узун сия сачларына сукъланып, чешит тюрлю лакъырдылар ача, бинъ-бир дереден сув кетирип, онынъле юректен сырдашмакъ истей. Катерина онынъ бутюн аятыны, кечмишини сорай. Фиданенинъ бабасынен меракълана. Айрие индемей. Ялынъыз иш акъкъында, Фиданенинъ такъдири акъкъында лаф эте.

— Асыл сенинъ янынъдан кетеджегим кельмей,— дей Катерина онъа эр корюшкенде.— Ишинъни де къальбинъ киби темиз япасынъ. Санъа сукъланмамакъ мумкюн дегиль. Яхшы тербие корьгенсинъ. Кельгенимден берли Андрей Андреевич сени агъызындан ташламай...

Бу сёзлер Айриенинъ рухыны котерсе де, гонълюни чезмей. О тюшюнджелер дерьясына далып кете. «Янъы ерге кочип кельмек къолайме? Янъы шараит, янъы адамлар. Эписине алышмакъ керек», деп тюшюне о. Сонъ озьозюнинъ гонълюни ала. «Асыл манъа ятсырамагъа, сыкъылмагъа не бар я? Санки мында хырсызлыкъ этип кельгеним? Чешит халкълардан олсакъ да, эпимиз совет адамларымыз. Мында кимсени энъсесинден айдап кетирмедилер. Эпимиз озь истегимиз, озь авеслигимиз иле кельдик. Макъсадымыз да бир. Бизлер инсанмыз, бири-биримизге тез алышырмыз. Эмек ве макъсад инсанларны тез тувгъанлаштыра. Мына, даа якъында кельсек де, энди танышларымыз, достларымыз бар...»

Лякин, Айриени къыйнагъан башкъа шейлер де чокъ. Себиля аптенинъ сагълыгъы кеттикче зайыфлаша. Энди къаве пиширмеге биле къыйнала. Къарт адам. Аванынъ тесири олса керек, нефеске тоймай. «Балам, шу орманда озюмни яхшы дуя эдим» дей. Я Фидане? Айриени эр шейден зияде къыйнагъан о. Энди баягъы къызчыкъ олды. Къапы алдында озю ойнап-чапкъалап юре. Балалар багъчасында оны севелер. Хусусан Катерина Мануйловна оны озь эвляды киби коре. Инсанлар чешит-чешит олалар. Биревлер севе, биревлер аджыналар. Айрие баласынынъ

севгенлерине къувана, аджыгъанларына окюне. Шу огъурсыз дрезина къапакълангъанындан берли Фидане лаф этип оламай. Сёзлерни тутукъланып айта. Дигер тарафтан Алиман меселеси. Ондан якъында мектюп кельди. «Тезден къуртуладжагъым, манъа бир къат урба йибер» деп яза. Айлыкъ алсалар Юнуснен экиси къошулып онъа урба йибереджек олдылар. Бутюн бу къасеветлер онынъ гонъюльсиз юрмесине себеб олалар. Катерина Мануйловна, медпункт ве хастахане хадимлери онъа яхшы мунасибетте олсалар да, Айрие мында чалышмагъа истемей. «Эр кес тарлаларда, тютюн аранларында, къуруджылыкъ мейданларында чалыша. Мен устюме халат кийип отурайыммы? Асыл манъа келишкен шей дегиль. Мен койде догъдым. Кой яшайышы яшлыкътан меним къаныма синъип къалды. Тютюн къырмакъны, тизмекни яхшы билем. Екъ, ёкъ, халатымны ташлай да, эр кеснен берабер мен де тарлагъа чыкъам» деп тюшюне о.

Бугунь Айриенинъ невбетчи куню эди. Акъшам стол башында чешит фикирлер мийини ёруп тургъан вакъытта Еремеевнен, Арсланов кирип кельдилер. Олар, маначыкъ этип, Катерина Мануйловнаны сорадылар.

— Куньдюз кирип чыкъкъан эди. Эвине къайткъандыр,— деди Айрие отургъан еринден.

— Джанынъыз сыкъылмаймы?— деп ташлады Арсланов.

— Джан сыкъылмагъа вакъыт къалмай. Телефон сыкъ-сыкъ чынъылдап тура. Де эвге чагъыралар, де яра байлатмагъа келелер... Чокъ халкъ ишлеген ерде эр чешити ола.

— Сиз кеченде директоргъа чокъ яхшы ярдым эттинъиз,— деди Еремеев.— Катерина Мануйловна о геджеси эвде ёкъ эди. Райондан эким беклеген олсакъ, гъалиба директорсыз къалыр эдик.

— Къолунъыз енгиль экен. Бир уколнен адамны тирильттинъиз,— деди Арсланов сол къашыны юкъары котерип.

— Меним къолум дегиль, медицинанынъ къолу, Самедин агъа,— деди Айрие кулюмсиреп.

— Эр алда, оны керек еринде къулланмагъа бильгенинъизге чокъ машалла! Насыл дерт эди шу?

— Экиминъ айткъанына коре, мен шу геджеси янъылмагъан экеним. Уколны да догъру япкъаным. Онъа бизде нефес тарлыгъы дейлер, гъалиба. Андрей Андрее-

вичте бронхиаль астма эди. Сиз де мукъайт олунъыз, инсан озь-озюни тутмагъа бильмек керек,— деди Айрие кирпиклерини къыбырдатып.— Сонъ сизге де «адреналин», «эфедрин», «теофедрин», киби шейлер къыдырмакъ керек олмасын.

— Башынъа тюшсе, не чаре? Айтам да, яшасын медицина!— деди Арсланов.

— Медицина дей бересинъ, медицина хадимлерини унутасынъ,— деп Айриеге бакъты Еремеев.

— Унутсакъ, бу ерде олмаз эдик даа,— деп кульди Арсланов.

— Сиз о геджеси пек догъру япкъансыз,— деди Айрие оларнынъ шакъасына эмиет бермейип.— Приступ туткъан кишини тез-тез урбаларыны бошап, онъайтлы бир ерге ясландыраджакъсынъ. Пенджерени ачып, оданы аваландыргъанда, хастанынъ устюни орьтмек керек. Сонъ биринджи ярдым чарелерини коресинъ. Катерина Мануйловна сабагъа къадар бутюн процедураларны япкъан.

— О эвде ёкъ эди де?

— Сиз беллейсинъиз мен хастанынъ бир озюни ташладым кеттим я ? Ойле шей олмай. Молдабай Катерина Мануйловнаны барып кетиргендже мен Андрей Андреевичке козь-къулакъ олып турдым. Саба ярыкълангъандже медпунктнен оларнынъ эви арасында юрип чыкътым. Я буларны кимге ташлайджакъсынъ,— деп башыны хасталар яткъан одагъа тараф бурды.

— Догъру айтасынъ Айрие, медицина дюньяда энъ алидженап илимлерден биридир. Эвельси бизим бабаделеримиз шай яшап, олюп кеткенлер. Шу геджеси меним козюм алдына бабамнынъ сонъки дакъикъалары кельди. О да тыпкъы Андрей Андреевич киби кокюсине япышып вайвалагъан эди. Джемаат чапты-чапкъалады, къартлар джыйылып кельдилер. Эллеринден кельген бутюн ырымларыны яптылар, амма, файдасыз. Гедже эманетини берди. Сонъ кой ичинде айтып юрдилер, эмиш Арслан акъай эвель замандан къалгъан бир къабристан устюнде ятып юкълагъан экен. Юкъу арасында чешит шей ола билир... Оны азиз бабай къабул этмеген. Кокюси шейтан толгъан. Олар бабамны къыйнап, эзгелеп, нефесини токътатып, джаныны алгъанлар. Анам заваллы бу шейлерни эшитип, аз къалды озю де джынлы олмагъа. Гедже-куньдюз дудакъларыны къыбырдатып окъуп юрер эди. Сен де дува эт балам, эвимизге шейтан кирмесин,—дей эди.

Айрие лакъырдынынъ узап бараджагъыны анълагъан сонъ, кирип къабулханеден эки отургъыч кетирди. Еремеев ве Арсланов отурдылар. Телефон чынъылдады. Айрие трубканы алды. Кимдир, директорны сорады. Айрие, мында олмагъаныны айтты ве трубканы ерине къойды.

— Дейджегим,— деп башлады кене Арсланов озюнинъ фельсефесини.— Бабам айта эди, койнинъ этрафында «Шейтан дере», «Авдарыл къая», «Къыркъ огюз» деген бир чокъ джынлы ерлер бар экен. Акъшамдан сонъ, о ерлерден кечмеге эр кес къоркъар экен. Эмиш, гунясы олгъангъа илле джын расткеле. Шейтан дереде чокъусы адамлар чипчели тавукъ корелер эмиш. Бу шейлерни эшите-эшите мен де шу чипчели тавукъны корьмеге авес эттим. Бир кунь чайырдан къайтаяткъанда айды, дедим шу дере тарафтан айланайым. Копюрге беш-он адым къалгъанда элим-аягъым къалтырап башлады. Козюме къаранлыкъ чёкти. О вакъыт олса-олса он экилердедирим даа. Омузымда лескерим бар. Тарс токътадым. Копюрден кечмеге де къоркъам, артыма айланып къачмагъа да. Бакъсам, копюр тюбюнден бир къара тавукъ чыкъты. Артында бир сюрю чипче. Аначыгъым! деп бир пертав къопардым амма, эвге келип киргенде талагъым къаткъан эди. Анам, меним къалтырагъанымны корип:

— Не олды балам?— деди.

— Джын копюрде чипчели тавукъ корьдим!— деп агълап йибердим.

Бу анама етти. Мени гедже-куньдюз къартанайчыкълар окъуп, ырымлап отурдылар.

— Сонъ не эди о корьгенинъиз?— деди Айрие меракъланып.

Арсланов омузларыны къысты.

— О шей къоркъудан корюнген онъа,— деди Еремеев кулюмсиреп.— Сен акъшамдан сонъ, сокъакъта тавукъ юрмейджегини биле турып, о ерден йырлап кечкен олсанъ, козюнъе бир шей корюнмез эди.

— Шимди мен де ойле тюшюнем. О вакъыт джын-шейтан деп юргенлер. Мезарлыкъ янындан кечкенлер де бинъ тюрлю шей корьгенлерини айтып, адамларнынъ ичине къоркъу синъире экенлер. Бабамны бир азиз къабристан устюнде яткъан да, шунынъ ичюн хасталанып ольдю деп чыкъкъан эдилер. Йыллар кечти. Инсаннынъ анъы инкишаф эткен сайын ойле шейлернинъ уйдурма олгъаныны анълай экен. Шимди инсанларнынъ къолунен, илим

ве техниканынъ кучюнен о «джынлы» ерлер де, адамлар да бир тамам тюрленип кеттилер.

Еремеев кульди.

— Айды, кесинъ шу джын лафыны,— деди Айрие.— Сиз шимди турар кетерсиз, манъа сабагъа къадар мында огурмакъ керек оладжакъ.

— Шимди къайда ойле шей?— деди Арсланов Айриеге козюни тикип.— Акъылынъызгъа биле кельмесин. Атта биринджи сыныф баласы энди о шейлерге инанмай. Меним Эскендерим къайдандыр, фантазия демеге огренген. Не айтсам, «Фантазия» деп ташлай. Бойле шейлер баланынь анъыны токъалландыра. Ана шай, руханийлер, бизим баба-деделеримизнинъ анъыны асырларнен токъалландырып, сокъурлап кельгенлер. Илимден узакълаштыргъанлар. Бугуньки дюньянынъ анахтары—илим. Оны къолуна кереги киби алалмагъан адам, олар киби джын-шейтан лафы этер де юрер. Афу этинъиз, Айрие. Башынъызны баягъы куттик. Багъышланъыз. Айды Панфил Данилович къайтмагъа вакъыт,—деп Еремеевке бакъты.

— Сагъ олынъ, Самедин агъа. Баягъы эглендирдинъиз. Къорантанъызны алып эвге келинъ,— деди Айрие Арсланов чыкъаджакъта. Айрие онынъ аиле вазиетини бильмесе де эвге давет этти. Адет ойле.

Катерина Мануйловна бу гедже Андрей Андреевичнен джиддий лаф этмеге къач кере ниетленсе де, неден башлайджагъыны, неде токътайджагъыны тапыштырып оламады. Башынынъ ичинде бинъ-бир тюрлю фикирлер долашып юре. Оларны бир сырасына къойып оламай. «Бутюн къальбимни ачып къойсам, баламыз олмагъаны меним къабаатым экенини бильдирсем Андрей Андреевич насыл къабул этеджек? Бельки, нефрети даа зияде артаджакъ. Бельки, менден бир тамам ред этеджек? Екъ, тюшюнипташынмакъ керек. Къаш якъаджакъ олып козь чыкъармайым. Ах, Андрюшам, къыйметли шаиним! Меним санъа олгъан севгимни озюнъ яхшы билесинъ. Лякин бир меселени анълап оламайсынъ. Мен къадыным. Ана олмакъ истейим. Озь эвлядым олгъаныны истейим. Шубесиз, сен де баба олмакъ истейдирсинъ. Козьлери, къашлары симсия, сачлары къувурчыкъ... Ах, не олыр эди ойле бир эвлядымыз олса? Багърыма басар да, сачларыны сыйпапсыйпап юкълатыр эдим. Козьлерини ачкъанда, «Ана» деп

уянса, артымдан «Ана» деп джувурса... Къадын ичюн ана олмакътан буюк бахт бармы экен? Айриенинъ гуль киби къызчыгъыны корьгенде эсимни джоя яздым. Эвленгенимизге баягъы вакъыт олды. Баламыз ёкъ. Эм олмайджакъ. Бу меним къабаатым. Андрюша буны аля даа бильмей. Озюни къабаатлай, гъалиба. Лякин янъыла... Госпитальден чыкъкъанда манъа бу меселени айткъан эдилер. Лякин, онынъ аля бугунь хабери ёкъ. Эм олмасын. Сакъын, сакъын... Эгер дуйса, сонъ меним бу дюньяда яшамагъа акъкъым ёкъ. Андрей Андреевич буны бильмемек керек. О шимди бус-бутюн ишке берильди. Бойле шейлернен онынъ юрегини яраламакъ олмаз. Эм сагълыгъына, эм ишине зарар келир. Манъа деваланмакъ керек. Эвляд саиби олып озюмни де, оны да къувандырмакъ кереким. Мен шай тюшюнем, амма бильмейим, о бельки башкъа фикирдедир. Мен оны эм севем, эм аджыйым. Эгер манъа сонъ вакъытларда косьтерген сувукълыгъы девам этеджек олса, мен оны чокъ чекиштирип отурмам, айтырым. Эписини айтырым...»

Каштанов машинасындан къапы алдында тюшти. Молдабайнен экиси аякъ устюнде баягъы лаф этип турдылар. Сонъра, машина кочип кетти. Каштанов ичери кирди. Къолундаки бурумны Катеринагъа узатты. Бир шей айтмады. Къол-бетини ювуп, урбасыны денъиштирди. Залгъа кирди. Стол устюндеки газеталарны алып, дивангъа ясланды. Катерина ашханеден:

— Къаве берейимми, чаймы?— деп къычырды.

— Эписи бир,— деди Каштанов яткъан ериндеи. Катерина чай кетирди.

— Ташла шу газетаны къолунъдан, ич олмагъанда козьлеринъни аджы.

— Догъру айтасынъ, озь-озюнъни аджымакъ керек. Чюнки, инсан озь-озюни бильгени киби, четтен кимсе билип оламаз. Эр кеснинъ озь юреги, озь къаны, озь джигери бар. Ангисининъ кнопкасы бозулса, башта озюнъ дуясынъ. Джефасыны да озюнъ чекесинъ, сефасыны да. Атта энъ якъын достынъ бу иште ярдымджы оламай экен. Хусусан юрек меселесинде...

Каштанов чайыны къарыштырып тургъан Катеринагъа бакъты. Катерина онъа эр вакъыт дюльбер, назик, муляйим бир апай олып корюне. Хусусан устюне эв урбасыны кийсе. Арыкъ черели, тюз беденли бу къадын онынъ козю алдында яш спортчы къызгъа бенъзеп тура. Лякин,

сонъ вакъытта онынъ юрегини анълап оламай. Катерннанынъ атешли севгиси, мунасибети Каштановны эр вакъыт зиядесинен къанаатландыра. Лякин, шу пляж меселеси онынъ фикирини шашмалатып юре. Озь козюнен Катерннаны корьген сонъ, Каштанов бунагъан киби олды. Бойле меселеде фикирлешмеге де аркъадаш тапылмай. Атта, Молдабайнен лаф этмей. Шу куньден берли пляж лафы унутылып кетти. Молдабай исе, тилини агъызы ичинде тутмагъа бильген адамлардан. Катеринанен лаф эткенини де кимсеге айтмады. Олар эр экиси бири-бирини сёзсиз анълайлар ве бу мевзуда бир вакъыт лаф ачмайлар. Эр алда шу куньден сонъ, Каштанов аиле меселесинен зияде меракъланып башлады. Катеринагъа нисбетен ичинде буз парчасы турса да, къадын-ходжа арасында келип чыкъмасы мумкюн олгъан къолайсызлыкънынъ себеблерини къыдырды... Катеринагъа бу себеблер белли. Каштанов бир шей бильмей. Онынъ ичюн юреги зияде эзиле. Озь эвине аягъы тартмай. Оны шимди бу джезадан ялынъыз иш къуртара. Саба чыкъып кете, яры гедже къайтып келе. Иште исе, бойле меселелер хусусында тюшюнмеге сыра къалмай.

— Андрей, ярын иштен сонъ Молдабайнен къыргъа чыкъып кельмейикми? — деди Катерина онынъ тюшюнджесини болюп.

— Сен истесенъ бар. Меним вакъытым ёкъ.

Каштанов агъызыны сюртип столдан чекильди.

— Меним акъайым ёкъмы, ёкъса? Шу къыр тёпесинде бир озюм эчки киби юрейимми? Сен янымда олсанъ, гонълюм башкъаджа ола. Бутюн чегерликлер, чечеклер манъа кулип бакъалар. Сен олмасанъ эписи башларыны эгильтип сусып туралар. Анда эр шейни хатырлайсынъ. Романтика далгъалары ичинде ялдап кетесинъ. Санъа чокъ шейлер айтырым Андрей, кетейик, риджа этем.

«Чокъ шейлер». Каштанов бу сёзни эшиткенинен кулюмсиреди ве Катеринагъа инамсыз назар ташлады.

— «Чокъ шейлер» акъкъында лаф этмек ичюн къыргъа кетмек шартмы? Меним эвим бар. Дуэльге чагъырылгъаным ёкъ, — деди о сувукълыкънен.

Катеринанынъ эти-тени чимирдеди, санки устюнден къырмыскъалар джувурып кечтилер. О джиддийлешти. Бутюн такъатыны ичине джыйды. «Бу адамны къыйнамагъа не керек? Айтам, эписини айтам» деди о ичинден. «Барсын озю чезсин, озюнинъ истегени киби арекет этсин. Юреги-

нинъ эмирине разым. Мен де инсаным. О мени анъламакъ борджлы. Экимиз де азапланып юремиз. Не ичюн? Бу меселеге нокъта къоймакъ керек».

Катерина диванда созулып ятмакъта олгъан Каштановнынъ янына бу фикирлернен кельди.

— Чекиль, Андрей, янынъа отурайым, санъа дейджегим бар.

Катерина онъайтланып онынъ янында ерлешмекте эди, телефон чынъылдады. Каштанов турды. Трубканы алды, динъледи. Диварда чыкъылдамакъта олгъан балабан пуллу сааткъа бакъты. Сонъра трубканы ташлады.

— Кольмегимни алып берчи, тез ол, идареге бармакъ керек,— деди.

Катерина халатыны омузлары устюне ташлап, онынъле берабер софагъа чыкъты. Каштанов гедженинъ къаранлыгъына къарышып, Катеринанынъ козю огюнден джойылып кетти.

VI

Айриенен Макъпуле бир сачакъ тюбюнде яшайлар. Экисининъ къапысы бир софагъа ачыла. Совхозгъа кельгенлери киби Макъпуле тютюнджилик бригадасында чалышып башлады. Юнус исе, озь зенаатынынъ ерини шимди тапты. Къуруджылыкъ кеткен ерде электрикке иш тапылмазмы?

Макъпуле саба тютюн сепетлерини машинагъа юклеп йиберди де, догъру эвге къайтып кельди. Элини-бетини ювды, чай ичти ве кроватькъа созулды. Бираз раатлангъан сонъ, Айриеге кирди. О да гедже невбетчилигинден кельген, эвде раатланмакъта эди. Себиля апте азбар ичинде одыр-будыр джыйыштыра. Саба олса ич де эвге кирeджеги кельмей. Азбарда озюне илле бир иш тапа. Эр бир шейни ерли-ерине тизиштирип къоя, бир иш тапмаса, азбарны сувлап сипире, базы ерлерини тезекнен сылай, сонъра эчки терисини чыкъарып, оджакъ башына чёке. О, шимди чокъ ишке даянамай. Бираз къыбырдагъан сонъ, нефеси тутулып башлай. Бу вакъыт тез-тез ичери кирип, озюнинъ миндерчигине яслана. «Азбар ичинде олюп къалмайым» деп хаялланып къоркъа. Арасы чокъ кечмей, кене оджакъ башында доланып юре... Къартий даа не япсын? Онынъ бутюн зевкъы шу. Кимерде-бир озюнинъ

акъранлары келе, о вакъыт джан-юректен дертлешип тоялар.

Макъпуле, Каштановнынъ Айриеге берген бахшышыны ачып корьди. Чорапларны чыкъарып, ичине къолуны сокъып бакъты да:— Тюсю пек яхшы экен, эм узун къонучлы, тебриклейим акъыз!— деп кене йылтыравукъ кягъыткъа тыкъып къойды.

— Даа яхшысы озюнъе олсун,— деди Айрие.

— Директоргъа баргъандже санъа бахшыш кетирелер, даа ишинъден кетеджек оласынъ. Ашыкъма Айрие. Менимдже тарла иши къачмаз. Тютюнге не вакъыт чыкъайым десенъ, алдынъа истегенинъ къадар сепет кетирип къоярлар.

Айрие Макъпуленинъ насиатыны эр вакъыт буюк урьметнен динълеп кельди. Шимди онынъ дегенине разы олмайджакъ ола.

— Сен чалышасынъ да Макъпуле, меним де белим къырылмаз. Бутюн халкъ чамур демей, аяз демей, чапачапкъалай, иш япалар. Оларнынъ япкъан иши корюне. Бугунь бакъасынъ эвнинъ негизини къазалар ярын бакъасынъ тёпесини япалар. Я сен? Мына шимди меним янымда отурасынъ, амма къальбинъ аранда. Къыргъан тютюнинъ тизилип биткенми, тизильген олса къач сырыкъ чыкъкъаныны тюшюнесинъ, догърумы? Япкъан ишинънинъ нетиджесини шу куню билесинъ. Мен адамларнынъ бойле чалышкъанларыны корем де, догърусыны айтам санъа Макъпуле, валлаи утанам. Устюме беяз халат кийип шу бинанынъ ичинде отурмагъа юзюм чыдамай. Керчек, кеченде сенинъ бригадиринъни корьдим. Агрономнен экиси медпункткъа кельдилер. Акъыз, бир де лафазан, фельсефеджи адам экен. Башлады манъа джыннен шейтан лафы этмеге. О айта, мен къоркъып къалтырайым. Пенджерелерге бакъам. О кене айта бере. Бираз къабаджа чыкъса да, даянамадым:

— Токътатынъ шу джын лафыны, мен къоркъуп башладым,— демеге меджбур олдым. Баш агрономнен экиси ойле уйгъанлар. Бири-биринден акъыллы олсалар керек.

— Самедин агъаны пек макътайлар. Оны баш агроном дегиль, директор да бегене. Тютюнджилик ишининъ къурты экен. Бутюн ишлерни онынънен фикирлешип япалар. О меним ишимни эр вакъыт макътай. Къачан яныма кельмесин:

— Темиз иш япасынъ, Макъпуле, чий япракъларны узмейсинъ, пишкенлерини де къалдырмайсынъ,— деп кече.— Якъында аранда беш теменджи озь арамыз ярышлашып тютюн тиздик. Ким озгъандыр беллейсинъ? Экиси башлар-башламаз пармакъларыны теменге санчтылар. Меним теменим эписинден эвель толды. Ипке бошатып тешкердилер. Оларнынъки ерге тёкюльди кетти, акъыз. Келиши гузель япракъларындан кечирген къойгъанлар. Менимки исе, эр бир япрачыкънынъ дамарчыгъындан кечирильген. Самедин агъа мыйыкъ астындан бакъып-бакъып куле... Зарар ёкъ Айрие, мында ишимиз ярамай оладжакъкъа бенъземей. Тезден Алиман да келир. Сенинъ яшайышынъ бир тамам денъишип кетер.

— Алиман манъа кельмез, эм кельсе де керекмей!— деди Айрие кестирип.

Макъпуле Айриенинъ бойле къатты, кесен-кес лаф эткенини биринджи кере эшитти. Алиман акъкъында не вакъыт лаф чыкъса, Айрие эр вакъыт индемей турар эди.

— Мен онынъ алдында, озь эвлядым алдында, эм аналыкъ, эм къадынлыкъ борджумны намус-ырызымнен эда эттим. Къальбим пак, юзюм акъ,—деди Айрие лафыны девам эттирип.— Онынъ къуртулып чыкъкъанына баягъы вакъыт олды. Юнуснен экимиз пара къошып, кене де инсанлыкъ алы деп онъа посылка йибердик. Атта джевап язмады. Бельки озю келеджектир деп тюшюндим... Етер тюшюнгеним. Мен энди озюмни онынъ тесири алтындан чыкъарам. Онъа ичегим багълы дегиль, борджлы да дегилим! Мына, Макъпуле, мен бу фикирге къатты оларакъ кельдим.

— Фиданени тюшюнесинъми? Менимдже, сен чокъ шейге къатландынъ, лякин озюнъни бир тамам сербест саймакъ ичюн бир адым даа атламакъ керексинъ,— деди Макъпуле.

— Ярым адым даа атламам. Онынъ япкъанлары ич багъышланаджакъ киби дегиль. Онъа бала керекмесе барып бойнуна илейимми?

— Эр алда бир тюшюнип бакъайыкъ. Бельки Юнусны йиберирмиз. Барсын, корьсин. Эр шейни ачыкъ-айдын билип келир. Эвленмек ичюн де, айрылмакъ ичюн де къанун бар. Суд бар. ЗАГС тен чыкъмагъандже озюнъни сербест саямазсынъ...

Айрие индемеди. ЗАГС меселеси онынъ тилини къысты.

Бу ишке, акъикъатен Юнуснынъ ярдымы керек олды. Бир афта ичинде эр шей аль этильди. Меселе мына бойле олып чыкъты: Юнуста Алиманнынъ сонъки адреси бар эди. Шу адреснен онынъ изине тюшти. Чокъ къыдырмагъа сыра кельмеди. Алиман къуртулгъан сонъ, озюнинъ эвельки ерине къайткъан. Эки ай кечер-кечмез башкъа бир къадыннен тутунгъан .Бу къадын да Юнуснынъ баргъанына пек къувангъан. Чюнки ЗАГС меселесинен шубесиз, тек Айрие дегиль, о да меракъланып юре экен. Юнуснынъ келюви бу къадыннынъ аиле мунасибетини пекитмеге де ярдым этти. Юнус Айриенинъ айрылыкъкъа разылыкъ бергенини тасдикълайыджы кягъытларны чыкъарып косьтере. Алиманнен берабер халкъ судына барала. Эр эки тарафнынъ разылыгъы олгъан сонъ, арадан эки йыл кечкенини козь огюне аларакъ, оларны бири-биринден къанунний суретте айыралар. Алимангъа алимент багълайлар. Иш бунынъле бите. Айриенинъ паспорты темизлене.

Бойлеликле, Алиман ве Айрие арасындаки мунасибет бир тамам узюлип кетти. Асыл ойле олып чыкъаджагъы эки йыл эвельси белли эди. Лякин, Айрие бу меселенинъ сонъки дакъикъасынадже даянды. Бутюн акълякъы, къаны ве джанынен озюни тутты. Шунынъ ичюн адамлар Айриени ялынъыз яхшы тарафтан билелер. «Акъикъатен, Айрие, озюнинъ виджадан темизлиги ичюн гъурурланып юрсе де яраша» дейлер.

Совхоз биринджи тютюн керваныны юкледи. Керван пек буюк олмаса да, биринджи кере озь махсулатыны девлет амбарына озгъармакъ ичюн ишчилер идаренинъ алдына топландылар. Огдеки машинанынъ кузовасына пекитильген къырмызы материал устюнде ири арифлернен шойле язылгъан: «Мемлекет! Янъы совхознынъ янъы махсулатыны къабул эт!»

Тютюнни Алма-Атагъа барып теслим этмек керек. Каштановнынъ машинасына Къурбанбеков минди. Баш агроном Еремеев ве бригадир Арсланов тютюн юклю машиналарнынъ кабиналарына ерлештилер. Машиналар еринден кочкенде ишчилер гурюльдешип эль чыргтылар.

Алма-Атада оларны буюк урьметнен къаршылап алдылар. Къабул пунктында Республика кой хозяйствосы министрлигинден векиллер, область партия ве хозяйство

ишлерининъ хадимлери, агрономлар ве дигер мутехассыслар бар эдилер.

Тютюн тайлары теразеге къойылмаздан эвель яхшы тешкерильди. Къурулыгъы, дымлыгъы бельгиленди, тайларнынъ орталарындан топ-топ деметлер чыкъарып, теджрибе пунктына алып кеттилер.

— Тебриклеймиз сизни аркъадашлар!— деди Министрликтен кельген векиль.— Къыркъ беш центнер дюбек! Къазахстан дюбеги!.. Бу, сизинъ башлагъан буюк ишинъизнинъ биринджи къарылгъачы. Гектар эсабына алгъанда берекет буюк олмаса да, кейфиет яхшы. Биринджи, экинджи сорт йигирми еди процентни тешкиль эте. Бу мисаль совхознынъ келеджегине буюк ишанч догъура. Биз эминмиз ки, совхоз коллективи дюбекчилик саасында кеттикче усталыгъыны арттырыр...

Векиль Каштановнынъ ве онынъ янындаки дигер аркъадашларнынъ къолуны тутты ве самимий тешеккюрини бильдирди.

Арсланов бугунь озюнинъ ве бригадасынынъ адресине айтылгъан яхшы сёзлерни эшиткен сонъ, башы кокке тиеджек дереджеде къуванды. Кимерде-бир озь башына кулип ала, сонъра:— Биревлер корьмегенми экен?— деп этрафына бакъына. Къуванчыны къайда барып тёкеджегини, кимге барып юрегини ачып косьтереджегини бильмей юре эди. Ленин сокъагъыны бойлап баягъы доланды. Сонъра Еремеевнинъ эвине кирди. Софада Юнус учь лампочкалы люстраны къарыштырып тура эди. Бираз вакъыттан сонъ, прораб Боденеджиев кельди. Юнус люстраны ерине ильди. Софанынъ диварына мермер ляпек устюнде пекитилип къойылгъан «Ток эсаплайыджынынъ» патронларыны кечиргенинен люстра эвни ярыкълатты. Еремеев мусафирлерни столгъа чагъырды.

— Биринджи кере эвимизде электрик ярыгъы нур сачты. Оны эльбет де ювмакъ керекмиз,— деди о.

Кирдилер. Дёрт киши бир шише ракъы ичтилер. Баягъы вакъыт лаф эттилер. Боденеджиев атик бир йигит. Ойле олмаса къуруджыларнен чалышамаз эди. Эм яхшы чалыша. Оны урьметлейлер. Политехника институтынынъ учюнджи курсында гъыябий окъуй. Эписи озь иши акъкъында лаф эте. Арсланов тютюнджилик акъкъында, Боденеджиев къуруджылыкъ акъкъында айта. Келишип

оламадылар. Турдылар. Еремеевнен сагълыкълашып кеттилер. Арсланов ве Юнус «Алсаба»гъа догъру ёл алдылар. Олар кельгенлеринден берли «Алсаба» да яшасалар да, бири-бирлеринен якъындан таныш дегиль эдилер. Шимди ёл бою сорашып, билиштилер. Юнус дагъ ишинде чалышкъаныны айтты. Аювлар акъкъында не бильсе, эписини сёйледи. Онынъ янында аюв лафы кочюрмейджексинъ. Кимсени устюне чыкъармаз. Аюв акъкъында лаф этмекни о къадар севе ки, дерсинъ оларнынъ ичинде яшагъан. Озю даа бир кере тири аюв корьмесе де, бу мевзуда лаф ачылса, онынъле дава этмек къыйын. Арсланов исе, тютюнден башлай, ве ниает фельсефеге кече... Экиси бири-биринен пек келиштилер. Юнусларнынъ эви янында бираз токъталдылар.

— Юринъ, эвге кирейик, даа акъшам башы,— деди Юнус. Арсланов ред этмеди. Кирдилер. Арсланов Себиля аптенинъ къолуны алды. Айрие эвде ёкъ эди. Юнус Макъпуленинъ одасына кирди. Эр вакъыттаки киби олар кене экиси берабер сырдашып отура эдилер. Юнус эвде мусафир олгъаныны айтты ве экисини де чагъырды.

Айрие къаве кетирди. Табакънынъ ортасындаки кичкене шекерликни Арслановкъа узатып:

— Айып этменъиз,— деди Айрие.— Къавени шимдилик къаймакъсыз ичемиз. Кельгенимизден берли Юнус бир эчки аладжакъ ола, бегенген союны гапамай.

— Эчкини не япаджакъсыз?— деди Арсланов агъызына шекерини ташлап.— Шимди бизде буюк ферма бар. Тезден орталыкъ сютке, къатыкъкъа толып къалыр.

— Анам эчкиге пек алышты. Къартоп къабугъыны чыкъарып тёккен сайын яныкълай. Эчким олса алдына ташлар эдим,— дей.

Шай дегенде эписи кульдилер. Макъпуле кульмеди. Арсланов онъа тараф бакъты.

— Не сусып отурасынъ, Макъпуле? Бугунь бизим бригадамызнынъ адына насыл сёзлер айтылгъанындан хаберинъ бармы? Министрликтен кельген векиль къолумызны тутып тешеккюрь бильдирди. «Аз олса да, бу сизинъ совхознынъ учургъан биринджи къарылгъачы!» деди.— Къыркъ беш центнер дюбек теслим этип кельдик. Къыркъ беш центнер дюбек не демек олгъаныны билесизми? Бу — дёрт бинъ беш юз килограмм демек. Яни, юзь кило тютюнге он беш кило дюбек къошкъанда, э-э, бундан девлет чокъ кяр эте. Он учь бинъ килограмм юксек кейфиетли,

къокъулы тютюн! Мына, Макъпуле бизим бригаданынъ иши. Булар эписи башлангъыч. Я бойле он беш бригада олса? Укюмет буларны козьде тутмаса, бу ерде совхоз къурармы эди? Къурмаз эди, бизлер де мында олмаз эдик. Догъруны?

Юнус шимди лафкъа къошулмай, динълеп тура. Чюнки Арслановнынъ эсаб-къасабындан о чокъ шей анъламай. Итираз этип, оны лафкъа даа пек къызыштырмакъны арткъач таный. Эвге мусафир алып кельген сонъ, онынъ аскьысына даянаджакъсынъ деген къаидеге риает этип, башыны асып сабырнен динълемекте.

— Бу йыл бизде учь бригада оладжакъ,— деди Арсланов сёзюни девам эттирип.— Эр бригадагъа айры тарла, айры тютюн араны, айры парник хозяйствосы пекитиледжек. Идареде кадрлар меселеси бакъылгъанда мен сени теклиф эттим, Макъпуле. Бизим бригадамыз асылында совхознынъ кадрлар оджагъы оладжакъ. Чюнки тютюнджилер эписи бизде чалышалар, бириндж теджрибени бизде кечелер. Янъы бригадирлер, шубесиз, бизим бригададан чыкъмакъ керек.

— Нафиле япкъансыз,— деди Макъпуле.— Меним ишим пек яхшы. Саба эрте кетем, кунь догъгъандже сепетлеримни толдурам, акъшамгъадже аранда юрем. Истесем эвге келип бираз ятып раатланам. Мени бригадир къойсанъыз, гедже-куньдюз раатсызлайджакъ экенсиз де?

— Эр алда, бригадир олмакъ, тютюн къырмакъ дегиль, Макъпуле. Сен тирнекли бир къадынсынъ. Адамларгъа сёзюнъ кече, озюнъе сайгъы къазансанъ олды. Олар сенинъ юзюнъни бир вакъыт къызартмазлар.

— Мына, бизим Айрие халат кийип юрмектен бездим дей. Тютюнге кетеджек ола. Оны алмайсызмы бригаданъызгъа?— деди Макъпуле кулюмсиреп.

— Айриенимми? Оны Андрей Андреевич тарлагъа йибереми? Айриеден башкъа кимсеге укол яптырмай. Къолу енгиль шу къадыннынъ, дей. Эм айткъаны догъру. Эр бир иш озь устасындан къоркъа, дейлер. Айриенинъ къоллары анджакъ бойле иш ичюн яратылгъанлар.

— Онынъ къоллары даа башкъа шейге де келише, Самедин агъа-а!...— деди Макъпуле созып.

Арадан баягъы вакъыт кечти. Бир кунь Арсланов Молдабайны токътатып, онынъ къулагъына бир шейлер айтты.

Сонъра джебинден чыкъарып бир топ пара узатты ве озю де машинагъа минди. «Алсаба»гъа кельгенлеринен Арсланов тюшти. Энди кунь къонгъан эди. Колхозджыларнынъ маллары монърешип отлакътан къайтмакъталар. Мал сюрюсининъ артындан котерильген тоздан чобанны корьмекнинъ чареси ёкъ. Маллар койге киргенлеринен тараф-тараф олып кеттилер. Бираздан сонъ, тоз сакинледи ве ёлнынъ ортасында чобан бала къатайып къалды. Бир къач апакъай онынъ янына барып бир шейлер айттылар. Арсланов сокъакъ кенарындаки къарт тал тереклери артында тоздан сакъланып тура эди. Чобан баланынъ бу ерден кетмейип, токътап тургъаны Арслановны пек меракъландырды. Албу исе, мал саиплери чобан баланен эсап кесмек, акъ тёлемек ве дигер меселелер боюнджа анълашмакъ ичюн ялынъыз бельгиленген ерде корюше экенлер.

Арсланов устюнинъ тозыны къакъып, догъру Айриелерге кетти. Азбарда Себиля апте бар эди. Селямлашты, сонъра къолларыны ювуп ичери кирди. Эвде кимсе ёкъ эди. Арсланов, Айриенинъ бугунь невбетчи олгъаныны биле-биле кельди.

— Токътап тур балам, шимди бир къаве пиширейим,— деди Себиля апте дудакъларыны къалтыратып.

— Асыл кереклиги ёкъ, раатсызланманъ, мен беш дакъкъагъа кирдим.

Къартий Арслановнынъ лафына къулакъ асмады, озь ишинден къалмады. Чокъкъа бармай джезвесини тютетип кельди.

— Сагъ ол балам, алла разы олсун, сен кимерде-бир бизлерни ёкълап киресинъ. Биз бу ерлерни яхшы бильмеймиз. Юнус Отуз докъузынджыда олгъанда манъа яхшы бир эчки алгъан эди. Торунчыкънен екимизге ете эди. Кочеджекте, сатма балам, дедим. Мен белледим, якъын бир ерге кетемиз. Алла, алла яраббим, бу дюньянынъ чети ёкъ экен даа? Тресинанен кетемиз, поюзнен кетемиз, автанабильнен кетемиз, келип етамаймыз. Анавы Юнус деген хынзыр куле бере. Мени эриштирип ойнай.—Токъта, дей даа тёпеде учкъан шей бар да, не шу балам, а-а, таптым, айрупланггъа минсетеджек ола мени. Эй, эй... Меним энди минеджек шейим белли амма, рабби сабырлы балам. Вакъытынъ тамам олмагъандже, бу фани дюньядан къысметинъ котерильмегендже къайда бараджакъсынъ?

Себиля апте кичкене фильджанчыкъларны толдурды.

— Ич, балам, болдурып кельгендирсинъ, къаве ёргъун-

лыкъны тез савуштыра. Мен балаларны асыл алыштырамайым къавеге, оларгъа чай олса еткен. Айрием бинъдебир мусафир хатиричюн иче. Юнус агъызына алмай. Айды, даа яш олар. Къаве ичмекнинъ де вакъыты келир. Сонъ билирлер онынъ леззетини...

— Себиля апте, мен сизге чокътан берли бир шей айтаджакъ олып юрем, бир келишик вакъытыны тапамай эдим.

— Айт балам, айт. Хайырлы шей олсун.

— Айриени истеп кельдим. Мен де бир янъгъыз адамым. Эбет, яш олгъан сонъ...

— Вай, балам, ниетинъ яхшы, амма, шимдикининъ яшлары пек законджылар. Озьлери тапалар, озьлери чыкъалар. Базы бирлери исе, чыкътым дегендже айрыла да келелер. Мен къарышмайым балам. Озю разы олса, ишинъиз онъына кельсин! Алла эр кесни чифт яраткъан. Эбет, онынъ да бардыр бир ерде хысмети. Я сиз, сормакъ айып олмасын, не вакъыт айырылыштынъыз?

— Менимки ольдю. Мен дженкке кеттим, сагъ-селямет къайтып кельдим. О исе койде бомба тюбюнде къалып ольген.

— Алланынъ раметинде олсун. Эбет, балам олды ойле шейлер. Бизим коюмизнинъ устюне де патлагъан эди. Адамларгъа зарар кельмеди, маллар къыйыр-чыйыр олгъан эдилер.

Къапыда Юнус пейда олды.

— Кель балам, ич сен де бир къаве,— деди Себиля апте о селямлашкъан арада. Юнус къаве истемегенини ве къарыны токъ олгъаныны айтты.

— Мына яшлар бойле баштан чыкъалар,— деди Себиля апте дарылып.— Эки куннинъ биринде бу бала мени токъым, деп келе. Еллар ичинде ким сыйлай оны бильмейим. Къызынъ олса, эль эвинде яттырма, огълунъ олса, эль ашына таттырма,— деп тевекель айтмагъанлар. Елларда сыйланып юрмекнинъ сонъу быралкъылыкътыр.

— Мени бедава кимсе сыйламай ана. Бир адамнынъ эвине тель тартып, лампочкасыны къоймагъа барсам, о ашатмагъандже эвинден чыкъармай. Бу да деделеримизнинъ кунюнден къалгъан адет дегильми? Мен ниметтен буюк дегилим. Озюнъиз огреттинъиз. Сонъ, не япайым, бираз къапынам, чыкъа да кетем.

— Айды, яхшы, ач олма да балам, токълыкънынъ зарары ёкъ.

— Тек ичмесин,— деп къошты Арсланов.

Юнус, Арслановны озгъарып чыкъты. Тышта къаранлыкъ. Совхознынъ электрик лампочкалары узакътан бакъкъанда коктеки йылдызлар киби липильдеп туралар. Арслановны бугунь, ничюндир, о якъкъа, о ярыкъларгъа тараф тарта. Анда, Ленин сокъагъында медпунктта, Айрие бир озю отура. Сабагъа къадар медпунктнынъ телефоны башында отурып, татлы юкъусындан марум къаладжакъ. Керек. «Эр кеснинъ бир хызмети бар. Эр хызметнинъ джемиет ичюн, халкъ ичюн эмиети бар. Олар бизим сагълыгъымыз ичюн къайгъыралар. Олар бизге омюр берелер, кучь берелер. Биз де онынъ къарувыны тарлаларда озь эмегимизнен къайтарамыз. Дюнья дегени, аят дегени де шу экен. Эр шей бинъ-бир алкъалы къавий зынджыр киби бири-бирине къуралып, багъланып кете. Зынджырнынъ бир ери узюльдими, оны аман къурамакъ керек ола. Айрие де шай, телефон башында отура, амма, бутюн кучи ве гъайретинен шу зынджырнынъ узюльмемеси ичюн къайгъыра».

Арсланов бираз даа тюшюнди. Юнус эвге къайткъан сонъ, о джебинден сигарет чыкъарып агъызына къапты. Серник чертип якъаджакъ олып чекишти, якъамады. Дагълардан эскен ель онъа кедер этти. Аркъасыны айланып, авучларынен агъызыны къапагъып нейсе тутандырды. Бир чекип алды. Сигарынынъ уджу къызарып кетти. Озюнинъ адымлап башлагъаныны дуймай къалды. Эвине дегиль. Совхозгъа тараф. Ленин сокъагъына...

О Айриеге барып озь юрегини ачмакъ истеди. «Мен оны бегенем. Бутюн адети ве арекетлери манъа бириндже севгимни хатырлата. Тербиели къадын. Озюни тутмагъа биле. Себиля аптенинъ айткъаны пек догъру. Озюнен корюшип, анълашмакъ керек. Я барып да, меним теклифимни ред этсе? Ёкъса, бармайыммы экен? Ёкъ барам. Йигит деген йигит, догърулгъан ёлундан къайтмаз! О, дюльбер, тербиели олса, мен де ярамай адам дегилим...»

Арсланов бу тюшюнджелеринен медпунктнынъ алдына келип токътады. Пенджереде ярыкъ корюне. Тышта кимсе къалмагъан. Гедженинъ тынчлыгъыны ялынъыз «Тузлы голь» тарафтан арды узюльмеден къычырыкълап тургъан бакъаларнынъ сеси боза. Айванлар, не керек сизге бу замет? Къычырып алып туралар. Ёкъса олар бундан бир зевкъ алаларммы? Итимал. Я оларнынъ шимди

кимге зарары тие, Арслановкъамы? Аксине, онынъ рухыны котерелер. Санки дерсинъ:— Кир, Самедин агъа, тюшюнип отурма!— дейлер онъа.

Айрие медпунктнынъ софасында аякъ давушы дуйды. Еринден турып къапыны аралыкъ этип бакъты. Арслановны корьгенинен кери къайтып, стол башына отурды. Къолуна расткельген «Ич хасталыкълары» китабыны алды. Эки козюни китапкъа тикип турса да, бутюн дикъкъаты Арслановта эди. «Бу адам манъа кене джын лафы этмеге келе гъалиба»,— деп тюшюнди о.

Арсланов яваштан къапыны ачты:— мумкюнми?— деди ве Айриенинъ джевабыны беклемей ичери кирди.

— Окъуйсызмы?

— Екъ, бакъаларнынъ зевкълы йырларыны динълеп тура эдим. Айванчыкълар кученип-кученип къычырышалар. Бир де ошыма кете, олар манъа дерсинъ аркъадашлыкъ этелер.

Арсланов стол устюнден Айриенинъ ташлагъан китабыны алды. Бир къач саифесини ачып бакъты «медицина» экен деп кене столгъа къойды.

— Сизге техникумгъа кирмек керек, Айрие,— деди о лафыны неден башлайджагъыны бильмейип.

— Манъа энди бир шей керекмей,— деди Айрие кестирип.

— Худжур лаф этменъиз. Бу яш чагъынъызда, энди дюньянынъ зевкъыны сюрип яшайджакъта, о насыл лаф?

— Айса, мынавы стол башында чокъ зевкъ корьмеге мумкюн. Эр кес татлы юкъуда, мен отурам бакъаларны динълеп.

— Айткъанынъ бир тарафтан догъру Айрие. Янъгъызлыкъ пек зор экен. Асыл дюньягъа козюнъ ёкъ. Мына, мен де юкълап оламайым, эвге кирeджегим кельмей. Доландым, доландым, сизге бардым. Сонъ кене эвге къайталмадым бу якъкъа айландым. Айрие, афу этинъ манъа мен сизнен бирге аиле тизмеге, къадын-ходжа олып яшамакъны теклиф этмеге кельдим. Эгер сиз меним юрегимни анълап, теклифиме разы олсанъыз дюньяда энъ бахтлы кишилерден саяджагъым озюмни. Сиз совхозгъа кочип кельгенинъизден берли мени бу фикир, бу тюшюндже къыйнай. Энди ачыкъ лаф этмеге сыра кельди, деп бугунь бу якъкъа айландым. Къабаатым олса багъышланъ! Истесенъ сёг, Айрие, истесенъ ур! Бизге бу ерде пенджереден бакъып тургъан ай ве йылдызлардан башкъа кимсе шаад-

лыкъ эталмаз. Меним бир къабаатым бар, о да шу ки, бегенем сизни.

Айрие енгильден кульди де:

— Мен эндиден сонъ эрге чыкъмайджагъым. Чыкъсам да мени бегенген адамгъа дегиль,— деп ташлады.

Айриенинъ бираз эркеленип, йымшакъ джевап къайтаргъаныны корьген Арсланов даа зияде джесаретленди.

— Айса, севгенгеми? Бир кереден адамгъа севем демек, къыйын шей.

— Не севгенге, не де бегенгенге!— деди Айрие кулюмсиреп.

— Чыкъаджакъ олсанъ, эм севгенге, эм бегенгенге чыкъмалысынъ!— деди Арсланов ве ерге бакъты. О, Айриенинъ лафларындан озюни бираз къолайсыз алда дуйды. Энди айтмагъа сёз тапмагъан киби сусып къалды. Сонъра Айрие джиддий тавурнен Арслановкъа бакъты да:

— Бир шей айтып оламайым сизге. Мен янъгъыз дегилим. Балам бар,— деди.

— Бала менде де бар, Айрие. Сен оларгъа аналыкъ этип олсанъ, бабалыкъ борджыны мен устюме алам.

Айриенинъ башы ашагъы эгильди. Кирпиклери агъырлашкъан киби олдулар ве яваштан козьлерининъ устюне саркътылар. Онынъ козьлери юмулгъанда, акъбардакъ киби бетини яраштыргъан сия къашлары къарылгъач къанатлары киби ачылып кеттилер, даа тесирли, даа дюльбер олып корюндилер. Бираз сукюнеттен сонъ, кирпиклерининъ уджларында саба тютюн япракълары устюнде йылтырап тургъан чыкъ данечиклери киби козьяш тамчылары пейда олдулар. Булар — къуванч, ёкъса янықъ козьяшымы? Бильмек къыйын эди.

VII

Арсланов тютюн аранында ишчи кунюнинъ екюнини эсапламакъта эди. Къайдандыр, Молдабай пейда олды. О руль башындан турмайып Арслановкъа къол саллады.

— Самедин агъа, бу якъкъа кель, директор чагъыра!— деп къычырды.

Каштановнынъ кабинетиинде Къурбанбеков, Еремеев, Макъпуле ве тютюнджилерден эки киши даа отура эдилер. Арсланов киргенинен директор шойле деди:— Мына, достлар, сиз ярын саба Еремеевнинъ ёлбашчылыгъы алтында ёлгъа чыкъасыз. Он кунь девамында Озьбекистан-

нынъ Ургут тютюнджилери арасында оладжакъсынъыз. Оларнынъ илери иш усулларынен танышып, озь теджрибенъизни зенгинлештирип келеджексинъиз. Бизим совхознынъ шараитына уйгъун кельген бутюн янъылыкъларны менимсемеге тырышынъыз. О ернинъ тютюнджи эмекдарларынен фикир алышып-беришинъиз. Эбет, анда баргъан сонъ, къадимий Самаркъанд ве Бухара шеэрлерининъ тарихий абиделерини корерсинъиз. Саба бухгалтериядан документлеринъизни ве паранъызны алып, ёлгъа чыкъарсынъыз. Анълашылдымы?

Арсланов ичюн бу меселе бекленильмеген бир шей олып чыкъты. Онынъ бригадасы даа якъында тютюн къырмагъа башлагъан эди.

— Мумкюн олса, мени къалдырынъыз, Андрей Андреевич, тютюн къырмагъа...

— Мумкюн дегиль. Директор айттымы, битти!

Макъпуле бу йыл биринджи кере бригадир олса да, онынъ тютюнлери пек яхшы бойгъа кеттилер. Арслановнынъ тютюнлери онынъкине коре бираз зайыфча. Не къадар зайыф олса да, о былтыркинден эксик берекет беклемей. Арслановнынъ бригадасында еди гектарлыкъ бир тарла бар. Ничюндир, шу тарланынъ тютюнлери Арслановнынъ юрегине ятмай. Япракъларынынъ тюсюни ве осювини бегенмей. Бунынъ себебини бильмек ичюн, о акъшам-саба шу тарладан чыкъмай. Шимди он куньге кетеджек. Он кунь тарлада олмайджакъ. Он кунь бригада азаларынен корюшмейджек, япкъан ишлерини бильмейджек!

Каштановнынъ кабинетинден чыкъкъанлары киби, Арсланов догъру озюнинъ ярдымджысына ашыкъты. Эмирвели эвинде ёкъ эди. Къайда олгъаныны да бильмейлер. Айланып Ленин сокъагъына чыкъты. Медпунктнынъ янына кельди. Токъталды. Ёкъ, бугунь Айрие невбетчи дегиль. Куньдюз чалышты, эвинде олса керек. Адымларыны тезлештирди. Шакъамы санъа, ярын Озьбекистангъа кетеджек. Гедже озь бригадасынынъ адамларынен, ич олмагъанда ярдымджысынен корюшмейип, оларны бираз тенбилемегендже ёлгъа чыкъмакъ мумкюнми? Арсланов буны ольсе япмаз. О бутюн гедже юкъламаса-юкъламаз, лякин, ишини бир сырагъа къоймагъандже ёлгъа чыкъмаз.

Макъпуле де ойле. Директорнынъ кабинетинден чыкъкъанынен козьден гъайып олып кетти. Онынъ бахтындан ярдымджысы Теслиме эвинде эди.

— Тютюн къырувны чабиклештирмек керек,— деди Макъпуле онъа.— Тарлада тютюн чокъ. Аранда тютюн ятып къалмасын. Чыкъарув, къурутув ишлерине, джаным, Теслиме мукъайт ол. Къырылгъан тютюн шу куню теменлерге тизилип битирильсин. Экинджи куньге къалгъан тютюн кейфиетини джойгъандан башкъа, тарладаки адамларны да иштен сувундыра. Буны сен яхшы билесинъ. Баягъы тютюн зифири къокълагъан адамсынъ. Анълаштыкъмы, Теслиме? Айды, сагълыкънен къал. Не кетирейим санъа?

— Эгер, къыйын олмаса, бир махарнелик джевиз кетир. Огъурлы ёллар олсун!

Макъпуле догъру эвге къайтты. Онъа азырланмакъ, джыйшынмакъ керек эди.

Арслановнынъ Айриеге япкъан теклифинден Макъпуленинъ хабери бар эди. Себиля апте ве Юнус бу меселеге къарышмайлар. Эписини Айриенинъ озюне ташлайлар. Не ичюндир, Макъпуле де индемей юре. О достынынъ бахтыны истемейми? Екъса, оларнынъ келеджегине ишанмаймы? Буны анъламакъ къыйын. Къадын деген къадын, индемей юрдими, биль ки, онда бир гизли шей бар. Умютсиз ерден бир патлакъ чыкъарыр. Бойле къадыннынъ къальби къыйыш олса, яманлыгъыны бекле, темиз олса, яхшылыгъыны. Я онынъ къальбини къайдан биледжексинъ? Иш, иштен кечкен сонъмы? Айрие Макъпуледен бир вакъыт яманлыкъ беклемей. Онъа бутюн вакъыт ишанып кельди, эм ольгендже ишанаджагъыны айтып тура. Мурадасылнынъ эляк олувы онъа къарардан зияде тесир этти. Макъпуле бусь-бутюн денъишти. Рухтан тюшти. Ондан себеб бу якъкъа кочип кельди. Унутмакъ истей. Унутамай. Къанынъ ве джанынънен севген адамынъны къолайлыкънен унутып оламай экенсинъ.

Бир умютим, бир ишанчым бар эди, о да кетти элимден,— дей о Айриенен сырдашкъанда. Акъикъатен, шай олып чыкъты. Мурадасыл сагъ олгъан олса, шубесиз Макъпулени аладжакъ эди. Эм бири-бирине ляйыкъ эдилер. Айрие буны яхшы биле ве анълай эди. Онынъ ичюн де Мурадасылнынъ фикирини бир кереден кесип ташлады. Бу сыр Айриенинъ ичинде омюрлик къалды. Оны ялынъыз Айрие ве Таубасы ёлунынъ кенарындаки акъкъайын тереги биле. Айрие, бу сырны достунынъ хатири ичюн, онынъ Мурадасылгъа олгъан темиз къальбини яраламамакъ ичюн сакълай. Шимди Макъпуленинъ индемей юр-

генине Айрие бираз чийленип башлады. Айрие Арслановны бегене. Онынъ акъылына, бильгисине, ишкирлигине сукълана. Онынъ эльде эткен мувафакъиетлерине къувана. Себиля апте исе, онынъ сыра бильгенини, инсаниетлигини айтып битирамай. Лякин, Айрие, онъа даа сёз бермеди. О тюшюне. Меселеге сабырнен янаша. Агъызы сюттен бир кере пишти, бир даа янъылмакъ истемей. Къадын олмакътан башкъа, мында ана олмакъ, эм огей баланынъ анасы олмакъ керек. Я Фидане? Онъа да бабалыкъ япа биледжек акъикъий инсанны тапмакъ керек. Айриенинъ къулагъында Арслановнынъ сёзлери гедже-куньдюз чынъламакъта. «Сен аналыкъ япып олсанъ, мен бабалыкъны устюме алам». Не къадар буюк, не къадар тесирли ве инсаниетли сёзлер! Эгер бу сёзлер акъикъатен юректен чыкъкъан олсалар, о вакъыт, Айрие озюнинъ бахт къапысы ачылгъанына шубеленмейджек. Айриенинъ Арслановкъа бир кереден разылыкъ бермегенининъ эсас себеблеринден бири де, мына шу эди.

Макъпуле эвге кельгенинен ярын саба он куньге кетеджеклерини айтты ве азырланмагъа башлады. Юнус аш ашап отура эди.

— О-о, энъиштем мени де алмазмы экен янына?— деп эришти о.

Азбарда машина пейда олды. «Алсаба» колхозынынъ машинасы. Рульде Молдабай отура. Янында Арсланов. Олар аулгъа барып кельгенлер. Молдабайны анда таныагъан адамы ёкъ. Бир эвнинъ янында эчкилер ве къойлар тура экен. Молдабай шу ерде машинаны токътата.

— Ангисини бегенесинъ?— дей Арслановкъа. Сонъра малларнынъ ортасына кире, башында кичкене къашкъасы олгъан эчкининъ елинини тутып бакъа.

— Мынавы эчкини бегенесинъми?— дей.

— Сен бегенсенъ олгъан,— дей Арсланов.

Молдабай эвге кире, саибини чагъырып тышкъа чыкъара. Онъа къазахча бир шейлер айта ве Арслановнынъ къач кунь эвельси берген парасыны чыкъарып къазахнынъ къолуна туттыра. Къазах параны саймайып къоюн джебине тыкъа. Сонъра Молдабайнен экиси ярдымлашып эчкининъ аякъларыны багълап машинанынъ кузовасына ташлайлар Молдабай ярын Арслановнынъ кетеджегини билипбу меселени бир къач саат ичинде япа...

Олар эчкини машинадан тюшюрип, Себиля аптенинъ оджагъы янындаки къазыкъкъа байладылар.

— Хайырлы олсун! Мынавы мал сизинъки,— деди Арсланов Себиля аптеге — Юнус, кель бакъ, бегенесинъми?

— Корюниши зиянсыз, елини яхшы экен. Къачкъа отурды?— деди Юнус эчкининъ къашкъа башыны сыйпап.

— Парасы къолай. Шимдилик ананъ къаймакълы къавени ичип турсын. О якъыны мен къайтып кельген сонъ бакъармыз. Айды, сагълыкънен къалынъ. Саба бельки корюшип оламам.

Себиля апте оларны йибермейджек олды.

— Киринъ ичери, бираз къапынынъыз. Борджюмек шорбасы пиширген эдим,— деп зорлады.

— Сагъ олунъыз, вакъытым ёкъ.

Арсланов машинагъа минмекте эди. Айрие онынъ янына келип:— Мынавыны ёлгъа алырсыз,— деп къолуна кягъыткъа сарувлы бир шей туттырды.— Хайырлы ёллар олсун!...

Машина совхозгъа тараф бурулды. Арсланов ярдымджысыны корьмеге ашыкъа эди. Анълашылгъанына коре Эмирвелининъ эвине кеттилер...

Саба идаренинъ алдына Еремеев, Арсланов, Макъпуле, Семенюк ве парник хозяйствосында чалышкъан рум къадыны Чеврениди топландылар. Олар, алель-аджеле ишлерини битирип, биринджи автобуснен Алма-Ата аэропортына ёлландылар.

Партбюрода иши бакъылгъан сонъ, Матвей Петрович озюни пек худжур алып барды. Каштановтан эп четлеп юрди, Молдабайны исе корьмеге истемей. Озь къабаатыны танып, ишине даа яхшы сарылдажагъы ве озюни акъламагъа тырышаджагъы ерине, аксине арекет этип башлады. Даа догърусы озюнинъ не япкъанындан хабери ёкъ. Бетерден-бетер олды. Иштен бир тамам къол чекти. Лякин, къуруджылыкъта онынъ зерре къадар тесири дуюлмай. Иш — озь ёлу, озь къызгъынлыгъынен кетмекте. Къайнакъ омюр девам этмекте. Къуруджылыкъ объектлеринде гедже-куньдюз арекет, буюк джанлылыкъ ве энтузиазм укюм сюрмекте. Бригадирлер, ишчилер, механизаторлар, эписи, насылдыр-бир къыйынлыкъ чыкъып къалса, эр вакъыт Боденеджиевке мураджаатта булуналар, эр бир ишни онынъ ярдымынен аль этелер. Боденеджиевни кунь бою ялынъыз къуруджылыкъ объектлеринде тапмакъ мум-

кюн. Онынъ бутюн иши, эгленджеси, зевкъы, даа догърусыны айткъанда бутюн аяты къуруджылыкъкъа берильген. Бу яш тезден инженер дипломы аладжакъ. Лякин, о тек инженерлик зенаатынен къанаатленеджек йигитке бенъземей. Оны шимдиден аспирантура меракъландыра. Истидатлы адам ичюн эр ерде ёл ачыкъ. Онынъ алдына кимсе чыкъып сед чекалмаз. Истидат — ташны тешип чыкъкъан, осюмлик киби, насыл бир шараитта олмасын, илле озь ерини тапар, кетиреджек файдасыны кетирир.

Матвей Петрович, озь прорабы Боденеджиевнинъ табиатыны яхшы огренди. Онынъ эр вакъыт кенди вазифесине намуснен янашаджагъыны биле. Боденеджиев иш адамы. Бош-богъазлыкъ севмей. О эр вакъыт бирде-бир шейнен мешгъуль. Матвей Петровични де яхшы, теджрибели инженер оларакъ сая ве урьметлей. Матвей Петрович буны анълай. Анълагъаны ичюн олса керек, ишке кельгенде ичтен янмай-куймей чалыша. О, эльбет де Боденеджиевке ишана. Ишангъаны яхшы амма, тамакъ сылатып юргени ярамай. Ишчилер Матвей Петровични бу меселеде зайыф олгъаныны билип къалдылар. Лякин о, озюни къолгъа аладжагъы ерине ичкиджиликке кеттикче зиядесинен берилип башлады. Патта-сатта эвине кельмеген геджелери де ола. Дирекциягъа энди бир-къач кере чагъырып тенбиледилер. Тенбилев файда бермеди. Тазирлеп башладылар. Хайыр, бир шей файда бермеди. Вазиети куньkуньден бетерлешти. Эгер иште бир зарур меселе чыкъып къалса, Боденеджиев оны къыдырып юрмеге меджбур олды. Къыдыргъанына коре, эвде тапса яхшы амма, кимерде эвде олмагъан сонъ, посёлкада да тапылмай...

Совхоз озь келири эсабына Медениет сарайы къурмагъа къарар чыкъарды. Проект музакере олунгъанда Матвей Петрович бу ишке къаршы чыкъты.

— Совхозда даа пек чокъ япыладжакъ ишлер бар. Аранлар япылып битмеди, ишчилерге яшамакъ ичюн даа чокъ эв къурмакъ керек, гараж керек, устахане керек... Шимди Медениет сарайынынъ не кереклиги бар? Эви олмагъангъа медениет керекми? Мен бу меселеге къаршым,— деди о.

Идаре азалары чувулдаштылар. Матвей Петровичнинъ айткъанынен разы олгъанлар да чыкъты. Лякин, эксериет къаршы эди. Боденеджиев сёз алды. Эр кеснинъ къулагъы онда эди.

— Матвей Петровичнинъ айткъанына бакъаджакъ олсакъ,— деди о,— бизге яшларгъа ятып ашагъы ольмск керек. Медениет сарайы ялынъыз яшларгъа дегиль, бутюн халкъ ичюн къурула. Бизлер, бир куннен, бир йылнен яшамаймыз. Илери догъру адымлаймыз. Аранлар совхознынъ проекти ве планы боюнджа муддетинден эвель къурулмакъта. Эвлерге кочюрильмеген, ерлештирильмеген бир къач къоранта къалды. Тезден оларны да «Алсабадан» кочюрип ерлештиреджекмиз! Бунынъле, биз къол къавушып отурмайджакъмыз. Йыл-йылдан совхоз кенишлейджек. Медениет сарайы бир йылда къурулып битеджеги ёкъ. Онынъ кимсеге, шу джумледен шимди къурулмакъта олгъан объектлерге де зарары тиеджеги ёкъ. Медениет сарайы ичюн айырылгъан махсус пара бар, онынъ ичюн Леспромхоздан айрыджа материал кетириледжек, онынъ озь ишчилери, озь усталары оладжакъ. Бир къач йыл ичинде бутюн объектлернен берабер, совхозымызда Медениет сарайы да яратыладжакъ! Буны кимге зарары бар? Мен совхоз идаресининъ бу къарарыны джан-юректен селямлайым!

Каштанов эр кеснинъ фикирини дикъкъатнен динъледи ве озь сёзюни къыскъадан битирди.

— Биз совхоз эмекдарларынынъ медений аяты ичюн къайгъырмакъ борджлымыз. Оларнынъ эмегинен бу совхознынъ негизи къойылды, оларнынъ манълай теринен тарлалар ешерди, оларнынъ кучю ве гъайретинен эвлер котерильди, аранлар, гаражлар тикленди. Оларнынъ мында яшамагъа, бу топракъта гъурурнен юрмеге ве медений омюр кечирмеге акъкъы бар. Медениет сарайы да бу адамларнынъ къойгъан эмеги нетиджесинде къуруладжакъ ве оларгъа хызмет этеджек. Совет адамы яхшы чалыша ве яхшы да раатланмакъ борджлы. Мен сизинъ теклифлеринъизге къошулам. Проект кене бир даа къайта баштан бакъылсын. Совхозымызнынъ ерли шараиты, онынъ базы-бир табиий хусусиетлери ве ресурс меселелери козьде тутулсын.

Тарлада тютюн къырувнынъ къызгъын маали эди. Ава бирден булутланып кетти. Булутлар пек тез арекет этелер, эм могурьдекленип, сиярып дагъларгъа тараф якъынлашалар. Тютюнджилер абдырашып сонъки дестелерини сепетлерге толдурдылар.

— Бурчакъ олмагъайды баре,— деди Теслиме тёпеге бакъып.

Чокъкъа бармадан кучьлю ель эсти, онынъ артындан ири ягъмур данелери тюшип башлады. Кок сим-сия. Ягъмур кеттикче кучьлешти, элекнен къуйып башлады. Эм, ойле тез токътайджакъкъа бенъземей. Тютюнджилер анда-мында даркъалып, сакъландылар. Сагъанакъдап ягъгъан ягъмурдан ёлакъ аралары голленип башладылар. Япракълар ювулып ашагъы саркътылар. Къырлардан, дерелерден сель ташты. Бираз сакинлеген сонъ, сачындан тырнагъына къадар джибинген тютюнджилер таш ёлгъа чыкъып машинагъа толуштылар. Ягъмурнынъ бурчакъсыз кечкенине къуванып эвге къайттылар. Ишчи кунюнинъ сонъу ягъмурнен нетиджеленди. Ялынъыз тютюнджилер дегиль, бутюн объектлерде бир къач саат эвель иш токътатылды.

Акъшам, Каштанов ве Къурбанбековны Молдабай аулгъа давет этти. Анда оларны бешбармакъ беклей эди. Тамам вакъытында етип кельдилер. Къонакъбай балабан чёюн къазандан кевгирнен эт чыкъармакъта эди. Тёгерек сини устюнде тютеп тургъан обанен этни мусафирлернинъ алдына кетирип къойдылар. Адет боюнджа къойнынъ башыны энъ урьметли мусафирге буюра экенлер. Каштанов оны бир-эки чимчикледи, сонъра Къурбанбековкъа узатты.

— Сиз эт ашамагъа бильмей экенсиз, Андрей Андреевич,— деди Къурбанбеков ве къолундаки къой башыны парча-кесек этип кене Каштановнынъ алдына къойды. Софра башында эписи беш адам. Каштанов сини устюнде бувланып тургъан къой баджакъларыны, къабургъаларыны эследи де, даа келеджек мусафирлер олса керек, деп тюшюнди. Хайыр, башкъа кимсе кельгени ёкъ. Каштанов тоюп кенаргъа чекильди. Онъа аякъ къатлап отурмакъ къыйын. Бир аягъыны узатып, ястыкъкъа таянды ве элине пияласыны алып чай ичмеге тутунды. Къонакъбайлар эп зорлайлар.

— Неге емейсиз? Бу къой эти. Буны емей боладымы? Каштанов «тойдым» деген манада къурсагъыны сыйпап кулюмсиреди. Молдабайгъа янындаки къазакъ козюни къымып бакъты да:

— Биз къазакъдар эт джесенъ тисиньге киремен, тисиньге кирмесем тусинъге киремен, деп оны джалмай береди,— деп шахылдап кульди.

Арадан бираз вакъыт кечти, сини устюндеки эт обасы эп эксильди. Сонъра сорпасы ичильди. Къонакъбайлар да агъызларыны-бурунларыны сюртип янбашлап яттылар. Къазахча бир шейлер айтып, шакъалашып, чай сюзмеге башладылар. Сини устюнде къалгъан бир къач кесек этнинъ ягъы сувуп къатып къалмасын деп алып чыкътылар. Каштанов лакъырдыгъа къошулмаса да, оларнынъ кульгенине бакъып, куле. Чырайлары сытылгъаныны корьсе, онынъ да чырайы джиддийлеше. Ашагъан бир кесек этини азм эттирмек ичюн эп чайгъа зорлай. Лякин, къурсагъы уфюрильген къой киби тартылып къалгъанындан, о да аякъларыны узатып янбашламагъа меджбур олды. Къызгъын лакъырды, шакъа-кулькю, чай сюзюв ярым саат къадар девам этти. Каштанов Молдабайгъа бакъып, къайтмакъ керекмиз манасында ышмар этти. Къонакъбайнынъ бириси Каштановкъа къыйыш-къыйыш назар ташлады. Онынъ бети Молдабайнынъкинден бираз даа ялпакъча эди.

— Не дейсиз, мийман? Даа сапсем эт джегенмиз джокъ къу, къайтув да джокъ! Эт джеймиз, сонъ къайтабыз, тюшюндинъ би?—деди о.

Каштанов лафнынъ фаркъына бармагъан киби олып, индемеди ве кене ястыгъына ясланды. Молдабайнен дигер къонакъбай ортагъа кене шу синиге эт толдурып кетирдилер. Къурбанбеков ястыгъындан котерилип турды, къонакъбайлар ве Молдабай эвельки ерлерине ерлештилер. Эписи Каштановны беклеп туралар. Шимди онынъ алдына къойнынъ тёшюни айландырып къойдылар.

— Къана, алынъ, алынъ...

Чаре ёкъ. Къурсагъында ер олмаса да, Каштанов бираз даа къапынмагъа меджбур олды. Сонъра, кене чай пияласына япышты. Онъа зорлап башладылармы, о аман пияласыны косьтерип, чай ичкенини айтып къуртула.

Сини устюндеки эт обасы экинджи кере ашалып темизленди. Артындан бирер чанакъ эт суву даа ичерек, агъызларыны сюртип, софраны алдылар.

Каштанов ве Къурбанбеков авагъа чыкътылар. Ягъмур орталыкъны кереги киби джибиткен эди. Ава зияде салкъынлашты. Тазе авада бираз нефес алгъан сонъ, къонакъбайларнен сагълыкълашып ёлгъа чыкътылар. Аулнынъ четинде топракътан къалангъан кичкене тюкян бар. Онынъ алдында балалар топлангъанлар, недир сейир этелер. Янашадаки чукъур ерде баягъы ягъмур суву тыйналгъан.

Балалар бу кичкене гольчикнинъ этрафында ойнашалар. Машинаны корьгенлеринен ёлгъа таба джувурыштылар. Эписи къолларыны саллап бир шей косьтерелер. Молдабай ерли халкънынъ, бала-чагъанынъ адетлерини яхшы бильгенинден машинаны токътатты ве топнен тургъан балаларгъа тараф кетти. Бакъса, сув ичинде эли-аягъы йиберильген бир адам ята. Молдабай онынъ омузларындан тартып сувдан чыкъарды.— Тур, аякъкъа!— деп бир къач кере силькитти. О козьлерини ачты ве кене айланып сувгъа тюшти.

— Мен денъизджим, денъизджи сувдан къоркъмай,— деди о агъызы-тилини курмеклендирип. Молдабайнынъ чеккелешип тургъаныны корьген Каштанов ве Къурбанбеков онъа якъын кельдилер. Къурбанбеков къолундаки электрик фенерчигини якъып, сувдаки адамнынъ бетини айдынлатты. Оларнынъ козю алдында Матвей Петрович ята эди.

— Мен денъизджим, огълумны тапынъыз айдутлар!— деди о текрар. Каштанов, Къурбанбеков, Молдабай бир ан аякъ устюнде шашып къалдылар.

— Тез-тез машинагъа алып къойынъ!— деди Каштанов.

Молдабай онынъ къолтукълары астындан тутып, бар къуветинен котерип алды.

— Манъа тийменъиз, огълумны тапынъ джеллятлар!— деп къычырыкълады о Молдабайнынъ кучьлю къоллары астында чапаланып.

Совхозгъа кельгендже учеви де индемедилер. Оларгъа лаф этмеге сыра къалмады. Ел бою резильнинъ зырылтысыны ве кимерде бир созып йиберген дамсыз макъамыны динълеп кельдилер.

Эртеси куню Матвей Петровични Алма-Атагъа деваланмагъа ёлладылар. Онынъ вазифеси прораб Боденеджиевке авале этильди.

Саба ава ачылды. Кунеш атешин шавлелерини ешиль далгъалы тютюн тарлаларынынъ устюнден сепмекте. Топракъ тез къызып кетти. Бутюн осюмликлер, пиченликлер, къыр чечеклери къайта баштан джанландылар. Орталыкъ тазерди. Топракъ къокъусы, дерсинъ, бурнунъны йыртаджакъ...

Тютюнлер бир къач кунь ичинде бир тамам пиштилер. Тарлаларда, аранларда иш кечке къадар девам эте.

Къырылгъан тютюнни шу куню тизип битирмек ичюн, къызгъын куреш кете. Орталыкъ тазерип кеткенине бакъмадан, ничюндир, Арслановнынъ еди гектарлыкъ тарласында тютюнлер солгъун корюнелер. Ягъмурдан сонъ эр бир тюп тириледжеги ерине, тюбюнден тёпесине баргъанндже солды ве япракълары джансызланып, ашагъы саркътылар. Эмирвели чапкъалай. Башкъа бригадирлерни чагъыра, субетлеше, лякин файдасы ёкъ. Тарланы мантар ургъан. Ягъмурдан сонъ мантарлар къуветленип, тютюннинъ «къан дамарыны» сувурмагъа башладылар.

«Не япмалы?» деди Эмирвели озь-озюне. «Самедин агъа да мында ёкътыр. Бу паразитлер санки онынъ кеткенини билип, бир геджеде тюртип чыкътылар».

О, тютюнджилернинъ бугунь къырып толдургъан сонъки сепетлерини машинагъа юклеп йиберди. Озю бир даа тарланы айланып чыкъты. Саба къайсы тарлагъа тюшмек кереклигини бельгиледи ве яваш адымларнен эвге догъру джёнеди. Энди акъшамнынъ къайнар вакъыты эди. «Алсаба» нен совхоз посёлкасынынъ арасындаки ёлнынъ эки тарафында ишчилернинъ къолунен яратылгъан яш ормандан серин ельчик эсмекте. Орман ёлагъынынъ аркъасында тютюн тарлалары узанып кетелер. Ёлнынъ кенарындан номай сувлу арыкъ акъмакъта. Арыкънынъ устюни чешит отлар, кампалар, бакъа япракълары, нане ве индже тал фиданлары къаплагъан. Ёлда кимсе корюнмей, сийрек-сепелек машиналар кечелер. Арыкънынъ кенарындаки ешиль джап къаршысында бир бала ята. Эмирвели онынъ янына кельди. Къалпагъы тыгъырып джапнынъ ашагъысына тюшкен. Янында мектеп чантасы тура. Бала ойле татлы юкъугъа далгъан ки, дюнья янса къасыры ёкъ. Эмирвели оны тюртип уяндты. Бала абдырап чантасына япышты, сонъра къалпагъыны къыдырды.

— Бу ерде не япасынъ, Эскендер?— деди Эмирвели.— Къана, тур еринъден! Бакъчы сен онъа, бабам эвде ёкъ, деп ёллар ичинде юресинъми?!

Арсланов кеткенинден берли, Эскендер эр кунь мектептен кечикип къайта. Битасы оны къапы алдына чыкъып беклей, сонъра къомшу балалардан сораштыра. Къыдырып тапмагъандже эвге кирмей. Заваллы, энди озюни зорнен алып юре. Бала артындан чапкъаламагъа чареси олмаса да не япсын? Эвляд, торун. Озю де бир дане. Оны бу яшына кетиргендже нелер чекти, нелер корьди... Шимди козюнинъ бебеги киби сакълап юрмеге ыдырына.

Эмирвели онынъ къолундан тутып, эвлерине тараф алып кетти. «Алсаба»гъа якъынлагъанда къаршысына Айрие расткельди. Эмирвели, Эскендерни арыкъ янында юкълап яткъаныны, Айрие исе, оны къыдырып чыкъкъаныны айтыштылар. Эмирвели къайтты. Айрие баланынъ усть-башыны къакъты, къулакъларынынъ устюнден басып тургъан къыйыш къалпагъыны тюзетти, чантасыны омузларына кечирди ве лаф эте-эте эвге догъру адымладылар.

— Сен ничюн битанъны динълемейсинъ? О гъарип сени къыдырып бизим эвге кельди,—деди Айрие яваштан.

— Я сиз бизге не вакъыт келеджексиз? Бабам ойле деген эди. Мени алдатып кетти гъалиба. Буюклерге ялан айтмагъа оламы ёкъса? Эвде кимсе ёкъ. Бабам да, анам да. Битам сёге, къолларымны чимчий, агъырта...

— Ярамазланадырсынъ. Ярамаз балаларны кошеге отурталар.

— О-го! Мен энди балабаным. Кошеде Фидане отурсун. Сиз бизге кочип кельсенъиз Фидане де келеджекми?

— Сен оны севсенъ, агълатмасанъ, келир. Кошеде отуртсанъ кельмез.

— Биз экимиз берабер ойнармыз, берабер кошеде отурырмыз.

Айрие кульди. Эскендер козьлерини онъа тикти. Бакъты, бакъты, козьлерини Айриенинъ бетинден алмады. Аягъы томаргъа илишти, сюрюнди.

— Огюнъе бакъмай юрсенъ башынъны тешерсинъ,— деди Айрие.

— Сиз, Фиданеге ошайсыз. Кульгенде онынъ да абу ерчиклери оюла,— деди Эскендер ве пармагъынен янакъларыны косьтерди.

— Я сен кимге ошайсынъ?

— Бильмейим.

— Сенинъ козьлеринъ бабанънынъ козьлери киби, сим-сия.

— Битамнынъ козьлери де ойле. О мени озюне ошата.

— Тыпкъы бабанънынъ озюсинъ.

Эскендер кульди. Онынъ къуванчлы кулькюсинден Айрие де пек мемнюн къалды.

— Мен ёлда сизни бекледим,— деди Эскендер кулькюси токътагъан сонъ.— Бекледим, бекледим... Юкълагъан къалгъаным.

— Ничюн бекрединъ?

— Я эвге кельмейсиз де? Озюм алып кетеджек эдим,

— Мен сизге бугунь бармам. Сен бизде ятарсынъ. Сени яхшы ювундырайым, урбаларынъны темизлейим, коресинъми, дёгмелеринъ тюшип кеткен. Алдынъ ачыкъ, енълеринъ саркъкъан, бойле мектеп талебеси оламы?

— Сиз мени севесизми?

— Сен Фиданени севсенъ, мен де сени северим.

Олар догъру Айриенинъ эвине кельдилер. Азбарда эки къартий. Эскендернинъ битасынен Себиля апте отура эдилер.

— Мына коресинъми бу баланынъ алыны-чулыны,— деди Месюде къартанай торуныны корьгенинен.— Олян, сен къайда юресинъ?!

Айрие онынъ элини-бетини ювуп эвге алып кирди. Фидане тышкъа джувурып чыкъты.

— Джаным, Себиля, сабийлернинъ бахты ичюн шуларнынъ баш къошмасына ярдым этейик. Экиси бири-бирине пек ляйыкъ. Экиси де окъумыш, экиси де культурныйлер. Той-мой деген шей керекмей. Олар яш дегиллер. Бир къач къарт топланайыкъ, никяхларыны къыяйыкъ, къавуштырайыкъ шуларны битсин, кетсин.

— Озьлери билирлер, Месюде. Мен Самединни пек бегенем. Мынавы эчкини кетиргенинден берли раат олдыкъ кеттик. Сютли экен. Озюмизден артып къала. Сагъ олсун, дюнья тургъандже турсын, таш тутса алтын олсун. Мен Айриенинъ мийини чокъуй-чокъуй бир олдым. Не созуп отуралар бильмем. Не къадар даа янъгъыз яшайджакъ булар? Йыллар тез кечип кете экен. Корьчи бизим башымызны. Бармы ичинде бир къара сач? Къыналап да бакътыкъ, амма, кене агъарды. Яш олгъанда бильмей экенсинъ яшавнынъ къадирини. Санки дюньягъа дирек оладжакъсынъ. Ляйыгъынъ чыкътымы, бара къой. Яшагъанынъ янынъда къалыр. Кимге айтасынъ да, кимге анълатасынъ.

— Шимди эр кес чокъ биле, Себиля. Сенинъ айткъанынъ оларгъа бир капик. Эр кес гузельден-гузелини, яхшыдан-яхшысыны къыдыра. Бизим вакъытымызда эди о бет сакълап юрмеклер. Мен Самединнинъ бабасыны той олып кечкен сонъ корьдим, акъыз. Анам, бабам оны яхшы адам дедилер. Мен башымны астым да къалдым. Корьмеге пек авес эте эдим, амма, насыл коресинъ. Айып дедилер, масхаралыкъ дедилер, корьмеге ёл бермедилер. Бир кунь анама ялвардым: «Ресимини тапып кельсенъиз, корейим», дедим. Анам гъарип сораштыргъан амма, о за-

валлынынъ ресими де ёкъ экен. Нейсе той эттилер. Алекет, шамата чыкъарып мени алып кеттилер. Бир кошеге къапаттылар. Сабагъа якъын юзюни корьдим, не япарсынъ. Талийим экен, деп алыштым. Козюнъни ачып ильк корьген адамынъа да алыша ве сарыла экенсинъ. Ана о вакъыт акъикъий севги сени бийлеп ала. Бири-биринъе тувгъандан да якъын олып къаласынъ. Бутюн омюримиз кечтикетти, бир керечик мен онъа сенсинъ, демедим.

— Акъыз, Месюде, о вакъыт акъайгъа сенсинъ, демек къайда? Айриенинъ бабасы мени алгъанда он еди яшында эдим. Омюримнинъ сонъунадже мен онъа «сенсинъ» демеген сонъ, бир кере не акъайым дедим, не де адыны айттым. «Эв, не айтасынъыз», «эв, бакъсанъыз бу якъкъа», мына бутюн вакъыт бойле чагъыра эдим. О софрада олмаса тамагъымдан аш кетмез эди. Не пиширсем онъа къаптырмагъандже джаным раат олмай эди. Эй, эй, Месюде, сен айтасынъ амма шимди заман башкъа, адамлар да башкъа. Сен озь балалыкъ девиринъни шимдики яшлыкънен бир этмек истейсинъми? О вакъыт сенинъ неге акъкъынъ бар эди, гъарип? Устюнъдеки устюнъде, башынъдаки башынъда, ананъынынъ этегинден тута да юре эдинъ. Шимди яшлар сербестлер, аятлары да гурь кече. Истеген зенаатларына кетип окъуйлар, севген адамларына эрге чыкъалар. Сен айтасынъ амма Месюде, мен оларгъа пек сукъланам...

— Себиля, джаным, сенинъ айткъанларынъа мен де къанам. Лякин бойле бир заманда да ёл сипиркилерининъ тапылгъанына янам. О куню Семенюкнынъ буюк огълуны расткетирсем, гуллер арасында тегенек корьген киби олдым. О арсызнынъ анасынынъ башына кетирмеген беласы къалмады. Ашай, кийине, лякин кимнинъ ниметинен, кимнинъ эмегинен тамакъ сыйлагъаныны, кийинип-къушангъаныны тюшюнмей. Элеми де келеминден чокъ ола. Амма, сорачы, богъдайнынъ къайда оськенини билеми экен?

— Ойле сойынынъ олюге де файдасы ёкъ, тириге де. О тыпкъы бир акъ терек. Ичтен къувуш олса да, тыштан шувулдай бере. Инсаниетликтен хабери олмагъан, тек озюни бегенип юрген махлюкъны да ер котере даа, Месюде. Ойле тенбель, арамтамакъ ич кимсеге керекмей. Мына шунынъ ичюн де Семенюкнинъ, Къуртвелишанынъ огъланлары мында озь ерлерини тапмай юрелер.

— Ер мераметли, Себиля. О эр кесни котере. Эр шейни де озь багърына сыгъдыра. Бизде ойлелерине патта-

сатта растхелине, лякин яхшы адамлар пек чокълар. Яхшы адам этрафтакине эр даим яхшы козьнен бакъа. Бу мельунлар исе шундан файдаланалар. Олар алидженап адамларнынъ алдына бир такъым зорлукълар кетирип чыкъаралар. Олюге итибары олмагъандан тириге сайгъы кълдырма. Бу совхознынъ янъы къурулып башлагъан вакъыты эди. Этраф чыр-чыплакъ. Не эв, не терек. Мынавы бизим отургъан йылгъа бою исе, ташлы, чакъыллы бир ер эди. Адамларымыз шу ташлы-чакъыллы ерде эвлер тиклеп, тереклер отуртып, аят къурмагъа башладылар. Бизден бираз авлакъта, койнинъ юкъары башындаки яхшы ерде исе, мезарлыкъ япкъанлар, акъыз. Мен шаштым. Бир кунь огълума дейим: бу ташлы ерден кечиниш къыдыргъандже анавы яхшыджа ерге бир шейлер эксенъиз олмаймы? Билесинъми о манъа не деди? «Бизим джанымыз сагъ. Сагъ адам исе, эринмесе, тенбеллик этмесе таш устюнде де кечиниш къурар. Амма, олюлеримиз бу дюньядан кеткенлер, оларгъа башкъа бир шей керекмей, барсын яхшы, йымшакъ топракъта ятсынлар.» Мына бизде ойле адамлар да бар.

— Дюньяда яхшылыкъкъа етер не бар я? Мен акъайымнен къыркъ йыл омюр эттим. Бир кунь мени ынджытмады. Урьметиме урьметнен джевап къайтарыр эди. Къыркъ йылда мен онъа бир кере джики-джикине сыйпалып букленмеген, я да онъ тарафы чевирильмеген чамашыр бермедим. Иштен къайткъанда исе, чаресини тапсам, эр кунь къапы алдына чыкъып оны къаршылар эдим.

— О да акъылгъа ятаджакъ шей дегиль эди. О заманнынъ худжур адетлерини макътама манъа, Месюде. Мен сенден бираз яш олсам да, анамнынъ тёккен козьяшларыны аля даа хатырлайым. Биз энди ашымызны ашадыкъ, яшымызны яшадыкъ. Балаларымызнынъ бугуньки бахтыны коресинъми? Оларнынъ къуванчы, бизим де къуванчымыз...

Фидане кенарда ойнай эди. Бир эвчик ясагъан. Ичинде къокъласыны ерлештирген. Эвчикнинъ янында аювчыгъы тура.

— Не ясадынъ къызым?— деди Месюде апте.

— Мынавы аюв эвге кирип къокъламны хырсызлап кетеджек ола,— деди Фидане.

— Хырсызламаз о. Кель къызым бу якъкъа.

— Масал айтырсызмы?

— Айтырым, кель.

Фидане келип Месюде къартанайнынъ тизине яттьι. Козьлерини сюзип масал динълемеге азырланды.

— Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Балабан бир дагънынъ четинде кичкене бир койчик бар экен. О койчикте бир къадын яшай экен. Эки къызы бар экен. Бири огей экен.

— Ойле дегенинъ не?

— Озюнинъ къызы дегиль, башкъа ананынъ къызы экен. Оны ич де севмей экен. Бир кунь алдатып дагъгъа алып кеткен. Къолунда эки дане къурып-къаткъан къабакъ бар экен. Дагънынъ тёпесине чыкъкъан. О къабакъларны бир терекке илип къойгъан.

— Мына, къызым сен бу къабакъларгъа бакъып тур, мен барып одун джыйяйым. Олар тыкъыр-тыкъыр эткенде мен келирим, деген. Кеткен амма, бир даа къайтып кельмеген. Бу оксюз къызчыкъ беклеген-беклеген, ушюген. Энди къаранлыкълашып башлагъан. Къызчыкъ къоркъкъан ве агълагъан: «Тыкъыр-тыкъыр эткен къабачыгъым, мени быракъып кеткен аначыгъым» деп агълагъан. Бир даа бакъса бир узун сачлы къартанай кельген.

— Не агълайсынъ, къызым,?— деген онъа.

— Анам мени ташлап кетти, онъа агълайым,— деген къызчыкъ.

— Башымны бакъасынъмы къызым?

— Ятынъ тизиме бакъайым.

Шу ерден къартанай бу къызчыкъны алып кеткен. Балабан бир падиша сарайына кетирген. Падишанынъ огълу оны пек бегенген. Къызчыкъны кийиндиргенлер, сачларыны индже-индже орьгенлер, уджларына алтынлар такъкъанлар, башына алтын фес кийдиргенлер. Сонъра падишанынъ огълуна эвлендиргенлер.

Огей къызыны бойле ташлап кеткен анасы бу шейлерни эшиткен.

— Токътачы сен,— деген о,— барып озь къызымны да шу дагъгъа ташлайым. О да шай алтынларгъа гъаркъ олып яшасын.

Туткъан къызынынъ къолундан, догъру шу къабакъларнынъ янына алып баргъан.— Бу ерде мени беклеп тур къызым. Къабакълар тыкъыр-тыкъыр эткенде мен келирим, деген. Кеткен, амма бир даа къайтып кельмеген. Къызчыкъ ушюп, къоркъуп башлагъан. «Тыкъыр-тыкъыр эткен къабачыгъым, мени быракъып кеткен аначыгъым» деп агълагъан. Бакъса, бир узун сачлы къартанай кельген.

— Кене шу къартанаймы?— деди Фидане козьлерини тёгерекрекллендирип.

— Эбет, эбет кене шу къартанай. Не агълайсынъ къызым?— деген онъа.

— Анам мени ташлап къачты, онынъчюн агълайым,— деп джеваплангъан къызчыкъ.

— Башымны бакъасынъмы?— деген къартанай.

— Къурт тюшсин башынъа!

Къыз ойле дегенинен бу къартанай оны панджаларынен урып ашамагъа башлагъан. О къартанай дагъ анасы экен. Къызчыкъны ашагъан да, кемиклерини бир ерге обалап къойгъан.

Бир къач вакъытлардан сонъ, къызнынъ анасы, барып бакъайым, балама не олгъан экен деп дагъгъа кельген. Бакъса, къабакълар тыкъырдап туралар, амма къызчыгъынынъ тек кемиклери къалгъан. Агълай-агълай эвге къайткъан да кельген.

— Биттими? Я оны ничюн ашагъан къартанай?

— Тербиесиз экен, тенбель экен, балам. Башыны бакъмагъан.

— Ятынъ сизинъ башынъызны бакъайым,— деди Фидане. Месюде апте кульди.

— Айса, бир масал даа айтынъ.

— Энди къайтайыкъ балам, кеч олды. Эскендер, кель бу якъкъа! Эвден Айрие чыкъты.

— Мен оны джувундырып яткъыздым. Къалсын бизде. Урбаларыны темизлеп къояйым, саба мындан турып мектепке кетер.

— Айды, яхшы. Къалсын балам,— деди Месюде къартанай. Сонъра Фиданенинъ козьлеринден опип, эвине къайтты.

VIII

Куньдюз ава булутлап, кене бир къач сагъанакъ ягъмур кечти. Ишчи кунюнинъ сонъу. Тютюнджилерге онынъ чокъ зарары олмады. Энди эписининъ сепетлери толгъан эди. Эгер гедже ягъмаса, саба кене эрте ишке чыкъып, ёлакъ араларында истегенинъ киби чалышмагъа мумкюн. Гедже ягъмур ягъса, чаре ёкъ, эртеси куни ерлер саркъкъандже беклемек керек ола.

Эмирвели аранда сепетлерни бошатып къайтмакъта эди. Сокъакъларда, хусусан идаренинъ янында адамлар бири-бирине къарышып юрмектелер. Эр кимнинъ бир иши бар. Кимиси бухгалтериягъа кире, кимиси директорны беклей, кимиси ягъмурдан сонъ, серин авада кезинмеге чыкъкъан. Автобус токътагъан ерде беш-он адам сонъки рейсни беклеп турмакъта. Олар сабырсызланалар. Базылары сыкъ-сыкъ саатке бакъалар, базылары шакъанен вакъыт кечирелер. Автобус озь вакъытындан ярым саат кечикип кельди. Ягъмурнынъ онъа да тесири олса керек.

Ёлджулар бири-бири артындан тюшип башладылар. Огде, аякъ устюнде тургъанлар тюшкен сонъ, къапыдан Еремеевнинъ башы корюнди. Онынъ артындан Арсланов, Семенюк, Чеврениди, Макъпуле ве бир къач ёлджу даа тюштилер. Республикалараpа он куньлик теджрибе бригадасы къайтып кельди. Автобуснынъ кельгенини корип, ёл кенарында токъталып тургъан Эмирвелининъ козюне Арсланов илишти. Арсланов автобустан тюшкенинен чемоданыны ерге къойып папирос якъаджакъ олып къармаланды.

— Олян, хош кельдинъ акъай! Чырайынъ янгъан, дженюптен кельгенинъ корюлип тура, даа зияде къараргъансынъ,— деди Эмирвели.

Олар агъа-къардашлар киби къуджакълаштылар. Бири-бирлерининъ бетине бакъып, бираз индемей турдылар. Сонъра, Эмирвели чемоданны алып, Арслановнынъ эвине таба адымладылар. Ёлда Эмирвели ишлернинъ кетишаты акъкъында, къырылгъан тютюннинъ аранда ятып къалмагъаныны ве ниэет мантар меселесини айтты. Мантар лафы чыкъкъанынен Арсланов тарс токътады. Агъызындаки папиросыны чыкъарып атты ве енгильден сёгюнип алды.

— Юрь, кеттик тарлагъа!— деди о сертейип.

— Шимди тарлада не япаджакъмыз, Самедин агъа? Балчыкъкъа батар къайтырмыз. Ёкъса, сиз баргъанда тютюнлер тириледжекми? Саба ола, хайыр ола.

Арсланов шубели козьлерини Эмирвелиге тикти. Индемеди, джебинден бир папирос даа чыкъарып, океспнден силекийленип къалгъан дудакълары арасына къыстырды ве джеплерини къарыштырып башлады.

— Не къыдырасыз я?— деди Эмирвели онынъ шашмалагъаныны корип.

— Берчи, сернигинъни, керчек сен чекмейсинъ де.

— Я серник къолунъызда да?

— Эй, анасыны, бу къадар матювлик ола экен даа.

Арсланов къолундаки серник къутусыны саллап бакъты, ичинде бир шей ёкъ эди. Кенаргъа фырландырып йиберди. Даа деми агъызындан чыкъарып ташлагъан папиросынынъ тюбю ерде тютеп турмакъта эди. Эмирвели узанып алды ве Арслановнынъ къолуна туттырды.

— Айды, кеттик,— деди Арсланов папиросыны тутандыргъан сонъ.— Сен догъру айтасынъ. Иш ишлигинден кечкен сонъ, истесенъ озюнъни къаядан ташла. Еди гектар... Энъ аздан етмиш центнер! Бу бизим бригада ичюн буюк гъайып. Гъайыбы турсын, я масхаралыгъыны айтмайсынъмы?

— Эр шейде масхаралыкъны ортагъа чыкъарып къоймайнъыз, Самедин агъа. Тютюнде мантардан башкъа даа чешит хасталыкълар ола. Чокъ шукюр, бизим тарлаларда шу еди гектар ерден башкъа бир тюрлю заразиха корюнмей. Ялынъыз шу къыр бетни... Амма о мантар деген арам шей тамам рак хасталыгъы киби экен. Рак адамнынъ ичинде яратылып яваш-яваш джаныны сувурып алгъаны киби, мантар да тютюннинъ тамырындан япышып, бутюн къаныны-шырасыны эмип ала экен. Олян, козюм алдында дерья киби толкъунланып тургъан ем-ешиль тарла бир къач кунь ичинде солды, джансызланды кетти.

— Онынъ огюни алмакъ мумкюн эди,— деди Арсланов.

— Ич мумкюн дегиль эди. Рак хасталыгъы шимдилик...

— Мумкюн эди,— деди о текрар Эмирвелининъ сёзюни кестирип.— Эки гедже юкъламамакъ керек эдинъиз. Эр алда, мантар рак дегиль. Онынъ дердине чешит дерманлар бар бизде. Вакътында ве ериндже къулланмагъа биледжексинъ. Кечке къалгъан шейге къарягъа, дегенлер. Энди башынъны ташкъа урсанъ да, файдасы ёкъ.

— Сиз къабаатны манъа къалдырмакъ истейсизми шу, Самедин агъа?

— Меселе бирде-бир адамгъа къабаат юклемекте дегиль. Бунынъ себебини догъру анълап, озь янълышымызны озюмиз догъуртмакъ керекмиз. Илериде бунъа ёл бермемек керекмиз. Сен не тюшюнесинъ, Эмирвели, ничюн тек шу ерни мантар ургъандыр беллейсинъ?

— Менимдже, о джап ер, кузьде терен сюрюльмегендир.

— Ондан да гъайры, былтыр о джапта не экильгенини билесинъми?

— Бостан. Керчек, бираз да памидор бар эди. Къарпызлары къолтукъкъа сыгъмады. Асыл озю бостан ери экен.

— Бутюн меселе ана шунда, Эмирвели. Бостандан сонъ тютюн сачмайджакъ экенсинъ. Мына бизим барып корьген ерлеримизде де ойле япалар. Экин, я да мысырбогъдай сачылгъан тарлаларда экинджи йылы тютюн яхшы яратыла. Бостан, себзе экильген ерде тютюн илле бир хасталыкъкъа огърай. Шимди онынъ огюни ялынъыз химикатларнен алмакъ мумкюн. Бизим шу еди гектарлыкъ тарламызда былтыр себзе экильгенининден башкъа, не къадар химикат сепкен олсакъ announcement эписини ягъмур селлери ювды. Топракъ кучьсизленди, заразиханынъ пейда олмасына ёл ачылды. Юкъламамакъ керек эдинъиз дегенимнинъ себеби шу ки, мантар баш косьтердими, чечекленмезден эвель эписини сувурып алмакъ керек эди. О вакъыт тютюннинъ ич олмагъанда ярысыны къуртармакъ мумкюн олур эди.

— Оны биз дуймай къалдыкъ, Самедин агъа. Ягъмур ягъды, бир кунь ишке чыкъмадыкъ. Экинджи куню ава пек яхшы къыздырды. Биз кене шу эски тарлагъа — Мойсабурун бетке тюштик. Учюнджи куню барып бакъсам, шаштым. Тютюнлер ягъмурдан сонъ гурьленип кетеджеги ерине солып башлагъан. Мына меним къабаатым шунда олса керек. Адамларны алель-аджеле тарлагъа тюшюрип, мантарны тамырындан сувурып алмакъ керек экенмиз. Мен, къабакъбаш, бунъа акъыл еткизамадым.

— Меселе де шунда. Амма, мантар юкъламай. О зиянкяр паразит. Гъафлет къалдынъмы, онынъ панджасындан къуртулмакъ пек зор. Ана шу сенинъ айткъан ракынъ да шай, адамларны гъафлет къалдыра. Онынъ ичюн о шимдилик ат ойната. Лякин инсанлар онынъ да чаресини тапарлар. Рак хасталыгъы да озюнинъ сонъки асырында яшай... Олян, лафкъа алданып чемоданны унутып кеткеним, къолунъ талгъандыр, бер бу якъкъа.

— Зарар ёкъ, Самедин агъа. Сиз меракълы лафлар айтасыз. Эм урасыз, эм тойдурасыз. Чемодан агъыр дегиль. Сиз, Озьбекистан хаберлери айтынъ. Тютюнден башкъа бир шей корьмединъизми?

— Самаркъандны корьдик. Аджайип шеэр экен. Тарихий абиделери аля бугунь тюсюни джоймагъан. Улуг-

бекнинъ дюрбесинде, Шах-Зинданда олдыкъ. Къайткъанда Ташкентни де доландыкъ.

— Макъпуле сизинъле берабер эдими?

— Я кимнен оладжакъ? Эпимиз берабер юрдик. Тарлаларда, колхозларда, аранларда, экскурсияда — эр ерде озь группамызнен эдик. Ургъутлылар мусафирчен халкъ экен. Пек яхшы къаршылап алдылар. Бизимле озь тувгъанлары киби фикир алышып-бериштилер. Къазанчларыны да, эксикликлерини де айттылар. Бир афта ичинде даа не кореджексинъ? Корьгенимизни озюмизнен берабер алып кельдик. Раатлыкъ куню Аман-Къотан дагъларына чыкътыкъ. Ойле джевизликлер бар ки, корьсенъ шашарсынъ. Макъпуленен экимиз балалыкъ чагъымызны хатырлап, баягъы джевиз къакътыкъ.

— Халкъ мында сизни ур-патласын эвлендире, Самедин агъа, сиз исе анда джевиз къакъып юргенсиз.

— Кимге эвлендирелер?

— Макъпулеге. Эки бригадир анда анълашып келирлер, дейлер.

— Халкъ дейсинъ, амма Эмирвели, янъыласынъ. Айры адамлар айта билирлер. Мунафыкълыкънен халкъ огърашмай, айры адамлар оны зенаат этип юре де, халкънынъ адыны кирлейлер. Дюньяда ондан да буюк алчакълыкъ бармы? Мунафыкъ — эв бозар, мунафыкъ — достны душман этер, мунафыкъ — намуслы адамнынъ омюрини ашар, мунафыкъ —инсангъа хастлыкъ этер-этер де, ахыры сонъу озюнинъ башына етер. Менимдже, мунафыкъ адам халкънынъ душманы олгъанындан башкъа, озь девлетининъ де хаинидир. Риджа этем санъа, ойле лафлар эшиткенде «халкъ айта» деп янълыш тюшюнме.

— Багъышланъыз, Самедин агъа. Дюньяда эр кес къошакъ олып яратылгъан дейлер. Я эвленсенъиз не олгъан?

— Эбет, «янъгъызлыкъ тек аллагъа ярашыр» деген лаф да бар.

Лякин, эр кес озь къошагъыны тапмакъ керек. Мен он секизде дегилим, корьгениме уруламайым.

— Догъру айтасыз. Макъпуле де акъылсыз къадын дегиль. О да корьген сакъаллысына баба деп япышмаз беллейим. Айтмасам да оладжакъ эди амма, даянамадым. Самедин агъа, афу этинъиз, мен сизнинъ бахтлы олгъанынъызны, озь оджагъынъызнынъ кулюни озюнъиз къарыштырып яшагъанынъызны истейим. Берабер чалыш-

къандан сонъ, бири-биримизни яхшы огренип къалдыкъ, базнам отькенинден айттым.

— Сагъ ол, Эмирвели. Дост-достнен эр вакъыт ачыкъ къальбли олмакъ керек. Дегенинъ пек догъру. Къошакъ керек амма...» Инсан сорашыр, айван къокълашыр» дегенлер. Меним бу куньге кельгендже сорашмагъа вакъ-тым олмады. Даа барот къокъусы бурнумдан кетмей. Энди бу меселе акъкъында тюшюнмеге вакъыт кельди, бакъай-ыкъ, къысметим ким олыр. Тютюнлерни къырып алайыкъ, девлет алдындаки борджумызны одейик, сонъ корермиз...

Ёлнынъ эки тарафыны къаплап алгъан къарагъач ве курюч тереклерининъ арасындан «Алсаба» нынъ алча-чыкъ эвлери корюнди. Арсланов адымларыны сыкълаш-тырды. Эмирвели артта къалып башлагъанынен Арсланов онынъ къолундаки чемоданны алды ве кене экиси ян-яна-ша олып адымладылар.

— Мантар ургъан тютюнлерни къырып алдынъыз-мы?— деди Арсланов бираз сукюнеттен сонъ.

— Мен о тарлагъа кимсени тюшюрмедим. Эки-учь куньден сизинъ къайтып келеджегинъизни билем, озюнъиз чыкъып корерсинъиз дедим. Оны къырып алмакъ къолай. Истесенъиз ярын саба о тарлагъа тюше билемиз. Эм ягъмурдан сонъ яхшы олур, япракълары бираз тирилеш-кендир.

— Башкъа тарлалар насыл, оларны да «Чубарлыкъ» урмадымы?— деди Арсланов козь къиясындан шубели бакъып.

— О бир тарлаларда тютюн адам боюнджа. Берекет пек буюк. Мен беллесем шу еди гектарнынъ устюни бу якътаки берекет орьтер. Планны бир сёзсиз толдурырмыз.

Эмирвели Арслановны эвине къадар оздурып кельди. Оларнынъ лаф этип кечкенлерини Айрие пенджереден корип къалды. О алель-аджеле къапы алдына чыкъты. Азбарда Юнус эчкини къапатаджакъ олып тура эди. Айриенинъ аякълары кери тартты. Къайтып эвге кирди, пенджеренинъ алдына кельди. Сокъакъта энди кимсе ёкъ эди. Даянамады, башына шалыны ташлап ёлгъа джувур-ды. Совхоз бетке козь ташлады, ёлда адам корюнмей: «Яваш-яваш кетейим, бельки Макъпуле къаршыма раст-келир», деген умютнен ёл бою адымлады. Ягъмурдан сонъ эскен аджджы ельчик онынъ янакъларыны, чорапсыз балдырларыны чертип алды. «Акъшам салкъынында кийинмейип ёлгъа чыкъылырмы?» деди о озь-озюне ве юбка-

сынынъ этегини бираз ашагъы тартып, энди къызарып башлагъан тизлерини къапатмакъ истеди. Баягъы вакъыт кечти, ёлда кимсе расткельмеди. Бир къач кунь эвельси мектептен къайткъанда Эскендернинъ юкълап къалгъан арыгъы янына кельди. Токътаалды. Бир адым даа атмады. Энди къаранлыкъ чёкип башлагъан эди. Бираз вакъыт бекледи. Ёлда кене кимсе корюнмей. Узакътан машина сеси эшитильди. Эки тарафтан ёлнынъ устюне саркъып тургъан талларнынъ къаранлыкъ пердеси астындан Молдабайнынъ машинасы корюнди. О догъру Айриенинъ янына келип токътады. Машинанынъ къапысы ачылыр-ачылмаз Айрие Макъпуленинъ бойнуна сарылды.

— Вай, достчыгъым!

— Вай, кяфирчик!..

Экиси къучакълашып, опюштилер. Молдабай оларны къапыларынынъ алдына кетирип ташлады. Айрие чемодангъа япышты.

— Вай, пек агъыр экен. Ичине топракъ толдурдынъмы шу акъыз?

Эписи зий-чув олып Макъпуленинъ эвине кирдилер. Ал-хатир сораштылар. Макъпуле чемоданны ачып, Фиданенинъ къолуна бир шейлер туттурды. Сонъра бир саан джевиз толдурып, устюне эки дане бера армуты къойып, Себиля аптеге узатты.

— Алла разы олсун, балам, пек сагъынгъан эдим, ярын бир джевизли макъарне сюзерим,— деди Себиля апте козьлерини яшландырып.

— Сонъ, не яптынъыз, достчыгъым, яхшы-яхшы барып кельдинъизми?— деди Айрие сабырсызланып. Лякин джевап аламады. Шу арада Себиля апте Фиданени алып чыкъты. Макъпуле элини-бетини ювуп, урбаларыны денъиштирген сонъ, кроватькъа ясланып бутюн ёлджулыкъ вакъиаларыны Айриеге икяе этмеге башлады:

— Асыл озь тешегинъе етер ёкъ экен. Не къадар урьметлеселер де, ашатып-ичирселер де, озь эвинъдеки киби раатлыкъны къайдан аласынъ? Ёлджулыкъ адамны пек эзе экен. Акъыз, инанасынъмы, эгер Арсланов олмагъан олса, мен не япар эдим бильмейим. Самолёт башымны тутты. Къусып башладым. Арсланов янымда отура эди. Эр киши. Мен эм охшуйым, эм утанам. Я къайда бараджакъсынъ? Сонъундан утанувдан да вазгечтим. Самедин агъа менден асыл чекинмеди. Манъа кягъыт торбачыкъны узата, мен къусам. Не исе, эзилип къалгъан

сонъ, юкъугъа далгъаным. Башым онынъ омузына бурулып тюшкен...

Бу ерде, ничюндир, Айриенинъ узун кирпиклери котерильди. Чырайы денъишмеди, лякин эки козюни Макъпулеге тикти. Макъпуле яткъан еринден лафыны девам этти:

— Мен уянгъандже давуш чыкъармай, еринде къыбырдамай отургъан, акъыз. О шай япкъан сонъ, акъылыма чешит шейлер кельди. Бутюн вакъыт оны сынап юрдим. Сенинъ онъа бир кереден разылыкъ бермегенинъ пек яхшы олды. Адамларны ойле сынап кореджек экенсинъ. Хусусан аят къурмакъ истеген адамынъны.

Айриенинъ чырайы тюрленип кетти. Юреги зияде урып башласа керек, янакълары бенъ тюшип башлагъан майыс кирезине ошады. О, Макъпуленинъ не демек истегенини анълап оламай Тез-тез айта къойса экен. Тамтиминен эзгелей тура. Айриенинъ юреги кокюс къафесини тешип чыкъаджакъ киби чапалана. Озь юрегининь дюкюльдисини озю эшите амма, индемей, бутюн дикъкъатынен Макъпулени динълемекте. Макъпуле исе, ашыкъмай. О хаял далгъалары ичинде ялдай. Озь сеятындан алгъан леззетли тэссуратыны энъ якъын достуна бирлей-бирлей айтып бермеге истей.

Айрие тюшюнджеге далды. Бир ан ичинде онынъ козю огюнден Отуз докъузынджы болюкнинъ кечильмез орманлары, Таубасы ёлунынъ кенарындаки къарт акъкъайын тереги ве ниает Мурадасыл келип кечтилер. «Демесе Макъпуле кене де...»

Макъпуленинъ эеджанлы лакъырдысы Айриенинъ хаялыны больди. О дикъкъатнен динълеп, юрегини къытыкълап башлагъан икяенинъ сонъуны эшитмек истей.

— Сонъ бизни «Танъ атар» колхозына алып кеттилер,— деди Макъпуле лафыны девам эттирип.— Тарлаларны юрип чыкъкъан сонъ, зияфетке чагъырдылар. Яхшы сыйландыкъ. Акъыз, озьбеклер пилявны пек леззетли пишире экенлер. Корьсенъ, пармагъынъны яларсынъ. Бизим къамыр ашкъа ошатып манты деген шей япалар. Беш данеси адамны тойдура. Аштан сонъ чай ичтик. Кок чай. Мында, ничюндир, къара чай ичелер.

— Эр шей ерине коре, ким неге алышкъан олса оны япа. Мына, анамны корьмейсинъми, онъа къаведен башкъа бир шей кечмей. Сонъ даа къайда бардынъыз, айта къойса шуны,— деди Айрие тарсыкъып.

— Акъшам устю колхознынъ янашасындаки дагъгъа кезинмеге чыкътыкъ. Арсланов асыл менден айырылмай. Балабан бир джевизлик ичинде токъталдыкъ. Шу адамгъа бираз назланып бакъайым, дедим. Таш исаргъа къаршы сарылып, чытырманлашып кеткен бурюльгеннинъ арасына къолумны сокъып, вай-валап башладым. Акъыз... Акъай демектен акъай экен. Ана о вакъыт анъладым...

Макъпуле бу сонъки сёзюни зорнен айтты. Козьлери юмулып кеткенини дуймай къалды.

— Не анъладынъ?— деди Айрие абдырап. О Макъпуленинъ юкъугъа кеткенини эслемеген эди. Эеджанлы суали джевапсыз къалды. Макъпуленинъ артыкъ бир сёз айтмагъа меджалы ёкъ эди. Ёлджулыкъ—ёргъунлыкътыр. О татлы юкъугъа далды. Айриенинъ гульгюлленген янакълары энди агъарып башлады. Юрегининъ сыкъынтысы сакинлешсе керек. О яваштан турды, Макъпуленинъ устюне ёргъанны тартты ве пармакъ уджларына басып, одадан чыкъып кетти.

Себиля аптенинъ энди яры геджеси олгъан. О, Фиданени къойнуна алып, терен юкъугъа далгъан. Юнус эвде ёкъ эди. Эр вакъыттаки киби, бугунь де кечке къадар чалышып, къуруджылыкъ болюгининъ ятакъханесинде ятып къалса керек. «Онъа коре шам ёлу тюм-тюз», деди Айрие озь-озюне бош кроватьны корип. «Бекярлыкъ белясы. Кечке къадар ишлеп юрем, дей амма, бильмейим, сонъ вакъытта эвге кельмемекни адет этти. Не ишлеп юре, алла бильсин. Меним такъдирим бойле олгъаны-олгъан, о да эвленип анамны бир куньчик кульдюрсе экен. Биревлер къысметим чыкъса, козюне бакъмай эвленир эдим, деп юрелер, бунынъ киби сою исе, къысметинден къачып юре. Асыл анъламасы къыйын экен бу дюньяны. Ягъмур эп ягъгъан ерине ягъа бере. Сенинъ арарeтленип юргенинь онъа къач капик? О сепеджек ерини озю биле».

Айрие лампочканы якъмады. Анасы ве Фиданени уятмагъа истемеди. Озюнинъ кроваты янына келип, ташланмагъа башлады. Антерини чыкъаргъанынен пенджереден ургъан ярыкъ онынъ беяз омузларыны айдынлатты. Чыплакъ аякълары къатты бир шейлерге токъунды. Эгилип аладжакъ олды, сонъ токътады, алмады. Фиданенинъ къолундан тюшип къалгъан джевиз олгъаныны анълады. Озюни кроватька котерип атты. Ёргъанны башынынъ устюне тартты. Козьлерини юмды амма, юкъу къайда? О Макъпуленинъ янындан эфкярланып кельди. Арсланов

акъкъында айтылгъан сёзлер онынъ юрегине ятмады. Акъылына чешит шейлер кетирди. «Демесе, Макъпуленинъ Арслановкъа козю бар?» деп тюшюнди о. «Хайыр ола. Мен бу шейден къоркъам. Бунынъ сонъу да Мурадасыл меселеси киби олып чыкъмасын. О заваллы олип кетти, лякин юрегининъ сырыны тек манъа ачкъан эди. «Мен сени севем Айрие,» деген эди. Онынъ севгисине мен джевап бермедем. Анълы оларакъ, биле-биле джевап бермедим. Оны алдамагъа истемедим. Макъпуленинъ алдына чыкъмадым, къысметини кесмедим. Оларнынъ бахты — меним де бахтымдыр, деген фикирнен яшадым. Макъпуле оны севе эди. Эм аля даа унутмай. Юрегинде онынъ ичюн унутылмаз хатирелер сакълай. Шунынъле озюни бахтлы сая. Мурадасылнынъ манъа айткъанларыны мен ичимде сакъламагъан олсам, буларнынъ эписини санъа айткъан олсам, о вакъыт алынъ не олыр эди, Макъпуле? Достым, деп сен мени козюме бир даа бакъар эдинъми? Бугуньге къадар юрегинъде ифтихарнен яшатып кельген Мурадасылынънынъ адыны асыл бир даа анъар эдинъми? Ана, достлыкъ бойле олмакъ керек. Мен оларнынъ бахты ичюн бу сырны ичимде къалдырдым. Темиз къальбим иле, акъикъий инсаниетлик дуйгъусы иле элимден кельген бутюн чарелерни корьдим. Экисининъ арасына буз къоймагъа дегиль де, севги алеви якъмагъа тырыштым. Макъпуле буны анъламакъ керек...»

Айрие аркъасы устюне айланды. Ёргъаныны кокюслеринден ашагъы тюшюрди. Бетини пенджереге тараф чевирди. Онынъ акъбардакъ киби муляйим, назик юзюнде сачларындан да къара, узун къою кирпиклерининъ талдачыкълары пейда олдылар. Козьлерини юмды, юкълап къалмагъа, эр шейни унутмагъа истеди. Юкълап оламады. Козьлерини ачмадан кене терен тюшюнджелерге далды...

Экинджи куню акъшам Каштанов тютюн бригадирлерини, баш агрономны ве республикалар ара теджрибе бригадасынынъ дигер азаларыны чагъырды. Олар топланып кельгенде Каштанов озь кабинетинде къурбанбековнен субетлешип отура эдилер. Еремеев теджрибе бригадасынынъ барып кельгени акъкъында къыскъадан чыкъышта булунды:

— Шу ери дикъкъаткъа ляйыкъ ки,— деди о сёзю-

нинъ сонъунда,— ургутлылар тютюнни къырып алгъан сонъ, бир я да эки ай даа сыджакъ, кунешли авалар девам эте. Тютюнни асрамакъ ве къурутмакъ ичюн бойле келишикли куньлерден пек яхшы файдаланалар. Эсас берекетни къырып алгъан сонъ, кунешли авалардан файдаланып, тютюннинъ тюбюнде яратылгъан филислерни осьтюрелер. Ургутлылар бу усулны шойле япалар: тютюн къорайыны ерден он беш сантиметр юксекликте чалып ташлайлар. Сонъра суваралар. Чокъкъа бармай тютюннинъ тюбюнде тазе филислер пейда олалар. Эр бир тюпте бир, я да эки дане яхшы филис къалдырып, къалгъаныны къопарып аталар. Суварув ве культивация ишини девам эттирелер. Бу ишни кимерде эсас берекет джыйылып битмезден эвель башлап япалар. Филислер устюнде он секиз-йигирми япракъ пейда олгъан сонъ, тёпесини къопарып ташлайлар. Тез ве ири япракълы олмасы ичюн, чокъусы филислерде он-он беш япракъ къалдыралар. Филислернинъ тёпе тарафтан бир даа филис аткъан сойларында да дёрт-секиз япракъ къалдыралар. Бу ерде шуны къайд этмек керек ки, тёпе филислернинъ кейфисти ашагъы филислернинъ кейфиетинден эр вакъыт устюн ола.

Ургут тютюнджилери, хусусан илери бригадалар бунъа буюк эмиет берелер. Базылары эсас берекетни тымар эткен сонъ, филислерден гектар башына алтышар-едишер центнер даа къошма берекет алалар. Тютюнни не къадар эрте отуртсанъ, о къадар тез тымар этип аласынъ, филис берекети етиштирмек ичюн де вакъыт къазанасынъ.

Мына, мен къыскъадан шуны къайд этмек истедим. Бизим шараитымызда кимерде-бир сыджакъ, кунешли кузь айлары девам эте. Бельки бу усулдан файдаланув бизим ичюн де уйгъун келир. Буны илериде огренмек керек олур беллейим,— деп Еремеев сёзюни кести.

Кабинеттеки аркъадашлар бир къач сание индемей турдылар. Олар Каштановкъа бакъалар. Еремеевнинъ чыкъышы Каштановны тюшюнджеге далдырды. Лякин кимсе онынъ не тюшюнгенини анълап оламӑды. Онынъ сол къашы де юкъары котериле, де ашагъы эне. Озю бир шей айтмай, адамларгъа да котерилип бакъмай.

— Мумкюнми манъа?— деди Чеврениди сюкюнетни бозып.

Каштанов индемеди.

— Айтынъ, айта беринъ,— деди Къурбанбеков директорнынъ индемегенини корип.

— Менимдже, бизге шимдилик филис берекети акъкъында лаф юрютмеге аджет ёкътыр. Бизим топракъларнен Ургут районынынъ арасында дагъларнен-ташлар бар. Ава да башкъа. Биз етиштирильген берекетни сувукъларгъа къалдырмай, бузлатмай тымар этип, къурутып, вакътында аранларгъа етиштирип къоймакъны тюшюнмек керекмиз. Ургутлылар октябрь айында филис осьтюрелер, бизде исе япалакълап къар ягъгъан вакъытлар ола. Ургутлыларда топракъ къыт. Корьдинъизми дагъ этеклеринде, йылгъалар ичинде сыкъылып къалгъан о кичкене тарлаларны? Шунынъ ичюн олар пек догъру япалар. Аванынъ догъургъан шараитындан файдаланалар. Меним айтаджагъым бу дегиль. Мен Ургут тютюнджилерининъ кубре ишини пек бегендим. Олар кубрелевни юксек кейфиетте ве керек микъдарда япалар. Азоттан ойле файдаланалар ки, эр бир осюмликке хаста баланынъ башында отурып къашыкънен илядж ичирген киби доза берелер. Эпимизге малюм ки, тютюн отуртылгъан ерде азот етишмесе берекет аз ола, къарардан зияде азот берсенъ, ондан да файда ерине зарар коресинъ. Тютюннинъ япракълары сертлеше, ешиллиги къоюра, вакътында пишмей, белок ве никотин чокълаша, углевод азлаша, къокъусы эксик ола. Эгер тютюн пиченлик ерге отуртылса, я да ерли кубре чокъ олса, о вакъыт тарлагъа азот сепмейлер. Къыскъадан айткъанда ерли ве минераль кубрелерден файдаланувда Ургут тютюнджилерининъ теджрибеси буюк. Биз Максим Горький адына колхозда олдыкъ. Анда Халбековнынъ звеносы тютюн сачылгъан сонъ, он кунь кечтими, гектар башына къыркъ килограмм аммиак селитрасы сепе, бир айдан сонъ, учюнджи кере сувара ве кене йигирми беш килограммдан селитра бере. Эр ересинде он экишер килограмм азот къоша. Нетиджеде, онынъ звеносы гектардан йигирми беш центнер тютюн ала. Мына меним айтаджагъым бу эди.

— Сагъ олынъ Чеврениди аркъадаш,— деди директор башыны котерип.— Пек догъру къайд эттинъиз. Химикатны билип такъсим этмек керекмиз. Бу меселеде шаблон кечмез. Къана, даа айтаджакълар бармы?

— Энди Арслановтан эки агъыз лаф эшитейик,— деди Къурбанбеков.

Арсланов кимсеге бакъмайып чыкъышта булунгъанларны дикъкъатнен динълемекте эди. Озь адыны эшиткенинен стол устюнде енгильден тыкъырдап тургъан пар-

макълары токъталдылар. Башы бир кереден силькинип кеткенини озю сезмей кьалды. Эки къара къашы юкъары котерильди, оракъ шеклинде алкъаланып бири-бирине къошулдылар.

— Мен ялынъыз бир илери бригаданынъ иш теджрибесини къыскъадан айтып бермек истейим,— деди о къашларыны озь алына кетирип. Чеврениди аркъадаш филис берекетине къаршы, амма, онынъ икътисадий тарафыны ойланмаса керек. Ургутлылар бу меселеде буюк къазанч эльде этелер. Дейджегим, шу бригадада элли гектар тютюн экиле. Ерни кузде терен сюрелер, сонъра ерли кубре ташып тёкелер. Сюрюльген йымшакъ топракъкъа бираз да фосфор кубреси сепелер. Эрте баарьде топракъны тырнайлар. Бутюн вакъыт йымшакъ ве темиз туталар. Къатып къалмасына, отланмасына ёл бермейлер. Яхшы оськен сагълам фидени апрельнинъ йигирмисинден, майыснынъ он бешине къадар отурталар. Сонъра яш баланы бакъкъан киби, эр бир фиденинъ осюви ичюн къайгъырув башлай. Фидени отуртмаздан алдын ве пекинюв вакътында сувандан башкъа, беш-алты кере даа сув берелер. Эки кере селитра сепелер. Эр кереси сексен-юз килограммдан. Дёрт, беш кере культивация япалар, кетменнен де чапалап чыкъалар. Ёлакъ араларында бир кийик от корьмезсинъ. Тютюн кемалына кельдими, къырмагъа башлайлар. Чий япракъларгъа тиймек къатиен ясакъ. Тютюнни вакътында къырып алалар, къышкъа къалдырмайлар. Иплерге кечирип ачыкъ авада бир къач кунь ичинде къуруталар. Бу бригадада тёпе къопарув, филис асрав киби ишлерге эмиет аз бериле. Бунъа бакъмадан, агротехника къаиделерининъ бу комплексине риает этип иш корьген бригада азалары гектар башына пландан арткъач элли-алтмыш процент берекет етиштирелер. Меним дейджегим мына шу эди, аркъадашлар,— деп токътады Арсланов.

— Сенинъ бригаданъда илериде докъсан гектар тютюн экмек къарарлаштырыла,— деди директор Арслановкъа козь ташлап.— Яхшы теджрибелер, усуллар корип кельгенсинъ. Умют этемиз ки, барып кельгенинъиз бош кетмез. Онынъ файдасыны озь хозяйствомызда корермиз. Даа айтаджакълар бармы?

Къурбанбеков, республикалар ара теджрибе бригадасынынъ корип кельген янъылыкъларыны, юксек берекет огърунда куреште ургутлыларнынъ илери теджрибелерини

совхоз тютюнджилери арасында кениш таркъатылмасыны теклиф этти.

Чыкъышлардан сонъ, дирекция бойле къараргъа кельди. Теджрибе бригадасынынъ азалары невбетнен тютюн бригадаларында топланып, корип кельген янъылыкъларь ве теджрибелеринен бутюн тютюнджилерни таныш этеджеклер.

Ойле де япылды. Тютюнджилер эр кунь акъшам устю тарлагъа кетмезден эвель эписи арангъа топланалар. Топлашувларны тамам бу вакъытта отькермеге башладылар. Бригада азалары бу топлашувларгъа меракънен къатнаштылар. Къайсы бригадада топланмасынлар, эр ерде, теджрибе бригадасынынъ азалары чыкъышта булундылар. Къызгъын субетлер отькерильди, суаллерге джеваплар берильди. Каштанов ве Къурбанбеков бутюн топлашувларда иштиряк эттилер. Бригадаларда невбетнен отькерильген бу топлашувлар пек джанлы кечтилер ве санки дерсинъ юксек берекет етиштирюв огърунда алынып барылгъан амелият тёгерегине айланды. Тютюнджилер озь векиллеринининъ чыкъышларыны дикъкъатнен динълеген сонъ, пек чокъ файдалы теклифлер бердилер. Иш вакътында расткельген къыйынлыкълар ве эксиклерининъ устюни ачтылар. Бойле топлашувлар ве корюшювлер тамам бир афта девам этти. Бундан ишчи кунюне ич бир тюрлю кедер кельмеди, аксине, ишчилернинъ бош вакъыты файдалы ишнен текмилленди.

Айрие бутюн гедже юкъламады. Макъпуленинъ Арсланов акъкъында эткен лафлары онынъ юрегини бир тамам гельчеледи. Айрие ойле анълады ки, Макъпуле гуя онынъ къысметине аякъ чала. Арслановнынъ Айриеге нисбетен фикирини ве мунасибетини Макъпуле яхшы биле эди. Айрие ондан бир шей гизлемей. Тувгъан анасына, къардашына айтмагъан сырыны Макъпулеге ачып къояр эди. «Насыл ола да,— деп тюшюне о, Макъпуле бу джан меселеде меним алдыма чыкъмагъа ниет этти? Бу ич умют этиледжек шей дегиль. Олмасы да мумкюн дегиль. Эки дюнья бир олса, Макъпуле буны япмаз. Япмаз, дейим амма севгиси билир. Арсланов онынъ юрегинде севги атеши якъса керек. Асыл бу меселеде къатты сёзде тургъан бир акъай баласы бар экенми? Эркек киши не къадар акъайым, деп юрсе де озюне келишкен бир этекли

расткельдими, туз киби ирий кете. Бойле бакъкъанда Арсланов да акъайгъа бенъзей. Амма, джевиз багъчасында бир-эки шахылды-хихилды эшиткенинен джибинген шекер киби мортлашкъан кеткен. Екъ, акъай деген шей ойле олмамакъ керек. Олар къадынлар акъкъында шай тюшюнелер, лякин янълышалар. Намус меселесинде, менимдже, кене къадынлар устюн туралар. Мына, меним Фиданем тезден алты яшыны толдураджакъ. Алимандан айрылгъан сонъ, мен акъай корьмедим. Екъса, баллы-шекерли сёзлер манъа айтылмадымы? Екъса, меним юрегимни эсир аладжакъ киби акъайлар манъа расткельмедими? Инсан дженкте ватанпервер олгъаны киби аятта да озь намусынынъ намуспервери олмакъ керек... Дженк мейданында адамлар дёгюшке чыкъып, йигитче куреш алып баралар. Дженкчининъ вуджудында ватанперверлик къаны къайнай — Олерим дей о,— душман къолуна эсир тюшмем! Эм ойле де япа. Керек олса куреш мейданында йигитче татлы джанындан айрыла. Шаныны аякъ астына таптатмай. Намус ве севги меселесинде де ойле олмакъ мумкюн дегильми, аджеба? Бу куреш мейданына эльбетте, къылыч алып чыкъмайсынъ. Мында куреш мейданы — къальбинъдир, къылыч исе — тилинъдир. Инсаннынъ къальбини анъламакъ ичюн къылыч кечмей. Оны кузгю де акс эттирмей. Оны ялынъыз вакъыт, омюр адиселери ве сабырлы сынав нетиджесинде белли бир дереджеде коре ве анълай билесинъ. Эки къальбнинъ ичтен алып баргъан гизли курешинде янъылмасанъ, севгинънинъ къурбаны олмазсынъ, эсир тюшмезсинъ, омюрбилля намуспервер олып яшарсынъ. Мен Арслановны ялынъыз бойле адамлардан беллейим. Бакъайыкъ, не олыр. Вакъыт эр шейни косьтерир...»

Экинджи куню Макъпуле иштен кеч къайтты. Ергъун олгъанындан чай биле ичмейип ятты. Пек татлы юкълады. Саба еринден тургъанынен Айриеге чапты, къапысыны ачты ве ичери джувурып кирди. Айрие кроватында созулгъан ята эди.

— Тюневин кунюмиз пек зевкълы кечти,— деди Макъпуле нефесини зорнен тыйып.— Бригадамда топлашув отькердик. Озьбекстан тютюнджилерининъ илери иш усуллары акъкъында къыскъадан эсап бердик. Арсланов пек ошлы адам. Ойле мисаллер кетире, шакъалар эте акъыз, корьсенъ озюнъ де даянамазсынъ, эм кульдире, эм эксикликлигинъни бетинъе шыпырта. Сонъ, Андрей Андреевич чыкъып, бригадамыз акъкъында чокъ яхшы сёзлер айтты.

— Шунынъ ичюн къуванып талагъынъ къаткъан экен де?— деди Айрие сувукълыкънен яткъан ериндеи къыбырдамайып.

— Акъыз, сен хастасынъмы шу?— деп ташлады Макъпуле бир кереден чырайыны тюрлендирип.

— Шукюрлер олсын сагълыгъым еринде.

— Я бу маальгедже тёшек ичинде не ишлейсинъ?

— Сен, Макъпуле, Озьбекстангъа барып кельгенинъиз акъкъында айтып-айтып аля даа битиралмайсынъ. Бир кере кезинтиге баргъанынънен тюрленип кельдинъ. Башлагъан лафынъны биле сонъуна чыкъмайсынъ.

— Во первых, биз кезинтиге кетмедик, ишнен кеттик. Во вторых...

— Коресинъми, энди русчаны да къарыштырып башладынъ,— деди Айрие онынъ сёзюни болюп.

— Акъыз, сенде сабыр деген шей бармы? Лафнынъ сонъуна къадар динълемейсинъ, озюнъ дарылып юресинъ?

— Айтыладжакъ шейинъни сен чокъ созгъалап турмай эдинъ, Макъпуле. Лякин, бу сефер лафны пек эзгелеп башладынъ. Демек, эписини манъа ачыкъ айтмакъ истемейсинъ. Шу кельген кунюнъ акъшам эки къулагъымны санъа тикип тура эдим, Арсланов ойле этти, Арсланов бойле этти, мен оны пек яхшы анъладым, дединъ, козьлеринъни юмдынъ, весселям. Мен гъарип агъызымны ачып къалдым. Ана, сенинъ барып келювинъден менде шу къадар теэссурат бар. Я мен сенинъ энъ якъын достынъ олсам, сен насыл ола да бир афтадан берли менден озь сырынъны гизлейсинъ?

— Акъыз, Айрие, о насыл сыр? Санъа не ола шу? Сен неге шай худжур лафлар этип башлайсынъ? Сен корьмейсинъми акъыз, кельгенимизден берли меним нефес алмагъа вакътым олмагъаныны? Он кунь ишимде ёкъ эдим. Он кунь тарлада, тютюнлер янында, адамларым арасында олмадым. Танъда чыкъып кетем, яры гедженде келем. Сенинъ янынъда отурып Арсланов акъкъында тамтиминен лаф этмеге меним вакътым олмагъаныны корьмейсинъми, акъыз?

— Айды, яхшы, пек яхшы. Манъа онынъ лафы да керекмей, озю де. Айрие ериндеи турды. Уджлары къувурчыкъланып, кокюслери устюне саркъкъан сачларыны эки къолунен алып, беяз омузлары устюне ташлады. Кроватъ башында бурюшип, орьселенип къалгъан индже, тар антерини кийди, кузгю къаршысына барып, онынъ

бурюшиклерини сыйпалап бираз тегизледи. Бенъзи солгъаныны, козьлерининъ усть къапакълары азгъана шишкенини эследи. Къапыгъа тараф адымлагъанда оны Макъпуле токътатты.

— Кель, отур яныма, лафымнынъ сонъуна чыкъайым,— деди о.

— Шимди, бетимни ювуп келейим.

Айрие азбаргъа чыкъкъанынен къапы алдындан кечип кетмекте олгъан Арслановны корьди. Онъа сёз къошмайджакъ олып, аркъасыны айланды. Башынынъ устюнден къайнакъ сув тёкюльген киби олды. Бир адым даа атлап оламады. Санки аякълары джансызланды.

— Айрие, мераба!— деди Арсланов токъталып. Сонъра, Айриенинъ селям алгъаныны беклемеден:

— Макъпуле эвдеми?— деп къошты.

— Эвде. Киринъиз,— деди Айрие зорнен тилини айландырып.

— Кирмеге вакътым ёкъ, айтсанъыз чыкъсын, бир агъыз лафым бар онъа.

Айрие бетини сюрте-сюрте ичери кирди, Макъпулеге бакъмайып:

— Сени тышта Арсланов беклей,— деди. Макъпуленинъ чыкъмасынен къайтып кельмеси бир олды. Арсланов онъа ярын топлашувнынъ къайсы бригадада оладжагъыны айтты ве озь ёлуна девам этти.

— Айтаджагъым шу эди Айрие,— деп лафкъа башлады Макъпуле.— Арслановкъа мен ойле якъынлаштым ки, бутюн ичининъ сырыны манъа ачты да къойды. Ана акъайларны ойле сынайджакъ экенсинъ. Мен онынъ юрегини, къальбини пек яхшы анъладым.

— Кене анъладым, сынадым, бильдим,— деп башладынъ Макъпуле.— Несини анъладынъ? Шуны айтып ташласа экенсинъ.

— Сени акъикъатен севгенини анъладым!

Айриенинъ кирпиклери тез-тез къыбырдап алдылар. Онынъ вуджудындан электрик токы кечкен киби олды. Ятагъыны джыйыштырып тургъан еринден бир кереден Макъпулеге айланып бакъты да, кроваты устюне отура къойды.

— Онынъ юреги сенинъ ичюн мермер таш киби къавий ве темиз экен, Айрие,— деп лафыны девам этти Макъпуле.— Къайткъанда тюкянларгъа кирдик. Санъа бир чемодан шей алдыкъ. Озю не аладжагъыны бильмей

экен. Менден сорады. Санъа не керек олгъаныны мен яхшы билем даа, акъыз. Не косьтерсем оны алды. Сагъ олсакъ корерсинъ, чемоданыны шыплап толдурды. Мына, энди мен санъа озюмнинъ достча, ачыкъ фикиримни айтайым. Бир дакъкъа даа бургъучлап отурма. Разылыкъ бер. Сенинъ бахтынъ о адамнынъ къолунда. Онынъ бахты да сенинъ къолунъда. Экинъизде де бирер бала бар. Теразенинъ бир козюнде о, дигеринде сен. Экинъиз де бир басарсыз. Эр бир джэеттен бири-биринъизге ляйыкъсыз. Къуту юварлангъан да къапагъыны булгъан. Меним сонъки сёзюм шудыр санъа, Айрие.

IX

Арсланов мантар баскъан тарлагъа Еремеевнен берабер кетти. Кельгенинден берли Арслановны бу меселе раатсызлай эди. Совхоз лабораториясында япылгъан теджрибе акъикъатен Арслановнынъ косьтерген себеплерининъ догъру олгъаныны тасдикълады. «Бу тарлагъа гербицид керек микъдарда сепильмеген. Эгер сепильген олса биле, джап ер олгъанындан, ихтимал ягъмур сели оны топракъкъа синъдирмезден эвель ювып алып кеткендир».

— Бу меселени илериде козьде тутмакъ керексинъ,— деди Еремеев тарланынъ ортасында токъталып.

Ава ачыкъ эди. Кокте сийрек-сепелек йылдызлар пейда олдылар. Эппейи вакъыт олса да, тарлада кимсе ишини быракъмай. Серин ельчик Ала-Тау тарафтан эсип тура. Куньдюз сыджакътан къатырнынъ къулакълары киби ашагъы саркъып тургъан тютюн япракълары салкъын тюшкенинен тазерди ве котерильдилер. Ишчилер тютюн ёлакълары арасында гъайып олып кеттилер. Кимсе корюнмей. Этраф чым-чырт. Ялынъыз къырылгъан япракъларнынъ шытырдысы эшитиле. Тютюнджилернинъ пармакълары астындан чыкъкъан бу шытырды динъленип бакъсанъ, къаранлыкъ гедженинъ тынчлыгъыны боза. Эр кес даврана. Соньки сепетлерини толдырмагъа ашыкъалар. Оларнынъ ишине ярын аранда тютюн тизиджилер екюн чкеджеклер. Кимсе-кимседен артта къалмагъа истемей.

Еремеев кечке къадар тарлада, тютюнджилер арасында олды. Тютюнджилер машинагъа сонъки сепетлерини юклеп башлагъанларынен, Арслановнен экиси ёлгъа чыкъ-

тылар. Кузь геджеси. Эр ерде къызгъын эмек арекети сезиле. Ишчилер къышкъа азырлыкъ корелер. Янъы къурулгъан эвлернинъ азбарларында емиш тереклери отурталар. Къапысында мал туткъанлар пичен пешинден юрелер. Иштен къайткъан сонъ биле, кечке къадар чайырларда къырларда, сокъакъларда адамларнынъ арекети токътамай. Еремеев, совхознынъ иши бу йыл яхшы кеткенини, тютюн планыны арткъачынен эда олунаджагъыны севинчнен икяе этип кете.

— Бир хавфлы меселе бар,—дей о.— Эгер ава эрте бозулса, тарлада чокъ тютюн ягъмур тюбюнде къаладжакъ. Планны толдурырмыз амма, биринджи, экинджи сорт меселесине кельгенде зарар этеджекмиз. Шимди тарладаки тютюннинъ эксериети пишти. Авалар яхшы олгъанда менимдже, тарлагъа къошма къувет чыкъармакъ керек. Насыл дейсинъ, Самедин?

— Меним бригадама четтен адам керекмей. Озь къуветимизнен аль этермиз. Бир япрачыкъкъа къырав тюшюрмей, теменлерге тизип алырмыз. Бойле де еди гектар тютюнден марум къалдыкъ. Мен аля даа онъа яныкълап юрем. Бугунь арангъа барып етиштирамадыкъ. Шу еди гектардан не къадар тютюн алынгъаныны бильмек керек эди.

— Онынъ эписини тизип битиралмагъандырлар. Солукъ тютюн агъыр тизиле. Тарлада къалгъаны да, къырып алмакъ ичюн бир сабагъа даа етеджек. Кене яхшы ки, мантар оны кеч ургъан. Тютюн баягъы бойгъа кетип, япракъ йиберген сонъ абрагъан.

— Ягъмур ярдым эткен,— деди Арсланов.— Бригадамыз умумий берекетте чокъ зарар корьмейджек. Сорт меселесинде исе мени бу йыл озарлар. Хусусан, Макъпулекнинъ бригадасы. Онынъ тютюнлери дешет! Эм онъа мытлакъ сизинъ банаки айткъан къошма къуветинъиз керек олур. Джаным-джаным берекет ягъмур, балчыкъ астына, я да сувукъкъа къалып, озь кейфиетини джоймасын. Аранларгъа къырылып кельсе, анда тизмеге адам тапылыр. Акъшамлары сепетлерни бошатып, ачып, сувлап ташлармыз, саба тарладан тазе тютюн кельгендже олар иплерде салланыр.

Еремеев ве Арсланов лаф эте-эте буюк ёлгъа келип чыкътылар. Сагълыкълашаджакъта Еремеев къолуны узатты ве кулюмсиреп:

— Тойны не вакъыт ападжакъмыз?— деди.

— Къартлар тойгъа къаршылар. Айрие де истемей. Отургъан эвлеримиз де сизге белли. Биз той чагъындан кечкенмиз. Тойны сагъ олсакъ балаларымызгъа япармыз...

Арадан эки кунь кечти. Директор Арслановны чагъырды. Кабинетте Еремеев, Къурбанбеков, Боденеджиев ве совхоз ерли комитетининъ реиси отура эдилер. Арсланов директорнынъ кабинетине не вакъыт чагъырылмасын, эр вакъыт Каштановнынъ сагъ тарафындаки пенджере тюбюнде тургъан кичкене скемледе отура эди. Бунынъ манасыны Арсланов озюнинъ чокъ тютюн ичкенинден себеб деп анълатыр эди. Бу сефер де о озюнинъ ерине кечеджек олып адымлады. Лякин, Каштанов къарышты.

— Отур, Арсланов,— деди о къаршысындаки креслоны косьтерип.— Сонъ, ишлер насыл Львов?— деп ташлады о шакъанен.— Биз бу ерде сен кельмезден эвель шуны айтышып отура эдик. Санъа эндиден сонъ Львов дейджек олдыкъ. Боденеджиевке исе, Перепёлкин,— деп шакъылдап кульди Каштанов.

— Ишлер, менимдже ярамай дегиль, Андрей Андреевич,— деди Арсланов кульмейип.

— Львов меселесине мен къаршы дегилим, ялынъыз бир шартнен. Мен Львов олайым, сиз исе Кестанеев!

Кабинетте отургъанлар бир кереден шахылдап йибердилер.

— Бирге ноль!— деди Къурбанбеков кулькюсине богъулып.

— Юкълайсынъ, чокъ юкълайсынъ Арсланов,— деди Каштанов бираз тынчлангъан сонъ.— Мантарлар сени гедже юкъусында алдаттылар.

— Паразит деген шей, Андрей Андреевич,— деди Арсланов къашларыны оракъландырып,— озюнинъ хиянетлигини эр вакъыт халкъ корьмегенде япа. О умютсиз ерден тюртип чыкъа экен. Догъру айттынъыз. Гъафлет къалдынъмы, ишинъ битти. Паразитке кереги де о.

Адамлар кене кулюмсиредилер. Арслановнынъ кульмейип, джиддий отургъаныны эслеген Каштанов, лафны йымшатмакъ истеди.

— Зарар ёкъ, Самедин,— деди о.— Биз ойле чокъ паразитлер корьдик. Буны да тамырындан къурутырмыз. Олар, дегиль сенинъ тарланъда, эндиден сонъ, совхозымызнынъ бутюн топрагъында бир даа баш котермеге ер тапмазлар! Мен сени мына не ичюн чагъыргъан эдим.

Бир айдан Боденеджиев медпунктнынъ юкъарысындаки дёрт ханели эвни теслим этеджек. Биз о эвни санъа бермеге къарар чыкъардыкъ. Ойле шартнен ки, шу эвде той япаджакъсынъ,— деди Каштанов джиддийлешип.

— Айриенен экинъиз бир тарафына, Юнуснен къайнананъ экинджи тарафына кочип ерлеширсинъиз. Айриеге де ярамай олмаз. Медпункт янында. Къаршы дегильсинъми?

— Бойле къуванчлы хаберге ким къаршы олур? Сагъ олунъ, Андрей Андреевич. Сагъ олунъ аркъадашлар!

Арсланов аякъ устюне турып эписине озь тешеккюрини бильдирди. Сонъра, Каштановкъа айланып:—Бир шартынъызнен разы оламайым,— деди.

Каштанов къашларыны манълайынынъ ярысына къадар котерип, къулакъларым сенде деген киби динъленип турды.

— Бир айдан эвленип оламайджагъым. Тютюнлерни тымар этип алайыкъ да...

— Бир айдан орталыкъта тютюн къаламы?—деди Каштанов онынъ сёзюни болип.

— Даа башкъа себеплер бар, Андрей Андреевич. Тойнынъ бизге кереги ёкъ...

— Башкъа себеплернинъ бир къысымыны дирекция озь устюне ала. Местком да ярдым этер. Эвленирсинъ. Етер бекяр юргенинъ. Мантар меселесине ошап чокъ эхмаллыкъ этип юрсенъ, Айриени де эльден учурырсынъ. Анълаштыкъмы? Ана, шай, директор айттымы, битти!

Каштанов бу ибареден сонъ, ич де кульмей тургъан эди. Шимди озюнинъ айткъанына озю ошланып кульди.

Арсланов кабинеттен буюк къуванч иле чыкъты. Еремеевнен экиси идаренинъ алдында баягъы субетлешип отурдылар. Бу эки тютюн устасы арасында шимди биринджи кере тютюн акъкъында лаф олмады. Олар янъы аиле тизюв, бахтлы аят къурып яшамакъ акъкъында, Фиданейнинъ ве Эскендернинъ келеджеги акъкъында лаф эттилер. Эвленюв акъшамыны насыл отькермек, кимлерни давет этмек, аш-сув ве дигер меселелерни айтыштылар...

— Айды, саба корюшкендже,— деп къолуны узатты Еремеев.

— Бу сенинъ къайгъырувынънынъ нетиджеси олса керек Еремей, мен оны яхшы билем,— деди Арсланов.

— Ёкъ, джаным Самедин, бутюн идаренинъ, бутюн джемиетимизнинъ къайгъырувы. Айды, корюшкендже!

* * *

Ятсы маали эди. Нейсе, Каштановнынъ кабинети бираз тынчланды. Лякин кабинетнинъ ичинде отурмакънынъ чареси ёкъ эди. Тютюн думанындан таван корюнмей. Адамларнынъ къызгъын лакъырдысы, субетлешюв, документлерге имза этюв, бригадирлернинъ бинъ-бир тюрлю талабларыны динълеп, оларгъа керек косьтеришлер япув киби бир сыра меселелер Каштановны яры геджеге къадар кабинетте тутмагъа меджбур этелер. Саатларнен кабинениnъ ичинде котерильген тютюнни юткъуныП отургъаныны озю сезмей къала.

Эр кес чыкъып кеткен сонъ, о бираз тынчланды. Стол устюндеки кягъытларны джыйыштырды. Сонъра турып форточканы ачаджакъ олды. Ачмады. Пенджерени аралыкъландырды. Озю исе бираз башыны тазертмек ичюн азбаргъа чыкъты. Идаренинъ алдында кимсе ёкъ эди. Ешиль клумбаларнынъ арасындаки скемлеге отурды. Къолларыны эки тарафкъа джайып, аркъасыны таяндырды. Тёпеге бакъты. Кокте бир йылдыз корюнмей. Бу ерде базан ойле ола. Кок сим-сия, гуя къаранлыкъ перденен орьтюльген киби олып корюне. Кимерде исе йылдызлар ойле айдын, ойле сыкъ олалар ки, дерсинъ тёпенъде буюк бир шеэрнинъ миллионларнен электрик лампочкалары янып туралар.

Каштанов бираз нефес алгъан сонъ, ушип башлады. Тышта ава салкъын. Кеч олгъанына бакъмадан, ничюндир онынъ аягъы эвге тартмай эди. Катеринанынъ сонъ вакъытларда онъа косьтерген сайгъы ве урьмети, атта, атешли севгиси сунъий, афы олып корюне. О, тена ерлерде четлеп юрмеге истей. Афталарнен эвге бармайджагъы келе. Джаны тарсыкъа. Санки, дагълар, къырлар онынъ омузларындан басып туралар. Кимерде юреги ойле чапалана ки, дерсинъ кокюс къафесини парлап чыкъаджакъ. Катерина Мануйловна онынъ бутюн бу вазиетини эки сёзнен анълата: «Сен ёрулдынъ, санъа раатлыкъ керек». Каштанов озь дердининъ дерманы не экенини яхшы анълап оламай. «Манъа санаториягъа я да раатлыкъ эвине кетмеге керекмей. Манъа Катеринанынъ пак. къальби, ачыкъ юреги керек» деп, Каштанов негедир шубелене. Лякин меселенинъ асылына етип озюни къолгъа аламай. Катерина Мануйловна исе, онынъ алдында озюни къабаатлы саймай. Каштановкъа олгъан темиз-пак севгисини юрегининъ энъ терен

кошесинде сакълай. Шунынъ ичюн эр эки къальбнинъ арасында юрген къара мышыкъны тутып юлкъмагъа, эр эки юректе топлангъан шубелерни ювуп ташламагъа себеп керек эди...

Каштанов турды ве кене кабинетине келип кирди. Ичериде ава бираз енгиллешкен, чешит тюрлю къокъулар эксильген. О пенджерени япты, форточканы азгъана ачыкъ къалдырды. Стол устюнде тургъан бугуньки почтаны къарыштырды. Газеталарны четке айырды ве мектюплерни бакъмагъа башлады. Конвертлернинъ бир данеси онынъ дикъкъатыны джельп этти. Устюнде кери адреси ёкъ эди. Башкъа мектюплерни йыгъыштырып, газеталарнынъ янына къойды. Бу мектюпни ачып окъумагъа башлады. Кягъытнынъ ялынъыз бир бетине язылгъан бу къыскъа мектюпнинъ тюбюнде Валерийнинъ адыны корьди. Каштановнынъ къашлары туюмленди. Сабырнен мектюпни окъуп чыкъты. Имзасыны бакъты. Сонъра, кягъытнынъ артыны айландырды Тер-темиз эди. Кене бир даа окъумагъа башлады. Экинджи кере окьуп чыкъкъан сонъ, Каштановнынъ туюмли къашлары язылдылар, сёнюк, ёргъун козьлери бираз нурлангъан киби олдылар. Мектюпни конверт ичине къойды ве ортасындан къатлап, къоюн джебине тыкъты. Фуражкасыны алып, эр вакъыттаки киби козьлерине къадар басты ве кабинетнинъ къапысыны ашыкъып килитледи. Аралыкъларда къаранлыкъ эди. О, «Яшлыкъ» сокъагъына чыкъып, янъы къойылгъан лампочкаларнынъ ярыгъында тюшюне-тюшюне ёл бойлап кетти.

«Энди меселе анълашылгъангъа бенъзей. Катеринанынъ къальби эр вакъыт темиз эди, эм ойле де къала. Барсын, бакъайым, манъа сырыны ачмасын. О озюнинъ не ичюн къыйналгъаныны бирлей-бирлей манъа айтмакъ борджлу. Я айтмаса? О вакъыт арамызда муаббетлик олмакъ мумкюн дегиль. Акъикъий севги буны талап эте. Темиз севги инсаннынъ омюрини безете, сагълыгъыны арттыра, яшайышыны зевкъландыра. Эркек киши башыны асып юрдими, онынъ юреги къурт киби кемирильгенини биль отур. Базы адамлар бу фаджиалы сукюнеттен тез къуртулалар. Биревлери тамакъ сылатып, биревлери исе, баштакълыкъкъа урунып къуртулалар. Сонъра, эр экисининъ де аяты балталана, омюрнинъ зевкъындан озь-озьлерини марум этелер. Бунынъ баш себеби бири-биринъни анъламаювда ве бири-биринъе темиз юректен садыкъ олмаювдадыр. Ёкъ, манъа ойле омюр керекмей. Меним

сайлап алгъан аят ёлдашым, озь къальбим киби темиз, озь севгим киби къавий. Яшагъанымыздан берли, Катеринанынъ бу табиатыны мен коре ве бегене эдим. Онынъ севгисине инанам. Иште де, эвде де, тек онынъ ашкъынен яшайым».

Бу тюшюнджелернен азбаргъа келип киргенини дуймай къалды. Софанынъ къапысы артынадже ачыкъ эди. Лампочка ярыгъы бутюн азбарны айдынлата. Къапыны тартып бакъты. Бекли дегиль экен, ачылды. Эвге кирди, фуражкасыны чюйге ильди. Катеринанынъ давушы эшитильмей. Санки дерсинъ эвде адам ёкъ. Ашханеге кирди. Кичкене алюмин къазаннынъ къапагъыны ачып бакъты. Шорба сувуп къалгъан. Сонъра, янаша одагъа кирди. Мында ярыкъ янмай, лякин, софадаки лампочканынъ ярыгъы кровать устюнде юкъламакъта олгъан Катеринанынъ бетини айдынлатмакъта. Каштанов токъталды. Бельки Катерина юкъламайдыр? Динъленип бакъты. Юкъу ичинде нефес ала. Уятмады. Яваштан артына къайтып, ашханеге кирди. Газны тутандырды. Шорбаны къыздырмады. Чай къайнатты. Бир пияла чайгъа эки къашыкъ смородина татлысы къойды. Балабан шекерлик ичинде эвде пиширильген къазах бавурсагъы ве тюкяндан алынгъан татлы пексиметлер бар эди. Бир пексимет алып тишледи, къопаралмады. Чайгъа джибитип ашады. Бегенди. Эки дане даа алып джибитти. Пияланынъ тюбюне смородинанынъ чёпреси сюзюлип къалды. Чайкъап ташлайджакъ олды савут тысырдысы чыкъарып Катеринанынъ юкъусыны больмеге истемеди. «Яры геджеден сонъ эвге кельген акъайны бойле къаршылар» деп тюшюнди. Ятакъханеге кирди. Катеринанынъ ёргъаны ерге саркъкъан. Шимди уянса биле, юкъу арасында лаф олмайджакъ. Шунынъ ичюн яваштан урбаларыны ташлады. Ёргъаннынъ бир четини котерип, озюнинъ ястыгъына ясланды. Катерина ынъранды. Козьлерини ачмайып бир шейлер мыдырдады, къолуны котерип акъайынынъ устюне ташлады. Чокъкъа бармадан Каштановнынъ козьлери де юмулып кеттилер.

X

Себиля апте къуванчындан бармагъа ер тапмай. Янъы эвге кочтюлер.

— Эв ичинде чешмем, эв ичинде одунсыз янгъан

оджагъым, балам! Дюньяда бундан да яхшы раатлыкъ олурмы?— дей о эв хайырлап кельгенлерге. Шимди онынъ нефес алмагъа вакъыты ёкъ. Бутюн гедже къаве къавурып чыкъты. Озьбекистандан кельген мусафирлер де бош отурмайлар. Невбетнен къаве дегирменини айландыралар. Бугунь биревлерге раатлыкъ, биревлерге чапкъаламакъ куню. Ниает, Айриенинъ ве Арслановнынъ эвленюви мунасибетинен отькериледжек эглендже акъшамынынъ куню кельди. Эр эки тараф той япмагъа истемеселер де, сой-соплар, эш-достлар, ганыш-билишлер йыгъылышып кельген сонъ, акъшамнынъ тойгъа айланып кетеджеги белли эди. Арслановнынъ сойлары Ташкенттен трубаджы Шемшединни, аккордеонджы ве дареджини де алып кельгенлер. Макъпуле эки куньден берли ишке чыкъмай. Айриеге ярдым эте. Еремеев, Боденеджиев, Эмирвели, Теслиме, Юнус ве даа бир чокъ къолум-къомшулар сабадан берли той азбарында айланып юрелер. Юнус озь вазифесинен огърашa. Онъа эвлерни ве азбарнынъ ичини ярыкъландырув иши авале олунды. Буюк оданынъ ортасына узун стол ерлештирильди. Оданынъ къапысы софагъа ачылгъанындан анда эм къонушмагъа, эм ойнамагъа ер къалдырылды.

Кузь кунешининъ алтын шавлелери къаршыдаки юксек дагъларнынъ къарлы тёпелерини кумюш киби айдынлатмакъта. Совхознынъ сокъакъларында ешилликтен кунь шавлеси корюнмей. Сини киби тёгерек кунеш, яваш-яваш ал ренкке боялып, сынъырсыз чёллернинъ къойнуна синъип кетти. Дагълар ве юксек тёпелер де кунешнинъ сонъки нурларынен сагълыкълаштылар. Посёлок шаматалы куньден сонъ сукюнетке далды. Лякин, онынъ къызгъын аяты бир дакъикъа токътамады. Бутюн сокъакъларны электрик лампочкалары айдынлаттылар. Янъы совхоз посёлогынынъ устюне инсанларнынъ кучюнен яратылгъан акъшам кунеши догъды.

— Къана, ничюн башламаймыз?— деди Шемшединни тюртип Ташкенттен кельген эслидже мусафир. Шемшедин трубасыны къолуна алды, бир уфюрди ве ашагъы айландырып клапанларыны шакъырдатты. Сонъра аркъадашларынен берабер азбаргъа чыкъты. Адети узьре той азбарында эр вакъыт къалабалыкъ ола. Балалар бир кенаргъа топлангъанлар, эписи чалгъыджыларгъа бакъып козьлерини сюзип отуралар. Четте сипирилип, темизленген ерде тёшельген миндерлер устюнде Себиля ве Месюде аптелернен берабер бир чокъ марамалы къартанайлар отуралар.

Чалгъыджылар аякъ устюне турып буюк эшкъ ве зевкънен хайырлав авасыны чалмагъа башладылар. Чалгъы сеси бутюн «Алсаба»ны, юксек къаяларны, къырларны янъгъыратты. Себиля апте даянамады, явлугъыны чыкъарып козьлерини сюртти. Ава чалынып биткен сонъ, трубаджы:

— Эйилигинъиз хайырлы олсун!— деди. Бутюн мусафирлер бири-бирине эйлик хайырладылар. Къартанайларнынъ козьлери яшкъа толдулар. Той башлады. Чалгъыджылар токътамай мусафирлерни марш чалып къаршылап алалар. Марш токътагъанынен, учеви де бир кереден шенъ-шерамет олып, йырлайлар:

Той башлады мааллемизде,
Эки гузель эвлене...

Дареджининъ дареси къоллары устюнде фырлана. Къапы алдына топ-топ адам топлана. Шоферлер машиналарыны токътатып динълейлер. Чалгъы сеслери эр кеснинъ гонълюни охшай, шенълендире, джоштура, эфкярыны къозгъай. Бойле эеджанлы, этинъни-тенинъни чимирдеткен хош аэнкли эзгилер бу ернинъ тарихында биринджи кере янъгъырады. Асырларнен бош яткъан тюм-тюз чёльге къач йыллар эвельси аят кетирильди. Шимди бу аятнынъ зевкъы, эшкъынен янъгъырамакъта олгъан чалгъы сеслерини эмекчи адамларнен берабер ешиль тарлалар, багъчабагълар, мал фермалары, атта, къаршыдаки къар тёпели дагълар да динълейлер...

Чагъырылгъан мусафирлер бахшышларыны къонакъбайнынъ къолуна берип, озь ерлерине ерлешелер. Боденеджиев аякъчылыкъ япа. Мусафирлерни къабул этип, ерлерине отурта.

Къапы алдында Молдабайнынъ машинасы келип токътады. Боденеджиев чалгъыджыларгъа къолуны саллады. Шемшединнинъ трубасы гурь давушнен бир ава алып кочьти, амма, къулакъларынънынъ зары патлайджакъ. Машинадан Каштанов, Къурбанбеков, Катерина тюштилер. Оларны къаршылап Макъпуле, Еремеев ве Арсланов чыкътылар. Катерина Мануйловна къучакъ толусы бахшышынен Айриенинъ янына кетти. Каштанов, Къурбанбеков чалгъыджыларгъа баш саллап селямлашты ве одагъа кирдилер. Бекленильген мусафирлер эписи кельдилер. Еремеев, Катерина ве Макъпуле келиннен киевни чалгъы ве гурьдели къол шапылдылары алтында столгъа алып

кельдилер. Айрие ве Самедин озьлери ичюн айырылгъан ерге кечтилер. Оларнынъ янында Каштанов, Къурбанбеков, Еремеев, Макъпуле ве дигер эш-достлары ерлештилер. Акъшамны ачмакъ ичюн сёз Андрей Андреевичке берильди:

— Урьметли достлар, сайгъылы мусафирлер!— деди о,— Совет халкъы муджизелер ярата. Аятсыз, бош топракъларгъа аят кетире. Биз де сизлернен берабер муджизе яратыджылардан биримиз. Бизим къургъан эвлеримиз, тютюн аранларымыз, тюкянлар, бала багъчасы, хастахане, амам, идаре, ашхане, турмуш комбинаты ве дигер объектлеримиз, хусусан бу йыл тютюнден алгъан юксек берекетимиз буньа мисаль ола билирлер. Куню келир, бизлер даа буюк къазанчларнынъ шаады олурмыз. Бизим совхоз бугунькинден он дередже даа арткъачынен девлетке тютюн етиштирип береджек. Тютюнджиликнен берабер багъ-багъча ве дигер махсулатлар да етиштиреджекмиз. Тютюн ашалмай аркъадашлар. Емишни, ве дигер зарзаватларны къомшу колхозлардан ташып юреджекмизми? Эписи озюмизде олмакъ керек. Бизлер яхшы чалышмагъа бильгенимиз киби, севмеге де билемиз. Намуслы, эмексевер аркъадашларымыз Айрие ве Самединнинъ эйилигини джан юректен тебриклеймиз! Сизлерге узун омюр, бахтлы аят истейим! Омюринъиз, бугуньки акъшамны башымыз устюнден сейир этип тургъан Ала-Таунынъ омюри киби узун олсын, севгинъиз, онынъ мермер ташлары киби къавий олсын!

Эль чырпмаларынен берабер, орталыкъны долу сеси янгъгъыратты. Къаделер котерильди, анда-мында шампан шишелерининъ тапалары атылып кеттилер. Артта отургъанлардан бириси «Аджджы!» деп къычырды. Янындаки адам онынъ къулагъына эгилип бир шейлер айтты. О сусты. Боденеджиев авучларыны окъалап:

— Акъайлар, алдынъызда аш, сув.—Ашанъыз, ичинъиз! Керек шейлерни манъа айтынъыз!— деди ве козьден гъайып олып кетти. Чалгъыджылар сымарыш беклеп турмайлар. Олар мында эйилик яраштырмагъа кельдилер. Тойда чешит халкъларнынъ векиллеринден бар. Усталар эм русча, эм къазахча, эм булгъарджа чала ве йырлайлар. Эр кеснинъ гонълюни-хатрини тапалар. Дареджи даресини кокюсине таяндырып, келиннен киевге бакъа да, озюнинъ уйдургъан шакъа йырыны айта:

Тютюн тизген къадынлар
Ясар онынъ деметин...

Кулькю ве шакъаларнен къаделер толып-толып бошалалар. Боденеджиев къайда бош къаде корьмесин, шу ерге етишип келе де эр кеснинъ хатирини тапа, эксиклигини текмиллей. Софада оюн башлады. Марамалы эки къадын «Къыналы пармакъ, джез тырнакъ»ны чалдырып ортагъа тюштюлер. Оларнынъ бель бурып ойнагъанлары Каштановнынъ дикъкъатыны джельп этти. Оюннынъ сонъуна къадар козьлерини олардан алмады. Катерина бутюн вакъыт Айриенинъ бетине бакъа. Бугунь Айрие онъа даа дюльбер, даа назик ве муляйим олып корюне. О Айриени пек бахтлы сая. Озю де гуя онынъ киби келин олмагъа истей. Тосат-тосат онъа сарыла, нелердир айтып-айтып куле. Дареджи даресини дырылдатып алды, софада хайтарма авасы янгъырады. Кольмеклерини сыйпап, къушакъларынынъ арасына къыстырып ортагъа эки яш тюшти. Оларнынъ чабик арекетлерини, фырлангъанларыны корьгенде Каштановнынъ омузлары да еринден къыбырдап башлады. Оюн токътагъанынен аккордеонджы кошеде отургъан беяз сачлы адамнынъ янына барды. Башыны эгильтип аккордеоныны тарткъанда, онынъ гурь перчеми козьлерине авдарылып тюшти. Софада аякъ устюнде онъа дикъкъатнен козь этип тургъан къызлар юткъунып алдылар. Беяз сачлы адам козьлерини азгъана юмып, «Бени де гъамдан азат эйле»ни созгъанынен той азбарындаки гъалягъуля бир кереден тынчланып кетти.

Йыр битер-битмез мусафирлернинъ арасында орта бойлу, устюнде иш урбасы олгъан бир яш къыз пейда олды. О бираз ашыкъып юрсе керек, сачлары терли манълайына япышкъан. Адамларны итеклеп бу къыз эп Айриеге тараф ынтыла. Каштанов онынъ адамлар арасына сокъулгъаныны эслегенинен:

— Чеврениди, санъа не олды?— деп ташлады. Бу Чевренидининъ къызы эди.

— Манъа Айрие керек,— деди о нефесини зорнен тыйып.

— Айрие бугунь кимсеге керекмей, ялынъыз бир адамгъа керек,— деп кулюштилер ода ичинде кейфленмекте олгъанлар.

— Айрие апа, чыкъсанъыз бу якъкъа!— деди къыз эеджанланып.

Айрие Арслановкъа бакъты, сонъра Катерина Мануйловнанен экиси котерилип софагъа чыкътылар. Шу къыз Айриенинъ къулагъына эгилип бир шейлер айтты. Айриенинъ чырайы тюрленип кетти. Даа меселенинъ асылына етмеген Катеринагъа чевирилип:

— Молдабайны тез-тез чагъырынъ, машина керек!— деди.

— Не олды я?

Айрие Катеринанынъ къулагъына эгилип:

— Аптеси догъурамай экен,— деп пысылдады.

Экимни чагъырсынлар,— деди Катерина дудакъларыны бурюштирип.

— Екъ, Катерина Мануйловна, район еринден эким кельгендже эки джан бир кереден эляк ола билир. Чагъырынъ Молдабайны!

— Той геджеси мен сени бу фасонда янъгъыз йибермем, айса мен де кетем. Молдабай!..

Катерина, софанынъ кошесинде къысылып чалгъыджыларгъа бакъып къалгъан Молдабайгъа башыны саллады. Молдабай машинасынынъ анахтарыны зынджырчыгъындан саллай-саллай Катеринанынъ янына кельди. Арадан беш-он дакъикъа кечер-кечмез Катерина ве Айрие медпункттан бирер беяз халат кийип чыкътылар. Айриенинъ къолундаки кичкене чемоданчыкъны Чеврениди алды. Машина той эвининъ шаматасындан, чалгъыларнынъ гурь давушындан узакълашып, яры геджеден сонъ, къою къаранлыкъ баскъан совхоз посёлогынынъ эвлери арасына синъип кетти...

— Мен элимден кельген ярдымны япарым, сиз эр алда экимге хабер этинъиз,— деди Айрие машинадан тюшкенде.

Локъсанынъ башы уджунда бир сюрю адам топлангъан. Акъайы да, балалары да, къартанайлар да, эписи онынъ этрафында доланмакъталар.

— Одада кимсе къалмасын!— деди Айрие локъсанынъ янына кельгенинен.— Катерина Мануйловна сиз манъа ярдым этинъиз, келинъ бу якъкъа....

Айрие къолуны къойгъанынен баланынъ терс кельгенини анълады. Лякин буны кимсеге бильдирмеди. Озюнинъ бильген усулларынен локъсагъа ярдым этмеге башлады.

— Катерина, кетир манъа бир чаршаф,— деди о къолларыны локъсанынъ къарыны устюнден алмайып.

Айрие чаршафны бир къач кере букледи, явашътан локъсанынъ бели астына тыкъты. Сонъра къурсагъы устюне хачлап алды да, бир уджуны Катеринагъа туттырды, дигер уджуны озю авучлады.

— Динъле мени Катерина,— деди о.— Мен тарткъанда — тартарсынъ, бошагъанда бошарсынъ анълადынъмы?..

Локъса даа зияде вайвалап башлады. Катерина къадыннынъ бойле аджыныкълы вазиетте догъургъаныны шимдиге къадар озь козюнен корьмеген эди. Локъсанынъ бетинден чыбыргъан тер тамчылары дерсинъ онынъ юрегини ирителер. Озюнинъ манълайы да терден джибинди. Аджынгъанындан къолу-аягъы йибериле, лякин Айриенинъ эмирине табий олмамакъ мумкюн дегиль эди. Бутюн ишанч Айриеде. Катерина онынъ джесюране арекетини корип, озь-озюнинъ гонъюлини ала. «Бельки ольмез бичаре... Даянса эди... Ах, аначыгъым, тувгъанчыгъым, сабыр эт...»

Той озь зевкъы ве шадлыгъынен девам этмекте. Дюнья дегенинъ ойле шей экен. Бир эвде джан меселеси аль олуна, дигер эвде кейф чатыла .Шай олып кельген, шай олып кетеджек. Табиат къануны. Даимий бир шей ёкъ дюньяда. Эр шей денъишип, тюрленип тура. Эскилер оле, янъылар догъа. Ёкъ, бу гедже олюм деген къоркъунчлы, титис шей олмамакъ борджлы. Айрие совхозымызнынъ ярашыгъы. Озю дюльбер, къоллары чебер. Онынъ тою да ярашыкъ олмакъ керек. Шунынъ ичюн той азбарындан бир сание шенълик-шераметлик эксильмей. Шунынъ ичюн бу эки къырджыманнынъ эйилиги бутюн совхоз кишилерининъ зевкълы байрамына айланды. Софада кейфленмекте олгъан къазах яшлары хорнен йырлап башладылар:

«Айттым салом, Къаламкъас,
Сагъан къурбан малмен бас.
Сагъынгъаннан сени ойлап,
Келер козьге ыстыкъ джас..»

Олар йырлап токътагъанларынен, орта яшларында бир къадын, янында отургъан къадындан:

— Акъыз, бу бизим «Растарандан сархош чыкътым» деген тюркюмиз дегильми?— деп сорады.

— Шу тюркю эльбет. Корьмейсинъми, сёзлерини къазахчагъа денъиштирип йырлайлар.

— Екъ, енгепче, о къазах тюркюси. Сёзлери Абайнынъ. Абай оны домбра чалып йырлай экен,— деди яшлардан бири.

— О якъыны алла биле. Мен учёный дегилим. Ола билир орус тюркюсидир. Яшлыгъымда мен оны ур-патласын айтып юре эдим. Мен о вакъыт Абайнынъ адыны да эшитмеген эдим. Не олса да пек яхшы макъамы бар,— деди къадын.

Софада кене тюркю янъгъырады. Бу сефер йыргъа джошкъан уйгъур яшы эди:

«Асмандаки ай болуп,
Джеми алемни тенъ корьсем.
Пияланъда чай болуп,
Леблеринъни куйдирсем...»

Аферин усталаргъа! Санарсынъ эписи дюнья халкъларынынъ махсус музыка мектебини битиргенлер. Ким не сымарласа, оны чалалар. Микис Теодоракиснинъ аэнкли эзгилери янъгъырап башлагъанынен софадаки яшлар арасында отургъан къара козьлю эки къыз аякъкъа турып онынъ «Сен джумерт ве назик эдинъ» тюркюсини созып йибердилер.

Кошеде деми йырлап токътагъан къарт даянамады. О аккордеонджыны озюнинъ янына чагъырды ве козьлерини юмып, агъырдан, буюк джошкъунлыкънен йырламагъа башлады. Къарт эр кеснинъ дикъкъатыны джелып этти:

«Селям версем, селям алмаз,
Селямларым тутсын сени.
Бени ич де сезмез олдынъ,
Гуняларым ютсын сени...»

Шенълик озь невбетинен девам этмекте. Каштанов, Къурбанбеков, тосат-тосат Арслановкъа бакъып кулюмсирейлер. Лякин, Арслановнынъ джаны тарсыкъып башлагъаныны эслемейлер. Айрие ве Катерина чыкъып кеткен сонъ, Арсланов озюни тикенлер устюнде отургъан киби дуя. Каштанов бунъа эмиет бермей. Тюрлю оюнлар ве йырларнен кечмекте олгъан акъшамнынъ зевкъы оны бусьбутюн эсир алды.

Директор эр ерде озюнинъ тешкилятчы къабилиетини косьтере. Бугунь, бу ерде шенъленмекте олгъан адамлар, бир аиледе яшагъан чешит халкъларнынъ векиллери, онынъ ёлбашчылыгъы алтында муджизелер яраттылар. Нидже къыйынлыкъларгъа къатландылар. Огюз арабасынен таш-топракъ ташыдылар, къазма-курекнен негиз къаздылар, балтанен агъач ёнып, дагъ йыкъып тюм-тюз чёльде янъы совхоз къурдылар. О не ичюн шенъленмесин, о не ичюн гъурурланмасын- Бугунь халкънен берабер о да шенълене, о да зевкълана. Онынъ бунъа акъкъы бар.

— Аркъадашлар! Менде бир теклиф бар,— деди аякъкъа турып кошеде акъшамдан берли индемей тургъан Эмирвели.— Севимли директорымыз Андрей Андреевичнинъ сагълыгъына эпинъизнинъ бирер къаде котерменъизни истейим!

Бири-бирине урулгъан къаделернинъ чынъылтысы энди ёрулып башлагъан чалгъыджыларгъа кене бир долу даа чалмагъа меджбур этти.

Айриенинъ ве Катеринанынъ къайда кеткенинден хабердар олгъан къадынлар, Молдабайнынъ машинасыны азбаргъа кирер-кирмез сарып алдылар. Эр кес козь айдын хаберине ашыкъа. Лякин не олды, не къалды, кимсе бильмей. Айрие ве Катерина халатларыны ташламакъ ичюн янаша одагъа кирдилер. Къадынлар бир шей анъламай оларнынъ артындан сюзюлип къалдылар. Молдабай той одасына киргенинен Арслановкъа козь къыпты да:

— Джемаат, бугунь совхозымызда бир тютюнджи даа артты, Чевренидининъ къызы догъды! Сагъ олсын, Айрие Арсланова! Эки джанны олюмден къуртарды!— деп къычырды.

Молдабай сёзюни битирир-битирмез, беяз антерлерини балкъылдатып ичери Айрие ве Катерина келип кирдилер. Одада «Урра!» сеслери янгъырады. Усталар да бакъып отурмайлар. Айрие ве Катерина озь ерлерине барып ерлешкендже ёл авасы чалдылар.

Каштанов, Къурбанбеков, Арсланов энди меселенинъ аслына еттилер. Олар бири-бирининъ къулагъына эгилип бир шейлер пысылдашкъан сонъ, Къурбанбеков къолуна къадесини алып, аякъкъа турды.

— Ортакълар!— деди о.— Молдабай пек догъру айтты. Совхозымызда бир тютюнджи даа артты. Тютюнджилер аилеси арта берсин. Совхозымызнынъ келеджеги буюк. Биз онынъ темелини къурдыкъ, келир бир кунъ бизлер

къартайырмыз. О вакъыт бизге совхознынъ ветеранлары дерлер. Эстафетаны огъул-къызларымызгъа беририз. Биз оларнынъ келеджеги ичюн къайгъырайыкъ, медениет оджакъларыны кенишлетейик, окъутайыкъ, бугунъ бизим къолнен япкъан ишлеримизни олар машиналарнен япарлар, бизим юзюмизни къызартмазлар, къартлыгъымызны къайгъырырлар. Бизим несиль къараманджа ишлер япмагъа алышты. Эм бир вакъыт бурун котермез, япкъан ишини кимсеге юзлемез. Мына, бугунь акъшам козюмиз алдында олып кечкен вакъиа бунъа мисальдир. Биз Айриенинъ тоюны кечиремиз, о исе озь теджрибесини, озь кучюни ортагъа къойып, Чевренидининъ къорантасына бахт кетирди. Сизинъ киби чебер инсанлар чокъ яшасын! Ортакълар! тютюн устасы Арслановнынъ, чебер къоллу Айриенинъ бахты ичюн бирер къаде котерменъизни теклиф этем!

Тойнынъ бутюн агъырлыгъы, аскъысы, низам-тертиб ишлери адетиндже аякъчынынъ бойнунда дейлер. Бу тойда да аякъчылыкъ вазифесини Боденеджиевнен Макъпуле алып баралар. Каштанов Макъпулени ве Боденеджиевни оюнгъа давет этти. Макъпуле «Он секиздир меним яшым»ны сымарлап, ортагъа тюшти. Онынъ устюнде Мурадасылнынъ алып берген парчадан тикильген антери балкъылдай эди. Оларнынъ оюны эр кесни эеджанландырды. Себиля апте козьлерини сюрте-сюрте келип акъча япыштырды. Макъпуленинъ оюны Айриенинъ юрегини де чимирдетти. Козьлерини достундан алмаса да, озю терен хаялларгъа далып кетти. Оюн биткенинен Макъпуле Айриенинъ янына кельди. Онынъ бетинден, козюнден опьти. Сонъра, Катериананен экисининъ арасына ерлешти...

Той сабагъа къадар шенълик ве шераметликнен девам этти. Оюнны — йыр денъиштирди, йырны — оюн. Оюнгъа чыкъмагъан адам къалмады демеге мумкюн. Лякин, эр кеснинъ дикъкъаты Айрие ве Самединде эди.

— Келин, киев ойнамагъандже къайтмайджакъмыз! — деген сеслер янъгъырады. Чаре ёкъ. Самедин еринден турды, онынъ артындан Айрие котерильди. Олар экиси де дженктен сонъ, бу куньге кельгендже биринджи кере къол котерип оюнгъа тюштилер. Самединнинъ устюнде жилеткалы къара костюм. Костюмнинъ алдындаки сол джебинде Айриенинъ нагъышлап берген явлугъынынъ чечекли уджлары корюне. Арыкъ черели, узун бойлу Арслановнынъ устюнде шу костюм дерсинъ къатып къалгъан.

Айриенинъ устюнде беяз антер, беяз шербенти, беяз туфлилер. Бети де, урбасы да баарьде ачкъан акъбардакъ киби бем-беяз.

Шемшедин трубасыны тёпеге котерип, агъыр аваны янъгъыратты. Айрие, гольде ялдагъан беяз папий киби сюзюлип-сюзюлип ойнамагъа башлады. Олар оюнгъа тюшер-тюшмез адамлар арасында «Беяз келин» ойнай деген фысылды даркъап кетти. Оюн мейданында келин ве киев. Эки дост, эки аркъадаш, эки юрек бир олып ойнамакъта. Олар озь аяты, озь аналары, озь балаларынынъ, бутюн джемаатнынъ бахты ичюн ойнайлар. Эшкъ олсун оларгъа!

УЧЮНДЖИ КЪЫСЫМ

I

Поезд келип Ташкент вокзалына токътады. Ава сувукъ эди. Ташкентке кетемиз, деп енгиль кийинген ёлджылар кенъ вокзал мейданына чыкъкъанлары киби янълышкъанларыны сезип башладылар.

Чырчыкъ беттен эскен аджджы ель ве къарлы ягъмур адамларнынъ бетине урула, къулакъларыны, бурунларыны къыджырткъан киби ашлап, чертип ала.

Троллейбус токътагъан ерде топлангъан адамларнынъ арасында эки къыз тура. Бириси сарышын, дигеринин сачы исе мысырбогъдай пускюлини анъдыра. Сачларынынъ уджларындан саркъкъан къарлы ягъмур тамчылары энъселеринде ве къулакъларынынъ артында ёлакъ къалдырып акъмакъта. Устьлеринде къыскъа юбка ве индже

кофтачыкълар. Балдырларына япышып къалгъан чильтер чорапларынынъ ичинден шафран алмасы киби къызаргъан тиз къапакълары корюне. Энди лаф этмеге меджалы къалмагъан бу къызларгъа эки яш эришип башлады:

— Шималь къызлары, Ташкентке исинмеге кельдинъизми?— деди олардан бириси мыскъылнен.

— Энди исиндик. Етиштирип олсакъ, кельген поездымызнен къайтыр эдик,— деди тишлерини шатырдатып пускюль сач къыз.

— Я бу къадар юфкъа кийинип кимге корюнмек истединъиз? Чокъ языкъ ки, къаршылап чыкъмагъанлар.

— Даа шуба къазанамадыкъ,— деди дигер къыз кулюмсиреп.

— Телеграмма бермеге унуттыкъ,— деди пускюль сач сою.

— Айса юринъ чайханеге. Чай эр шейнинъ башыдыр. Бираз ичинъизге джанынъыз кельсин.

Къызлар бири-бирине бакъыштылар. Сёзсюз анълашсалар керек, кетмедилер. Яшлар троллейбускъа минип кеттилер. Экинджи троллейбусны беклемеге чареси къалмагъан къызлар, такси невбетини беклеп тургъанлар янына авуштылар. Устюнде тери якъалы бой пальтосы, башында мешин къулакълы къалпагъы олгъан адамнынъ артындан невбет алдылар.— Эмдже, пальтонъызнынъ бир кошесини бизге бермейсизми?— деди кулюмсиреп бириси.

— Берир эдим амма, бир этек тюбюнде учь къыз сыгъдырамам,— деди бу адам. Сонъра пальтосынынъ астында сакъланып тургъан тос-томалакъ ири козьлю къызчыкъны косьтерди.

— Багъышланъыз, шакъа этемиз эмдже.

— Мен санъа билир-бильмез адамгъа илишме демеген эдимми?— деп тазирледи достуны пускюль сач къыз.

— Эркек кишиге мукъайт олып илиш. Истесенъ, шимди пальтосынынъ тюбюнден апайы да чыкъар.

Адамлар кулюштилер.

— Зарар ёкъ, тезден кунеш догъар, къызарсыз. Озьбекстан джыллы ер,— деп бу адам къызларнынъ энди когерип башлагъан аякъларына бакъты.— Вай-вай,— деди о сонъра аджынып.— Сиз нафиле такси беклейсиз. Кунеш чыкъкъандже барып вокзалда отурмайсызмы?

— Екъ, эмдже. Кетеджек еримиз узакъ. Автобускъа етишмек керек. Шу арада такси келип къалды. Пальтолы адам къызчыгъыны котерип таксиге сокъулды. Онынъ артындан бу эки къыз да минди.

— Сиз не якъкъа кетесиз?— деди таксиджи пальтолы адамгъа.

— Психобольницагъа.

Шай дегенде къызлар экиси де пальтолы адамгъа тикилип бакътылар ве бири-бири артындан таксиден секирип тюштилер.

Такси психиатрик поликлиника алдына келип токътады. Пальтолы адам къызынынъ къолундан тутып тюшюрди. Балабан кемер къапылардан кечип, кенъ мейдан азбаргъа кирдилер. Азбарнынъ ичинде беяз халатлы адамлар о якъ-бу якъ ашыкъып юрелер. Олар экимлер, эмширелер олса керек. Базыда бир исе, чалышып юрген адамларгъа расткелесинъ. Юксек чинарлардан тёкюльген япракълар ешиль клумбалар устюнде асылып къалгъан. Цементленген арыкълардан ташып къарлы сувлар акъмакъта. Арыкъларнынъ базы ерлеринде кестане ве эмен тереклеринден тёкюльген япракълар йыгъылып къалгъан. Бу ерде сув тыйналгъан ве клумбалар арасына ташып кеткен. Тереклернинъ чокълугъы, клумбалар ве ерге бастырылып къойылгъан чокътан-чокъ гуль тюблери язда бу кениш азбарнынъ ярашыкъ бир гульбагъча шекилине киргенини тасдикълап туралар. Кунеш шавлелери тереклер арасындан сепилип башлагъанынен азбарда сипиртки ве курек алып чыкъкъан адамлар пейда олдылар.

Таксинен кельген бу пальтолы адам къызынынъ къолундан тутып, азбарнынъ ортасында ерлешкен биринджи корпуснынъ басамакъларындан котерильди. Софагъа киргенинен онынъ алдына беяз халатлы семиз бир къадын чыкъты.

— Гражданин, сиз къайда кетесиз?— деди о къаба сеснен.

— Манъа баш эким керек.

Къадын онъа шубели бакъты.

— Баш эким шимди хасталарны тешкере. Бельки башкъасы керектир? Адыны, фамилиясыны айтынъ, мен чагъырырым.

— Манъа кимсе керекмей. Мен хастанен корюшмеге кельмедим. Меним баш экимге эки лафым бар.

— Ойле олса, мына бу корюшюв одасына киринъиз.

Баш экимхасталарнынъ арасында олмаса, оданынъ экинджи къапысындан орта аяткъа чыкъарсынъыз. Сагъ тарафта баш экимнинъ кабинетини корерсиз.

Пальтолы адам корюшюв одасына кирди амма, озюнинъ неге огърагъаныны бильмей къалды. Мында хасталар озь адамларынен, тувгъанларынен корюше, ал-хатир сораша экенлер. Узун столнынъ бир тарафында хасталар отура, дигер тарафында исе оларгъа хатир сорап кельген сой-акърабалары отуралар. Хасталарнынъ арасында чешит тюрлю сойлары бар... Кимиси куле, кимиси индемей козюнъе бакъып тура. Кимиси исе газета окъуп, сонъра къолуны котерип, янындакине анълата.

Корюшюв одасында эким ёкъ эди. Пальтолы адам къаршыдаки къапыны ачып ортадаки узун аяткъа чыкъты. Баш экимнинъ кабинетини тапып, къапысыны аралыкъ этип бакъты. Ичериде, стол башында козьлюкли, чал сач бир къадын отура эди.

— Киринъиз,— деди о пальтолы адамнынъ янында тургъан къызчыкъны корьген сонъ.

— Мен Къазахстандан кельдим,— деди о скемлеге ерлешип.— Адым Самедин Арсланов. Башкъа бир шейде шубеленменъиз, акъылымыз еринде. Бу меним къызым Фидане. Бизге ялынъыз тутукъларны сёйлендирген эким керек. Ярдымда булунманъызны риджа этем.

— Сизни мында ким йиберди? Озюнъизде эким ёкъмы? Алма-Атада пек яхшы экимлер бар. Тутукълыкъ саасында ишлеген логопедлер, алимлер бар. Къыш куню баланы заметке къойып, андан мында кельмеге аджет бар эдими?

Баш эким бу сёзлерини айткъанынен дикъкъатнен онынъ козьлерине бакъты. «Асыл эким-психиатрларнынъ адамгъа бакъышлары бам-башкъа ола экен» деб тюшюнди Арсланов.

— Бар эди, доктор. Багъышланъыз, экимнинъ экимден фаркъы ола экен. Шимдики заманда месафенинъ узакълыгъы якъынлыгъы чокъ белли олмай. Ёлгъа чыкъкъан сонъ, истесенъ Алма-Атагъа, истесенъ Ташкентке кет, эмиети ёкъ. Самолёт истеген еринъе еткъштире. Дердин ъе дерман тапмакъ ичюн энъ узакъ экимге энъ якъын адамынъ деп келесинъ. Эбет, сааткъа бакъып хаста къабул эткен, экимлер де ола. Ойле союна бир кере баргъан бир даа бармакъ истемей. Яхшы экимнинъ намы узакъ кете экен. Мына

бизге бойле эким керек,—деп къоюн джебинден чыкъарып бир кягъыт узатты.

— А-а, Земине Гафаровна Чешмеджиева?! Ойле эким бизде бар. Лякин бильмейим, о сизни къабул этип олурмы? Онъа бир къач ай эвельси невбетке язылалар. Я бу адресни сизге ким берди?

— Башынъа беля тюшсе доктор, эр ерден сораштырасынъ. Мынавы гуль киби къызчыгъым тутукъланды. Къазагъа огърады. Онынъ бахты сизинъ къолунъызда, ярдым этинъ доктор.

Эким телефонгъа къолуны узатты, трубканы алды, нумерлерини бир къач кере айландыргъан сонъ:

— Сусанна, бу сенсинъми?— деди.— Земине Гафаровнаны чагъыр телефонгъа.

Трубканы къолундан ташламай, бираз беклеген сонъ, кене лаф этмеге башлады:

— Селям, ишлер насыл?.. Екъ, ёкъ, сен онъа айт, низам эр кес ичюн къанундыр. Ава ярамай олса да, хасталар бир вакъыт кечикмей, экимнинъ де кечикмеге акъкъы ёкъ. Земине, мында сени корьмек ичюн та Къазахстандан кельгенлер. Бабасы ве къызы. Къабул эт. Зарар ёкъ, эр бир къанунынынъ ихтары да ола биле.

Баш эким трубканы ташлады, яры акъ, яры къара сачларыны юксек къаснакълы такъиеси арасына къыстырып аякъкъа турды.

— Юринъ, сизге къапыны ачайым,— деп алкъагъа кечирильген бир топ анахтарны къолуна алды.

Эким, кене шу, банаки хасталарнен корюшюв одасынынъ къапысыны ачты ве Арслановнынъ агъызындан арды-сыра текрарланып чыкъкъан алгъышларгъа эмиет бергенини бильдирген киби башыны саллады ве къапыны килитлеп озь кабинетине къайтты.

Корюшюв одасында энди кимсе ёкъ эди. Анълашылгъанына коре демики хасталарны озь палаталарына алып кеткенлер. Бугунь ава сувукъ ве ягъмурлы олгъанындан хатир сорап кельгенлер де аз олса керек. Арсланов къаршыдаки къапыны тартты, ачылмады. Бир даа къуветлидже тартты, кене ачылмады.

— Ой, анасыны,— деди о.— Бу къапыны да килитлегенлер. Кери къайтты. Баш экимнинъ тарафына чыкъкъан къапыгъа кельди. Бар къуветинен итеди, озюне таба чекти, о да ачылмады. Эки тарафта, эки къапы, экиси де килитли. Баш экимни къычырып чагъыраджакъ олды, ка-

бинети узакъта. Коридорнынъ энъ сонъунда, къычырсанъ да эшитильмейджек.

— Коресинъми, къалдыкъ мынавы хасталар одасында,— деп ташлады о къаарленип.

— Я о-ойле дегенинъ не?— деди Фидане бабасына бакъып.

Арсланов шу ан агъызындан янълыш лаф чыкъкъаныны анълады ве сёзюни бурып:

— Зарар ёкъ, къызым, шимди эким апанълар келип къапыны ачарлар,— деди амма, озю къайсы къапыгъа барып уруладжагъыны бильмей. Пенджереге бакъты. Пек юксек, пармакъ уджуна турып созулсанъ биле боюнъ етмейджек. Бираз вакъыт кечкен сонъ, азбар тарафкъа чыкъкъан коридорда къопкъа тасырдысы эшитильди. Арсланов къапынынъ анахтар делигинден эгилип бакъты. Коридорнынъ полыны ювмагъа кельген къадынны эследи.

— Гражданка, гражданка!— деди о анахтар тешигинден козюни алмайып.— Къапыны ачынъыз, бизге чыкъмакъ керек!

— Мен ачарым санъа шимди!— деп сомурданды къадын пол ювгъан таягъынынъ уджундаки чулны къопкъагъа далдырып.

— Апа, мени динъленъиз, къулакъ салып динъленъиз! Мен хаста дегилим, баш экимге кельген эдим, къалдым мынавы оданынъ ичинде. Апа ялварам, ачынъыз къапыны!

— Чокъ зырылдай берме!— деди къадын сылакъ чулны къопкъадан чыкъарып.

— Апа, инанмасанъыз, барып баш экимден соранъыз. Мен акъылым еринде бир адамым, шукюр даа бу дертке огърагъаным ёкъ. Мына янымда къызым да бар.

Шай дегенде бу къадын токътады, пол ювгъан таягъыны къопкъанынъ устюне къойып, къапыгъа кельди. О да эгилип бир козюни анахтар тешигине якъын кетирди. Арсланов кенаргъа чекильди ве Фиданенинъ къолтукъларындан котерип косьтерди.

— Шимди, токътап тур,— деди къадын Фиданени корьген сонъ. Арсланов нейсе, озюне келип башлады. Полгъа демир болтларнен пекитильген отургъычкъа отурды, джебинден явлугъыны чыкъарып, тер баскъан манълайыны, энъсесини сюртти. «Булар адамгъа акъылыны ойнаткъан деп бакып алышкъанлар»— деди о ичинден. «Даа мында мий хасталыгъына огърап тюшсенъ не япа-

джакъсынъ? Айды, сабыр этейик, анавы пол ювгъан къадын энди манъа инанса керек. О биревге илле къапыны ачтырыр. Уф, мынавы пальто да сыджакълыкъ этти. Саба вокзалда тентиреп тургъан пускюль башны мында кетиреджек экенсинъ. Къалтырамаз эди ченъгеси амма...» Арсланов пальтосыны чыкъарып, къолуна алды. Сабыры тюкенгенининден еринден турып къапыгъа таба адымлады. Коридорда кене къадын давушлары эшитильди. Пол ювгъан къадыннынъ артындан анахтарларыны чынъгъылдатып беяз халатлы семиз бир къадын кельди О къапыны ачты да, Арслановнынъ козьлерине шубели-шубели бакъты. Сонъра эки метр къадар кери чекилип:

— Гражданин, сиз мында не япасынъыз?— деди.

— Оны сизден сорамакъ керек!— деди Арсланов ачувланып.

— Гражданин, сиз мында не ишлеп юресинъиз!?— деди о текрар.

— Мен сизге айттым да, гражданка!— деди Арсланов сесини котерип.

— Мен санъа «гражданка»— нынъ не экенини анълатырым. Бу кимнинъ баласы? Оны мында ким къалдЪырып кеткен экен? Дежурный!!!

Арсланов къапыдан чыкъып етиштиралмады. Беяз халатлы къадын тез-тез къапыны япып, килитледи. Лякин озю кетмеди. Невбетчи етишип кельди. О, анахтарджы къадынгъа саба ишке кельгенинен бир къызчыкънынъ къолундан тутып корюшюв одасына кирген пальтолы адамны корьгенини айтты. Бундан сонъ къадын бир даа къапыны ачып:

— Айды, чыкъынъыз гражданин, бизим ишимизде чешит худжур шейлерге расткелине. Шунынъ ичюн пек мукъайт ишлемек керек ола. Сизни де анъламай бираз раатсызладыкъ, афу этинъиз,— деди.

— Арсланов бу кереси индемеди. Фиданенинъ къолундан тутып коридор бою адымлады.

— Сиз кимге кельдинъиз?— деди онынъ янашасындан озгъарып чыкъмакъта олгъан анахтарджы къадын.

Арсланов кене индемеди. Дерсинъ агъызына сув алгъан.

— Гражданин, сизден сорайым, сиз кимге кельген эдинъиз?— деди о текрар.

— Сорай бергенинъиз не я? Сабадан берли баягъы терлеттинъиз, етер!,— деди Арсланов сертейип.

— Гражданин, мен сизге ярдым этмек истейим, сизде гъалиба, шизофрения!

Арсланов индемеди. Клумбалар арасындан бурулып кеткен сокъакъ боюо тез-тез адымлады. Онъа баш эким къайсы корпускъа бараджагъыны анълаткъан эди. Энди кимседен бир шей сорамай, бир тарафында юксек дивар къалангъан тар ёлчыкъ бою кетти. Бу ёл оларны япракълары сарарып къалгъан шефтали багъчасына алып кельди. Багъчанынъ ичинде семиз бетли озьбек йигити кебаб къызартмакъта.

— Юр, къызым, санъа кебаб алайым,— деди Арсланов бурунына къокъу ургъанынен.

Олар кебабчынынъ янына кельдилер. Арсланов онъа дёрт пармагъыны юкъары котерип косьтерди ве кенаргъа чекильди. Тютюнге богъулгъан кебабчы дёрт теменни авуштырып, хорлы ерге айландырып къойды.

— Тез оладжакъмы?— деди Арсланов бираз беклеген сонъ.

— Ашыкъманъ, эмдже,— деди кебабчы оксюригине богъулып.— Ашыкъсанъыз шашмаларсыз, шашмаласанъыз анавы бинагъа тюшерсиз,— деп башыны оларнынъ янъы чыкъып кельген корпусына тараф къакъты.

— Мен анда тюшип чыкътым энди,— деди Арсланов чырайыны сытып.

— Ойлеми?— деди кебабчы абдырап.— Мына шимдичик сизинъ кебаб азыр олур. Бир минут сабыр этинъ. Айса, энди тюзелип чыкътынъызмы? Шукюр савлукъкъа. Къызынъыз да къаршылап кельдими? Я анасы къайда? Онъа кебаб сымарламайсызмы?— деп кебабчы бир чокъ шашма лафлар сачып башлады.

Арсланов сусты. О энди агъызыны ачып кимсеге лаф айтмайджакъ олды. Чюнки не айтса, онъа мында шубеленип бакъалар. «Бу хызметте ишлеген адамлар ойлелер. Екъса, мен оларгъа худжур олып корюнемми? Анъламайым, деди Арсланов озь-озюне. «Ал, къызым, аша. Бунъа кебаб дейлер».

— Къартанам бойле пиширмей,— деди Фидане кебабны тишлегенинен.

— Къартананънынъ кебаб къызарткъан тавасы башкъа къызым. Аша, аша, тоймасанъ даа алырым.

Чешмеджиеванынъ кабинети алдындаки скемлелерде Фиданеден буюкче бир къач бала даа беклеп тура эди.

Эписининъ янында анасы, я да бабасы бар. Эписининъ чырайы кускюн. Бири-биринен лаф этмей, индемей туралар. Я эвлядынынъ бахтсызлыгъыны истеген ана-баба олурмы? Эбет, олар да Фидане киби бирде-бир себептен дерт тапкъандырлар.

Пельтеклик инсан ичюн буюк хусур ве эксикликтир. Бала осе, окъуй, зенаат огрене, бильги саиби ола, лякин пельтеклиги ичюн бутюн омюри бою азап чеке. О эвеля озь-озюни азаплай, утана. Адамлар арасына кирмеге чекине. Эр кес шенъленгенде о сусып отура. Сёзге чыкъмакътан, нуткъ айтмакътан марум олып яшай. Къыз бала ичюн тутукълыкъ азабы эки кере зияде. О севген яшынен ачылып лаф эталмай. Озь къысметинден озю къачып юре. Булар эписи бала оськен сайын онынъ психикасына тесир этип башлай. Яваш-яваш нерва системасыны зайыфлата. Эр шейге ачувнен бакъа, къуванчы эксик ола. Бу дертке огърагъан балаларны деваламакъ ичюн, оларнынъ тюзгюн лаф этмелери, бахтлы олмалары ичюн, совет экимлери, совет педагоглары гедже-куньдюз къайгъырып туралар, бу агъыр ишке буюк чыдам ве сабырнен янашалар. Баланынъ психикасы ве нерва системасынен багълы олгъан бу кучь вазифеде белли бир дереджеде мувафакъиет къазанмакъ ичюн эким-логопеднинъ шахсий истидаты, терен бильгиси ве теджрибеси олмакъ керек. Бу иште эр бир эким мусбет нетидже эльде эталмай. Оны къазанмакъ ичюн баланы этрафлыджа огренмек керек. Айни вакъытта ана-бабасыны, онынъ турмушыны, кадяларынынъ ойнагъан достларыны. къомшуларыны да огренмек керек ола. Тутукъны девалагъан, сёйлендирген эким, онынъ экинджи анасы олып къала.

Арсланов сабырнен невбетини беклеп тура. Чешмеджиевагъа баш эким телефон этсе де, о бу ерде акъсызлыкъ япып, шамата чыкъармагъа истемей. Уйле маали якъынлап къалды. Невбетте кене эки бала даа бар. Олардан сонъ, невбет Фиданенинъ.

«Манъа ашыкъмагъа бир шей ёкъ. Эп бир Къазахстангъа бир къач куньсиз къайталмайджакъмыз. Ташкент мусафирпервер бир шеэр. Бизге де къонмагъа бир коше тапылыр, тек Фиданемнинъ иши онъына кеткейди. О къадар ерден мында замет этип кельген сонъ, баланынъ бахты юргейди баре». Арсланов шимди ялынъыз бойле тюшюнджелернен яшай.

Тойнынъ олып кечкенине даа эки ай толмай. Къула-

гъында аля даа чалгъы сеслери янъгъырай. Я Айриенинъ сыджакъ севгисини, къартийлернинъ къуванчлы козьяшларыны айтмайсынъмы? Арслановнынъ юреги, шимди, ат башы киби. Онынъ севинчи де ичине сыгъмай. Эвленгенининъ ильк кунюнден Фиданеге бабалыкъ дуйгъусы ашламагъа тырыша. Айни шу мунасибетни Айриеден озь эвлядына — Эскендерине беклей. Шунынъ ичюн о ашыкъмай. Туткъан ишининъ сонъуна чыкъмагъа истей. Тарлада иш къалмады. Тютюнлер къурутылып таванларгъа илинди. Деметлев иши яхшы кете. Алтын киби сары, темиз тютюн тайларыны машиналаргъа юклеп, девлетке теслим этелер. Онынъ башында шимди Арслановнынъ олмасы шарт дегиль. Арангъа кирген берекет бир вакъыт ятып къалмай. Онынъ ери тез тапыла. Тек даа олгъайды. «Сагъ олсын трубаджы Шемшедин, бу адресни манъа бермеген олса, бир бучукъ миллионлыкъ Ташкент ичинден Чешмеджиеваны къайдан тапар эдим...» деп тюшюне о.

Ниает, Арслановнынъ невбети кельди. Яш, дюльбер бир къыз къапыны ачып, Арслановкъа бакъты да:

— Сиз, Чешмеджиевагъа кирмек истейсизми?— деп сорады. Сонъра къапыны япты ве бир дакъкъа кечер-кечмез кене ачып:

— Хаста, киринъиз!— деп Арслановны давет этти.

Арсланов Фиданенинъ къолундан тутып яваш адымларнен ичери кирди. Къыз тургъан одадан кечип, экинджи къапыны ачты. Онынъ алдында, кенъ стол башында элли яшларында, орта бойлу, сачлары агъарып башлагъан, беяз бетли, ири козьлю къадын отура. Иште бу тутукъларны сёйлендирген эким-логопед Чешмеджиева Земине Гъафаровна эди.

О баягъы яшларында олгъанына бакъмадан ериндеи турды, кулюмсиреп Арслановнынъ янына кельди, Фиданени къучагъына алып опьти де, кене ерине къайтып отурды. Бираз вакъыт индемей турды. Бу арада Арслановны экимге давет эткен къыз келип Фиданени охшап-алдатып янаша одагъа алып чыкъты. Эким башта баланынъ бабасынен лаф этмек истей экен. О ничюндир, бутюн вакъыт кулюмсиреп, бир шейлер язды, язды, кене индемеди. Бу сукюнетли кулюмсиревде гизли сыр олгъаныны, эким энди Фиданени озюне джельп этип башлагъаныны Арсланов эльбет де анъламады. Кулюмсирегенде агъызындаки алтын тишлерининъ уджлары корюне, сонъ кене гъайып олып кетелер. Манълайы ве янакъларында йымшакъ бу-

рюшиклер асыл олалар. Кечмишининъ хатиреси олгъан бу терен ёлакълар, онынъ беяз бетини даа зияде яраштыра, къальбинъде эким ичюн ишанч ве урьмет ислери уяндыралар. Кимерде бир башыны котерип юзюнъе бакъса, ири тёгерек козьлери сени бир кереден эсир ала. Эгер о тылсымлы козьлер санъа бир къач дакъикъа бакъып турмасын, озюнъни гуя башынъ айлангъан киби дуясынъ.

«Бу экимнинъ бутюн сыры козьлеринде олса керек»— деп тюшюнди Арсланов.

— Къазахстандан кельдинъизми?— деди эким онынъ тюшюнджесини болюп.

— Эбет, Алма-Ата областындан,— деп джеваплады Арсланов.

— Къызынъызмы?

— Къызым.

— Анасы сагъ-селяметми?

— Сагъ. Якъында эвлендик.

Арсланов, агъызындан бойле сёз чыкъып кеткенине пешман этти.

— Насыл ола я? А-а, анълашылды,—деди эким онынъ шашмалагъаныны корип.

— Тутукълангъаны чокътанмы?

— Тили чыкъкъанындан берли. Энди беш йыл.

— Неден олгъаныны билесизми?

— Къоркъудан олды. Анасынен берабер, дрезина къапакълангъанда огърагъанлар.

Бу суаллерден сонъ, эким Арслановкъа янаша одагъа чыкъмасыны риджа этти ве:— Сусанна!— деп яваштан озь ярдымджысыны чагъырды.

Сусанна Фиданени алып кельди.

— Къана, къызым, кельчи бу якъкъа!

Фидане сакъына-сакъына бир-эки адым атлады, янаша одагъа чыкъкъан бабасына бакъты, кери къайтаджакъ олды, сонъ токъталды.

— Кель, кель къызым. Бакъчы меним столымда насыл ресимлер бар. Кель, санъа косьтерейим.

Фидане юрекленип якъын кельди. Эким оны кене къучагъына алды. Чекмеджени ачып, махсус япылгъан ресимлерни бирлей-бирлей стол устюне къойды.

— Сен пек яхшы къызчыкъ экенсинъ. Эм козьлеринъ де тоз-тёгерек. Менимкилерине бенъзей. Догъруми?

Ойле дегенде Фидане экимнинъ козьлерине бакъты.

— Ана, шай, аферин къызыма. Биз экимиз ойле дост

олайыкъ ки, сенинъ бутюн достларынъ бизге сукъландсынлар. Меним деген шейимни япаджакъсынъ къызым, не сорасам айтаджакъсынъ, яхшымы? Къана бакъайым, сен озь адынъны билесинъми?

— Би-билем.

— Недир сенинъ адынъ?

— Фи-фи-Фидане.

— Я ананънынъ ады не?

— Ай-ай-Айрие.

— Аферин къызыма. Эр шейни биле экенсинъ. Мынавы ресимни таныйсынъмы? Недир бу?

— Эчки.

— Я бу не?

— Бу да эчки.

— Я бу эчкилер не япалар?

— Тюртюшелер.

Эким китапнынъ ичиндеки бутюн ресимлерни косьтерип, сорап чыкъты. Фидане тутукъланса да, эписине догъру джевап берди.

— Яхшы, къызым. Айды, бар энди бабанъа. Коресинъми насыл досглаштыкъ сеннен? Акъыллы къызлар ойле олмакъ керек лер.

Фидане джувурып Сусаннанынъ янына барды. Бабасыны кене эким чагъырды.

— Баланъызда хавфлы бир шей корюнмей. Девалав курсындан кечсе тили тюзелип кетер. Акъылы еринде, табиаты яхшы, сёзге де пек келе. Энъ эсасы шу ки, адамны дикъкъатнен динълей. Бойле балалар девалануvгъа яхшы берилелер ве тез тюзелип кетелер.

— Сиз меним омюримни узаттынъыз, эким. Сагъ олынъ. Мен анджакъ бойле умютнен ёлгъа чыкъкъан эдим. Умютим бош кетмеди. Деми лафымдан сезип къалдынъыз ки, биз онынъ анасынен якъында эвлендик. Эвленюв мунасибетинен кечирген акъшаммызны яраштырмагъа Ташкент усталары кельген эдилер. Олар Фиданени корьгенлеринен меним къулагъыма сизинъ адынъызны айттылар. Трубаджы Шемшедин деген адам сизни пек яхшы биле экен. Адресинъизни ондан алдым.

— Я мен оны бильмейим де, о мени къайдан биле экен?

— О сизни пек яхшы биле. Сизинъ акъкъынъызда газета ве журналларда язылгъан макъалелерни кесип кесип джеп блокнотына къойгъан. Йигит озь лагъабынен

анъылыр, дегенлери киби халкъ арасында адынъыз «тутукъларны сёйлендирген эким» деп джайрагъан.

— Айды, чокъ макътаманъ мени. Юзлернен совет экимлери киби мен де озь хызметимни япып келем. Ишимде кимседен устюнлик корьмейим. Элимден кельгенине коре тырышам. Фиданенинъ озь акъранларындан бир группа топлап, сонъ девалав курсына кечермиз. Лякин меселе шунда ки, сиз Ташкентли дегильсиз, узакътан кельдинъиз. Бу ерини озюнъиз чезеджексинъиз.

— Къач кунь керек олур экен беклемеге?

— Энъ аздан бир ай,— деди эким.

Арсланов юткъунды. Бир ай Ташкентте яшамакъ онъа мумкюн дегиль. Баланы ташлап кетмеге де ишанчлы адам керек, эв керек. Я бунъа Айрие разы оладжакъмы?

— Айса, бизге эвге къайтмакъ керек оладжакъ,— деди Арсланов ынджыныпт.— Чокъ языкъ. Мен ойле тюшюнмеген эдим. Янълышкъаным. Афу этинъиз. Тюф, тюф...

— Ташкентте кимсенъиз ёкъмы?— деди эким.

— Таныш-билишлер бар амма, баланы кимге ишанырсынъ?

— Сизнинъ къач кунь къалмагъа вакътынъыз бар?

— Эки афтагъа рухсет алдым.

— Ойле олса, озюнъизни пек къыйнаманъыз. Бизим мусафиримиз олурсыз. Меним де Фидане киби бир торунчыгъым бар. Экиси аркъадаш олур, эгленирлер. Девалав курсуна озюнъиз алып кетер, алып къайтырсыз, разысызмы?

— Бинъ бир кере тешеккюр сизге Земине Гъафаровна! Тевекель ерде халкъ арасында адынъыз айтылмай экен.

Чешмеджиева Сусаннаны чагъырды ве Фиданени кичкене балалар группасына язып къоймасыны буюрды. Сонъра Арслановкъа бакъып:

— Саат алтыгъа къадар сиз бошсыз, кетип Ташкентнен таныш олунъыз. Истесенъиз Фиданени айванат багъчасына алып барынъыз. Мени трамвай токътагъан ерде беклерсинъиз.

Арсланов Фиданени алып чыкъты. Къапы янында бир къач адам даа беклеп тура эди. Сусанна чай кетирди. Экимнен экиси уйлелик аш вакътында бир тыныш нефес алдылар...

Хасталарны къабул этюв акъшамгъа къадар девам этти. Чешмеджиева саат алты олгъаныны эслемей къалды. Пек къалабалыкъ кунь эди. Пациэнтлернен лаф эте-эте онынъ агъызы талды, тамагъы къуруды. Озюнинь къарардан зияде ёрулгъаныны башынынъ агъырлашкъанындан ве къулакъларынынъ дувулдап башлагъанындан дуйды.

— Сусанна, айды джыйыштыр столынъны, къабул битти. Энди чарем ёкъ, къайтмагъа вакъыт.

— Кене яхшы акъылынъызгъа кельди Земине Гъафаровна, мен бугунь сизни мында геджелейджексиз беллей эдим. Чокъ шукюр, къапыда беклеген ёкъ,— деп кулюмсиреди Сусанна.

Чешмеджиева халатыны чыкъарып ильди, пальтосыны кийип пенджереге кельди. Тышта серин кузь авасы. Саба ишке кельгенде орталыкъ титис, къарлы ягъмур бетинъе шыпыра эди. Шимди бакъ сен, чинарларнынъ кербар тюс япракъларында кузь кунеши йылтырап тура. Чешмеджиева пенджере къаршысында саатлернен отурып нефес алмагъа, ёргъунлыгъыны савуштырмагъа истеди. Лякин, эвге къайтмакъ керек. Онынъ эвде де иши бар, акъайы, къызы, севимли торунчыгъы бар.

О пенджерени япып чыкъты ве узун коридор бою адымлап башлады. Коридорда ве кабинетлерде кимсе ёкъ эди. Эр кес ишини битирип къайткъан. Бир къач дакъикъадан Чешмеджиева трамвай токътагъан ерге келип етти. Мында оны кестане тюсте «Волга» беклеп тура эди. Экимнинъ бундан хабери ёкъ. Арслановнен берабер кенъ омузлы, кесментик бир йигит оны къаршылап чыкъты. Бу йигит экимге якъын келерек:

— Земине Гъафаровна, сизни эвинъизге, я да истеген еринъизге алып кете билемиз. Машина бизимки, эмир сизинъки,— деди утансырап.

— Теклифинъиз ичюн чокъ сагъ олунъ. Эгер сиз бильсенъиз меним не къадар узакъта яшагъанымны теклифинъизге бельки пешман этерсиз,— деп кулюмсиреди эким.

— Машина ичюн месафенинъ эмиети ёкъ,— деди йигит руль башына ерлешкенинен.

Земине Гъафаровна машинагъа сокъулгъанынен Фиданени сорады. Арсланов оны Шемшединнинъ эвине ташлагъаныны ве бу машинанынъ саиби, руль башында отургъан йигит Шемшедин олгъаныны анълатты.

— А-а, меним адымны халкъ арасында даркъаткъан

сиз экенсиз де, энди бильдим баш къабаат кимде олгъаныны,—деди Чешмеджиева .

— Афу этинъиз, Земине Гъафаровна, сизинъ киби адамлар бизим гъурурымыз. Сизде олгъан севапнынъ ярысы менде олсайды, дженнетке бир сёзсиз тюшеджегимни биле-биле яшар эдим,— деди Шемшедин шакъанен.

— Сенде де севап баягъы бардыр, чокъ ынджынма. Коресинъми, та Алма-Атагъа барып той чалгъансынъ.

— Алма-Атадан о якъта даа эки юз километр,— деп догъуртты Арсланов.

— Севап къазандыкъмы, гуня къазандыкъмы, оны бизге бильмек къыйын. Ничюн десенъиз, бизим зенаатнынъ уджунда пара бар. Адамлар тойгъа келелер, къызышып башлагъан сонъ, трубанъа параны кетире-кетире тыкъалар. Тойдан сонъ эсини джыйып, джеплерини къарыштырып бакъсалар бир ша къалмагъан. Сонъ, «ой анасыны, эписини Шемшединнинъ трубасына тыкъкъаным»— деп сени бир де сёгюп алалар. Ана санъа севап...

— Екъ, ёкъ, сен ойле деме. Чалгъыджы эки яш омюрнинъ эйилигини яраштыра. Яшлыкъта шу ферахлы гедженинъ зевкъыны корьген адам омюрининъ сонъуна къадар унутмай. Озюнинъ тоюны ольгендже хатырлай, балачагъасына, дост-эшине икяе эте. Бу севап иш,— деди Чешмеджиева.

Шемшедин лаф ичюн джепке киреджек йигит дегиль экен. О машинасыны Ташкентнинъ вокзал районынынъ къалабалыкъ сокъакъларындан айландырып, кенъ ве узун Навоий проспектине чыкъты. Бутюн дикъкъаты рульде олса да, Чешмеджиеванен къызгъын-къызгъын лаф этеджеги келе. Сабанынъ къарлы ягъмурындан сонъ, къуруп етишмеген сокъакъ бою машина сувда ялдагъан къайыкъ киби акъып кетмекте.

— Эвлендирмек севап иш амма,— деди Шемшедин бираз сукюнеттен сонъ,— вай онынъ айрылыгъы олмаса. Эвленгенде бизни алгъышлайлар, айрылыкъ чыкъса, къудасыны да, еди эждадыны да, аякъчысыны да, чалгъыджысыны да къаргъайлар. Ана санъа севап.

— Я, бизни къаргъамайлар беллейсизми?— деди Чешмеджиева кулюмсиреп.

— Екъ. Сизни къаргъагъаннынъ тили тутулыр. Сиз инсанларгъа ялынъыз яхшылыкъ япасыз. Адамгъа сагълыкъ багъышлайсыз, эксиклигини тамамлайсыз. Мен бал-

ларыма гедже-куньдюз экимлик зенаатыны макътайым. Дюньяда онъа етер зенаат ёкътыр.

— Бу сизинъ шахсий фикиринъиз, эльбетте,— деди Чешмеджиева.— Лякин, эр кес эким оламай. Даа догъру-сы эр бир зенаатнынъ экими олмакъ керек. Мына сиз той чалгъанда эр кеснинъ гонълюни тапмагъа тырышасыз, дегильми? Бу ерде пара меселесини четке быракъайыкъ Эгер сиз акъикъий уста олсанъыз, тек парагъа хызмет этмейдирсинъиз беллейим. Сиз биревни кульдиресиз, биревнинъ козюнден яш тамлатасыз. Мына бу да экимлик-тир. Бизим зенаатымыз да ойле. Адамны кульдирмек ичюн, онъа башта сагълыкъ бермек керек. Экимнинъ ярдымынен адам озь-озюне сагълыкъ къазана, онынъ огреткен чешит васталарынен омюрини узата.

— Эр алда, мен чокъ ерлерде, чокъ адамлар арасында олдым. сизни ялынъыз алгъышлагъанларыны эшиттим. Сизде экимликтен башкъа, инсаниетлик де буюк. Буны халкъ анълай ве унутмай. Мына, Самедин агъа сизинъ инсаниетлигинъизге йшанмагъан олса, бу серт авада ёлгъа чыкъмаз эди.

— Догъру айтасынъ, Шемшедин,— деди индемей тургъан Арсланов.— Инсан олып яшаган сонъ, юрегинъде мерамет олмалы. Мераметсиз олып дюньяда яшамакъ мумкюн дегиль. Мерамет олмаса адамлар бири-бирине къашкъыр киби бакъар эдилер. Мен догърусыны айтсам, Ташкентте бойле эким яшагъаныны бильмей эдим. Амма сен Фиданени корип, мерамет эттинъ. Мени ёлгъа алып чыкъмагъа себебчи олдынъ.

— Айды, хайырыны корюнъ. Бельки Земине апте онынъ дердине дерман тапар.

— Мен эм сизни динълейим, эм де терен тюшюнджеге далам,— деди Чешмеджиева.— Ничюн десенъиз, кимерде мен устюме буюк, месулиетли иш алам. Бу хусусан тутукълыкъ меселесинде. Чюнки, эр бир хаста ве онынъ тувгъанлары да экимден озь баласынынъ тюзелип кетмесини беклеп туралар. Амма, хастанынъ деваланувы я да деваланмаювы ялынъыз экимге багълымы, аджеба? Тутукълыкъ башкъа хасталыкълар киби дегиль. Мында хастанынъ якъынлары ве шахсен озю буюк роль ойнай. Бир ай девамында баланы сабырнен, ачувландырмай, вакъытлы-вакътында экимге кетирмек керек ола. Кимерде, девалав курсуны бир къач айдан сонъ, текрарламагъа меджбурсынъ. Базы ана-бабалар бу шартны кереги киби сонъ-

уна чыкъмайлар. Баланы вакътында алып кельмейлер, невбетни къачыралар. Сонъра, «бир файдасы олмады» деп баланынъ янында лаф этелер.

Чешмеджиева бу сёзлерни Арслановнынъ дикъкъатыны джельп этмек ичюн айтты. Яхшы ки, янында Фидане ёкъ. Бала олмагъанда бабасына аит шейлернинъ эписини айтып къалмагъа истеди. О эм лаф эте, эм де Арслановкъа козь ташлай. Бабанынъ анъы ве табиатыны огрене. Эким бунынъле энди озюнинъ вазифесине киришкенини кимсеге сездирмей. О Арслановнынъ юрегини ачып корьмеге истей. Акъикъатен бу балагъа ярдым этмек истегенини, онынъ келеджеги ичюн бабаджа къайгъыргъаныны анъламагъа тырыша.

Арслановнынъ къайгъылы ве тюшюнджели чырайы Чешмеджиеванынъ къальбинде ишанч догъура.

Машина эски шеэрнинъ айланмалы тар ёлларындан кечип, эки тарафында вишне тереклери отуртылгъан сокъакъкъа бурулды.

— Мына, бу бизим маалле,— деди Чешмеджиева. Сонъра Арслановкъа назар ташлап:— Фиданени не вакъыт алып келеджексинъиз?— деди.

— Земине Гъафаровна,— деди Шемшедин омузыны бурып.— Фидане бизде отурсын. Самедин агъанен экисине бир ода тапармыз. Истесе барып яресини де кетирсин.

— Мен къаршы дегилим. Бизде яшамагъаны даа яхшы, деваланувнынъ эффекти къачмаз. Мына, бизим эвимиз. Тюшюнъиз, бир къаве пиширейим,— деди Чешмеджиева.

— Сагъ олунъыз, башкъа вакъыт кирермиз.

Эртеси куню саба ягъмурдан кене козь ачмакънынъ чареси ёкъ эди Чешмеджиева зонтигини ачып, аджеле адымларнен трамвайгъа ашыкъты. Трамвай токътагъан ерге кельгендже плащынынъ этеклери сылангъан, аягъындаки къыскъа къонучлы, беяз резина ботилер ерден сачрагъан быланчыкъ сувлардан лекеленген эди. Эр кес ишке ашыкъа. Трамвайгъа сокъулып етиштирген кете, етиштиралмагъан невбеттеки трамвайны беклей. Чешмеджиева бу ёлдан къатнай-къатнай энди чокътан эр бир шейни огренип къалды. Омюрининъ йигирми еди йылыны бу ишке багъышлады. Ишке кечикип кельмек онынъ омюринде олмады. Ава не къадар бозукъ олса да, транспорт токътап къалса биле о бир вакъыт ишке кечикмей.

Сусанна яш логопед. Якъында институт битиреджек

Шимди Чешмеджиеванынъ янында амелият кечмекте. Устазындан не корьсе, оны огренеджек, онъа итаат этеджек, теджрибели экимден алгъаныны халкъкъа багъышлайджакъ. Чешмеджиева буны яхшы биле ве Сусаннанынъ алдында озюни эр вакъыт нумюнели тутмагъа тырыша. Энди озюнинъ баягъы яшларда олгъанына бакъмадан, кимерде бир Сусаннанен акъранджа лаф эте, яшлыгъыны хатырлай. Онынъ яхшы кийинип юргенине сукълана.

Бугунь Сусанна ишке кечикип кельди. Эвден зонтик алмайып чыкъкъан. Плащ киймеген. Башынынъ тёпесиндеки ясама сач обасы сувгъа шищельген. О ягъмурдан джибинген тавукъ киби къапыдан келип кирди де:

— Багъышланъыз, кечиктим, Земине Гъафаровна,— деп перде артына кечип ташланмагъа башлады.

Шу арада къапы къакъылды ве джевап беклемейип ичери он учь яшларында бир къызчыкъ кирди.

— А, Наташа? Кир, кир, отур къызым, шимди мен ишимни битиририм,— деди Чешмеджиева.

Наташанынъ мында деваланып къайткъаны энди бир йыл олгъан эди. О баягъы денъишкен, оськен. Бираз утансырап къапы янындаки бош скемлеге отурды. Чешмеджиева янъы кельген хастанынъ анасынен лакъырды этмекте эди. О сорав ве анълатувларыны битирген сонъ, шу баланынъ анасы экимге суаль артындан суаль берип башлады.

— Тутукълыкъ хасталыгъыны бир тамам деваламагъа мумкюнми?— деди о экимге шубели козьлерини тикип.

Чешмеджиева онынъ бакъышындан ойле анълады ки, онъа не айтсанъ, эп бир инанмайджакъ. Оны къандырмакъ ичюн мытлакъ козюне бир шей косьтермек керек. Чешмеджиева бираз индемей турды ве Наташагъа бакъып кулюмсиреди де:

— Мына сизге джанлы мисаль,— деди.— Бу къызчыкънен лаф этип бакъынъыз, тутукълыкътан къуртулмакъ мумкюнми-ёкъмы, о сизге анълатыр.

Наташанынъ бу дерттен къуртулгъанына энди бир къач йыл олды. Бу йыллар ичинде о учь кере озь лакъырдысыны тешкертмеге кельди. Шимди Наташа тешкерювге дегиль де, озюнинъ эски досту — оны бу дерттен къуртаргъан экимни корьмеге, сагълыгъыны бильмеге кельди. Чюнки онъа энди тилини тешкертмеге аджет ёкъ. О бир къач йыл ичинде озюнинъ тутукълангъаныны унутып башлады. Тутукълыкъны, бу аджиз азапны бир тамам ба-

шындан аткъарды. Ташкентке кельген сайын Чешмеджиеваны корьмегендже къайтмай.

— Наташа, кельчи бу якъкъа,— деди Чешмеджиева гъурурлы тавурнен.— Айт, къызым, мына бу къадынгъа, сен насыл тутукълана эдинъ ве о дерттен насыл къуртулдынъ. Мен сизни бир озюнъизни къалдырайым,— деп эким еринден турып кетеджек олды.

— Отурынъыз, кетменъиз, Земине Гъафаровна. Мен сизинъ янынъызда лаф этмеге сыкъылмайым, манъа тиль берген сиз олдынъыз, сизден утанмакъ манъа айып дегильми?— деди Наташа тюзгюн ве татлы тилинен.

Наташанен олып кечкен субеттен сонъ, Чешмеджиева шу къадындан сорады:

— Эгер сиз берген суалинъизге къанаатлы джевап алгъан олсанъыз, бизге инансанъыз, ярын саба саат докъузда баланъызны бу кабинетке гипноз сеансына алып келинъиз,— деди.

Къадын къуванчлы козьлерини яшландырып:

— Сагъ олунъ, эким, мытлакъ келирим,— деп чыкъып кетти.

— Ана шай, Сусанна,— деди Чешмеджиева онынъ халат кийген сонъ да джюнчюп отургъаныны корип.— Баласындан эвель, ана-бабасыны да деваламагъа сыра келе. Сусанна, сен пек ушюгенсинъ. Бир, чай кетир, ичинъе джанынъ кельсин. Эм бир даа бойле делилик япма. Бунъа яшлыкъ белясы дейлер. Тышта боран, сен исе язлыкъ форсанъны денъиштирмей юресинъ.

Сусанна къапыны ачкъанынен ичери орта яшларда бир къадын кирди. Чешмеджиева бир шейлер язып отура эди. Къадын столгъа якъын келип:

— Селям, Земине Гафаровна!— деди. Чешмеджиева башыны котерди, селямны алды ве кене язмагъа тутунды.

— Танымадынъызмы?— деди къадын.

— Бир корьгениме ошатам, лякин хатырлап оламайым.

— Шимди танырсынъыз,— деп къадын къапыны ачты. Ичери тыпкъы озюне бенъзеген къырмызы янакълы яш бир къыз кирди. Чешмеджиева оны корьгенинен:

— Галочка, Галя! Меним дюльберим, тувгъанчыгъым! Сен энди таныладжакъ киби олмагъансынъ, къайдан бойле?— деп эеджанланды.

Къыз Чешмеджиеванынъ бойнуна сарылды. Козьлерини сюртип озю акъкъында икяе этип башлады...

Галя, биринджи кере анасынен Чешмеджиевагъа кельгенде он эки яшында эди. Арадан алты йыл кечти. Шубесиз, къыз баланы алты йылдан сонъ танымакъ зор. Лякин о Чешмеджиевагъа эр йыл келип кете. Алты йыл эвельси онынъ тутукъланлгъаныны корьген адам аджыныш кетер эди. Базы сёзлерни ич де айтып оламай эди. Он эки яшында, дюльбер, сюзме козьлю бу къызчыкънынъ тилини тюзетмек ичюн Чешмеджиевагъа баягъы чекишмек, баягъы терлемек керек олды. Онынъ деваланувгъа агъыр берильгенине нервасы чыдамаса да, озюне бакъып ачувланыр. козюне бакъып аджыныр эди. Бир сёзни догъру айттырмакъ ичюн афталарнен огърашмакъ керек олды. Галя бутюн кучюни ортагъа къойып кученир эди, боюны созулыр. дамарлары къабарып чыкъар, бети къып-къырмызы олур, сеси инджечик чыкъар, лякин сёзю анълашылмаз эди. О къадар чекишип сёзни догъру айталмагъан сонъ окюрип агълай эди. Бу алдан къызны къуртармакъ ичюн Чешмеджиева онъа чешит усулларнен якълашты. Башта илядж берди, сонъра гипноз япты, тилини ачмагъа ярдым эткен чешит амелиятлар кечти. Буны эм кабинетте, эм эвде анасынынъ ярдымынен кечирди. Биринджи девалав курсы бойле кечти, тутукълыгъы къалмады. Бир йылдан сонъ кене кельди. Бу сефер азгъана файдаланып къайтты Эки йылдан сонъ учюнджи кере девалав курсыны кечти. Бир тамам тюзелип кетти.

Мына шимди Галя кене Чешмеджиеванынъ алдында отура Кабинетте Сусанна ве озь невбетини беклеп кирген эки ана-баба даа бар. Чешмеджиева индемей. О танымагъан, бильмеген адамлары янында Галя насыл лаф этеджегини динълеп тура.

— Педагогика институтынынъ биринджи курсында окъуйым, Земине апа,— деди о азачыкъ къызарып. Диплом алсам сизни эвге чагъыраджагъым, мытлакъ келирсинъиз.

Чешмеджиева онынъ тюзгюн лакъырдысына къувангъанындан даянамай еринден турды да:

— Сагъ-селямет олсам мытлакъ барырым Галя, даветинъ ичюн сагъ ол,— деп къырмызы янагъындан опьти.

Бу къыз къач йыллар эвельси тутукъланып лаф эталмайдыр, деген фикир кабинетте отургъанларнынъ акъылына биле кельмеди. Ялынъыз анасынынъ козьлеринде къуванч нурлары янмакъта эди. Кимге-кимге, онынъ насыл тутукълангъаны эр кестен зияде анасына малюм эди.

— Мен сизге риджа этем, мени бир кере даа девалав курсындан кечирсенъиз, Земине апа,— деди о сагълыкъ-лашкъанда.

— Галя, сен пек яхшы ве пек темиз лаф этесинъ, санъа даа не керек?

— Эки йылдан берли озюмни яхшы дуям, лякин инанып оламайым, акъылыма тюшкенде этим-теним къалтырай, къоркъам. Тутукълыгъым къайтып келир, деп къоркъам...

Чешмеджиева онынъ неден къоркъкъаныны эльбетте козюне бакъкъанда анълады. Галя озь бахтына аля даа инаналмай. О тутукълыкъ дердине насыл огърагъаныны, насыл чекишкенини, юреги чыдаялмайджакъ азаплар чеккенини унуталмай. Янъы адамлар, янъы достлар арасында бахт тапкъанына инаналмай. «Оны бу сонъки азаптан къуртармакъ къолай, онъа гипноз керек» деп тюшюнди Чешмеджиева.

— Яхшы... Барсын сенинъ истегенинъ киби олсын, Галя. Язлыкъ имтиандан сонъ бир келип кетерсинъ...

— Сусанна, кельчи бу якъкъа,— деди Чешмеджиева Галяны озгъаргъан сонъ.— Отур, Сусанна, дикъкъатнен динъле мени. Сен тюневин бизге кельген хасталарны козюнъ алдына кетирип оласынъмы?

Сусанна козьлерини доландырып бир ан тюшюнген сонъ:

— Хатырлайым,— деген манада башыны эгильтти.

— Энъ зияде санъа тесир къалдыргъан ангиси эди?— деди Чешмеджиева карточкаларыны къарыштырып.

— Федянен, Фидане. Экиси де.

— Олар экиси бир группада оладжакълар, дегильми?— деди Чешмеджиева онынъ сёзюни болюп.

— Эбет. Ойле яздырдынъыз. Яшлары ве хасталыкъ хусусиетлери бир группада олмагъа келише.

— Шу группаны экимиз берабер тедавийлейджекмиз. Мына оларнынъ карточкалары. Мында эр шей язылгъан. Окъу, таныш ол ве озюнъни азырла. Бу агъыр группа Олар даа кичкенелер. Мында къуру сёзлерден башкъа анаджа къайгъырув ве яш балаларнынъ психологиясына аит бутюн усуллардан файдаланмакъ керек оладжакъ.

— Яхшы, Земине Гъафаровна. Мен озюм де сизден шу группаны истейджек олып юре эдим. Анавы Фиданкачыкъны пек аджыдым. Бабасы да къызындан зияде раатсызлана. Башкъа баласы олмаса керек.

— Мына, хусусан шу ерине зияде эмиет берип иш алып бармакъ лязимдир. Фиданенинъ тилини тюзетеджек олып, юрегини яраламайыкъ. Меселе шундаки, Арсланов онынъ озь бабасы дегиль...

Сусаннанынъ козьлери ирилешти, агъызыны азачыкъ къыйыштырып, инджи киби тишлеринен дудагъынынъ уджуны тишледи.

— Акъылыма биле кельмеди Земине апа,— деди о тааджиплесип.

— Сенинъ акъылынъа кельмегени, шу адамнынъ акъикъатен Фидане ичюн озь баласы киби къайгъырувыны ве инсаниетлигини косьтере. Лякин, сен, бугуньден сонъ, бир дакъикъа акъылынъдан чыкъарма. Бу назик меселеде янълышмагъа олмай. Буны яхшы биль!

II

Катерина Мануйловна бугунь иштен къуванып къайтты. Айриеге кирип укол алгъан сонъ, экиси баягъы сырдашып отурдылар.

— Фидане кеткенинден берли балалар багъчасында бир шей эксильген киби келе манъа,— деди Катерина.— Мен онъа пек алышып къалдым. Онынъ тутукъланып лакъырды эткенини динълеп-динълеп тоялмай эдим. Асыл озюни пек севдирген бала, сыджакъ къанлы. Мен онынъ кроватыны джыйыштырып къойдым. Балалар юкъламагъа ятсалар, онынъ кроваты бош къалгъанына джаным тарсыкъа. Озю къайтып кельгендже ерини кимсеге бермейджегим. Бабасындан мектюп кельмедими?

— Кельди,— деди Айрие терен кокюс чекип.— Он беш куньге даа рухсет сорай. Андрей Андреевичнинъ адына ариза язгъан: Бир ай отураджакъ Ташкентте.

— Демек, ойле керек. Сен онъа раатсызланма. Арсланов темелли адам. Туткъан ишини де темелли япмагъа севе.

— Эгер эвинъде лаф чыкъса, Андрей Андреевичке айтып къой шуны Катя, Арсланов анда он беш кунь даа отурса, совхоз йыкъылмаз беллейим. Иши джиддий олса керек. Ондан башкъа байласалар да къалмаз эди,— деди Айрие.

...Катерина явашлан, тыныкъ сеснен насылдыр бир тюркю йырлап эвининъ босагъасындан атлады. Туфлиле-

рини аягъындан силькип-силькип чыкъарып атты, пальтосыны ташламай ичери кирип, креслода газета окъуп отургъан Каштановнынъ бойнуна сарылды.

— Андрюша, мен ана оладжагъым!— деди о къуванчыны ичине тутамагъан бала киби.— Эшитесинъми, тувгъаным, эки айлыкъ юкюм бар!

Каштанов козьлюклерини стол устюне ташлады. Креслогъа таянып Катеринанынъ козьлерине бакъып къалды. Индемеди ве отургъан ериндеп турмайып, алдында яш къыз бала киби эркеленип тургъан Катеринаны озюне тартып, онынъ азгъана морарып башлагъан дудакъларындан опьти.

Катерина кене шу демики макъамыны созып, пальтосыны чыкъарды ве чабик адымларнен папичлерини тысырдатып ашханеге кирди. Каштанов ерге тюшкен газетаны котерди, лякин окъумады. Кресλодан котерилип турды ве оданынъ ичинде юрип насылдыр бир хаялгъа далды. «Бугунь Катерина къуванчлы хабер кетирди. Онынъ кейфини бозмакъ олмаз,— деп тюшюнди о.— Мен сонъки вакъытта онъа дикъкъатымны эксильттим. Катерина буны, ичтен чексе де, манъа сездирмей. Амма мен янъылам гъалиба. Эписи къабаатымны ишке ташлайым. Бош вакъытым ёкъ, деп оны баштан аткъарам. Алдайым, догъру-дан-догъру алдайым. Ишнинъ мында не алып береджеги бар. Я шимди? Энди тарлада тютюн ёкъ. Демет иши де сонъуна чыкъмакъта. Девлет планы арткъачынен эда этильди. Катюша санки буны анъламай. О эписини анълай, лякин даяна, сабыр эте. Къадын ишини бизге эркеклерге анъламакъ пек къыйын. Мына санъа, чапты-чапкъалады, Алма-Атагъа къатнады, консультациялар алды, энди ана оладжагъым деп кельди. Эм къадынлыгъыны япа, эм ишини беджере. Амма биз эркеклер ишке сылтап, акъайлыгъымызны унутамыз. Ёкъ, мен бугуньге къадар озюмни нафиле ерде къыйнап кельген экеним. Буны онъа айтып анълатмагъа вакъыт кельди. Юкю агъырлашкъан сонъ кеч олур, сагълыгъына зарар келе билир. Айтыладжакъ шейни шимди айтмалы».

Каштанов бу тюшюнджелернен келип креслогъа ясланды. Бираздан сонъ еринден котерилип турды, козьлюгини ве газетаны стол устюнден алды, лампочканы якъып, перделерни тартып тюшюрди де кене ерине къайтып отурды.

Катерина чай кетирди. Каштановнынъ къаршысындаки креслогъа отурып:

— Аш пишкендже чайнен эгленейик,— деп кулюмсиреди. Каштанов кене онынъ козьлерине бакъты. Кулюмсиреп тургъан шу дюльбер козьлер, муляйим янакълар, вишне тюс дудакълар Каштановны магнит киби тарттылар. Лякин о еринден турмады. Катеринагъа севда киби назар ташлады. Дерсинъ оны йыллардан корьмеген. Озь-озюнден къызгъангъандай ачкозьленип баштан аякъ сюзип чыкъты.

Катерина башта Андрей Андреевичнинъ, сонъра озюнинъ фильджанына чай тёкти. Ипек халатынынъ этеклерини кенаргъа ташлады ве аякъларыны хачлап креслогъа ясланды.

— Айрие аджайип къадын экен,— деди о фильджаныны дудакъларына кетирип.— Мен онынънен лакъырды этип уколгъа къатнап башлагъандан берли озюмни бамбашкъа дуям. Гинекологнынъ айткъанына коре, бала энди гузель оседжек. Онынъ ичюн бир тюрлю хавф ёкъ-тыр. «Эгер климат авуштырмагъан олсанъыз, емишни чокъ ашамагъан олсанъыз, ихтимал бунъа да чокъ инам олмаз эди», дей. Мен бойле оладжагъыны эвельден бильген олсам, сенинъ артынъдан шеэрде бир кунь къалмаз эдим. Не вакъыт Айриенен сырдашып башладым, сонъ бу шейлернинь фаркъына бардым. Шимди манъа режим, ялынъыз режим керек.

— Айрие эким дегиль. Адий бир эмшире. Лякин теджрибели эким киби чокъ шей биле. Бильгиси де, теджрибеси де бар. Бу чокъ окъугъанындан олса керек. Онынъ бу совхозда адамларнынъ сагълыгъыны сакълавда къойгъан эмегине, япкъан алидженап ишине къыймет кесмемек мумкюн дегиль,— деди Каштанов фильджанына Болгариядан кельген инджир татлысы къойгъан сонъ.— Табиаты да ойле, инсан озеги. Гузеллигине сёз ёкъ. Дюньяда эки бахтлы адам бар ки, онынъ бириси менимдже Арсланов олса керек.

— Бегенесинъми шу татарочканы?— деп джильвеленди Катерина.

— Бегенем.

— Я сен бахтсызсынъмы?

— Бахтлым.

— Айса, ничюн, оны бегенем дейсинъ?

— Бегениледжек адамны бегенирлер,— деди Кашта-

нов къашларыны тюйип.— Ёкъса сен менден башкъа кимсени бегенмейсинъми?

— Менимчюн дюньяда тек сенсинъ, санъа баш къошкъанымдан берли ялынъыз шу фикирнен яшайым,— деди Катерина козьлерини сюзип.

Каштанов ериндеи турды. Быджагъынынъ къоюн джебинде орьселенип къалгъан кягъытны Катеринагъа узатты.

— Ма, окъу, Катя! Къычырып окъу, мен де эшитейим!

Катерина мектюпнинъ астында Валерийнинъ имзасыны корьгенинен озюни сербест, эджансыз тутмагъа тырышты. Лякин вишне тюс дудакълары агъарып башлагъанындан хабери олмады. О фильджаныны тепсиге къойды. Кене чай тёкти. Сонъра аягъыны дигер аягъы устюне алмаштырып креслогъа таянды. Тартылып къалгъан капрон чорабынынъ астындан дане сакъыз тюсте санлары корюнди.

— Окъу-окъу,— деди Каштанов Катеринанынъ янына келип.

— Сен окъумадынъмы, ёкъса?

— Окъудым... Яныма алгъан эдим, унуткъаным санъа бермеге.

Катерина онынъ не демек истегенини бир кереден дуйса да, индемеди ве яваштан окъумагъа башлады:

«Къыйметли Андрей Андреевич! Имтианлардан кечалмадым, йыкъылдым. Шеэрде достларнынъ козюне корюнмеге утанам. Сизге, совхозгъа барыр эдим, Катерина Мануйловнадан айып. О меним ичюн чокъ къайгъырды, чокъ ярдым этти, амма мен онынъ юзюни къызарттым. Мен онъа алыштым, анама айтмагъан сырларымны онъа айттым. О манъа пек сыджакъ, пек мераметли янашты. Ола билир, о да мени хатырлайдыр. Омюримнинъ сонъуна къадар онынъ манъа косьтерген ярдымыны ве къайгъырувыны унутып оламайджагъым. Тешеккюр сизлерге! Валерий»

— Мен санъа айттыммы?— деди Катерина мектюпни окъуп чыкъкъанынен.— Бу балада намус бар, эдеп бар. Утангъанындан чыкъып кеткен, коресинъми?

— Неден утана? Манъа корюнмегеми?— деди Каштанов сувукълыкънен.

— Андрей, санъа айып дегильми? Бу сенинъ дегенинъ не?

— Я санъа айып дегильми эди?

— Мен сени анъламайым, Андрей. Мени неде айыпламакъ истейсинъ?

— Я пляж, чалаш?! Унуттынъмы? Мен хатырлап берейим ойле олса.

Каштанов ачувыны сездирмемек ичюн ериндеи котерилип турды.

— Сенинъ башынъ айланды бу совхоз ишинден Андрей,— деди Катерина йымшакъ сеснен.— Санъа раатлыкъ керек. Куньджиликнинъ сагълыкъкъа зарары олгъаныны унутма. Сен чалашны корьген олсанъ, Валерикнинъ анасыны да эслемек керек эдинъ. Ойлеми? Я чалашнынъ алдында асма къазанда аш пиширген къадын ким эди? Акъай ойле олмакъ керек, эр шейни билип, эслеп, сонъ лаф этер. Ходжаман бир совхознынъ директорысынъ шунъа акъылынъ етмеген. Валерикни мен севем, огълум киби севем. Сен о баланынъ кечмишини бильмейсинъ...

«Чалашнынъ алдында, асма къазанда аш пиширген къадын» деген сёзлер Каштановнынъ мийине ине киби санчылдылар. «Акъикъатен о ерде къадын бар эди. Я Валерикнинъ анасы олгъаныны мен къайдан билейим. Къызматабанлыкъ эттим. Молдабай да мени бираз шашмалатты» деп тюшюнди Каштанов.

— Валерикнинъ анасы дженк йыллары эляк олгъан,— деп онынъ тюшюнджесини больди Катерина. Флора оны балалар эвинден алгъан. О вакъыт Валерик яш бала экен. Фашист айдутлары насылдыр бир эмирни ерине кетирмек макъсадынен койни сарып алгъанлар. Бир сюрю къадынны бала-чагъасынен эвлеринден айдап чыкъаргъанлар. Койнинъ бир башындан дигер башына баргъандже атешке туткъанлар. Украина койлерини озюнъ билесинъ, эвлернинъ тёпелери къамыштан олса керек, алев къара тютюнге къарышып, кок юзюне котерильген. Сонъра о къадынларны айван киби айдап кетелер. Сюрюнип йыкъылгъанны шу ерде атып ольдюргенлер. Къалгъанны бир магъазгъа зыкъарлап кирсетелер. Атеш ичинде къалгъан бу адамлар джан аляметинен къапыгъа атылалар. Башыны къапыдан косьтергенни шу ерде къуршуннен серип къалдыргъанлар. Эписи бири-бирине япышып, магърашып, тютюнге богъулып янмагъа башлагъанда бир фашист къапыны ача. Джан аляметинен къапыгъа тырмашмакъта олгъан бир къач баланен берабер Валерикни де чыкъарып, машинагъа юклеп кете. Сонъра, оларны насылдыр

бир демирёл станциясына кетирип, вагонларгъа итеклеп юклейлер. Бутюн гедже къайдаларгъадыр алып кетелер.

— Къайда олгъаны белли, эсирликкедир эбет,— деди Каштанов баягъы йымшап.

— Танъ вакъыты, бир тав этегинден кеткенде бизимкилер уджюм этелер,— деди Катерина сёзюни девам эттирип.— Партизанлар олса керек. Айдалгъан халкъны къуртаралар. Сонъра, насылдыр бир ерден балаларны самолёткъа юклеп Буюк топракъкъа йиберелер. Дейджегим, Валерик шеэр-шеэрден, къол-къолдан кечип, Къазахстангъа келип чыкъа. Озю бу шейлерни зорнен хатырлай. Ялынъыз анасынынъ чекишип, джан аляметинен къычыргъаныны, сес-седаларыны унутмагъан. Аля даа къулагъымда чынълай, дей.

— Ойле шей унутулмай, Катя,— деди Каштанов сёзге киришип.— Балалыкъта олып кечкен вакъиа баланынъ зеининде эбедий синъип къала. Озю де насыл вакъиа!

— Вакъиа дегиль, Андрей, фаджиа!— деди Катерина козьлерини сюртип.— Дюньяда олюмнинъ енгиль-къолай сою олмай дейлер, амма, менимдже тип-тири адамгъа яныкъ адджысы чекип ольмектен мушкюль шей ёкътыр.

— Эбет, инсан балыкъ дегиль къолтава ичине къойып къызартмагъа. Амма шу мельунлар инсанны балыкъ ерине корьмедилер. Олар нидже адамларны магъазаларда тип-тири къавурдылар. Фронтта меним бир достым бар эди. Онъа азат этильген койлерден биринде тыпкъы бойле бир фаджианынъ шаады олмагъа сыра кельген. Магъаз ичинде янып куль обасына чевирильген адамларны озь къолунен чыкъарып къардаш къабирине комген. Онынъ бир хатырлавыны ич унутмайым. Магъазнынъ къапысыны парлап киргенлеринен яныкъ-куюк къокъусындан нефеслери тутулып къала. Базыларынынъ пармакълары, тырнакълары, базыларнынъ исе вуджудындан айры бир къысымлары янып битмеген. Бир къадын джесединининъ янында куль обасына чевирильген бир къызчыкъ тура экен. Экисининъ де орюльген бирер къулач сачы бар экен. Яныкъ сач тири адамнынъ сачы киби тура экен. «Къолнен тиймесенъ янгъан сач олгъаны билинмей» деген эди. Ерли халкълар бу эки къадыннынъ кимлер экенини сачларындан танып бильгенлер. Анасы озюнинъ он яшында къызчыгъынен экен. Анълашылгъанына коре бичарелер бири-бирине сыгъыныпджан берселер керек. Аджыныкълы олюм... Дюньяда энъ къолай

олюм бузлап ольмек, энъ зор олюм яныи ольмектир,— деп токътады Каштанов.

— Андрей, сен ойле лаф этесинъ ки, санки бир кере олип тирильгенсинъ. Онынъ енъгиллигини, къыйынлыгъыны ялынъыз аджджысыны чеккен биле. Биз этрафтаки адамлар ойле чешит фикирлерни озь гонъюлимизни алмакъ ичюн юрютемиз. Башына тюшкен дерт, беля къолай олса, адам ольмез эди. Адам онынъ аджджысына даянамагъан сонъ джаныны теслим эте. Биз сагъ экенде бунынъ фаркъына бармаймыз. Хусусан яш экенде. Озюмизни дюньяда эбедий яшаджакъмыз беллеймиз. Ялынъыз шунынъ нетиджесинде янълышлыкълар япамыз, бири-биримизнинъ багъчасына таш атамыз. Бу эльбет де, башкъа меселе, энди психологиягъа кечеятырым. Дейджегим о дегиль. Бир йыл къадар вакъыт кечкен сонъ, бир кунь балалар эвинде, мына шу къадын, Валерикнинъ аналыгъы Флора пейда ола. Оны эвлядлыкъкъа ала. Энди озюнъ тюшюн Андрей, эльбет де онынъ юреги яралы, тюшюнджеси буюк. Чокъ языкъ ки, шу койлренинъ бир данесининъ адыны бильмей бутюн вакъыт бабасыны тюшюне.

— Бабасы эр кес киби дженкке кеткендир эбет,— деди Каштанов.

— О ерини яхшы хатырлап оламай. Бет сымасыны да унуткъан. Ялынъыз лаф эткенде «Р» арифини айтып олмагъаныны биле. Бабасы оны къучагъына алып, омузлары устюне котергенде «Мой кгъолик, мой соколик» деп севе экен.

— Бизим Матвей Петрович киби пельтеклене экен де,— деди Каштанов.— Ойле олса, о эсир тюшмегендир. Немселер оны бинъ эсирнинъ ичинден тапып, чуфут деп гъайып эгер эдилер. Ким биле, бельки де сагъдыр. Адамлар шу шейтан боранындан чевре-этрафкъа сачылдылар. Сагъ-селямет олгъанлар бир кунь илле тапышалар. Чокъ языкъ ки, оларнынъ кою ернен ексан олгъан. Адамлары ким биле къайдаларгъа сепильгендир. Бу шейлер энди кечип кетти. Валерикке бу меселелер акъкъында тюшюнмеге, раатсызланмагъа аджет ёкъ. О яш. Онъа яшайыш къурмакъ керек. Кельсин бизге, окъутыр, механизатор этермиз. Яшлар ичюн къапымыз ачыкъ.

Каштановнынъ сёзлерини юрегине якъын алып, индемей динълеп тургъан Катеринанынъ узун, къара кирпиклерининъ уджлары джибинип башлады. Каштанов онынъ бетине бакъты. Катерина эр вакъыттаки киби муляйим,

дюльбер, мераметли бир къадын олып корюнди. Озюнинъ юреги де атешке тюшкен къуршун киби йымшап кетти.

— Еди йыл омюр эткенимиз, бала корьмедик. Меним бала делиси олып, юргенимни билесинъ Андрей,— деди Катерина.— Сонъ вакъыткъа къадар къабаат сендедир беллей эдим. Госпитальден чыкъкъанынъдан берли шубеленип юрдим. Матювлик озюмде экен. Бармадым, бакъылмадым. Мен де дженк йыллары озюмни сакъатлагъаным. Ичимде яратылгъан баланынъ осип оламагъаныны бильмедим. Бала ятагъында асыл олгъан тёльнинъ сакъланып къалмасы ичюн баягъы чарелер корьмек кереклигини анълагъан сонъ, эсимни джыйып башладым. Шунынъ ичюн де Алма-Атагъа сыкъ-сыкъ къатнап экимлерге корюндим. Амма сен мени шу эвлядым ерине корьген баламдан — Валериктен куньлегенсинъ, айып дегильми санъа, Андрей? Екъса, сен энди къартайып башладынъмы?

— Багъышла, Катюша. Инсан чий сют эмген дейлер. Меним де башым айланса керек, афу эт.

Катерина явлугъыны чыкъарып, яшлангъан козьлерини сюртти ве индемеди.

— Зарар ёкъ, Катя,— деди Каштанов ериндек турып.— Сен Валерикнинъ якъасыны быракъма, о яхшы бала экен, язгъан мектюбинден де корюлип тура. Чагъыр, кельсин бизим совхозгъа.

— Чагъыр дейсинъ, санки о адресини ташлап кеткен.

— О къайда олгъаныны анасына бильдиредир. Бельки къайтып да кельгендир. Башынъны алып, эвден чыкъып кетмекнинъ эки уджу бар. Бир уджу парада, экинджиси аиледе.

— Яш адам онынъ уджуны тюшюнип отурмай, Андрей. Акъылына тюшсе, чыкъа да кете.

— Онынъ киби яшларнынъ парасы битсе, форсасы да бите. Кене озюнинъ арман дирегине келип багъланыр.

III

Къурбанбековнынъ кабинетинде совхоз партия тешкилятынынъ меджлиси кете. Матвей Петровичнинъ меселеси бакъыла. Онынъ хастаханеден деваланып кельгенине баягъы вакъыт олды. Анда оны яхшы тедавийлеселер керек. Ракъыны агъызына алмагъан сонъ, къокъусыны да

къабул этмей. Тюкянгъа сигарет алмагъа биле кирмей. Кимерде бир буфет алдында топлангъан эски достларыны корьсе, кенардан айланып кете. Башыны котерип бакъмай. Каштанов онынъ бойле худжур алда юргенини де беген-мей. Ичмегенине исе, вакътынджа «антракт» деп бакъа. Матвей Петрович аризасында, къартлыкъ себебинден, баш инженер вазифесинден азат олунмасыны, совхозда прораб оларакъ къалдырылмасыны риджа этип яза. Бюро азалары энди бу аризанен чокътан таныш олгъанлар. Эписининъ башы ашагъыда. Агъызларына сув алгъан киби сусып отуралар. Тек Боденеджиев тосат-тосат Къурбан-бековкъа козь ташлай.

— Къана, аркъадашлар, бойле пысып отураджакъмыз-мы? Матвей Петрович янымызда. Айтаджакъ лафымызны бу ерде, козюне бакъып айтайыкъ. Къалдыраджакъмызмы оны озь вазифесинде, ёкъса?..

Бириндже сёзни Боденеджиев алды.

— Матвей Петрович яхшы инженер, аркъадашлар!— деди о.— Биз бу совхозгъа кельгенде, мында шейтан бора-ны ойнай эди. Онынъ ёлбашчылыгъы алтында къуруджы-лыкъ ишине кириштик. Козюмиз алдындаки эвлер дагъда оськен мантарлар киби бири-бири артындан котерильди-лер. Бу ишлерде Матвей Петровичнинъ иссеси буюк. Эксиклигине кельгенде, о энди олуджы шейлер, буны озю анълагъандыр беллейим. Менимдже озь вазифесинде къалып ишлей берсин.

— Матвей Петрович, санъа бир суалим бар,— деди Къурбанбеков онынъ туманлы козьлерине бакъып.— Мен сизинъ эвинъизде бир къач кере олдым. Аркъадашынъыз-нен, бала-чагъанъызнен субетлештим. Эр алда сизни ичмеге не меджбур эткенини анълап оламайым?

— Сен яшсынъ, дженкте олмадынъ...

Матвей Петрович бу сёзлерден сонъ, бир тыныш токъ-талды, сонъра лафыны бурып:— Мында анъламамагъа не бар? Ичеджегим келе, ичем!— деди, афакъан-ланып.

Адамлар кулюштилер. Ялынъыз Каштанов кульмеди. Къурбанбеков суалини девам эттирди:

— Эр алда мен догърусыны бильмек истейим. Сен не ичюн ичесинъ?

— Базы шейлерни унутмакъ ичюн.

— Насыл шейлерни?

— Дженк фелякетини.

— Ойле олып чыкъа ки, санки сен бир озюнъ дженк эткенсинъ,— дедилер кенардан.

— Айды, яхшы. Эндиден сонъ не тюшюнесинъ, иче джексинъми?— деди Къурбанбеков сертейип.

— Мен коммунистим. Эм бу адны къараламакъны бир вакъыт озь шаныма сыгъдырмадым. Дженкте де онынъ иле яшадым, онынъ иле джесаретленип душманнен курештим, онынъ иле енъдим, онынъ иле гъурурланып къайттым. Къайттым амма... аилемнинъ фаджиалы олюмини эшиткенде мийим бузлады. Шу куньден сонъ, озюмни къолгъа аламайым. Асыл манъа не олды озюм бильмейим. Мен бу шейни истекнен япмайым. Кимерде ойле башым айлана ки, сонъ не япкъанымдан озюмнинъ хаберим олмай. Бу тедавийленювден сонъ, шубесиз озюмни яхшы тутмагъа тырышырым.

— Озюме ишанмайым демеге тилинъ бармаймы?— деди Каштанов океленип. Сонъра еринден турып девам этти.

— Матвей Петрович меселесине биз даа къач кере къайтаджакъмыз? Бизим башкъа ишимиз ёкъмы? Дженк, дей, фелякет, дей бильмем даа не демек истей. Сен чокъ баш кутьме, Матвей Петрович! Бизлер де дженк корьген адамлармыз. Сиз къан тёккенде биз де къуш сюти ичип юрмедик. Инсан олып озюнъни къолгъа алмакъ керексинъ. Дженк эткенлер эписи сенинъ киби балчыкъта булгъаланып ятаджакъ олса, халкъ хозяйствосыны ким аякъкъа турсатаджакъ? Бир мунасибет чыкъып къалгъанда эр кес киби сен де ич. Кеченде, мына Арслановнынъ тоюнда эпимиз кейфлендик. Бунъа кимсе итираз этмей. Резиллик — масхаралыкъ, алчакълыкътыр. Бир вакъыт резиль олма, озь шанынъны сакъла. Коммунистсинъ, инженерсинъ! Айып дегильми? Санъа айып олмаса, бизге айып. Партия сафында сенинъ кибилерине ер ёкъ! Аркъадашлар, мен онынъ риджасыны ерине кетирильмесини, яни прораблыкъкъа авуштырылмасыны теклиф этем...

Матвей Петрович меджлистен чыкъып догъру медпункткъа кельди. Процедура кабинетинде Катерина Айриенен лаф этип тура эди. О Айриенинъ къолуна эки ампула туттырып, перде артына кирди. Матвей Петрович хастаханеден деваланып чыкъса да эки куньде бир уколгъа къатнай. Иляджларны онъа хастахане янындаки аптекадан алып кетмесини тевсие эткен эдилер. Айрие электрик собачыгъы устюнде бакълалы къабакъ боткъасы

киби фыкъырдап къайнамакъта олгъан шприц къутучыгъыны ачты, элине машачыгъыны алып, инелернинъ энъ къалын союны сайлап чыкъарды. Матвей Петрович энди тедарикленип Айриенинъ кирмесини беклеп турмакъта эди. Айрие лимон тюсте илядж толу балабан шприцни юкъары котерип, перденинъ артына киргенинен, Матвей Петрович чырайыны экшитип, чантыр янбашларыны ачты...

Къушагъыны арыкъ белине сыкътырып перде артындан чыкъкъанда Матвей Петровичнинъ чырайы, богъазында чий мишмолла къалгъан адамны анъдыра эди.

Катерина Матвей Петровични пек сийрек корьсе де, онынъ акъкъында чокъ эшиткен эди.

— Мен сизинъ еринъизде олсам, бойле агъыр уколлардан сонъ, ракъы ерине ялынъыз шербет ичер эдим,— деди о Матвей Петровичнинъ бетине бакъып.

— Шербет ичмек эр кеснинъ элинден кельмей, мен бала тападжагъым ёкъ, Катеина Мануйловна,— деди Матвей Петрович пельтекленип ве ачувнен бир якъына къыйышып чыкъып кетти.

«Катеина... Валерик де тыпкъы бойле пельтекленип айта эди».

Катерина Мануйловнанынъ акъылына кене Валерик тюшти. О къолунда тутып тургъан беяз ташлы кичкене редикулини ачып, Айриеге акъшамки мектюпни узатты. Айрие сабырнен окъуп чыкъты ве индемеди.

— Сонъ, не бар мында?— деди Катерина тюп дудагъыны къыйыштырып.— Андрей Андреевич бу мектюпни джебинде ким бильсин не къадар вакъыт ташып юрген. Чокъ языкъ ки, куню язылмагъан. Айрие, мен санъа Валерик ве онынъ анасы Флора акъкъында чокъ айткъан эдим. Сен бу меселени эр кестен яхшы билесинъ. Лякин, Андрей Андреевичтен мен бу шейни беклемей эдим. Мени куньлей экен, акъыз. Бизни «Ыссыкъ» та корьген. Лякин меним янымда Валерикнинъ анасы Флора да олгъаныны бильмеген. Бакъ сен онынъ ярамазлыгъына. Анълашылгъанына коре шу куньден берли озь юрегини кемирип кельди. Валерикке мен озь балам киби алышып къалдым. Анасынен де тувгъан кибимиз. Экисини де эм аджыйым, эм севем. Валерик акъыллы, тербиели, асыл севильмейджек бала дегиль. Мында кельсе корерсинъ, Айрие. Озюнъ де бегенирсинъ.

— Келеджекми ёкъса?— деди Айрие Катеринанынъ козьлерине шубели бакъып.

— Андрей Андреевич акъшам мени динълеген сонъ, «Кельсин бизим совхозгъа, механизатор этермиз оны», деди. Шимди адресини бильмейим. Анасыны корип къалсам, мытлакъ чагъыртырым.

— Катя, эгер Валерик келеджек олса, мытлакъ анасынен кельсин. Мында онъа да иш тапылыр,— деди Айрие.

Катерина кене дудагъыны тишлеп алды. Узун кирпиклери озь-озьлюгинден бир къач кере юмулып ачылдылар. Маникюрли, индже пармакъларынен мектюпни ортасындан къатлап редикулине къойды.

— Эр алда сен тюшюнип бакъ, Катя,— деди Айрие онынъ сускъаныны эслеп.— Акъайлар чешит-чешит олалар. Хусусан Андрей Андреевич кибиси. О сыджакъны, сувукъны корьген, омюрнинъ энъ агъыр сынавларындан кечкен, арбий урба кийген, джиддий табиатлы бир адам. Сен оны нафиле ерде севмегенсинъ, кяфирчик.

— Сенинъ Андрей Андреевич акъкъында бойле фикирде олгъанынъны бильмей эдим, Айрие.

— Тек мен олса эдим? Бутюн ишчилер бу фикирделер. Шунынъ ичюн де совхознынъ иши огге кете. Ишчи сыныфы озь ёлбашчысыны урьметледими, битти. Керек олса мынавы дагъны тешип о бир четине чыкъарлар.

Катерина саатке бакъты ве «манъа вакъыт» деп къапыгъа догърулды.

— Санъа шимди отуракъ иш, ятакъ режими керек олгъаныны унутма, Катя!— деп Айрие онынъ артындан къычырып къалды. Катерина къаверенкли шубасынынъ якъасыны котерип, къаверенкли чызмаларынен къар устюнде кичкене излер къалдырып кетти.

О кимсеге котерилип бакъмай. Кимседе иши ёкъ. Шимди онынъ бутюн тюшюнджеси Андрей Андреевич ве къарнындаки баласы эди... Лякин Айриенен лаф эткен сонъ, ёл бою хаялланып кетти. «Асыл мен шу Валерикни не айта берем, бильмейим. Матювлик этем гъалиба,— деп тюшюнди о.— Санки онъа ичегим багълы. Мераметтен дерт асыл олур дегенлери мына бойле шей олса керек. Ёкъ, Андрей Андреевич мени анъламакъ керек. Еди йыл бала тапмадым. Омюрим бойле кечип-кетер белледим. Балагъа олгъан асретлигимни шу Валерикнинъ устюне къойгъан эдим. Анасыз, бабасыз къалгъан бир етим. О да мераметсиз дженкнинъ бир къурбаны. Озюм о куньлерни корьмеген олса эдим, бугуньки базы яшлар киби бельки мен де гъамсыз-къасеветсиз юрер эдим. Я о фелякетлерни

озюм корьдим де. Андрюшамны о вакъыт расткетирдим. Мени умютсиз дюньянынъ батакълыкъ аяты ичинден алып чыкъты. Онъа расткельмеген олсам, бельки мен де эляк олур эдим. Бугунь директорша олып юрем. Онынъ адына кир кетирмек меним ичюн буюк джинаеттир. Айриенинъ айткъанына разым. Ола билир, онынъ ичинде куньджилик фикири яшайдыр. Бельки мен де янълышкъандырым. Флора зорламагъан олса, асыл о пляжгъа бараджагъым ёкъ эди. Инсан къальбининъ индже дуйгъулы тельчиклери ола. Олар эр бир адамда башкъа-башкъа чалышалар. Бу Валерик меселесине Молдабай да бурун сокъты гъалиба. Къырда чечек джыйгъанда онынъ манъа айткъан лафлары мына шимди келип чыкътылар. Андрей Андреевич онъа къарардан зияде ишанса керек. Ёкъ, ёкъ, бойле ич мумкюн дегиль. Манъа Валерикни тапмакъ керек. Андрей Андреевичке къальбимнинъ темизлигини исбат этип косьтермек керек...»

Ала-Тау дагъларынынъ тёпесинден къуртулгъан къар данечиклери дерсинъ ерге тюшмей де, келип Катеринанынъ бетине урулалар. О юзюни не къадар сакъламагъа тырышса да, къайдандыр учып кельген къар йылдызчыкълары онынъ индже къашларына, назик янакъларына салкъын-салкъын тиелер.

Балалар багъчасынынъ азбарында тынчлыкъ. Язлыкъ салынджакълар, оюн мейданчыкълары, чешит тюрлю кедиклер къар астында яталар. Ялынъыз гольдеки «алтын» балыкълар къуйручыкъларыны къакъып ялдамакъталар. Оларнынъ ич бир шейден зоры ёкъ. Язда да, къышта да. Лякин, къыш кельгенини пек яхшы сезелер. Чюнки, гольнинъ этрафында шимди балалар тизилип оларгъа отьмек уфатып ташламайлар.

Катерина багъчанынъ азбарына киргенинен бу шейлерге назар ташлады ве балалар ойнап тургъан балабан залгъа кирди.

— Катерина Мануйловна, Катерина Мануйловна! Селям! Селям! Селям! деген хор сеслери залны янъгъыраттылар...

IV

Айрие невбетчилик япкъан куню медпункттан адам эксик олмай. Бири уколгъа, бири иляджгъа, бири яра байлатмагъа... Токътамай къапылар ачылып япылмакъта.

О куннинъ кечип кеткенини дуймай къала. Кимерде бир уйлелик ашамагъа да вакъыты олмай. Кой ери. Биреви алсызландымы, шу дакъкъасы медпункткъа чапа. Вакъыт, саат деген шей мында кимсени меракъландырмай. Бу ишлерде Айрие озю къабаатлы олса керек. Эр ерде, эр иште низам, тертип деген шей ола. Эр шей вакъытнен ольчене. Лякин Айрие бунъа озюндже янаша.

— Къапыда хаста беклеп турып да, меним тамагъымдан аш кечеджекми?— дей о лаф чыкъкъанда. Ильк вакъытларда Айрие бунъа чокъ эмиет бермесе де, эвленген сонъ куньден-куньден эвге зияде тартып башлады. Онынъ чокъ шейден мерагъы кечти. Иштен чыкъса тюкянларны долашып нелердир акътарып юрер эди. Хусусан санайы маллары тюкянына кирсе, «Галантерия» болюгинден чыкъмакъ бильмез эди. Шимди о бам-башкъа олды. Медпунктнынъ азбарындан чыкътымы, Айриени тапсанъ ал, оны бир ерде корьмезсинъ. О эвине ашыкъа. Анда оны омюр аркъадашы, эки бала, эки къартий, къардашы ве досты Макъпуле беклей. Яз куньлери Макъпулени эвде корьмезсинъ. Онынъ иши тарлада, тютюн аранларында. Шимди о эвде. Бир якъкъа чыкъмай. Айриени корьсе, онъа даа башкъа бир шей керекмей.

— Бир озюм дёрт дивар ичинде патлап олейимми?— дей о Себиля аптеге.— Кене яхшы сизге къомшу тюштим. Акъылыма не вакъыт кельсенъиз, сизге джувурам.

— Догъру япасынъ, балам. Сенинъ ананъ да, меним анамнен ойле яшагъанлар. Етмиш йыл бири-бирининъ къапысыны ачкъанлар. Юрек сырларыны тёкkенлер. Къызлыкъларында бай хызметине де бирликте къатнагъанлар. О мельуннынъ ады Къыр-Къыр Мамут экен. Юкълагъанда къырылдагъаны ичюн ыргъатлары онъа шу лагъабны такъкъанлар. Яз кельдими, Краинадан араба-араба къыз кетирип багъчасында ишлете экен. Шимди не о? Ишлейсиз, айда эки кере акъкъынъызны аласыз. Эбет о къызлар озь башына арабагъа толушып кельмейдирлер. Яшагъан ерлеринде пек татлы олмаса керек. Макъпуле, сабыр эт азгъана. Джезвемни атешке къойгъан эдим,— деп Себиля апте эки къолунен ерге таянып турды. Бираздан сонъ джезвесини тютетип кельди ве кене озюнинъ эчки териси устюнде ерлешип отурды.

— Девам этинъ Себиля апте, динълейим,—деди Макъпуле къолундаки ишлеген ип томалагъыны полгъа тыгъыртып.

— Не оресинъ я, акъыз?

— Фиданеге къышлыкъ чорап,— деди Макъпуле инелерини шытырдатып.

— Дейджегим, вай, не эди шу?— деп башлады Себиля апте фильджанларгъа къаве тёккен сонъ.— Ана, шай, шу Къыр-Къыр деген бай ишлетир, ишлетир де, акъларыны озю истегенде тёлер эди. Бир кунь уйлелик аш вакъытында ыргъатларнынъ янына келе. Шорба даркъатыджысы бираз яш олса керек, къызларгъа отьмекни къалынджа кесип берген. Ташлы, чакъыллы бир чайырда ишлей экенлер. Къыр-Къыр Мамут кельгенинен ерге джайылып, аякъларыны узатып ашап тургъан къызларны коре де нервасы къозгъала.

— Ич олмаса, ашагъанда отургъан еринъиздеки ташларны сайланъыз даа тенбеллер!— деп къычыра. Сонъра ашчы йигитни кенаргъа чагъырып:

— Отьмекни ойле тильмек керексинъ ки, ахмакъ, адам эки къолунен тутып ашасын!— деп айкъыра. Бунынъ фаркъына бармагъан ишчилер ашчыны къабаатлайлар. Албу исе, онынъ дегени бам-башкъа манада.

— Я ойле дегени не экен, Себиля апте?

— Демек, отьмекни ойле индже тильмек керек ки, эки къолунен тутып ашамаса узюлип ерге тюшеджек, анъладынъмы? Эй, эй, балам, дюньянынъ делиси дагънынъ чалысындан чокъ дегенлер. Амма о вакъыт байларнынъ акъкъындан кельгенлер де олгъан. Чешит тюрлю ёлларнен олардан озь акътыманларыны алгъанлар. Байнынъ къызы эвленгенде пан Хайбула деген бир йигит яшларнен къонушмагъа отура. Той эвининъ бир одасында яшлар, дигер одасында къызлар ерлешкенлер. Ортада бир дивар. О вакъыт яшларнен къызларгъа бир ерде отурмакъ къайда? Бираз кейфленип башлагъан сонъ, яшлар къызларгъа эришмек истейлер. Лякин янларына бармакънынъ чаресини тапмайлар. Пан Хайбула яшларны аякъкъа турсата да railwayписи бир кереден диварны итемеге башлайлар. Итей-итей диварны авдаралар, къызларнынъ одасына кирелер. Орталыкъ зий-чув ола. Меселе байгъа барып ете. Яшларны къувалап, дарма-дагъын этелер. Пан Хайбула исе, гедже къаранлыгъында абынып-сюрюнип зорнен озь коюне келип ете, амма, такъаттан кесилип балчыкъ ичинде серилип къала. Гурь перчеми сувукъ аяздан чамургъа япышып бузлай. Саба еринден тураджакъ амма, башыны тарта-

тарта аламай. Адамлар топланалар, эвден къазма кетирип оны ерден кочюрип алалар.

— Сагълам адам экен, чыдагъанына бакъ сен оны.— деди Макъпуле.— Эй, эй, ойле делидже ичкенлерге шимди де расткелине. Денъиз сувунынъ тузуны бильмек ичюн, бутюн денъизни ичмейлер. Базылары онынъ дадыны тек ойле анъламакъ истейлер сонъ чомулып, батып кеткенлеринден хаберлери олмай.

— Догъру айтасынъ, балам. Айни бир сой чечектен йылан зеэр ала, балкъурт бал ала. Лякин пан Хайбула буны ичип зевкъланмакъ ичюн япмагъан. Байдан ахт алмакъ ичюн, элинден кельсе эвини де йыкъар эди.

Къапыда Айрие пейда олды. Онынъ козьлери яшлы эди. Макъпуле абдырады.

— Не олды санъа?— деди о Айриенинъ къолундан чильтерини алып.

— Къаршыма Семенюкнинъ апайы чанкильдеп чыкъты,— деди Айрие пальтосыны илип.

— Сонъ, не олгъан экен?

— Эскендер онынъ баласына тийген. Айтмагъан шейи къалмады манъа. Озюнъкини Ташкентке йибердинъ, онынъкине къулакъ асмай юресинъ. Арсланов кельсе айтаджагъым. Ахмакъ олып юрмесин. Эскендерни ёллар ичинде быракъып кетмесин!— деп къычырыкълады.

— Чанкильдесе, чанкильдей берсин, мен онынъ агъызыны тыярым,— деди Макъпуле.

— Манъа не десе разы эдим. Лякин мектепке барып Эскендерни балалар алдында ынджыткъаны акъылгъа зарар. «Меним балама тийгендже, барып огей ананънынъ артындан къаравулла. О тапкъаныны къызына тыкъыштыра. Бабанъ къазанып кетире, о савура. Сен корьдинъми Фиданенинъ устюндеки пальтосыны, я къана сенинъки?» деген о балагъа. Бунъа даянмакъ олурмы, Макъпуле? Огълан бала, сёз тутмай. Саба пальтосыны кийдирген эдим. Меним артымдан чыкъарып ташлагъан. Лякин, Эскендер де онъа яхшы джевап къайтаргъан. «Фиданеге пальтоны меним бабам кетирди» деген.

— Сен эр шейге озюнъни сыкъма Айрие. Ойле алчакъ адамлар не десенъ айтырлар. Ойлелери кимсенинъ онъгъаныны истемез, о манъа да бир къач кере илишкен эди. Биз Семенюкнен Ургутде олгъанда, мусафирханеде онынъ быджагъына тюйме тиктим. Семенюк яманлыкъсыз адам, келип апайына айтса керек. Бир кунь аранда мени раст-

кетирди. Не селям, не келям. Кечип кетеятыр.— Токътачы,— дедим бунъа,— бурунынъ неге шишти?

— Сен башта озюнъе акъай тап да сонъ тюймесини тикерсинъ!— демесинми акъыз. Адамлар бири-бирине бакъыштылар. Индемесем оладжакъ эди, даянамадым.— Мен тюйме тикмеге огренген сонъ, акъайгъа чыкъаджагъым!— дедим. Ачувындан нефеси тыйылды. Корьсенъ, бир кетиш кете. Адамлар мени анъладылар, оны кульдилер. Алды пайыны, озь башына манъа илишмесин. Ондан сонъ акъайыны корьдим. «Яхшы айткъансынъ, шу куньден сонъ мен де урбаларымда саллангъан тюйме корьмедим» деп кульди. Лякин сен Айрие, индемей юрь. Фидане ве Эскендер меселеси онъа къалмагъан. Бу аиле ве тербие меселеси. Мында эвеля анъ керек, ахлякъ керек. Тербие меселесининъ инджеликлерини атта эр бир ана-баба кереги киби анълап оламай. Кимерде оджанынъ айткъанына эмиет бермейлер. Оджа бир шей огрете, эвде башкъа шей. Айни шу меселени эки тюрлю анълатув баланы баштан чыкъара. Бу меселеде, Айрие, санъа пек сакът олмакъ керек. Чюнки, эки баланынъ бахты, келеджеги сенинъ къолунъда. «Ананен къалгъан оксюз дегильдир, бабанен къалгъан оксюздир», дегенлер. Эскендер сенден буны сезмемек керек. Эгер сен бир уфакъ шейде янъылып, баланы ынджытырсынъ, бир даа о янълышны омюринънинъ сонъуна къадар догъуртып оламазсынъ. Фидане ве Эскендернинъ арасында эбедий достлыкъ копюри къурмакъ керек. Буны япаджакъ сенсинъ, Айрие. Катерина Мануйловна тербиеджи-педагог. Балаларны ондан зияде анълагъан мында ёкътыр. О Фиданени энди чокътан бу рухта тербиелеп башлады. Сен къоркъма, бу иште янъгъыз къалмазсынъ. Семенюк киби бешаретлернинъ агъызыны тыкъатмагъа адамлар тапылыр. Биз эвель заманда яшамаймыз. Тербие ишинен эр кес огъраша, бутюн джемиетимиз огъраша. Мына янъычыкъ манъа ананъ айтып отура эди эвельки акъсызлыкъны. Шимди ойле Къыр-Къырларнынъ, Семенюклернинъ марифети кечмей. Сагълам аиледе, сагълам несиль етишир. Эр бир ана-баба келеджек несиль алдында бунъа джевапкярдыр. Къазангъа не ташласанъ, къашыгъынъа оны алырсынъ, дегенлер.

— Катерина Мануйловна бу меселелер акъкъында манъа чокъ айтты, Макъпуле. О ана-бабалар комитетининъ реиси. Менимдже Семенюк киби миш-мишчилерге къошулып да, озь-озюмни ашалатып юрмеге аджет ёкъ.

Бойлелерининъ тилини бир кереден кесмек керекмиз. Мен бу меселени онъа анълатайым. Ана-бабаларнынъ эписини топлап тербие меселелери акъкъында лаф этейик. Джемаат кескен пармакъ агъыртмаз дегенлер. Анджакъ бойле меселелерде пармакъны джемааткъа кестиреджексинъ, агъырмаса да ольгендже унутмаз. Мен онъа шимди бир шей айтмам. Самедин кельсин де лаф этип корермиз.

Айрие пенджереге козь ташлады. Тышта къаранлыкъ эди. Яз ве къыш инсаннынъ козю алдында агъарып тургъан юксек къарлы тёпелер шимди корюнмей эди. Дагъларны къою туман баскъан.

— Коресинъми?— деди Айрие пенджереден козюни алмайып.— Энди Эскендер эвде олмакъ керек эди. Вакъыты кечти, аля даа корюнмей.

— Балаларнен чана таядыр. Къышта оларны эвге кирсетип оласынъмы? Къар балаларнынъ зевкъы.

— Эр алда эвге вакъытында келе тургъан эди,— деди Айрие къасеветленип.

Ашханеде чанакъ-чёльмек шалтыратып отургъан Себиля апте оглюгининъ уджуна къолларыны сюрте берип:

— Софра къояйыммы?— деп сорады.

— Сабыр этинъ, ана, ничюндир Эскендер даа корюнмей,— деди Айрие, пенджереге козьлерини тикип.

Себиля апте къазаннынъ къапагъыны аралыкъ этип, Месюде къартийнинъ янына кирди. Онынъ алы бираз агъыр эди. Сонъ вакъытта къулакълары бир тамам тынды, козьлери зайыфлады. Язда азбаргъа чыкъып, бираз къыбырдана тургъан, шимди бир тамам бастырылып къалды. Отургъан еринден турмайып, къавесини иче, дудакъларыны къыбырдатып бутюн кунь теспи чеке. Себиля апте оны бир дакъкъа бош быракъмай, онсыз къаве ичмей. Акъшам Айрие тёшегини къоя, саба кирип джыя, одасыны аваландыра, ашыны-сувуны анасына авале этип кете.

Айрие даянамады. Азбаргъа чыкъты. Эскендер корюнмей. Къомшуларгъа кетти. Онынъ сыныфдашлары эписи эвлеринделер. Кене къайтып азбаргъа кельди, лякин эвге кирмеди. Ильмектен пальтосыны алып, беяз юнь шалыны башына ташлады да, мектепке тараф адымлады. Мектепке барып кельмек ичюн аман-аман бир саат вакъыт керек.

— Айрие, ашагъан сонъ кеткейдинъ баре!— деп къычырды артындан Макъпуле. Лякин Айрие къулакъ асмады, кетти. Сонъра Макъпуле кене отургъан ерине ясланып чорабыны орьмеге башлады.

Ерлер акъшам башындан къатты. Сувукъ кеткен сайын арта. Къар пек кучьлю ягъмаса да токътамай сепелеп тура. Мектеп азбарында кимсе ёкъ эди. Айриенинъ тизлери къалтырап башлады. Сувукътанмы, къасеветтенми, озю бильмей. Кой балаларынынъ чана тайгъан ерине таба адымлап башлады. Къаршысына бир къач бала расткельди, олар анда Эскендернинъ олмагъаныны айттылар. Инанмады.— Козюмнен барып корейим,— деди. Байыр койнинъ четинде, дагъ тарафта. Балаларнынъ къатнакъ ёлу ойле тайгъакълангъан ки, Айриеге резина потиклер устюнде турмакънынъ чареси ёкъ. Абына-абына не исе, джапкъа якъынлашты. Ачыкъ ерде эскен адджжы ельден янакъларынъ чатлайджакъ. Балалар куньдюз тайгъанлар, акъшам сувугъына даянамай эвлерине даркъашкъанлар. Байырнынъ тёпесинде бир къач бала долана. «Олар тайып тюшкендже отурайым»,— деди Айрие ичинден ве аркъасыны ельге чевирип, бетини сувукътан сакълады. Къулакълы къалпакълары ве якъалы пальтоларына сарынгъан бу балалар Айриенинъ янындан вызлы-вызлы тайып кечтилер.

— Эскендерни корьмединъизми?!— деди Айрие дудакъларыны къалтыратып.

— Мында онынъ не иши бар,— деп джевапланды къаршыда тургъан бала козьлерини къыйыштырып. Сонъра чапа тишлерини ырджайтып:

— Эскендер бугунь дерстен къачты, меним анам онъа корьсетеджек!— деди.

— Сен кимнинъ огълусынъ?

— Семенюкнынъ.

— Сиз бугунь къавгъа эттинъиз я? Сен онынъ къайда экенини билединсинъ, юрь огълум, косьтер манъа,— деди Айрие оны оплап.

— Бир кумюш берсенъ барырым!

— Вай балам,— деди Айрие.— Сен мектеп талебеси олсанъ, Эскендернен бир сыныфта окъусанъ, утанмайсынъмы ойле демеге. О насыл шей? Мектеп баласы ойле оламы?

— Шимди балалар дели дегиллер, бермесенъ айтмам— деди де, чанасыны сюйреп къыргъа тырмашып башлады.

— Ялан айта! О Эскендерни корьмеди! Ялан айта!— деп къычырыштылар янындаки балалар. Айрие башыны асып тюшюне-тюшюне эвге къайтты.

«Шу ананынъ, шу баласы, деди озь-озюне. Мына санъа тербие. Онынъ янында отургъан бала не яхшылыкъ кореджек? Яхшы ки, бала озюнинъ акъыл-идирагинен бойлесини енъип чыкъса? Амма, аятта, базан аксине ола. Бала енгилликке алыша, кет-кете баштакълана ве ич бир тюрлю огютке-насиаткъа табий олмай. Мен шимди Фидданеден зияде Эскендерни ойланам. Онъа аналыкъ эталмайджакъ олсам...»

Айриени къапы алдында Макъпуле беклеп тура эди. Янында Эскендер олмагъаныны корьгенинен Макъпуле тез-тез пальтосыны кийип чыкъты.

— Юрь, берабер кетейик!— деди Макъпуле Айриенинъ башы асылып къалгъаныны эслегенинен.

— Къайда бараджагъымны бильмейим. Не япмалы, аджеба? Корьдинъми, сен, дубараны? Эскендерге бир шей олды. Бабасы да ёкъ мында.

Айрие Макъпуленинъ янашасындан индемей адымлай ве озюнинъ къайда кеткенини бильмей. О энди ушюмек дегиль, терлеп башлады. Козю алдында чешит тюрлю мешакъатлар пейда олалар. Аякълары талды, эзильди, потиклери тарлашкъан киби олды. Лякин къызгъынлыкънен агъры дуймайып эп адымлай берди.

— Клубтадыр о,— деди Макъпуле бираз индемей кеткен сонъ.

Кинонынъ битмесине ярым саат даа бар эди. Макъпуле Айриенинъ чаресизленип башлагъаныны корип, оны клубнынъ алдында къалдырды да, озю оджанынъ эвине джувурды

Оджанынъ айткъанына коре, Эскендер дерснинъ сонъуна къадар отургъан. Лякин Семенюкнынъ анасы онъа не айткъаныны оджа эшитмеген. Макъпуле кинодан адамлар чыкъаяткъанда къайтып кельди. Къапынынъ бир четинде Айрие, дигер якъында Макъпуле турып, адамларны сонъуна къадар озь козьлеринен сюзип чыкътылар, Эскендер ёкъ. Бу Айриенинъ сонъки умюти эди. О энди къычырып агълайджакъ олды. Сеси чыкъмады. Юткъунды. Нефеси богъазына келип тыкъылды.— Эскендер гъайып!—деди о къарыкъ сеснен. Онынъ башында топлангъан адамларны Молдабай корип къалды. О да шимди кинодан чыкъкъан эди. Меселенинъ асылыны анълагъанынен:

— Мининъиз машинанен кетип къыдырайыкъ,— деди Молдабай.

Олар Андрей Андреевичнинъ къапысы янында токъта-

дылар. Молдабай эвге киргенинен Катерина Мануйловна джувурып чыкъты.

— Не тюшмейсиз?— деди о машинанынъ къапысындан башыны ичери сокъып.

Не Айрие, не де Макъпуле ерлеринден къыбырдамадылар.

— Къатып къалдынъызмы шу? Не тюшмейсиз? Молдабай барып араштырсын, сиз эвге кирип отурынъыз.

Макъпуле Айриени зорлап тюшюрди.

— Элинъден, аягъынъдан айрылдынъ, сен тюш, бираз къапынырсынъ. Мен Молдабайнен койни айланып келейим,— деди онъа.

Андрей Андреевич эвде ёкъ эди. Катерина чай кетирди, татлы чыкъарды. Бираз ичи къызгъан сонъ, Айрие озюне келип башлады. Катерина онъа эп озюнинъ ишлери акъкъында икяе эте. Кунни насыл кечиргенини, Андрей Андреевични сабадан берли корьмегенини, Валерикке мектюп язып азырлагъаныны айта. Лякин, Айриенинъ къулагъына онынъ бир сёзю кирмей. Джаны тарсыкъа, юреги сыкълетлене. Эскендернинъ бугунь бойле шей эткенини аналыкъ шанына сыгъдырмай. «Инсанлар чешит тюрлю олалар,— деп тюшюне о. Ярын Семенюк киби сойлары янъы бир ошек даа айтып чыкъарырлар. Арсланов кеткенинен Айрие гедже-куньдюз чапкъалап юре, санки иптен, зынджырдан къуртулгъан, дейджеклерине ич шубе ёкъ».

Янъы эвленген яш аилеге бош лакъырдыларнынъ чокъ тесири олмаса да, бу аиле ичюн онынъ эмиети буюк. Чюнки, арада огейлик бар...

— Эскендерге биревлернинъ тесири олса керек,— деди Катерина Айриенинъ тюшюнджесини болюп.— Ярын мектепке барып, бу меселени сорап билерим. Якъында анабаба топлашувы чагъырмадыкъ. Къабаат балаларда дегиль, озюмизде. Эскендер ойле баштакъ бала дегиль. Онъа четтен зарарлы тесирлер олса керек. Сен тюшюнме, Айрие, биз бу меселени аль этермиз.

— Энди озю тапылгъайды...

Айрие шай дер экеч, Молдабайнынъ машинасы корюнди. Катеринален экиси бир кереден къапыгъа атылдылар. Макъпуле машинадан тюшкенинен эки къолуны джайып оларгъа таба адымлады.

— Ёкътыр, акъыз,— деди о чырайыны сытып.

Айрие арт-артына кетип, къар устюне серилип къалды. Макъпуле ве Катерина оны къолтукълап ичери кирсеттилер.

— Молдабай! Манъа Андрей Андреевични тапып кель!— деп къычырды Катерина Айриени дивангъа яткъызып. Молдабай козьден гъайып олып кетти, Катерина озюнинъ аптечкасыны алель-аджеле къарыштырмагъа башлады...

Яры гедже авгъан эди. Андрей Андреевичнинъ эвинде ярыкълар сёнмей. Айрие диван устюнде кейфсиз бир алда ята. Катерина Мануйловна, Макъпуле онынъ башы уджунда отуралар. Каштанов ог одада Лев Толстойнынъ «Крейцерова сонатасыны» окъуп эглене.

— Молдабайны къайтармагъан олсанъ яхшы этер эдинъ, Андрей,— деди Катерина къасеветленип.— Айрие бизим эр бир дердимизге дерман тапып, гедже-куньдюз джувурып юрген бир къадын. Оны бойле къалдырмакъ олмаз. Арсланов да мында ёкъ.

— Бутюн меселе балада. Оны тапмакъ керек. Бала тапылса эр шей кечер. Ойле олса мен раймилициягъа хабер этейим,— деп Каштанов телефонгъа узанды.

Катерина кене Айриенинъ гонълюни алып башлады. Эскендерни энди милиция къыдыргъаныны айтып, аякъларыны одеялнен орьтти...

Тышта машина гурюльтиси эшитильди.— Ана, милиция кельди,— деди Катерина пенджереге догърулып. Лякин, азбар къапыны милиция дегиль де, Молдабай ачты. О догъру ичери кирип, Андрей Андреевичнинъ янында токъталды. Энди Эскендерден умютини кескен Макъпуле еринден къыбырдамады. Катерина Молдабайнынъ къолундан тартып Айриенинъ янына кирди.

— Бу адамдан кимсе къачып къуртуламаз!— деди о къуванчлы тавурнен.

— Ер астында сакълансанъ, тапып чыкъарыр! Эскендер машинада достчыкъларым!

Молдабайгъа бир сёз айтмагъа сыра къалмады. Фуфайкасынынъ садефлерини илиштирип, джелькесини къапаткъан сыджакъ юнли къазах къалпагъыны башына ташлап, азбаргъа чыкъты ве Эскендерни къуджагъына алып кельди.

Бала анасынынъ созулып яткъаныны корьди. Янына кельди. Бир шей айтмайып башыны ашагъы эгильтип турды. Айриенинъ джам киби йылтырап тургъан козьле-

ринден эки тамчы яш тыгъырып чыкъты. Макъпуле оларны тез-тез сюртип алды.

— Чай ичесинъми, огълум?— деди Катерина.

— Екъ.

— Не истейсинъ ашамагъа?

— Бир шей истемейим.

— Къайда эдинъ огълум?

Бала индемеди. Онынъ ерине джевапны Молдабай берди.

— «Алсаба»даки къазах достларында эди. Мектептен чыкъып догъру анда кеткен. Мен эвге баргъанымнен онынъ «Алсаба»да олгъаныны балаларым айттылар. Ёлда экимиз пек достлаштыкъ. Ничюн эвге бармагъаныны айтты.

— Къана, айт огълум, биз де эшитейик,— деди онъа Катерина. Эскендер индемеди.

— Айт, огълум,— деп ялварды Айрие яткъан ериндең.— Айт, менден сакъынма.

Эскендер кене индемеди. Катерина онынъ къолундан тутып ашханеге алып кирди. Анда бираз оплады, пиязлады. Джеплерине конфет толдурды, къолуна балабан, къырмызы Наманган нары туттурды.

— Бабам кельмегендже мектепке бармайджагъым,— деди Эскендер нарны столгъа ташлап.— Мени анда эриштирелер. Семенюк манъа «Огей» деп къычыра. Башына бир чанта яндыргъан эдим, анасы келип мынавы ерлеримни чимчип алды.

Эскендер кольмегини котерди. Онынъ къабыргъасында къара тамгъалар бар эди. Айрие артыкъ даянамады Сонъки кучюни топлап, котерильди ве дивангъа таяныпёргъун козьлерини Эскендерге тикти. Эскендер девам этти:

— Чимчигени, чимчиген, даа чокъ къычырыкълады. Мен сенинъ огей ананъа барырым, о бабанъны алдатып юрмесин, ялынъыз озь къызы ичюн къайгъырмасын, сенинъчюн де тюшюнсин,— деди.— Эвге бармагъа къоркътым. Меним Алсабада чокъ достларым бар, олар косьтерирлер Семенюкке,— деди о ве джошып агъламагъа башлады.

— Андрей Андреевич! Кельсе бу якъкъа! Динълесе мынавы баланынъ айткъанларыны!— деп сесленди Катерина шашкъанындан. Каштанов китап окъуп отурса да, оларнынъ лакъырдысыны эшите эди.

— Оны сиз динъленъиз, Катерина Мануйловна!— деп джевапланды Каштанов.— Сиз тербиеджисиз, оджасыз, ана-бабалар комитетининъ де сабыкъ реиси оласыз...

Арадан бир афта кечти. Катерина баягъы ишлер япты. Ана-бабалар топлашувында Семенюклернинъ иши бакъылды. Онынъ баласыны Эскендернинъ янындан авуштырдылар. Эр экисининъ устюнде ана-бабалар тарафындан даима козь этип туруджы адамлар сайланды.

Бир къач кунь кечкен сонъ, Мария Семенюкны Къурбанбеков чагъырды. Кабинетте бир озю эди.

— Мына алдымда эки шахсий иш папкасы тура,— деди Къурбанбеков.— Бири Арсланов Самединнинъки, дигери Семенюк Мария дегиль де Семенюк Марианнанынъки, догърумы? Арсланов Улу Ватан дженкининъ иштиракчиси, эки ордени, беш медали бар. Марианна... Бу ерде Къурбанбеков токъталды. Башыны котерип Семенюкнынъ бетине бакъты. Семенюк онынъ алдында богъазына кемик тыкъалгъан киби тура эди.

— Эр алда, экинъиз де совет топрагъында догъып, осип, тербиеленгенсиз,— деди Къурбанбеков папкаларны къапатып.— Эр экинъиз де ана-баба олгъансыз. Эвляд корьгенсиз. Насыл ола да сиз Семенюк аркъадаш, башкъасынынъ бахтына аякъ чаласыз? Озюнъиз ана олып, анасыз сабийнинъ юрегини яраламагъа насыл тилинъиз айлана?

Семенюк башыны котерип, бир шейлер айтаджакъ олып агъызыны ачкъан эди, лякин Къурбанбеков оны токътатты.

— Бизим джемиетимизде «оксюз», «огей» деген шей ёкътыр! Сиз буны чокътан бильмек керексинъиз. Эр кес киби сиз де дженк йылларынынъ фелякетини козюнъизнен корьдинъиз. Нидже яш сабийлер анасындан, бабасындан марум къалдылар. О вакъыт юзлернен совет адамлары о сабийлерге аналыкъ, бабалыкъ къуджагъы ачтылар. Инсаннынъ башына эр шей келе билир. Яхшы ки, сенинъ аиленъде ойле шей олмагъан. Сен бунъа къуванмакъ керексинъ. Амма сен аксине арекет этесинъ. Озюнъ бир етимнинъ къадирине етмегенден сонъ, башкъасынынъ аятыны да балталайсынъ. Анълашылгъанына коре сизинъ тилинъизнинъ уджу тикенли. Эгер о тикенли тилинъизни тыймасанъыз, биз оны джемаатнен берабер кесер де ташлармыз. Огълунъыз озюнъизден тербие алгъан.

Оны да янълыш ёлгъа къойгъансыз. Сизден не эшиткен олса, балалар арасында оны текрарлай.

Бош вакъытынъыз олгъанда, китап окъунъыз. Мектеп китабханесинде чалышкъан Зенифе аптеге барып, Макаренконынъ, Медынскийнинъ, Гайдарнынъ китапларыны окъунъыз. Баланъызгъа да окъутынъыз. Меним сизге дейджегим шу эди. Башкъасынынъ бостанына бир вакъыт таш атманъыз. Ана-бабалар топлашувында япкъан чыкъышынъыздан хабердарым. Шунынъ ичюн узун лафнынъ бу ерде керекլиги ёкъ. Анълаштыкъмы? Анълашмагъан олсакъ, истесенъиз даа девам эттирейик,— деди Къурбанбеков.

— Етер, етер! Бир афтадан берли буны эшите-эшите абу еримден олдым,— деп Марианна къолунен тамагъынынъ тюбюни косьтерди.

— Ойле олгъанда тур, къайтынъыз. Умют этем ки, эвге баргъандже озь янълышынъызнынъ акъибети къайда барып чыкъкъаныны озюнъыз тюшюнип тапарсыз.

V

Къыш къатты олса да, баарь эрте кельди. Къыбла елинден топракъ бир кереден джиберилип кетти. Къар суву эр ерни джибитти. Аралыкъларда балчыкътан юрюльмей. Къалдырымдан аягъынъ тайдымы, къарлы сувгъа батып къалырсынъ. Сувгъа шишелип, гъаркъ олгъан аралыкъларда акъшам-саба чамур ёгъурып туварлар юрелер. Тарлалар даа къышнынъ беяз чаршафынен орьтюли. Кузьде сюрюльген топракълар яваш-яваш иримекте олгъан къарнынъ шырасыны сюзип гъыдаланмакъталар. Ялыньыз юксек дагъларда баарь къокъусы дуюлмай. Анда аля даа къыш укюм сюре. Койлерде баарь ишлери башлагъанда дагъларда аля даа къар иримей. Бутюн къыш къар астында яткъан энъишли-ёкъушлы къырларнынъ баари де, къышы киби пек аджайип ола. Башта къырларнынъ сюйрю тёпелери корюне. Яваш-яваш къар чаршафы инджере, кичкене адачыкълар пейда олалар. Ахыр сонъу терен йылгъалар ичинде, кунь тиймеген ерлерде къар куртюклери сакъланып къала. Ава къызып башлагъан сайын къырлар къыш юкъусындан уянып,

ешиль къадифеге бурюнелер. Бу вакъыт джаплар къаршысында къой сюрюлери пейда олалар.

Баарь кельдими, койлюнинъ иши белли. Эр кес озь хызметининъ башында. Янъы берекет асрамакъ, етиштирмек керек. Эм номай берекет. Совхоз ишчилери буны яхшы билелер. Мында кимсени эв-эвден юрип ишке чагъырмайлар. Совхоз тешкиль олунгъанынынъ биринджи кунюнден башлап, дирекция бунъа ёл бермеди. Адет ойле. Адамлар озь вазифесине анълы янашалар. Эр кес озь иши ичюн джевапкяр. Парниклерде фиделер ешерип башладымы от чёплеп алмагъа чыкъаджакъ адамлар чагъыртув беклеп турмайлар. Парниклерни ачмакъ, кубрелемек, суврмакъ киби ишлернинъ башында эвельден таинленген уста тютюнджилер туралар. Олар эписи дерсинъ бирер агроном. Фиденинъ чырайы къачтымы, оны эким киби тедавийлемеге башлайлар.

Хозяйствонынъ эр бир саасында ишлер бойле тертипке къойылгъан. Эксикликке ёл берильдими, оны коллектив къуветинен енъелер...

Арслановнынъ чырайы куле, кейфи яхшы. Я о не ичюн яхшы олмасын? Ташкенттен буюк къуванч кетирди. Фидане бульбуль киби сёйленип башлады. Азгъана тутукълыгъы даа бар, амма яваш-яваш онынъ бир тамам тюзеледжегине эмин олып къайтты. Баланынъ тутукълыгъыны башта корьмеген, бильмеген адам, шимди оны ич абайлап оламай. Бильгенлер исе, экимнинъ бу алидженап ишине муджизе деп бакъалар. Акъикъатен муджизе. Буны Арсланов озь козюнен корип кельди. Фиданеден бинъ кере бетер балаларнынъ тюзелип кеткенине шашып къалды.

— Мына дюньяда насыл аджайип адамлар бар экен,— дей о лаф чыкъкъанда гъурурнен.— Сагъ олсакъ мен сизни о адамнен корюштиририм. Язда отпуска вакъты бизим тарафкъа келеджек олды. Даа Алма-Атаны корьмеген экен. Мен онъа отургъан еримизни, дагъларны, къырларны, гютюн тарлаларыны косьтермеге сёз бердим. Эп бир Фиданени бир даа козьден кечирмек керек, мытлакъ барырым, деп ишандырды.

— Кельсе не олгъан, ёкъса бизде отпуска кечирмеге ер ёкъмы?— деди Айрие. Бу фикирге Макъпуле де джанюректен къошулды.

— Шимди яшайышымыз эвелькиси киби дегиль. Отурмагъа тёрюмиз бар, соймагъа къоюмыз,— деп къошты Себиля апте.

Фиданенинъ дюрюст сёйленип башлагъанына, дерсинъ, анасындан зияде Катерина севинди. О Эскендер меселесинден сонъ Айриеге даима ярдым этип тура. Фиданени сыкъ-сыкъ эвге алып келе. Кимерде бир Эскендернен экисине бир тюсте бахшышлар кетире, ана-бабаларны даима тенбилеп юре.

Лякин Катерина энди агъырлашып къалды. Эв хызметини де кереги киби япалмай. Базы куньлери аякъ язайым, деп медпункткъа бара. Ал-хатир сорашып къайта. Эр кереси Айрие оны яры ёлгъадже озгъарып кете. Бош куньлери исе, эвине барып, чамашыр ювмагъа, ортадыгъыны джыйыштырмагъа ярдым эте.

Бугунь Айрие Эскендернинъ къолундан тутып, мектепке къадар озгъаргъан сонъ, Катерина Мануйловнанынъ эвине айланды.

— Сенинъ келеджегинъни джаным дуйгъан экен, Айрие,— деди о къуванып.— Андрей Андреевични шимди эвде тутмакънынъ чареси ёкъ. Баарь, сачув вакъты. Танъда турып кете, яры геджеден сонъ келе. Заваллы сабалыкъ чайыны да унута. Бильмейим не къадаргъа даа даянаджакъ? Энди савлугъы баштаки киби дегиль.

— Амма, табиаты, шакъасы кене денъишмей,— деди Айрие онынъ сёзюни кесип.— Бир кере янынъдан шакъа этмейип кечмей шу адам.

— Шакъаны о ялынъыз джаны севген, базнасы отькен адамгъа япар. Бири-биримизни бильгенден берли адети ойледир.

— Самедин ойлелерден дегиль. О шакъанынъ не экенини бильмей. Шакъа этселер, шу дакъкъасы кене фельсефеге чевирип йибере. Онынъле эр вакъыт джиддий лаф этеджексинъ. Шимди Самединни де эвде тапсанъ ал. Тёшегинде бир кере танъ юкъусы корьген адам дегиль. Акъшам олса, беклейим беклейим кельмей. Сонъра бонъайып юкълап къалам. О явашчыкътан къапыны ачып келе, яныма тыкъыла, озюм сескенем амма, козьлеримни ачып оламайым. Сабагъа якъын татлы танъ юкъусына далдым, дегенде ёргъаннынъ астындан сыптырылып чыкъа. Бундан сонъ, оны бир даа тапсанъ ал. Эбет мында ялынъыз о дегиль, эписи шай. Макъпуле де танъ юкъусыны тек къышта юкълай.

— Тютюнджилик иши ойле экен, Айрие,— деди Катерина.— Эписи сыджакъ тёшеклерини ташлап, сабалар къу-

чагъында тютюн тарлалары ичинде козьден гъайып олып кетелер...

Катерина бираз токъталды, сонъра башыны котерип муляйим назарнен Айриенинъ козьлерине бакъты.

— Мен энди медпункткъа къатнап оламайджагъым, Айрие. Ара-сыра озюнъ келип мени ёкъла. Мына алымны коресинъ, эвде янъгъыз къалмагъа сакъынам.

— Медпункткъа кельмесенъ де, бираз аякъ устюнде юрмек файдалыдыр.

— Утанам чыкъып адамларгъа корюнмеге. Бетим пек лекеленди, пудра да файда бермей.

— Утанмагъа не бар? Санки сен оны хырсызлагъансынъ. Халатынъны бираз боллаштырмакъ керек, устюнъде пек тартылып турмасын.

Азбарда Каштанов ве бир адам даа пейда олды.

— Олар эвге киреяталар, ма, халатынъны тез-тез сокъ устюнъе,— деди Айрие пенджереге козюни тикип.

— Мусафирни кутип ал, Катя, мына бизге ким кельди!— деди Каштанов котеринки рухнен.

— О-ой, Валерик! Сен къайдан бойле?..

— Селям, Катеина Мануйловна. Багъышланъ, сизни раатсызлагъаныма. Андгъей Андгъеевичнинъ мектюбини алгъанымнен ёлгъа чыкътым,— деди Валерик озюне хас дюльбер аэнкле пельтекленип.

Каштановнынъ онъа мектюп язгъанындан Катеринанынъ хабери ёкъ эди.

— Меним мектюбимни алмадынъмы?— деди Катерина онынъ бетине бакъып.

— Ёкъ, алмадым.

Валерик бойле дегени киби, Катерина кулюмсиреп Каштановкъа чевирильди де:

— Ярамазсынъ, Андрюша, адресини къайдан тапкъанынъны биле айтмадынъ,— деди.

— Молдабай бизим экимизге де садыкъ бир адамдыр, Катюша. Санъа тапкъан адресини манъа тапмайджакъмы? Айды, мен кеттим. Я сен не аякъ устюнде къалдынъ, Айрие? Катя апанъны санъа эманет этем. Мукъайт ол, онынъ эбанайы сен оладжакъсынъ!— деп Каштанов кенъ адымларыны созып чыкъып кетти.

Бир къач кунь совхозда яшагъан сонъ, Валерик мында къалып чалышмагъа разы олды. Комсомол тешкилятынынъ секретары, арыкъ черели, чабик арекетли сарышын къыз, Галя Гурченко Валерикнинъ комсомол билетини

корип чыкъкъан сонъ, джедвельнинъ сонъунда онынъ адыны язды да:

— Тешкилятымызда бир аза даа артты,— деп козьлерини сюзип кулюмсиреди. Сонъра Галя оны яшлар ятакъханесине къадар озгъарып кетти. Яшайджакъ одасыны, кроватыны косьтерген сонъ:

— Эвленгендже мында, эвленген сонъ, комсомол тою япып айры эвге ерлештиремиз, бизде адет бойле,— деди.

Валерик совхозда къалгъанына пек къуванды. Мында озюне яхшы достлар тапты. Техникумгъа киргендже, къуруджылыкъ бригадасында чалышмагъа къарар берди. Анасыны да мында алып кельмеге истеди, лякин Флора, ничюндир, бунъа разы олмады.

Тарлада къызгъын иш кете. Бу йыл фидени он кунь эвель отуртмагъа башладылар. Сийрек-сепелек сагъанакълап кельген ягъмур сачувгъа кедер этсе де, ава ачылгъанынен башлап кеткен къызгъын иш онынъ устюни орьте. Арслановнынъ бригадасында бу йыл етиштирильген фиделер рамка астында сыгъмайлар. Къалын озекли, сагълам тамырлы фиделер джамгъа таянып къалдылар.

— Бойле фиде биз даа етиштирмеген эдик,— деди Еремеев рамканы юкъары котерип. Фиденинъ кейфиетини бакъып юрген Каштанов ашагъы эгилип бир топ фиде тартып чыкъарды. Онынъ япрачыкъларыны, авуч толусы топ-топ кубрели тамырларыны тутып бакъкъан сонъ Арслановкъа айланып:

— Бу йыл фидени насыл етиштиргенинъни башкъа бригадирлерге де айтып анълатмакъ керексинъ,— деди.

— Мында гизли бир шей ёкъ, Андрей Андреевич,— деди Арсланов.— Бригадирлер чокъ келип кетелер. Озь козьлеринен корелер. Вакъытны аямай, парниклернинъ арасында токътамайып къыбырданып юрсенъ мына бойле фиде етише экен.

— Тек къыбырданып турмакънен фиде етиштирильсе оны сенинъ эвинъдеки къартанайлар да асрар эдилер. Совхоз агролабораториясынынъ хадимлери бутюн бригадаларгъа косьтеришни бир гюрлю япалар амма, эписининъ фидеси башкъа-башкъа олып чыкъа.

— Биз бу йыл парниклерге дагъ отлакъларындан къара топракъ кетирип къойдыкъ, Андрей Андреевич,— деп сёзюни девам этти Арсланов.— Топракъны къызгъан-

мадыкъ, къалынджа тёшедик. Буны япмакъ ичюн чокъ шей керекмей. Ялынъыз дагъгъа кетмеге эринмейджексинъ...

Каштанов кульди. Арсланов даа зияде юрекленип девам этти:

— Беш-он кере де Ешильбаскъангъа барып келеджексинъ,— деди о кульмейип.

— Ешильбаскъан озени къайда ята? Анда баргъандже, мына Къаракъамыс аягъынъ тюбюнде!— деп ташлады Каштанов.

— Екъ, Андрей Андреевич, Къаракъамыснынъ къумы бизге кечмей. Мен былтыр алдангъаныма аля даа пешман олып юрем. Якъындан къум ташымакъ эльбет де къолай. Амма Ешильбаскъаннынъ къумы бам-башкъа экен. Мына нетиджесини корип турасыз. Дагъ топрагъына шу къумдан отуз процент къадар къоштыкъ. Бундан сонъ тавукъ фермасына барып кельмеге де эринмейджексинъ. Тавукъ кубреси киби гъыданы къайдан аладжакъсынъ? Мына бу ишлерни япкъан сонъ, парник араларында къыбырданып юрмеге мумкюн. Яни, вакъыты-вакъытында суварауджакъсынъ, керек химикатларнен темин этип тураджакъсынъ, ачаджакъсынъ, япаджакъсынъ... О якъы белли шей. Бу йыл ойле олып чыкъты ки, топракънынъ теркибинде туз къалмады, зиянкярлар зарар кетирмеди, фидемиз ич бир тюрлю хасталыкъ корьмеди.

Каштанов экинджи парниктен де бир топ фиде тартып чыкъарды. Сонъра Еремеевке бакъып:

— Арсланов фидени отуртып битирмезден алдын бригадирлерни мында топлап келинъиз де, бу тедбирлерни эписине яхшы анълатынъыз,— деди.

VI

Боденеджиев бир къач ишчинен берабер Валерийни Алма-Атагъа кересте юклемеге йиберди. Машинанынъ кабинасында Матвей Петрович отура. Онынъ козьлери мунарлы, чырайы кускюн. Тамам учь ай олды агъызына юз грамм алмагъаны. Ичмегенинден берли семирип башлады. Бети тёгерекленди, манълайынынъ ортасындаки терен чызыкълар азгъана язылдылар. Ким биле, бельки бугуньки иш чыкъып къалмагъан олса, о кене ичмез эди. Эвинден, совхоздан тышкъа чыкъкъанынен онынъ дудакълары курмекленип къалды. Машина Джанашар озенининъ

копюрини кечкенинен ёл четиндеки кичкене тюкяннынъ янына якъынлагъанда ишчилер кабинанынъ тёпесини шамарламагъа башладылар. Шофер меселени анълады ве тюкяннынъ къаршысына келип токътады. Ишчилер кузовдан сычрап тюштилер ве бири-бири артындан тюкянгъа кирип кеттилер. Машинада ялынъыз Валерик отурып къалды. Онынъ джебинде бир капик ёкъ эди. Матвей Петрович кабинада, шофернинъ янына тарсыкъып отура. Лякин озь-озюнен курешип ериндеи къыбырдамамагъа тырыша. Джебини къармалады. Папирос якъмагъа истеди. Орьселенип къалгъан «Хан-тенгри» къутусыны чыкъаргъанда къолуна учь кумюш илишти. Оны авучына сыкъып бираз тутты, лякин тюкянгъа тараф башы бурулып-бурулып кеткенини озю дуймай къалды. Ишчилер шакъалашып, зийчув олып тюкяндан чыкътылар. Матвей Петрович биревининъ джебинде тюртип тургъан шишенинъ башыны корьгенинен кабинанынъ къапысына япышты.

— Отур еринъде!— деди шофер къаба давушнен онынъ енъинден тутып.

— Мен аля даа анавы агъач меселесини унутмайым. Эгер, бир ютум ютып келирсинъ машинадан тюшюририм. Каштановчынынъ алдында къызармагъа вакътым ёкъ!

Матвей Петрович индемей кабинанынъ къапысыны тартты. Агъызындаки папиросны пенджереден котерип атты ве къакъырып тюкюрди. Ачувындан къоллары къалтырап башлады. Отургъан еринде къыбырдана берди. Дерсинъ онынъ янбашларына къыджыткъан окъалайлар.

Машина Алма-Ата вокзалына келип, кересте юкли вагонгъа янашты. Матвей Петрович документлерни догъурлап кельген сонъ вагонны ачып бердилер. Леспромхоздан совхозгъа адресленген бу вагоннынъ агъачыны бир куньде бошатмакъ керек.

Ишчилер машинаны юклемеге башлагъанларынен Матвей Петрович козьден гъайып олып кетти. Джебиндеки анавы учь кумюш онъа раатлыкъ бермеди. Вокзал мейданына чыкъты, башыны алып кете берди. Янъы ешерип башлагъан тереклернинъ арасындан онынъ бурнуна «кеспе» къокъусы урды. Багъча тарафкъа бурулды, къазах миллий орьнеклеринен безетилип япылгъан язлыкъ «Асхана»гъа кирди. Мында ялынъыз кеспе пишириле... Бу, къазахнынъ севген ашы. Ичинде эти де бар, къамыры да.

Матвей Петрович кошедеки столгъа ерлешип отурды. Козюнинъ къаршысында буфет. Къырмызы юзлю, семиз къазах къадыны буфетнинъ ичинде муштери беклеп тура Матвей Петровичнинъ алдына бир чанакъ кеспе шорбасы кетирип къойдылар. Мында ойле адет экен. Столгъа келип отурдынъмы, кеспе ашамагъа киргенинъ белли. Официантка аман сенинъ алдынъа чечекли терен чанакъны кетирип къоя. Матвей Петрович элине къашыкъны алгъаны киби, буфетчи къадынгъа бакъты. Къадын исе, онъа келип отургъанындан берли козь къуиясындан бакъып тура эди. Олар бири-бирини анъладылар. Буфетчи къадын йылтыравукъ тырнагъынен коньяк шишесини чертип косьтерди. Матвей Петрович «ёкъ» деген манада башыны силькти. Къадыннынъ чырайы бозулды. Козьлерини Матвей Петровичтен алды. Ичери эки къазах кирди. Бириси, узун бойлу, экинджиси алчачыкъ шишман. Узун бойлу сою догъру буфетчининъ алдына барды. Кичкене джепчигинден бутюн юзерликни чыкъарып, къадынгъа узатты. Къадын ич бир шей сорамайып, столнынъ астындан къурсакълы бир шише Мысыр коньягы чыкъарды. Столгъа отургъан шишман союна бакъып, кулюмсиреди ве шишенинъ тапасыны бурып ачмагъа башлады. Эки узун къадени тёпесине къадар толдургъанынен, юзерликни алып чекмеджеге ташлады. Козь къуиясындан кене шишмангъа бакъып кульди. Кеспени ашап, башлары думанланып башлагъанынен, буфетчи къадын бир тепси бавурсакъ алып, оларнынъ янына кельди. Бир шейлер айтышып шакъылдап кульдилер. Къадын тепсиден бир дане бавурсакъ алып, боялы дудакъларына тийдирмейип агъызына къапты. Сонъра бош къаделерни джыйыштырып кетеджек олды. Семиз къазах онъа эки пармагъыны косьтерди. Буфетчи къадын истемей-истемей шишенинъ тюбюнде къалгъан коньякны кене шу къаделерге бошатып кетирди. Ашап, ичип, козьлери баягъы тёгерекленген сонъ, экиси де турып къапыгъа догърулдылар. Буфетчи къадын айнеджиликнен ырджайып, козьлерини къыйыштырып, оларнен хайырлашайым дегенде, узун бойлу къазах догъру онынъ янына кельди де:

— Пулумды бер!— деп къычырды.

Буфетчи къадын бир сёз айтмайып бир къырмызы онарлыкъ чыкъарып узатты.

— Ене он сум!— деди о.

Буфетчи он кумюш даа чыкъарып атты. Акъча онынъ аякълары устюне тюшти.

— Алып бер!— деди ачувланып. Оларнынъ арасында не олып кечкенини анъламагъан официантка келип он кумюшни котерип онъа узатты.

Матвей Петрович кеспени ашап битиралмады. Маддеси ёкъ. Ашагъан ашы тамагъында тыкъылып къала. Сигаретнинъ бирини ташлай. дигерини якъа. Турып буфетчининъ янына бараджакъ ола, амма шофернинъ айткъаныны хатырлай, еринден къыбырдамай. Энди къайтаджакъ олып котерильди, къапы янына кельгенде аякълары чаналанды. Буфетчи къадын онынъ токъталгъаныны корип «кель» деген манада козюни къымды. Матвей Петрович кельди .Буфетчи къадын коньяк шишесине къолуны узатаджакъта Матвей Петрович башыны терс къакъып, шарап шишесини косьтерди. Къолларыны къалтыратып, аякъ устюнде бир стакан «Солнцедар» котерип ички де, агъызына сигаретини къапып тез-тез чыкъып кетти.

Ишчилер машинаны энди юклеп битирген эдилер. Шофер Матвей Петровични корьгенинен:— Абдест бозулдымы?— деп сертейди. Сонъра документине имза чектирип совхозгъа таба ёл алды.

Экинджи машина, ничюндир, аля даа кельмей. Ишчилер фуфайкаларыны ерге тёшеп ерлештилер. «Бираз къапынып алайыкъ, деди олар ве ашамагъа эвден ким не алып кельген олса, ортагъа чыкъардылар. Ерге тёшельген газетанынъ устюнде сувгъа пишкен къартоп, отьмек, согъан, сарымсакъ, сувып къалгъан чиберек, морпатильджан туршусы, кабачки икрасы ве дигер ашлар обаланып къалдылар. Термоснынъ къапачыгъыны чыкъарып, невбетнен ракъы сюзмеге башладылар. Сыра Валерикке кельди. Ичмеди. Зорладылар. Тюрлю сёзлер айтып зыкъарладылар, кене ичмеди.

— Мен ракъынынъ леззетини бильмейим, агъызыма алмам,— деди Валерий.

— Сен даа чокъ шейнинъ леззетини бильмейсинъ!— деди бириси.

— Вазгеч шуны, бильмесе билир, даа яш,— деди дигери ве эписи дженнетте ерлерини корьген киби шакъылдап йибердилер.

— Ичмегенинъ ярамай дегиль, кадай, бизге чокъча къалыр,— деди пошычыгъындан чиберек чыкъарып къойгъан татар йигити.

— Ичмесенъ, ичме, ашамакъ керексинъ!— деди патильджан турŭшусы чыкъаргъан сою.

Шай дегенде Валерий узанып бир парча отьмекнен согъан алды.

— Чиберек ал, чиберек!— деди онъа кене шу йигит агъызына къартоп шыплап. Сонъра, къолундаки отьмекнинъ чёкюрли кошесини сарымсакъламагъа башлады.

Машинаны озгъарып кеткен Матвей Петрович келип къалды. Эписи зий-чув олып, онъа ер косьтердилер ве ракъы туттурдылар. Ерге отурмады ракъыны алды. Ичкен сонъ, агъызына кене сигаретини тыкъты. Къартоп, отьмек узаттылар, алмады.

Шакъалашып баягъы вакъыт кечирдилер. Экинджи рейске ЗИЛ кельди. Онынъ артындан арды-сыра кельген машиналарны юклеп, алель-аджеле автовокзалгъа ашыкътылар. Сонъки машинанынъ кабинасында Матвей Петровичнен Валерий къалды.

Алма-Атанынъ дживарына чыкъар-чыкъмаз Матвей Петрович шашмалап башлады. О энди баягъы кейфленген эди. Ёлда шоферни раатсызлай. Онынъ къолундан тута, рульге узана, агъызындан не чыкъкъаныны озю бильмей...

Кунеш энди байырлар артына саркъмакъта эди. Онынъ айдын нурлары ёлнынъ эки тарафыны къаплап алгъан юксек тереклер арасындан кечип, асфальтни йылтырата, козюнъни къамаштыралар. Шофер акъшам къаранлыгъы чёкkенге къадар совхозгъа барып етишмеге ашыкъа. Лякин, юкли машинаны къарардан зияде айдамагъа истемей. Бундан да башкъа, Матвей Петрович токътамай онъа къылынып тура. Машина Таскъансувгъа якъынлашты. Автобус токътагъан ерде шофер Матвей Петровичнен Валерийни тюшюрмеге къарар берди. Валерий эльбет де оны ташламай. Автобус кельсе минип кетеджеклер. Лякин, Матвей Петрович Валерийни эп тюкянгъа тараф тарткъычлай.

— Мен сени бир якъкъа йибермем! Эвинъе алып бараджагъым!— дей Валерий.

— Эвим де ёкъ, балам да ёкъ, йибер мени! Эписини фашистлер якътылар!— деп къычырыкълай. Валерий кене йибермей.

— Йибер мени сопляк!— деп Валерийнинъ якъасына япышты. Автобуснынъ кельмесине баягъы вакъыт даа бар эди. Валерий онынъ къолуны къуртарып аладжакъта ёл кенарындаки отлар устюне чалкъа тюшти. Бу вакъыт

экиси юзме-юз келип, бири-бирининъ козюне бакътылар. Эки мавы козь. Лякин бу козьлерде насыл сыр сакълы экенини олар анълап оламадылар.

VII

Он кунь эвель башлагъан фиде отуртув кампаниясы муддетинден он кунь эвель битти. Адамлар, не исе бираз тынчландылар. Тарла иши бир кунь токътамайып девам этсе де фиде отуртув биткен сонъ, тютюнджилер белли бир вакъыт раат нефес алалар. Чюнки, ёлакъ арасы ишлев, чапалав киби бир сыра агъыр къол ишлерини йылйылдан механизация енгиллештире.

Бугунь раатлыкъ куню. Арсланов, Айрие, Макъпуле шеэрге барып кельмек ичюн ёлгъа чыкътылар. Оларгъа Валерий де къошулды.

— Анама барып келеджегим,— деди о. Автобуста адам аз эди. Арслановнен Валерий ян-янаша отурдылар. Оларнынъ алдындаки бош ерге Айриенен Макъпуле ерлешти. Ёлда къызгъын лаф ачылды. Валерий Матвей Петровичнинъ кене ичип башлагъаныны, онынъле чеккелешкенини айтты:

— Мен дженкте олдым, фашистлер аилемни якътылар,— деп къычырыкълай. Тартыша-тартыша, не исе мен оны эвине кетирип теслим эттим. Къолумдан къуртулса даа барып ичеджек. Сонъ оны тапсанъ ал,—деди Валерий.

Арсланов индемей Валерийни динълеп тура. Онынъ лакъырдыларыны бегене. Кимерде бир онъа бакъып башыны саллап ала.

— Санки дженк тек онынъ башындан келип кечкен,— деди Валерий лафыны девам эттирип.— Мен яш эдим, дженкте олмадым амма, баягъы шейлер корьдим. Меним де анам козюмнинъ огюнде янды, айса мен де ичейимми?

— Инсаннынъ психологиясы пек муреккеп, оны эр кес анълап оламай, къардашым,— деди Арсланов.— Эр кеснинъ мийи озюндже ишлей. Бир адам мен озюмни асаджагъым, деп башладымы, бир кунь илле о бойнуна ип кечире. Яшагъанда бизлер онынъ айткъаныны эшитемиз, лякин эмиет бермеймиз, кулип кечиремиз. Эгер шу адамны этрафлыджа огренсенъ, акъикъатен онда бир хасталыкъ олгъаныны, мийи янълыш ишлеп башлагъаныны анъларсынъ.

— Ола билир, шу Матвей Петрович де ойле хасталардандыр,— деди сёзге къошулып Айрие.— Акъылынъдамы Макъпуле, биз Отуз докъузынджыда ишлегенде, ойле бир адам анда да бар эди. Ичкиден козюни ачмай эди. Къайдандыр, къорантасы тапылды. Апайы, эки баласы келип чыкъты. Шу куньден, сонъ агъызына ракъы алмады, эм ударник олып чалышты... Бу заваллы Матвей Петровичте де ойле бир шей бар. Ола билир шу адам къорантасынынъ талийи ичюн яныкълап ичедир.

— Ольгенлер тирильмей, Айрие — деди Макъпуле. Афатлы дженк чокъ адамларнынъ башына етти. Шу къурбанларны яхшы сёзлернен хатырлайджагъымыз ерине базыларымыз ичкиге урунамыз. Эр шей адамнынъ озюне багълы. Менимдже, ичмегеннинъ агъызына кимсе зорлап ракъы тёкмей. Мына, Валерий догъру айта. О яш олса да, бу меселеге акъыллы янаша экен. Кимерде бир яшларнынъ арасында да чыкъып къала ойле сойлары. Олар эм савлукъларыны кёрлайлар, эм ишке зарар кетирелер. Эр шейнинъ бир сырасы, къарары олур даа, акъыз. Оны иче берсенъ, эльбет де акъылынъны зарарлагъанынъдан башкъа инсанлыкътан да чыкъарсынъ.

— Макъпуле, сенинъ не демек истегенинъни яхшы анълайым,— деди Арсланов къолларыны Айриенинъ отургъычына таяндырып.— Мында психология меселеси бар. Дженктен сонъ бунынъ чокълашып кетмесининъ де себеби ана шунда... Биз дженк корьген уйкен несиль шубесиз бунъа ёл бермемек керекмиз. Яшларымыз бизим корип кечирген фелякетимизни бильмейлер. Лякин, олар бинъде бир бойле тертипсиз ичип юргенлерни корелер. Олар терен тюшюнип отурмайлар. О дженк фелякети себебинден ичеми, ёкъса себебли-себепсиз ичеми, яшлар буны анализ этип отурмайлар. Адам бу алны бир кере коре, эки кере коре, йыллар кечип кете, кене коре, башкъа ерге авушса анда да оны коре, сонъ озю де бунъа мейиль этип башлай. Ким къабаатлы? Менимдже, уйкен несиль ичюн — дженк къабаатлы, яшлар ичюн — биз къабаатлымыз. Бу джиддий меселе. Тербие меселеси де бунъа багълы. Бойле ишни бир, я да эки адам аль этип оламай Бу джемаат иши, джемиет алдында ичтимаий эмиети олгъан муим иштир. Ташкенттен къайткъанда бизим купеде бир къадын ходжасынен давалашып башлады. Къадын дей:— Меним къолумда олса, ракъы заводларыны бир тамам къапатыр эдим. Эри кулип онъа шойле джевап къайта-

ра:— Мен аксине япар эдим,— дей.— Ракъыны ойле удджузлатырым ки, онъа кимсе эмиет бермез эди. Эвинъе мусафир кельсе, ракъы ерине энъ яхшы лимонадлардан чыкъарып къояр эдинъ. Чюнки лимонад ракъыдан мот олур эди, ойлеми?— дей. Апайы куле, лякин акъайынынъ фикиринен разы олмай. Онынъ ичмейджегине ишанмай. Эльбет де, бойле шейлер бир кереден олмай. Онъа джемиетни он йылларнен азырламакъ керек. Меселя Валерий шу адамнынъ фикиринен шимди де разы ола билир, ойлеми Валерик? Чюнки о ичмей. Онынъ ичюн ракъы, истесе, озенлерден акъып кельсин.

Автобус Адджыбулакъ посёлкасынынъ ортасында токътады. Бир къач адам тюшти ве бир къач адам минди. Шофер тюшип ёл кенарындаки къарт къарагъач терегининъ тамырлары арасындан фышкъырып чыкъкъан чокъракъ сувундан къана-къана ичти. Онынъ ичкенини корип, автобустан бир къач адам даа тюшти. Оларнынъ чокъракъкъа джувургъаныны корьген шофер,— Тез олынъыз,— деп енъинен агъызыны сюртти. Устюнде къалын тону, башында балабан тери къалпагъы олгъан бир къарт чокъракънынъ янына кельгенинен токъталып, къарагъачкъа козьлерини тикип къалды. Сонъра дудакъларыны къыбырдатып, бетини сыйпады, ерден эгилип бир ляпек ташчыкъ алды да, къарагъачнынъ ачылып къалгъан тамыры устюне къойды.

— Бу икметли теректир балам, халкъта бойле бир эфсане бар,— деди о сув ичкенлерге.— Бир заманларда бу чокъракътан адджы сув келе экен. Бай озюнинъ малларына татлы сув бере, ыргъатларыны бу адджы сувдан ичмеге меджбур эте. Бу сувны иче-иче аул халкъынынъ ичи багъыры, куйип къала. Нефретленген халкъ бир кунь онынъ малыны-мулькюни тар-мар этип, озюни аулдан къувалай. Шу йыл мына бу чокъракъ олгъан ерде бир къарагъач тереги осип башлай. Терек кевделенип гурьленген сайын, чокъракънынъ суву татлылаша. Азатлыкъкъа чыкъкъан аул халкъы шу куньден сонъ татлы сув ичип къана. Маллар да озьлери де сувгъа тоялар...

Къартнынъ икяесини шофернинъ сигналы больди. Ёлджулар аман машинагъа джувурдылар. Къарт чокъракъ башында бир озю отурып къалды. Автобускъа янъы мингенлерден къырмызы янакълы, толу бетли бир къадын эр кесни козюнен сюзип чыкъты ве ниает Арслановнынъ янашасындаки бош ерге келип ерлешти. Онынъ янына

арыкъ бир адам отурды. Къадын онъа козьлерини къыйыштырып бакъты да:

— Ташла бу арам шейни агъызынъдан, бутюн автобусны сасыттынъ,— деди. Янында отургъан арыкъ адам онынъ эри олса керек, озюни сыкъмады, кене сигарыны думанлата берди. Бу къадыннынъ зытына тийди. Къолундаки къасыр сепетини аякълары арасына къыстырып, семиз пармакъларынен джирене-джирене эрининъ агъызындаки сигарнынъ уджундан тутып, къуракъшыгъан дудакълары арасындан сувурып алды ве пенджереден фырлатты.

— Асыл янынъда отуриладжакъ киби олмадынъ. Ичинъ, багърынъ шу тютюнден сасып къалды. Озюнъ де къакъач олдынъ. Эгер мен девлет ерине олсам, шу тютюн асрагъан адамларгъа бир капик бермез эдим. Тютюн асрамакъ не о? Олар адамларгъа зеэр асрайлар. Мына биз керчектен де акъыллы ишнен огърашамыз. Юзюм асраймыз, шарап япамыз, адамларгъа зевкъ беремиз!

Арсланов отургъан еринде бир силькинип алды. Тамагъына тапа тыкъылгъан киби олды, енгильден оксюрди. Макъпуленен Айрие кулюмсиреп онъа юзлерини чевирдилер. Валерий индемеди. О автобуснынъ пенджересинден узакътаки ешиль байырларгъа бакъып зевкъланмакъта эди. Къадын эрининъ даргъын отургъаныны эслеп, кене «лекциясыны» девам эттирди:

— Мен санъа шарап ичме, дейимми? Демейим. Акъыллы акъайлар шарап ичер де, семирирлер. Коресинъми мени? Кимден эксиклигим бар?

О эки омузыны джелькесине къадар котерип, мусюр киби къабарды. Тамагъынынъ тюбюнде къатмерленип къалгъан токъ герданы ашагъы саркъты. Къоллары арасында сыгъмагъан балабан кокюслери бири-бирине къошулып, тёпеге котерильдилер.

— Кимден эксик сенинъ апайынъ?— деди о текрар.— Юзюмни де ашайым, шарапны да ичем. Сенинъ киби о сасыкъ сигарны сувурып чанкъылдап къалмадым, бакъ сен кимге бенъзейсинъ. Бутюн къияфетинънен анавы телефон дирегини анъдырасынъ,— деп пенджереге айланды.

— Ашыкъма, сенде де диабет,— деди акъайы явашчыкътан.

— Не дединъ? Сен озюнъсинъ джинабет! Бакъ сен онъа, бир сигар тюбюне олып, мени халкъ арасында аскарблять этеджек оласынъмы? Шу индемегенинънен индемей тургъайдынъ баре. Бир кере шеэрге барып келе-

йим деп берабер ёлгъа чыкъсам, бакъ сен онынъ марифетине!

— Манъа шарап ярашмай, сен буны анълап оламагъанынъа шашам,— деди акъайы ялварыджы сеснен.

— Я тютюн ярашамы?!— деди о къычырып. Ачувындан онынъ миявкъуш козьлери патлап чыкъаджакъ киби тёгереклендилер.

Макъпуле даянамады. Айланып шу къадыннынъ бетине бакъты да:

— Енгепче, сиз янълышасыз!— деди.— Меним сизге ич бир тюрлю итиразым олмаз эди, эгер бу автобус ичинде бир озюнъиз кетсенъиз. Сизни эр кес динълеп тура. Коресизми, арамызда яшлар да бар.

— Я сенинъ юрегинъе не ятмады, ханийим?— деди о башыны силькип.— Мен акъайымнен лаф этем. Санъа келишмесе къулакъларынъа памукъ тыкъа! Пек грамотный олсанъ, айт бакъайым, тютюн яхшымы, шарапмы?

— Сипиртли ичимликнен, тютюн арасында чокъ фаркъ ёкъ — деди Макъпуле. Амма сиз, тютюнни яманлап шарапны макътайсыз. Сиз бу меселеге озь аршынынъызнен янашасыз. Бизлер тютюнджимиз. Онынъ инсан организмине кетирген зарарыны да яхшы билемиз. Тютюн чекмек, я да чекмемек эр бир адамнынъ озюне багълы. Сиз юзюмджисиз. Пек яхшы иш. Зенаатынъызнен къарт олунъыз. Лякин шарапны не о къадар котересиз? Шимди оны автобуслар ичинде макътап юрмесенъиз де ичмеге адам тапыла.

— Эр алда тютюннинъ зарары шараптан буюк,— деди къадын бираз йымшап.

— Оны кимсе инкяр этмей, — деп Арсланов лафкъа къошулды.— Эльбет де тютюн чекмекнинъ сагълыкъ ичюн зарарлы экени, чекюв нетиджесинде адамнынъ нерв системасы. психикасы, юрек ве къан дамарлары, ашкъазан ве ичеклери, козю, къулагъы ве даа бир чокъ органларынынъ зарарлангъаны акъкъында эр ерде айтыла. Мадам ки, сиз аркъадашынъызгъа тютюн чекювнинъ зарарыны анълатмакъ истейсинъиз, ойле олгъанда динъленъ мен сизге къыскъадан бир мисаль кетирейим.

— Къулагъынъны ачып динъле, олян, эшитесинъми мынавы алим адам нелер айтаятыр?!— деди о юкъсырамагъа башлагъан акъайынынъ омузындан къакъып.

— Тютюннинъ организмде къалдыргъан яман тесири акъкъында шимди пек чокъ янъы малюматлар бар,— деп

сёзюни девам этти Арсланов.— Италия сагълыкъ-сакълав министрлигининъ бильдиргенине коре, тютюн чекюв инсан омюрини орта эсапнен алгъанда алты йылгъа къадар къыскъарта экен. Англияда малюм олгъанына коре, тютюн чеккенлер арасында опьке ракы хасталыгъына огърагъанлар гъает чокъ расткеле экен. Анда бу дертнен эр йыл еди юз бинъ адам олер экен.

— Эшитесинъми? Вай, аначыгъым, бу акъылгъа зарар къоркъунчлы бир шей де я?— деп къадын омузы устюнден акъайына козь ташлады.

— Инглиз докторы Дуглас тютюн макъсулатларыны саткъанда онынъ зарарыны муштерилерге бильдирмек керекликлигини айта. О сигарет къутусынынъ устюне «Сигарет хавфлы, эджель» деп язылмасыны теклиф эте. Никотиннинъ зеэр экени эр кеске белли. Онынъ бир эки тамчысы копекни ольдире. Тютюн ичюв нетиджесинде гипертония хасталыгъы да зияделеше.

— Ойле дегенинъиз не я? Бизимкине анълатып айтсанъыз шуны,— деди къадын эрини косьтерип.

— Давление деген шей, яни къан басымы котериле. Джигернинъ фаалиети де зайыфлаша, акъибети джигер хасталыгъы...

— Айды, етер шу,— деди Айрие сабырсызланып.— Санки сенинъ айткъанынъны мында динълейджек бар. Тютюн чеккен де. шарап ичкен де, онынъ файдасы олмагъаныны пек яхшы билелер.

— Сиз, енгепче, бираз тюшюнип лаф этинъиз,— деп Арсланов сёзюни девам этти.—Эринъизнинъ шарап, ракъы ичмегенине къуванынъ. Юкъарыда айтып кечкен шейлеримнинъ эписи тек тютюнге аит дегиль. Айни шу дертлерни спиртли ичимликлерден де къазанмакъ мумкюн. Сиз шарапчыларны макътап, тютюнджилерни акъаретлеменъиз. Эпимиз девлет ишинде хызмет этемиз.

— Анъладынъмы?— деди акъайы башыны котерип.— Энди, бельки тилинъни тыйып отурырсынъ, бер манъа бир сигарет!

Адамлар кулюштилер. Бу кулькю къадыннынъ тилини бираз тыйса да эрине олгъан океси даа зияде къозгъады...

Валерий Алма-Атагъа келип тюшкени киби анасына кетти. О Андрей Андреевичнинъ теклифинен бу йыл кой хозяйствосы техникумына киреджек олып азырлана. Эвинден керек документлерини алып, къабул комиссиясына

бараджакъ, шеэр китабханесине киреджек, етиштирип олса, акъшамгъа къадар дост-эшлернен корюшип совхозгъа къайтып кетеджек.

Арсланов, Айрие, Макъпуле алель-аджеле таксиге минип, догъру «Балалар дюньясы»на ашыкътылар. Анавы даваджы къадыннен ходжасы «Ешиль базаргъа» таба ёл алдылар. Къыскъасы совхоздан кельген автобустаки адамлар дёрт бир якъкъа даркъашып, шеэр эалясине къарышып кеттилер.

Раатлыкъ куню шеэрге эр кес бир де бир ишнен келе. Алма-Атанынъ дживарындаки якъын койлерден колхоз-совхозлардан мында токътамай автобуслар къатнап турмакъта. Шеэр сокъакъларында адамдан юриш ёкъ. Автобуслар, троллейбуслар, трамвайлар рыкъма-рыкъ. Минсенъ тюшалмайсынъ, тюшсенъ миналмайсынъ. Тюкянларда да ойле.

Такси «Балалар дюньясы»нынъ алдына келип токътады. Учеви де бири-бири артындан тюшип, ярым квартални къаплап алгъан буюк тюкяннынъ учюнджи къатына котерильдилер. Айриенен Макъпуле бир къаттан дигерине авушып, нелердир къыдыралар. Арсланов оларнынъ артындан ничюн юргенини озю де бильмей. Олар адамлар арасына тыкъылып, сатыджынынъ янына баралар, сонъра бир шей алмайып кери къайталар. Арслановнынъ джаны тарсыкъып башлады. О мында аякъ ёруп бош вакъыт кечире.

— Бу джеза манъа не керек аджеба?— деди о.— Балаларгъа керек шейни сиз менден яхшы билесиз, истеген шейинъизни ала беринъиз,— деп бир четке чекильди. Бу ерде бираз бекледи, аякълары талды. Ашагъы къаткъа тюшти. Сонъра тюкяннынъ алдына чыкъып, папирос якъты. Чокъкъа бармады, сабыры тюкенип кене тёпеге котерильди. Эски ерине келип оларны беклеп турды.

«Балалар дюньясы»нынъ балабан джам пенджерелеринден онынъ козю алдында шеэрнинъ гузель панорамасы ачылды. Ешиль тереклер арасына комюлип кеткен биналар, Ленин проспектинде янъы къурулгъан чокъ къатлы эвлер, Абай мейданындан башлап, юксеклерге котерильген дагълар корюнди. Дагъларнынъ тёпеси кумюш тюс къарнен орьтюльген, ашагъысы чам ве арча тереклеринен ярашкъан.

Арсланов пенджереден козюни алмайып тюшюнджеге далды. Балалыкъ чагъында къартбабасынынъ айткъан-

ларыны хатырлады: «Къарт биринджи кере огълуны шеэрге алып кеткен экен. О вакъыт автобус деген шей къайда? Джаяв кете, джаяв къайта экенлер. Акъшамдан сувгъа джибитильген чий чарыкъларыны кийип, аркъаларына тарпилерини сыкъынып ёлгъа чыкъалар. Огълунынъ фындыкъ чубугъындан балалар ичюн махсус орюльген тарпичигинде эки багъ согъан, эки кило дюгене армуты ве ёлда ашайджакъ такоз питеси бар экен.— Ич олмагъанда озь масрафынъны чыкъармакъ керексинъ,— дей бабасы. Баба ве бала кете-кете юксек бир дагънынъ тёпесине чыкъалар. Баланынъ аякълары шу къуракъшыгъан чарыкълар ичинде эзилип къалгъан. Тизлеринден такъаты биткен. Тарписининъ къайышлары омузларыны сияртккъан, бель кемиги сыдырылгъан. Шеэрге барып етмек ичюн ярым кунь даа юрмек керек экен. Бабасы баланынъ артта къала бергенини корип, онынъ тарпичигини де озюнинъ аркъасына сыкъынгъан. Бираздан сонъ, бабасы да акъсап башлагъан.

— Бугунь шеэрге барып етишалмайджакъмыз огълум, баре дагъда бир ыйыкъ ер тапайыкъ,— деген о токъталып.

Бала энди эр шейден кечкен экен. Онынъ аякълары сызлай, бели сызлай, козьлери торлана, лякин, не чаре, даянмакъ керек. Шеэр корьмек къолай шей дегиль. Баба, бала къуджакълашып бир эмен терегининъ тюбюнде созулып яткъанлар. Ушюген сайын бири-бирине джылышкъанлар. Ерге ярыкъ тюшкенинен тарпилерини сыкъынып, кене ёлгъа чыкъкъанлар. Вуджуд сувугъан сонъ, агърылар даа зияде сызлап башлагъан. Шишик аякълар чаналаса да, ёлгъа чыкъкъан сонъ, кетмек керек. Не япаджакъсынъ, эм тиджарет, эм зиярет...

Не исе, шеэрге келип еткенлер. Баба, бала, «Койлюлер эви»нинъ азбары ичинде тарпилерини ташлап, чарыкъларыны чыкъаргъанлар да аякъларынынъ эзик ерлерине сары мазь сюртип, чылгъавларыны къуруткъанлар. Сонъра базаргъа чыкъып, юклерини саткъан да, шеэр бойлап тюкянларгъа кеткенлер. Биринджи кере шеэр корьген огълуна бабасы биринджи кере бахшыш алып берген.

— Бу сенинъ акъкъынъ огълум, эвге къайтсакъ киерсинъ,— деп эки резина калошны къувана-къувана огълунынъ тарписине ташлагъан... Мына бабамнынъ о девирдеки алы-эхвалы».

Арслановнынъ хаялыны Айриенен Макъпуленинъ шаматасы бозды. Экисининъ де къучагъы толу эди.

— Бездинъми беклеп тувгъаным, кель тут мынавы шейлерни ерлештирейик,— деди Айрие къучагъындаки ирили-уфакълы къутуларны столгъа обалап.— Мынавы чех костюми Эскендерге, мынавы юнь кофтачыкъ Фидавеге, бу балабан къутунынъ ичинде не олгъаныны сонъ айтырым. Оны Катерина башта озю корьмек борджлы.

— Пек аджайип къадынларсыз,— деди Арсланов.— Даа бала дюньяда ёкъ, энди бахшышыны алып азырланасыз. Я онынъ не тападжагъыны къайдан билесиз? Огъланмы, къызмы?

— Бизим бахшышлар ойлесине де келишир, бойлесине де,— деди Макъпуле ве учеви де джан-юректен шакъылдап кульдилер.

— Пек яхшы, хайырыны корьсинлер. Алгъан шейлеринъиз эписи олса-олса эки багъ согъаннынъ фиятыдыр,— деди Арсланов кулюмсиреп. Бу вакъыт онынъ козю алдына бабасынынъ корьген ильк бахшышы — резина калошлар кельдилер. Лякин юрегининъ терен кошесинден, чыкъкъан бу сёзлернинъ манасыны не Айрие анълады ве не де Макъпуле...

Олар шенъ-шерамет «Балалар дюньясы»ндан чыкътылар. Алма-Атанынъ кенъ, дюльбер сокъакъларыны бойлап, чешит тюкянларгъа кирдилер. Озьлерининъ кереклерини текмиллеген сонъ, къартийлерни де унутмадылар.

Акъшам «Къозукурпеч ве Баянсулув» ны корьмек ичюн шеэрде къалдылар. Раатлыкъ куню театр мейданында кезинмекте олгъан чокътан-чокъ адамлар арасында къарышып юрдилер. Буллюр тамчылары этрафкъа серинлик сачкъан дюльбер чешменинъ янында нефес алдылар. Шеэр багъчасыны доландылар. Беяз чечеклерге бурюнген акациялар, даллары ешерип башлагъан тазе япракълы, чубар акъкъайынлар, гонджелери патлап ачылмакъта олгъан беяз, къырмызы гуллер, махсус кетирилип отуртылгъан булгъар къаранфили, мелевше ве даа чешит сой къыр чечеклери арасында зевкъ алып юрдилер.

Алма-Ата шеэри юксек къырлар устюнден бакъкъанда тыпкъы бир балабан, чечек черепи ичинде отуртылгъан дюльбер гульбагъчаны анъдыра. О яз ве къыш ешерип гулленип турмакъта. Бу шеэрнинъ эр ери парк. Дживарлары исе, табиатнынъ чебер къолунен безетильген. Пиченли йылгъалар, ешиль къырлар, чамлы-арчалы дагълар ве

ниает къарлы, сюйрю тёпели къаялар шеэрнинъ устюнден бакъып туралар. Даима кокрегинъни серинлстип тургъан темиз ава инсангъа тендюристлик бере, кейфинъе кейф къоша. Шеэрнинъ озю киби дюльбер, медениети киби, медений халкъы бар.

Алма-Ата... 1845 сенеси Джетисай улькеси Русие империясынынъ имаесине къошулгъан эди. Лякин, бу кеништен-кениш, буюк диярнынъ дженюбий районлары Къокъанд ханлыгъынынъ эли алтында инълемекте эди. Рус аскерлери къазах джигитлерининъ ярдымынен 1851 сенеси Къокъанд ханлыгъынынъ къальасы Таучебекни алдылар. Ханлыкъ Джетисай вадисиндеки укюмдарлыгъындан марум этильди. 1854 сенеси, баарьде Алмату деген эски къазах аулы ерине арбий пекинти-къазармалар къурулып башлай. Бир йылдан сонъ, бу арбий къальагъа Верный ады бериле. Девам этмекте олгъан къуруджылыкъкъа русиеден ве дигер диярлардан пек чокъ адамлар кочип келслер. Къальанынъ дженюби куньбатысына сибирь казаклары ерлешелер. Куньдогъуш тарафында исе, о вакъыт эксери алышверишнен огърашкъан татарлар келип, «Татар слободка»сы къуралар.

Къокъанд ханлыгъы даа чокъ кере баскъынджа уджюмлер япса да, озь макъсадына иришалмай ве 1860 сенеси Узун-Агъач тарихий урушындан сонъ, Джетисай бир тамам Русиеге къошула. Верный къальасы даа зияде къурула, инкишаф эте ве озь сынъырыны кеттикче кенишлете. Улу Октябрь социалист революциясына къадар «Верный» эсасен кой хозяйствосы шеэри олып къала.

1918 сенеси мартнынъ учюнде Верный шеэринде Совет акимиети енъди. Март айынынъ сонъуна къадар бутюн Джетисайда Совет акимиети мейдангъа кетирильди. Лякин чокъкъа бармай мемлекетни граждан дженки къаплап алды. Къазах халкъынынъ садыкъ эвлядлары бу урушларда чокъ къурбан берселер де, ниает гъалиб чыкътылар. Октябрь революциясынынъ гъаелери бу дияргъа да енъиш ве азатлыкъ кетирди.

1927 сенеси Совет къазахстанынынъ меркези Къызыл-Ордадан Алма-Ата шеэрине авуштырылды.

Совет акимиети девиринде шеэрнинъ къияфети бир тамам денъишип кетти. Онынъ сокъакълары, проспектлери, тарихий ве земаневий абиделери, скверлери эр кеснинъ дикъкъатыны джельп эте. Сонъки йыллар ичинде мында янъы-янъы юксек биналар осип чыкъты. Ялы-

нъыз Ленин проспектинде къурулгъан эвлер, муэссиселер, эйкеллер ве дигер иншаатлар адамны айретте къалдыра. Кок юзюне бой созгъан сыра-сыра сельбилер ве арчаларнен ярашыкъ бу проспект бою кетсенъ озюнънинъ юксек дагъ этегине барып чыкъкъанынъны дуймай къаласынъ. Мында секиз, он, он эки къатлы биналар къурулгъан. Бу юксек эвлернинъ алдында дюльбер чешмелер, скверлер, чешит сой гуллернен безетильген клумбалар, миллий орнаментлер ве скульптуралар ярашып турмакъталар. Проспектнинъ юкъары башында Абай мейданы бар. Язнынъ сыджакъ куньлеринде мында кичик Алма-Атинка озенининъ Тянь-Шань дагъындан алып кельген авасы гонълюнъни охшай. Абай мейданындан Кок-тюбе дагъынынъ тёпесине чыкъкъан асмаёл бар. Бу ерден сенинъ козюнъ алдына Алма-Ата шеэрининъ панорамасы ачыла. Албу исе, шеэрнинъ башкъа проспектлери ве сокъакъларыны да корип сукъланмамакъ мумкюн дегиль экен...

Арсланов саатине бакъты. Спектакльнинъ башламасына ярым саат къалды. Олар кене театр мейданына къайтып кельдилер. Чешме янында бир топ яш зий-чув олып фотокарточка чыкъартмакъталар. Айрие де авес этти. О Макъпуленинъ къолтугъына кирип, фотоджыгъа таба ашыкъып адымлады. Бакъса, яшларнынъ арасында Валерийни корьди. Валерий оларны эслемей кетеята эди. Айрие адымларыны сыкълаштырып онынъ артына етти ве къолундан тартты.

— Валерик, кель, берабер ресим чыкъартайыкъ,— деди Айрие. Валерий токъталды ве шимдичик совхоздан кельген адамнен корюшкенини ве Катерина Мануйловнаны хастаханеге алып кеткенлерини айтты.

Айрие абдырады ве отургъан еринде силькинип алды.

— Я биз мында даа не ишлеп юремиз?— дегенинден озюнинь хабери олмады.

— Мен саба анамнен берабер кетеджегим,— деди Валерий.

Айрие Арслановкъа чевирилип:

— Шимди, шимдичик къайтмакъ керекмиз,— деди ве онынъ тирсегинден тутып бир-къач кере тарткъычлады.

— Саба ола, хайыр ола!— деди Арсланов озюни сыкъмайып.— Невбетте турып билет алдыкъ, театрни корейик.

— Екъ, арсланым, инсан джан котере. Сабагъа къадар... Ялварам, шимди къайтайыкъ...

Макъпуле де къайтмакъ тарафдары эди. Экиси Арсла-

новны енъдилер. Билетлерини Валерийнинъ къолуна туттырып «Ыссыкъ» мусафирханесинде къалдыргъан шейлерини алмагъа ашыкътылар.

VIII

— Балам, энди къартайып кетеятырсынъ, озюнъе бир эляль сют эмген союны бакъып алмайсынъмы? — деди Себиля апте. Юнускъа аш бошатып къойгъан сонъ.

— Эвленмеге вакъыт ёкъ анай!

— Сен чокъ баш кутме, бала! Копек суварып юрмеге вакъыт тапасынъ да? Ич де аптенъе бенъземейсинъ, быралкъыланып башладынъ!

Себиля апте Юнускъа бойле къатты сёзлер даа айтмагъан эди. «Бабасыз осьти, къыргъычым» деп, оны бу куньге кельгендже эркелеп осьтюрди. Юнус намуслы, ишкир бала. Юнуссыз совхозда бир эвнинъ лампочкасы янмай, бир адамнынъ радиосы чалмай. Эр кеснинъ ишини Юнус битире.

— Юнус койимизнинъ чырагъы, онынъ къоллары алтын, — дейлер совхоз ишчилери.

— Мен сагъ олгъанда бир къыз тапып башынъны багълап къой балам. О заман ольсем де окюнчли кетмез эдим. Гедже-куньдюз Айрие татанъны тюшюнип юрер эдим. Бир баланен ёл ортасында къалды, деп ашагъаным, ичкеним аркъама кете эди. Шукюр, коресинъми онынъ бахтыны? Эр кес сукълана. Энъиштенъ киби аптаритетли адам бармы бу ерде? Аптенъ оны намусы, ырызынен тапты балам. Санъа бойле шей айтып башласанъ ярашмай, ырджая къаласынъ алдымда. Эр шейнинъ вакъыты бар. Алма пишкен сонъ терегинде турмай. Амма сен ернен кокнинъ арасында саллана юресинъ. Вакъытны кечирдинъми, терегинъде къурур да къалырсынъ. Козюнъни ач, мен сагъ экенде озюнъе акъран тап, юва къур. Ольсем козюм артта къалмасын о бир дюньяма раат кетейим.

— Мында манъа акъран ёкъ, анай. Бирине рум къызы дейсиз, бирине уйгъур къызы... Ангисине баш ураджагъымны бильмей юрем. Шимди къыз къыдырып Алсабадан чыкъып кетейимми?

— Ой матюв, я анавы Кериме? Я Мемедля акъайнынъ ортанджысы, ады не шунынъ?.. А, Сефае. Я да анавы Къуртваапнынъ кенджеси .. Мында къыз азмы?

— Олар манъа селям бермейлер, айланып да бакъмайлар, анай. Къартсынъ, дейлер.

— Коресинъми? Эм догъру айталар. Эр шей озюнъе багълы. Акъыллы къызлар яхшы йигитнинъ яшыны чокъ сорап отурмайлар. Анълашылгъанына коре олар сени бегенмейлер.

— Айды, сиз, къасеветленменъиз анай бегенген сою да чыкъар. Керек олса мен сизге келинни та Ташкенттен алып келирим. Энъиштем кельгенинден берли манъа бир къызны макътай-макътай тамагъы къуруды. Ады Сусанна экен.

— Вай, балам адынен къарт олсун. Бельки кимнинъ къызы олгъаныны да биледир...

Себиля апте къуванды. Къызнынъ озюни корьген къадар олды. Арсланов Ташкенттен къайтып кельгенинден берли Чешмеджиеванен мектюп язышып тура. Чешмеджиева эр мектюбинде Фидане акъкъында меракълана, онынъ лакъырдысыны сорай, базы бир файдалы кенъешлер язып ёллай. Сагъ-селямет олса язда бу якъкъа келеджегини, отпускасыны бу орталыкъларда кечиреджегини яза. Арсланов да, мектюплерде пек хош сёзлер язып, бутюн аилеси, хусусан Фидане оны сабырсызлыкънен беклеп тургъанларыны бильдире. Эгер мумкюн олса озюнен берабер Сусаннаны алып кельмесини риджа эте. Макъсад Юнуснен экисини корюштирмек, таныш этмек. Сусанна шеэр тербиеси корьген къыз. Ким биле, бельки бири-бирлерини бегенирлер. Умютсиз чалы тюбюнден тавшан чыкъар дегенлер...

Себиля апте бугунь огълунен лаф эткенине онынъ фикир-тюшюнджесини билип къалгъанына джан юректен севинди. Саба эписини ашатып ишине ёллады. Сонъра Юнус турды. Онынъ акъшам кеч келип, саба ериндеи турмагъа эрингенине ачувланып, Себиля апте кене къаттыджа лаф этмеге меджбур олды. Озю аля даа сабалыкъ къавесини ичмеген эди. Юнусны да ёлуна къойгъан сонъ, не исе бираз тынчланды. Джезвесини тютетип Месюде къартийнинъ янына кирди.

Ич бир къаве, Месюде,— деди о астына кичкене кийиз парчасыны тартып.— Анавы бизим ярамаз даа янъычыкъ турып кетти. Тюрткючлей бермесенъ къушлукъкъадже ериндеи турмайджакъ. «Даа мени бегенмейлер» деп юре. Бу маальгедже юкълагъан адамны алла да бегенмез, къул да. Саба эрте тургъаннынъ къысмети бол олур. Раметли

анам айта тургъан эди, къысметлер даркъалгъанджe еринъден тур балам. Эрте тургъаннынъ къысметини алла берир. Бизимкине шаша да къаласынъ. Бутюн гедже биревлернен чыйкъылдашып юре, саба баш котермеге эрине. Ойле адамгъа къысмет къайдан келеджек? Коресинъми, Самединни? Танъда турып кете. Береми алла къысметини? Бере. Даа эвленгенине не олды, эви-баркъы шейге толып къалды. Энди тельвизор аладжагъым деп юре. Эм алыр. Онынъ кибиси ач къалмаз. Алла сенинъ де савлугъынъны берсин, Месюде, эвлядынънынъ ферагъыны корип яша.

— Тек Самединни макътама, Себиля,— деди Месюде апте тютюн толу чубугъыны тартып.— Акъайыны адам эткен апайдыр,— дегенлери пек догъру. Айриени алмаздан эвель онынъ неси бар эди? Устюндеки, устюнде, башындаки башында. Къуру боюнен юрер эди. Амма, шимди коресинъми? Акъайлар сырасына къошулып юре. Эр шейге къолу ете. Ишкирликке о яшлыкътан алышып кельди. Танъ юкъусы не экенини балалыгъындан берли бильмей. Бала яшлыгъында не корьсе, оны огренип къала экен. Бизде бир Кятибе апте бар эди. О догъургъан баласыны докъуз яшына къадар эмизе эди. Акъыз, не ичюн япасынъ бу шейни, десенъ, ана сютюне тоймагъан, тана сютюне тоймаз, сагълам олур дей эди. Эм керчектен онынъ балалары сагълам эдилер амма, ишкирликке кельгенде... Бир кунь онынъ кичкене огълу дагъгъа одун кетирмеге кете. Бир юк одунны аркъасына сыкъынып яваш-яваш эвге къайтаяткъанда акъылына анасы тюше даа. Эмеджеги келе. Аман одунны ташлап эвге джувура. Анасыны эмип тойгъан сонъ, кене барып одунларыны кетире. Эй, не япаджакъсынъ, о да бир нишаретлик экен. Заваллы анасы онынъ къолундан бир къапым отьмек ашап оламады. Дженк фелякетинде эляк олды. Сен къаарь этме, Себиля. Алла кимсени къысметсиз яратмагъан. Юнускъа да тапылыр озю киби бир токъал баш. Биз ашымызны ашадыкъ, яшымызны яшадыкъ. О якъыны энди озьлери тюшюнсинлер.

Месюде апте тютюнге богъулды. Къатты-къатты оксюрмеге башлады. Козьлери балабанлашты, къызарды, агъызындан силекийлери акъты, лякин оксюригини токътатып оламай. Себиля апте бир фильджан сув узатты. Бир къач ютум юткъанынен оксюрюги сакинлеп башлады, къолуны сетке таяндырып, аякъларыны узатты. Не исе, нефеске тоюп башлады.

— Ташлап оламадым бу арам шейни,— деп чубугъыны айландырып къакъты.— Самедин манъа къанлы киби ялвара, шимди Айрие де онъа къошулды, экевлешип ялваралар, кене ташламадым, ташламадым. Мына сен чекмейсинъ Себиля, не раатсынъ я.

— Озюнъ къабаатлысынъ, Месюде. Сексенге кельген адамгъа акъыл огретмеси къыйын. Мен сенинъ еринъде олсам, о сасыкъ шейге агъызымны булаштырмаз эдим.

— Айды, не япайым, яшагъаным къадар даа яшайджагъым ёкъ. Бир кунь мына бойле оксюре-оксюре баджакъны узатыр къалырым, алып кетер комерсиз. Себиля, тувгъаным, санъа деп айтам, бир бахтымыз бар экен. Сен бу ернинъ мезарлыгъыны барып корьдинъми? Корьмеген олсанъ бир кунь Айриенинъ къолундан тут да, барып бакъ. Ем-ешиль къыр устюнде. Топрагъы къуру, чевре-чети къоравлы, айван тюшеджек киби дегиль. Мезарлыгъымыз пек яхшы. Къач йыллар эвельси Самедин мындан кочип кетеджек олгъан эди. Мен агъладым. Бу ернинъ мезарлыгъыны кыймайым балам, дедим. Кочмеди. Шимди озюни къувсанъ да кетеджекке ошамай. Айриени алгъан сонъ юреги ат башы къадар олды. Юре чайыр-чайырдан. Тютюнджи баласы дегильми санъа.

Месюде къартий баш пармагъынен басып кене чубугъына тютюн толдурып башлады. Себиля апте тизлери устюне котерилип, онынъ къолундан чубукъны тартып алды да, кийиз тюбюне тыкъып къойды.

— Алла, алла, Месюде. Сенде текаранчыкъ сабыр деген шей бармы, акъыз? Озюнъ шимди мезарлыкъны макътадынъ. Ойле пек ашыкъма. Озь вакътынъы шашырмай турчы! Олюмнен оюн ёкъ. О «мааллеге» бармакъ бельки сенден эвель меним башыма язылгъандыр. Топрагъынъ къайдан алынгъан олса, анда барып ятарсынъ. Яш экенде адам бойле шейлерни чокъ тюшюнмей. Озюнъни дюньягъа дирек олып къаладжакъсынъ беллейсинъ. Совхозгъа ишлемеге кельген яшларны башта клуб меракъландыра. Тюкянларгъа джувуралар. «Амам бармы, кино оламы, артистлер келеми?..» Оларгъа кереги шу. Эй-ей, дюнья дегенинъ ойле экен. Мусафир келе де, кетесинъ. Бизим генчлик чагъымыз хор кечти. Шимдики яшларнынъ гурьлюгине бакъа да сукъланасынъ...

Азбарда Арсланов пейда олды. О ичери кирмеди. Къапыны аралыкъ этти де, Еремеевнен берабер тарлагъа кеткенини айтты.

Бу йыл тютюнлер пек яхшы бойгъа кеттилер. Тарлаларда соньки ишлер япылмакъта. Ёлакъ аралары темизлене, машина айланаджакъ ерлер, тютюн сепетлери чыкъарыладжакъ мейданчыкълар тегизлене. Сонъки суварув биткен сонъ, тютюн къырмагъа башланаджакъ. Еремеев Арслановны Макъпуленинъ тарласына давет этти. Мында тютюнлер адам боюнджа. Тарланынъ юкъары башында сувджынен Макъпуле лаф этип туралар. Бу ерден бутюн бригадаларнынъ тютюн тарлаларыны сувнен темин эткен балабан арыкъ кече. Арыкънынъ бир чети джап, дигер тарафы тютюн занлары. Бу арыкътан яз ве къыш сув эксильмей. Бригадаларгъа сувны бу арыкътан болюштирелер. Къаршыдаки юксек къарлы дагъларнынъ этегинде бири-бирине келип къошулгъан эки деренинъ сувы яз бою бу тарлаларны сувара. Арыкънынъ башы койден бир верст къадар узакълыкътадыр. Сувджы къарт ёлакъларгъа сувны болюштирип йиберген де, чапасына таяныш Макъпулеге бир шейлер икяе этмекте эди. Макъпуле Еремеевни корьгени киби тюзликке чыкъып:

— Ёлакъ арасындан юрменъиз, устюнъиз зифирленир!— деп къычырды.

Еремеев ве Арсланов къолларыны четке керип, ёлакъ арасындан кечерек, Макъпуленинъ янына келип чыкътылар.

— Къашкъырдан къоркъсанъ дагъгъа чыкъмайджакъсынъ, зифирленмек дегиль, япракълары къолтугъынъа сарылып къала. Бу йыл тютюнинъ козь къувандыра, Макъпуле!— деди Еремеев селямлашмаздан эвель.

— Бу иште мынавы сувджы къартымнынъ иссеси пек буюк. О манъа гуя бир агроном киби ярдым эте,— деди Макъпуле сувджы къартны косьтерип.— Эльведин агъа! Бу якъкъа кель!

— Макъпуле къолуны саллап къартны чагъырды. Эльведин акъай кельди. Чапасыны сол къолуна авуштырып селямлашты ве бир сёз айтмадан кулюмсиреп беяз сакъалынынъ уджуна япышып къалгъан зифир буртючиклерини тинтип башлады.

— Ишлер насыл, къартым?— деди онъа Еремеев.

— Шимдилик беш. Сонъу бильмейим не олур.

— Сонъу не оладжакъ онынъ? Энди суварувны токътатамыз. Бир къач куньден къырмагъа башлайджакъмыз. Сен мынавы тахталаргъа сув ничюн йибермейсинъ?

— Оларгъа бугунь сув бермек эрте, агроном аркъадаш. Бир кунь, бир гедже даа сабыр этмек керек.

— Сен теджрибели къартсынъ. Айды, озь ишинъни озюнъдже япа бер.

— Сувджынен эким бирдир,— деди къарт бираз къабарып.— Эким инсаннынъ набызыны насыл сезсе, сувджы да эр тюп тютюнни ойле сезмек керек. Не вакъыт сув бермек кереклигини бильмесе сувгъа не къадар икътияджы олгъаныны сезмесе, о сувджынынъ иши де озюне бенъзер. Шукюрьлер олсун сувны сакъанен ташымаймыз.

— Догъру айтасыз, къартым. Пек догъру. Тютюн тарласы сувджынынъ постудыр, сувджы исе, озь постунынъ сакът бекчисидир!..

Еремеев Макъпуленинъ бригадасындан кечип, Арслановнынъ тарласына кельгендже ава булутлап кок юзю сиярмагъа башлады. Тузлусай беттен котерильген къара булут энди къырлар артына къонмакъта олгъан кунешнинъ огюни бир тамам къапатты.

— Шимди бизге ягъмурнынъ асыл кереклиги ёкъ,— деди Арсланов тёпеге бакъып.— Керек олгъанда бир тамчы таммады.

— Кереклиги ёкъ, амма, авада бир къурунты бар,— деди Еремеев.

Эмирвели ёлакълар ичинден кестирип оларнынъ алдына чыкъты. О суварувны бираз вакъыт токътаткъаныны, авадан хавфсырагъаныны айтты.

— Макъпуле де ойле япмакъ керек эди,— деди Еремеев.

— Пек яхшы. Мен онъа хабер этерим...

Макъпуле суварувны токътатмады амма, янълышлыкъ этти. Токътатса да, файдасыз эди. Чюнки арадан бир саат кечер-кечмез ягъмур сепелеп башлады. Сувджы къарт чапасыны алып балабан арыкътан ёлакъларгъа болюнип акъмакъта олгъан сув козьлерини тыкъатмагъа башлады. Лякин, ягъмур кеттикче зыкъарлай. Къартнынъ башы тёпесинде кок ойле гудюрдеп шатырдады ки, дерсинъ аякълары тюбюнден ер къуртулып кетти. Къартнынъ бетинден, манълайындан тернен къарышып сув чыбыра. О устюнден кольмегини чыкъарып ташлады, ялынъыз йыртыкъ майкасы къалды. Не исе, биринджи сагъанакъ кельгендже, бутюн сув козьлерини къапатып чыкъты. Елакъ араларына энди сув кетмей. Ялынъыз ешиль япракъларны къыбырдатып ягъмур ягъа. Къарт сувгъа

шишельген майкасыны ве кольмегини сыкъты, башы устюне фуфайкасыны ташлап арыкъ кенарындаки индже тал терегининъ астына пысты.

Ягъмур кеткен сайын арта. Бир сагъанакъ сакинлеп башладымы, дигери шувулдап келе. Тарланынъ юкъарысындаки эниш ерден кечкен буюк арыкънынъ сувы тыйылып, сакин акъар эди. Бу ерден теренлешип башлагъан арыкъ, юз метр къадар ерден кечкен сонъ, вызлы акъып кете. Токътамай ягъып тургъан ягъмурдан энди ёлакъ аралары голленип башлады. Байырлардан акъып кельген сель кеткен сайын арыкънынъ сувуны арттыра. Къарт даянамады. Арыкъ бою ашагъы юрип, сув тыйылгъан эниш ерге кельди. Бу ерде сув баягъы котерильген эди. Эгер ягъмур бойле ягъып тураджакъ олса, арыкъ шубесиз ташаджакъ. Денъиз киби далгъаланып тургъан тютюнни сув басаджакъ.

Къарт чокъ тюшюнип отурмады, фуфайкасыны омузына урып ёлгъа чыкъты. Сачындан тырнагъынадже джибинсе де, бир ерде токътамайып джувурды. Къайда, кимге? Озю бильмей. Эльбет де башта бригадирге хабер этмек керек. Я о къайда экен? Эмирвелилерге къошулып къайткъан эди. Эвиндеми, ёкъса идаредеми? Макъпуленинъ эви узакъ. Къарт башта идареге кирмеге къарар берди. О эм кете, эм тюшюне. «Арыкъ ягъмур сувуны котерир амма, дагъ башындан акъып кельген сув къошулса, оны сыгъдыралмаз, мытлакъ ташаджакъ. Ягъмур токътаса къуртулдыкъ, токътамаса ишлер масал. Коресинъми дубараны? Бутюн яз осьтюрген берекетимиз, тёккен эмегимиз лайгъа батаджакъ». Къарт талды. Энди чапып оламай. Сол къолуны талагъы устюне къойды, джувурып олмаса да, адымларыны кенъ-кенъ атлап, эп огге ынтылды.— Койде бир адам къалмагъан экен,— деди о ачувындан.— Тарлада кимсе олмагъаны олмагъан, ёлда да адам расткельмей...

Эльбет де, кунь арты ягъып башлагъан ягъмур эр кесни эвлерге къувалагъан. Конторанынъ ичи де, сачакъларнынъ тюбю де адам толу. Иши олмагъанлар да ягъмурнынъ сакинлемесини беклеп туралар.

Макъпулени корьдинъизми?!— деди къарт босагъадан атлагъанынен.

— Еремеевтелер!— деп мыскъылнен башыны саллады бир къадын. Эльведин агъа сувгъа шыркъылдап къалгъан балчыкълы керз чызмаларынен конторанынъ полларыны

былаштырып, Еремеевнинъ кабинетине кирди. Бахтындан бригадирлер эписи мында тютюн думанлатып субетлешмекте эдилер. Къартны корьгенинен Макъпуле абдырап аякъкъа турды.

— Эльведин агъа! Насыл шей?— деди онынъ нефеси тутулгъаныны эслеп.

— Арыкъ ташаджакъ... Бу сёзден сонъ къарт эки кере даа нефес алды да:— Дагъдан номай сель тюшти, сув арыкъкъа сыгъмай!— деп юреги устюне къолуны къойды. Макъпуле Еремеевке бакъты. Онынъ бакъышындан адже-ле арекет этмек керек олгъаныны анълагъан Еремеев тез-тез Каштановнынъ кабинетине кирди. Еремеевнинъ артындан Макъпуле, Арсланов ве бир къач адам даа сокъулды.

Каштановда байрам кейфи бар эди. Онынъ къашлары де котериле, де тюшелер. Ойле джошкъунлыкънен лаф этип тура ки, кабинетке кирген адамгъа шимди онынъ сёзюни больмек ичюн буюк джесарет керек. Дерсинъ ки, о бутюн дюньясыны унуткъан. Къуванчындан кимерде бир къопайсырап, къабарып ала. Явлугъыны чыкъарып, кульгенинден козьлерининъ яшыны сюрте. Шакъамы ёкъса? О бугунь омюринде биринджи кере баба олды. Севимли Катеринасы къыз тапты. Чокъ йыллар девам эткен дженк фелякетинден сонъ, онынъ оджагъында бугунь бахт чырагъы янды. Барышыкъ аят севген эмекчилер багъчасында бир гуль даа ачты...

Каштанов бири-бири артындан кирген адамларгъа тикилип:

— Янгъынмы шу?— деп кульди. О белледи ки, адамлар онъа козь айдын айтмагъа кирдилер.

— Янгъындан бетер, Андрей Андреевич!— деди Эльведин къарт огге чыкъып.— Балабан арыкънынъ суву таша, тютюнни гъайып этеджек!

— Я мында даа неге турасыз?!

Каштановнынъ эеджанлы суалине джевап оларакъ:

— Арыкъ башыны барып йыкъмакъ керек!—деди Еремеев.

— Арыкъ башы бизге пек паалыгъа отурыр!— деп Каштанов телефонгъа япышты...

Арадан бир саат къадар вакъыт кечти. Тарладаки арыкънынъ анавы эниш ери энди голленип, ташып башлагъан. Сабан сюрюльгенде зап башында асыл олгъан эндеклер, чукъурлар, трактор излери сув астында къал-

гъанлар. Гедже. Къаранлыкъта сувгъа батып къалсанъ, кимсе кореджеги ёкъ. Каштанов насос юклю эки грузовикнен тарлагъа кельди. Еремеевни исе янгъын машинасынен арыкъ башына ёллады.

— Эгер сувны насослар эксильтип олмаса, арыкъ башыны эшермиз!— деди Каштанов.

Насослар байыр тёпесинден сувны эки къалын трубадан фышкъыртып башладылар. Лякин, тютюн занларынынъ биринджи ёлакълары энди сувгъа комюльген эдилер. Насослар сувны джапнынъ артына акъызып башлагъан сонъ, Каштанов арыкъ башыны бакъмагъа кетти. Мында дерелерден йыгъылып кельген сув гуя денъизни анъдыра эди.

— Насослардан файда ёкъ, арыкъ башыны эшмек керек!— деди Еремеев.

Чомучыны ашагъы саркъытып, ерни титретип келеяткъан экскаваторны арыкъ башынынъ энъ терен ерине онъайтлап янаштырдылар. Каштанов номай сувнынъ тазйыкъына чыдагъан, устаджа къалангъан бу юксек, къалын бентни йыкъмагъа языкъсынып:

— Бираз сабыр этейик!— деди.

— Андрей Андреевич дакъкъасы паалы! Биз энди тютюн сувармайджакъмыз, исарны эшмек керек!

Каштанов къолуны саллады. Экскаватор челик панджасыны къалавнынъ астындан илиштирип тарткъанынен пейда олгъан чатлакълар арасындан сув фышкъырып башлады ве озюнинъ кучюнен къалавны абрап, терен йылгъа бою гурьлеп акъты.

Арыкъ башындан энди тарлагъа сув кетмей. Лякин сувнынъ арды кесильгендже энъ аздан бир саат даа кечеджек. Каштанов янгъын машинасынынъ да тарладаки насосларгъа ярдымгъа етишмесини эмир этти.

Тарлада не къадар тютюнни сув баскъанындан кимсенинъ хабери ёкъ эди. Къаранлыкъта оны кенардан эслемек де мумкюн дегиль. Ешиль тютюн тарласы гедже къаранлыгъында инсаннынъ козюне тюпсиз денъиз кибисим-сия олып корюне. Каштанов сув баскъан ерни сабагъа къалдырмай, шимди, бу алекетте корип бильмек истеди.

— Айда, машинаны зангъа!— деди о Молдабайгъа.

Машина тютюн ёлакълары арасындан кеткен топракъ ёлгъа бурулгъанынен, лайгъа батып къалды. Не арткъа, не огге.

— Сув бу ергедже кельген экен, Андрей Андреевич, джаяв чыкъмасакъ олмайджакъ,— деди Молдабай. Каштанов озюнинъ янълышкъаныны анълады.

— Аджеле ишке шейтан къарыша дегенлери бойле шейдир даа,— деди Каштанов ве Молдабайнынъ теклифине разы олмакътан башкъа чареси къалмады. Олар тютюнлер арасында балчыкъкъа, сувгъа чомулып, зорнен заннынъ кенарына тырмашып чыкътылар. Каштанов белине къадар сыланды. Чызмаларынынъ ичине сув толды. Джибинип, былашып устюне япышып къалгъан ягъмурлыгъы астында эти-тени къалтырады...

Арыкъ башындан сувнынъ арды кесильген сонъ ташкъын токътады. Грузовиклер ве янгъын машинасы ишчилерни койге алып къайттылар. Табиат фелякетинен курещ аман-аман яры геджеге барды. Беля кечип кетти. Адамлар онъа бойсунмадылар. Тютюнлер саба кене ешиль япракъларыны джайып кунешнинъ алтын нурларыны эммеге башладылар.

Экинджи куню Каштановнынъ сыджагъы котерильди, къатты оксюрикке тутунды. Директор ве сувджы къарт область хастаханесинде корюштилер.

Бу хабер локъсаханеде яткъан Катеринаны гъает мугъайтты. Не вакъыт чыкъаджагъыны озю бильмей. Каштановнынъ джигерлери сувукълангъан. Экимлер онынъ огюни алмагъа тырышалар. Бу агъыр дакъикъаларда барып хатирини сорамагъа Катеринанынъ да чареси ёкъ. «Коресинъми дубараны, не япмалы, не чарелер корьмели аджеба?» Бу тюшюнджелер Катеринагъа раатлыкъ бермейлер. «Озюмни бираз яхшы дуйсам мытлакъа чыкъарым. Эким рухсет бермесе де чыкъарым», дей о ичинден.

Палатанынъ къапысында Айрие корюнди. О хатир сорамагъа кельди. Катеринанынъ сыджакъ манълайындан опип, кроватынынъ четине отурды. Катерина агълады. Айрие онынъ муляйим козьлери яшлангъаныны биринджи кере корьди. Булар бир тарафтан къуванч, дигер тарафтан къайгъы козьяшлары эдилер.

— Къуванч ве яныкъ берабер юре экен,— деди Айрие явлугъынынъ уджуны онынъ козьлерине тийдирип.— Санъа, эр алда, къуванмакъ керек. Сен бахытлысынъ, Катюша. Андрей Андреевичнинъ башы уджунда экимлер. Сен онынъчюн ич раатсыз олма. Аш-сув етерлик .Тюневин Валерик барып кельди. Яхшы экен. Ярын Самедин бараджакъ. Мен тазе бал азырлап къойдым. Къач йылдан

берли бала истеп тельмирип юре эдинъ. Мына, энди янынъда джанынъ-джигеринъ ята. Къашлары, манълайы Каштановкъа бенъзей, акъыз. Къуван Катя! Эвляд корьгенинъе къуван!

— Эв янъгъыз къалды, Айрие, сен Валерикни корьсенъ айт, белькн анасы келип бир къач кунь бизде отурыр?

— Бир афта ичинде не оладжакъ шу? Мен козькъулакъ олып турарым, сен раатсыз олма.

IX

Еремеевнинъ кабинетинде къызгъын лаф кете. О шимди директорлыкъ вазифесини де алып бара. Бир къач куньден бригадалар тютюн къырмагъа башлайджакълар. Яз бою етиштирильген берекетни вакътында тымар этип алмакъ ичюн бригадалар азырлыкъ корьмектелер. Аранларда тютюн тизиджилер ичюн махсус ерлер, темен бошатыджылар ичюн тезьялар, ип сырыкъ, сепет ве дигер кедиклер ерли-еринде озь саиплерини беклеп турмакъта.

— Алдымызда бир муим вазифе тура,— деди Еремеев бригадирлерге.— Биз шеэрден ярдымджы алмайджакъмыз. Ярдымджылар бизге пек паалыгъа отураджакъ. Келиримизнинъ белли бир къысмыны оларгъа бермеге не керек? Кейфиет меселесинде де зарар этемиз. Ярдымджы къуветке ишанмайып, кене озюмиз тырышып бакъайыкъ. Бундан бизим хозяйствомыз ялынъыз кяр этер, ишчилеримизнинъ къазанчы да артар. Озюнъизге малюм ки, тютюн вакътында къырылса, къурутылса, деметленсе, о вакъыт кейфиети де яхшы ола. Биринджи, экинджи сорт не къадар чокъ олса, келиримиз де онъа коре арта. Шунынъ ичюн акъикъий тютюн устасы онынъ эр бир япрачыгъыны алтын ерине коре. Кечкен йылнынъ екюни эпинъизге белли. Макъпуленинъ бригадасы былтыр энъ юксек берекет етиштирди. Къалгъан бригадалар да ярамай чалышмадылар. Бири-бирлеринден чокъ артта къалмадылар. Умумен совхоз боюнджа гектардан он бир центнерден берекет алдыкъ. Бойле къазанчкъа биринджи кере наиль олдыкъ. Юксек берекет алмакънен бирге, юксек кейфиет огърунда курешмек керекмиз. Кейфиет меселесине кельгенде биринджи ерде Арслановнынъ бригадасы тура. Макъпуленен тенъештиргенде, онынъ бригадасы экинджи.

учюнджи сорт тютюнни учь процент зияде берди. Парагъа чевиргенде бунынъ буюк эмиети бар. Эпимизге малюм ки, Арслановнынъ бригадасында еди гектар тютюнни мантар ургъан эди. Демек, берекет башкъа бригадаларгъа коре шубесиз эксик олмакъ керек, шаймы? Ойле олгъанда, насыл этип бу бригада биринджи, экинджи сорт тютюнни башкъаларындан зияде берди? Мына бунынъ бутюн сыры ве себебини яхшы бильмек керек. Шунынъ ичюн де бугунь мен сизлерни топладым. Арсланов аркъадаш! Сиз бу меселе акъкъында озь теджрибе ве фикиринъизни къыскъадан айтып беринъиз.

Еремеев сёзюни битирди ве Арслановкъа мураджаат этип, ерине отурды.

— Сигар якъмагъа мумкюнми?— деди звено башларындан бириси.

— Якъсанъыз-якъынъыз, лякин форточканы ачынъыз!

Арсланов макъталгъанындан аркъадашлар арасында озюни къолайсыз бир алда дуйды.

— Мында гизли бир шей ёкъ достлар,— деди о аякъкъа турып.

— Отургъан еринъден айта бер!— деп Еремеев онынъ сёзюни больди.

— Бутюн меселе тютюнни къырувда ве къурутувдадыр, аркъадашлар,— деди Арсланов ерге отурып.— Биз, адетиндже чокъусы вакъыт тютюн къыргъанда пишкен ве пишмеген япракъларны къарыштырамыз. Хусусан ашыкъкъанда. Мени багъышланъыз, бу ерде ачыкъ фикирлешмеге кельдик, ойлеми? Мен бильгенимни айтмакъ истейим. Пишмеген япракъта сув чокъ ола. Ойле сою пек яваш къуруй ве кереги киби сарарып оламай. Мадам ки, биз оны пишкен япракълар арасына къарыштырамыз, о кереги дереджеде къурып етишмеген сонъ, пек тез куфленип башлай. Демек, кемалына кельмеген япракъ узюльсе онда кейфиет эксик ола. Шунынъ ичюн, кечкен сене тымар вакътында биз бунъа айрыджа эмиет бердик. Тарлагъа къайта-къайта тюштик, пишмеген япракъны узмедик. Бу — биринджи тарафы. Экинджиси шу ки, адети узьре бизлер учюнджи къолдан сонъ тютюннинъ устюнде не къадар япракъ къалгъан олса, эписини къыра ве сепетке толдурамыз. Догъруму?

Аркъадашларнынъ чокъусы тасдикълайыджы манада башларыны салладылар. Арсланов девам этти:

— Ава бозаджакъ, япракълар сычан къулагъы киби,

бу къол туткъан бир иш ве даа бильмем нелердир айта да, тез-тез тарланы темизлемеге ве сюрип ташламагъа ашыкъамыз. Мына, бу меселеде биз гъает чокъ зарар этемиз. Былтыр меним бригадамда учюнджи ве дёртюнджи къол тютюнни учь кереден къырып алдыкъ. Нетиджеде, кемалына келип узюльген япракълар эписи биринджи ве экинджи сортнен кетти. Мына, кейфиетни насыл этип арттырамыз.

Арсланов бу ерде сёзюни кести. Еремеев онынъ айткъанларыны дикъкъатнен динълеп турды ве озюнинъ къыскъа сёзюнде Арслановнынъ ялынъыз бригадир оларакъ дегиль де, озь ишине агроном козюнен янашкъаныны къайд этти. Дигер аркъадашлар да онынъ фикирине къошулдылар. Тютюннинъ совхозгъа кетирген келири шубесиз онынъ кейфиетине багълы олгъаныны, берекетни арттырмакънен бирге, кейфиетини юксельтюв ёлунда бутюн чарелерни корьмек кереклигини къайд эттилер.

— Совхознынъ планлаштырув болюгине теклиф этермиз,— деди Еремеев сонъундан,— кейфиетнинъ не къадар кяр бергенини косьтериджи тахта япсынлар. Бутюн бригадаларда асып къоярмыз. Барсын тютюнджилер эписи бунынъ фаркъыны корьсинлер. Аркъадашлар, шубесиз тютюнджилеримизнинъ теджрибеси йыл-йылдан арта. Бу иште бизге къазах топракъчылыкъ ильмий тешкерюв институтынынъ хадимлери токътамай ярдым косьтерип турмакъталар. Ишлер кеттикче механизмлештириле. Умют этемиз ки, илериде тютюн тизюв киби къол туткъан агъыр ишни де машиналарнен япармыз. Шунынъ ичюн бизге озь теджрибемизни даима арттырмакъ керек. Совхоз янында тешкиль олунгъан агролабораториянынъ ильмий хадимлеринен сыкъы багъ тутмакъ керекмиз. Кузьде сюрюльген топракъта берекетнинъ учь-дёрт кере зияде олгъаныны энди билемиз. Шимди тымар ишини алып бармакънен бирге бунъа да азырлыкъ корип, тютюн къырылып биттими тарланы суварып, йигирми беш сантиметр теренликте сюрип ташламакъ керекмиз. Топракъны сюрип, суварып, кубрелеп къойгъан сонъ, парник ишлерини къыш бою раат-раат алып бара билемиз. Айтаджакъ бармы даа? Айдынъ аркъадашлар энди ишке!..

Арадан бир къач кунь кечти. Ишлер озь ёлуна къойылды. Тютюн аранларында эксериетни къадынлар тешкиль эте. Дирекциянынъ риджасынен эвде тарсыкъып отургъан къартийлер де беш-он темен тютюн тизип кете-

лер. Мектеплилер де аранларгъа келип бир-къач саат олса да, аналарына ярдым этелер.

Макъпуленинъ энди Айриенен корюшип лаф этмеге вакъты ёкъ. Гедже келе, гедже турып кете. Тютюнджилик — экинджилик демек дегиль. Экин кунештен къоркъмай. Оны кунь къыздыргъан сонъ чалып ала билесинъ. Лякин, тютюн кунештен сола, япракълары бири-бирине япыша, агъыр зифир къокъусы бурнынъны йырта. Кунеш чыкътымы, ишнинъ зевкъы къача. Шунынъ ичюн ишчилер танъны эр вакъыт тарлада къаршылап алалар. Ёлакъ арасына кирген сонъ, алышып къалгъан ишкир пармакълар гедже салкъынындан тавшан къулагъы киби тим-тик тургъан тири япракъларны шытыр-шытыр сындыралар, Дерсинъ ёлакълар арасында адамлар мысырбогъдай патлаталар. Базы шакъаджы кишилер тосат-тосат чешит сеслер чыкъарып, козьлери юкъу баскъан адамларны сескендирелер. Танъны тарлада къаршылап алмакънынъ къыйынлыгъынен берабер, омюринънинъ сонъуна къадар унутылмайджакъ зевкъы да бар. Эр шей алышмакъкъа багълы. Алышкъан адамнынъ башындан бир вакъыт юкъу басмай. Онынъ башы тёпесинде йылдызлар парылдайлар. Олар дерсинъ гедже къаранлыгъында севдалар киби бири-биринен сырдашалар. Танъ агъарып башлагъанынен йылдызлар бири-бири артындан гъайып олып кетелер. Сабалар къучагъында тютюнджилернен сырдашып, ялынъыз танъ йылдызы къала. Бу вакъыт ёлакъта ян-янаша тютюн къырмакъта олгъан яш йигитнинъ ве къызнынъ къуванчлы кулькюлери эшитиле. Эки яш юрекнинъ кокрегинден чыкъкъан сыджакъ нефес япракълар устюнде кумюш киби йылтырап тургъан чыкъ данечиклерини бувландыра. Ёлакълар арасындан базан бель догъуртып башыны котергенлер бири-бирлерининъ юзлерини корип таныгъанларынен саба ачылгъаныны анълап, даа зияде давранмагъа башлайлар.

Макъпуле, ничюндир, бугунь саба тарладан буюк къуванчле къайтты. Къурбанбеков сабагъа къадар онынъ бригадасында олды. Тютюнджилернинъ арасында юрип, чокъусына тютюн къырмагъа ярдым этти. Бригада азалары бугунь сабаны партия тешкилятынынъ секретарынен бирликте тютюн тарласында къаршыладылар. Кунешнинъ алтын шавлелери ерни къыздырып башлагъанынен сепетлерини машинагъа юклеп, эписи бирликте арангъа кельдилер. Даа эрте олса да аранда къызгъын иш кете эди.

Эр кес ерли-еринде, озь ишининъ башында чалышмакъта. Дирекция ве партия тешкилятЫ Макъпулени Бутюнсоюз кой хозяйствосы сергисине ёлламагъа къарар бергенини Къурбанбеков бригада азаларына илян этти. Тютюнджилер къуванышып Макъпулени тебрикледи, опьтилер. Къурбанбековкъа озь тешеккюрлерини бильдирдилер.

Бугунь Айрие эвде эди. Макъпуле иштен эрте къайтты ве озь къуванчыны онъа бильдирди.

— Бу сефер Самединни алмайсынъмы янынъа?— деди Айрие кулюмсиреп.

— Самединни не япайым мен, онынъ апайы бар, отурсын яресининъ козюне бакъып,— деди Макъпуле ве озь шакъасына озю шакъылдап кульди.

— Сенинъ ишинъ яхшы, Макъпуле. Мен санъа бакъам да къуванам.

Сенинъ тирнеклигинъе о къадар муим вазифелернинъ астындан чыкъкъанынъа къуванам. Нам къазанмакъ инсаннынъ озюне багълы экен. Коресинъми, бир къач йыл ичинде Озьбекистангъа барып кельдинъ, шимди Москвагъа кетесинъ. Сагълыгъынъ олса умют этем ки, даа чокъ ерлерни корерсинъ. Мемлекетимиз балабан. Онынъ эр ерини корип чыкъмакъ ичюн юзь йылларнен яшасанъ азлыкъ этер. Къач адам кетесиз?

— Эр бригададан бир векиль. Ёлбашчымыз Къурбанбеков.

— Айды, санъа огъурлы ёл тилейим. Сен барып кельсенъ, озюм баргъан киби олам. Сырасы кельсе биз де кетермиз. Пайтахтымызны корьмеге пек авес этем. Эскендернен, Фиданени Ленинниннъ дюрбесине алып бармагъа истейим. Самедин анда эки кере олгъан. Москва тюбюнде дженклешкен. Къызыл мейданда озь танкынен парадда иштирак эткен. Москвагъа барып да дайини корьмегендже къайтма! Балаларгъа сенинъ кетиреджек энъ къыйметли бахшышынъ ана шудыр...

Бир куньден сонъ олар ёлгъа чыкътылар.

Москва! Бу шеэрде кимлер олмай, кимлер онынъ сокъакъларыны, паркларыны, метросыны корип сукъланмай. Бутюн дюнья халкъларынынъ дикъкъаты шу шеэрге догъуртылгъан. О барышыкъ севгенлернинъ юрегидир. Бу юреклинъ эбедий урып турмасы ичюн, Ватанымызнынъ бутюн халкълары курештилер. Фашистлер бойле бир кузьде бутюн арбий къуветининъ аман-аман ярысыны топлап, бу шеэрге къаршы къойгъан эдилер. Онынъ «Йылдырым

дженки» деп адландыргъан планында Москва энъ муим ерде тура эди. Москва — Совет девлетининъ юреги ве мийи, буюк санайы, ильмий ве медений меркези олгъаныны олар яхшы биле эдилер. Бу шеэрни ер юзюнден силип атмакъ истедилер. Олар бу макъсадкъа иришмек ичюн ич бир шейден къачынмадылар, не къадар буюк гъайыпкъа огърасалар да, эп огге догъру ынтылдылар.

Бу агъыр куньлерде Коммунист партиясы ве Совет укюмети бутюн халкъны душмангъа къаршы курешке чагъырды. Онынъ джанаварджа арекетини токътатмагъа ве тар-мар этмеге котерильген тувгъан халкъларымызнынъ эвлядлары «Русие пек буюк, лякин кери чекильмеге ер ёкъ, чюнки аркъада Москва» деп къатты дженк алып бардылар.

Мына шимди барышыкъ аят къайнагъан улу шеэрнинъ сокъакъларында чешит халкъларнынъ векиллеринен бирликте Макъпуле де адымламакъта. Олар узакъ ве кунешли диярдан кельдилер. О диярда шимди алтын кузь. Къызгъын тымар вакъыты. Берекетни девлет амбарына ерлештирмек ичюн ешиль тарлаларда куреш кете.

Макъпуленинъ юзюни серин ельчик чертип алды. Бу аньде онынъ юреги гуя экиге болюнди. Фикири къанатланып Алсабанынъ тютюн тарлаларына учып кетти...

— Бугунь Москва дживарына экскурсиягъа кетеджекмиз! — деди оларны шеэрде алып юрген экскурсовод къыз.

Тамам саат экиде таин олунгъан ерге топландылар. Экскурсовод къыз къазах тилини озь ана тили киби биле. Лякин Къазахстандан кельген векиллер рус тилини анълагъанлары ичюн о субетни ве бутюн анълатувларны рус тилинде алып бара. Автобус келип Москва якъынында бир койде токътады.

— Козюнъиз алдында тургъан мына бу ярашыкъ койде, — деди къыз ортагъа тюшип, — пайтахтымызны душмандан сакълап къалдырмакъ ичюн къатты дженк олды. Бу ерде немселер беш юз солдат ве офицер гъайып эттилер. Куньбаты фронтынынъ джесюр солдатлары бу койнинъ этрафында душманнынъ учь танкыны, йигирми еди топуны, отуз пулемётыны ве чокътан-чокъ снарядыны къолгъа кечирди. Дженк къурбансыз олмай. Бизим тарафтан да баягъы адам эляк олды. Мына бу къардашлыкъ къабиринде эллиден зияде солдат ве командиримиз ята. Бу эйкель оларнынъ хатиресине тикильгендир.

Къыз къолундаки дефтерни ачып:— Мына, динълении, бу ерде урушта иштирак эткенлерден бирисининъ хатырлавларында не дегенини сизге окъуйым,— деди. «Фашистлер эвлерге толуштылар ве кереги киби ерлештилер. Биз взводымызнен экишер адам олып, оларны гранаталарнен къоркъузып, тышкъа зыкъарлап чыкъармагъа башладыкъ. Взвод командири бир эвге якъынлашты. Бакъса, азбар ичинде бир къадын къучагъына балаларыны алып чыкъкъаныны ве шашмалап юргенини коре. Къадын командирни эслегенинен бир шейлер айтып къычыра. «Бу эвге кирменъиз анда немселер бар!»—дегенини анълай командир. Олар шу ан ерге яталар. Фашистлер атеш ачалар. Эки солдат юзю къоюн сюйрелип къадыннынъ янына келе. О къоркъудан къалтырап, агълай-агълай, шу эвде он беш немсе солдаты ве бир офицер олгъаныны айта. Солдатлар эвнинъ къайсы якъындан бармакъ мумкюнлигини сорайлар. Къадын амбар тарафны косьтере. Немселернинъ ич умют этмеген якъындан барып саралар ве эписини гъайып этелер. Акъшам бизим солдатлар шу къадыннынъ эвине раатланмагъа келелер. Бу къара козьлю, мераметли къадын оларгъа къартоп пишире, консерва къыздыра. Эписи шу къадыннынъ икяесини, динълеп туралар ве солдатларгъа косьтерген ярдымы ичюн алгъышлайлар. Эльбет де, бу къадыннынъ ве балачыкъларынынъ джаныны къуртаргъанлары акъкъында да айтышалар. Саба сагълыкълашкъанда бу къадынгъа хатире оларакъ бир бахшыш бермек истейлер. Не бермели аджеба? Шу арада солдатлардан бирисининъ янында анасынынъ орип ёллагъан юнь чораплары бар экен. Торбасындан чыкъара да, узата онъа»...

Къыз бу ерде дефтерини къапатып, яваш-яваш адымлады ве икяесини девам этти:— Шу куньден сонъ, арадан еди йыл кечти, аркъадашлар,— деди о.— Бизим аскерлеримиз душманны озь ювасына къадар къувалап кеттилер. Дженкнинъ сонъуны, енъиш кунюни сагъ селямет корьдик. Кечкен дженк ёлларыны хатырлап бир кунь бу койге бизге таныш олмагъан бир адам кельди. Кельди амма, койни зорнен таныды. Колхозджылар оны бус-бутюн янъыдан къурдылар. Дюльбер, орьнекли эвлернинъ алдында, окоп чукъурлары ерине чечеклер, гуллер, вишне тереклери отурттылар. Мына шимди корьгенинъиз киби, бу ерде бир вакъытта дженк олгъандыр деп кимнинъ акъылына келир? Дейджегим, бу адам койнинъ ортасына

келип токътала, нелердир эслеп юре. Сонъра онынъ этрафына адамлар топланып башлайлар. Мен де шу арада сизинъ киби бир группаны бу койге алып кельген эдим. Бу адамнен сорашып билишкен сонъ, шу къадын эпимизни эвге чай ичмеге давет этти. Эвде озь икяесини девам эттирди: «Солдатлар мени анълады ве эвни айланып сардылар,— деди о. Ойле дешетли атеш ачтылар ки, эв ичиндекилернинъ бир данесининъ тынкъы чыкъмады. Сонъра бизимкилер меним эвимде геджеледилер. Оларнынъ арасында эсмери юзлю бир атик сою бар эди. О манъа тешеккюр бильдирип, хатире багъышлап кетти».

Къадын еринден турды ве юньден орюльген эки чорап кетирди.— Мен буларны джаным киби сакълайым,— деди къадын.— Ким биле, бельки сагъдыр, бир кунь озюнинъ дженк эткен ерлерине зиyaретке келир...

Мусафир чорапларны къолуна алды ,тюшюнджеге далды. Козьлери торланып башлады.

— Сиз онынъ ким экенини билесизми ёкъса?— деди къадын эеджанланып.

— Пек яхшы билем. Сизинъ эвде шу акъшам геджелеген солдатлардан бириси мен эдим. Бу чорапларны сизге багъышлагъан адам меним танкчы достым, Семён эди! Биз онынъле сонъки кере Кенигсберг тюбюнде корюштик ве айрылыштыкъ. Ондан сонъ бири-биримизни корьмедик.

Къадыннынъ чырайы денъишти, козьлери яшланды ве башыны ашагъы асты. Бираз тюшюнген сонъ:— Эр алда мен онынъ чорапларыны сакълайджагъым»,— деди козьлерини сюртип.

Экскурсовод къыз бу вакъианынъ шааты озю олгъанындан гъает эеджанланып айтты. Бираз вакъыт индемей турды, сонъра группанынъ огюне чыкъып, сыра-сыра къурулгъан эвлер арасындаки кенъ сокъакъ бою адымлап кеттилер.

Къызнынъ икяеси Макъпуленинъ дикъкъатыны джельп этти. «Семён» дегенде онынъ акъылына Самедин тюшти. Фикири, хаялы кене узакъ Алсабагъа кетти. О Самединнинъ агъызындан чокъ кере дженк лафы эшитсе де шимди бу къызнынъ икяеси киби ич бир вакъыт тесирленмеген эди. «Ким биле, бельки шу танкчы йигит бизим Арслановдыр, Айриенинъ Самединидир» деп тюшюнди о. Сонъра экскурсовод къызнынъ янына келип:

— Багъышланъыз, сизде шу вакъианы айткъан адамнынъ адреси ёкъмы?— деди.— Мен бир адамнен чокътан берли танышым, бир ерде ишлеймиз. Москва тюбюндеки урушларда иштирак эткен адам...

Къыз козьлерини Макъпулеге тикти. Бираз индемей тургъан сонъ:

— Ёкъ, деген шей бизде олмай апа,— деп къолундаки мешин къаплы блокнотнынъ япракъларыны акътармагъа башлады. Сонъра тизи устюне блокнотыны къойып бир шейлер язды ве Макъпулеге узатты.

— Мына онынъ адреси,— деди къыз.— Эгер сизинъ тюшюнген адамынъыз акъикъатен шу олып чыкъса, риджа этем манъа язып бильдиринъиз. Бизде ич бир шей, ич бир адам унутылмай. Дженк излери бизге янъы-янъы саифелер ача. Бутюн вакъиаларны огренмек ве онынъ эсасына яш несильни тербиелемек борджлымыз.

— Пек яхшы,—деди Макъпуле кягъытны сумкачыгъына тыкъып.— Хаберлешмек дегиль, керек олса, келип де кетермиз.

— Буюрынъыз, мусафирим олурсыз,— деди къыз ве кене группанынъ алдына чыкъты...

Макъпуле Москвада бир афта олды. Баягъы ерлерни, музейлерни, театрлерни корьди. Улу дайининъ дюрбесини зиярет этти. Эльбет де, вакъытынынъ чокъусыны сергининъ павильонларында кечирди. Чокъ аджайип шейлер корьди. Мемлекетимизнинъ колхоз ве совхозларында эльде этильген енъишлернинъ, буюк къазанчларнынъ кузгюси олгъан бу сергиден гедже-куньдюз чыкъаджагъы кельмеди. Къазахстан павильонында «Алсаба» совхозы ичюн айырылгъан махсус болюмдеки тютюн тайларыны, алтын тюс деметлерни, айры тарлалардан алынып мында кетирильген ве ерлештирильген тютюн тюблерини, кейфиетни косьтерген чешит тюрлю экспонатларны корьгенде Макъпуленинъ гъуруры даа зияде артты.

«Бу экспонатлар ичинде шубесиз меним бригадамнынъ макъсулаты да бардыр» деп къуванды о.

Сергидеки павильонларны корип чыкъкъан сонъ, Макъпуле ве онынъ аркъадашлары «Бутюнсоюз кой хозяйствосы сергисининъ иштиракчиси» медалинен мукяфатландылар. Сонъки гедджеси бутюн группанен бирликте «Акъкъув голю» балетини сейир эттилер.

X

Каштанов хастаханеде тамам къыркъ беш кунь ятты. Экимлер онынъ джигерлерини къайта-къайта тешкерди ве бир илле къалмагъанына къангъан сонъ, хастаханеден чыкъмасына рухсет эттилер. Бу девир ичинде совхозда чокъ ишлер япылды. Тютюн къырув кампаниясы сонъуна етти. Тарлалар бошалды. Аранлар толды. Къурутылгъан тютюнни иплерге тарттырып, аранларнынъ тюбюнден тёпесине къадар шыпладылар. Демет эвлери, магъазлар, сушилкалар ве дигер тютюнханелер эписи рыкъма-рыкъ толды. Бир ай эвельси денъиз киби далгъаланып тургъан тарлаларда шимди тютюннинъ ялынъыз къорайы-сапы къадалып къалды. Механизаторлар бу ишнинъ де сонъуна чыкъмакъталар.

Тютюн къырув ишлерининъ муваффакъиетли кечмесине аванынъ пек буюк ярдымы олды. Къырув алды олып кечкен шу афатлы гедженден сонъ ерге бир тамчы ягъмур тюшмеди. Кузь айлары кунешли ве къургъакъ кечти. Бу ишнинъ ёнелишини кунь-куньден чабиклештирди, тютюнни ярдымджысыз тымар этип алмагъа имкян догъурды. Ишлернинъ кетишаты акъкъында Каштанов токътамай хабер алып турды. Еремеев, Къурбанбеков, Арсланов ве бир сыра ишчилер арды узюльмеден онынъ хатирини сорамагъа кельдилер. Каштановнынъ яткъан палатасы хастахане дегиль де, къабулханеге чевирильди. Ильк вакъытта эким бунъа разылыкъ бермеди, сонъундан баш этип оламады. Ялынъыз «Тютюн чекмесинлер» деп къуртулды.

Катерина эвде озюнинъ «Янъы дюньясынен» огъраша. Бала пек агълай. Аджеми ана исе, бунынъ себебини анълап оламай. Агълавыны токътатмакъ ичюн чешит тюрлю челер корьсе де, ич бир шей файда бермеди. Бала агълап олдукъча, агълай. Гедже озюнинъ агълагъанындан бонъайып юкъугъа кетсе, шу арада Катерина да бир тыныш козь юмып ала. Анасы оны сарып, къундакълап бир къач кере экимге алып кетти.

— Балада бир шей ёкъ, раатсызланманъыз ана,— деп къайтардылар. Эльбет де ана юреги бундан тынчланмады. Онынъ юреги къырпаланды, баланынъ неден себеб агълагъаныны бильмек истеди.

Баланынъ къарарсыз агълавы Катеринагъа сыкъ-сыкъ

келип тургъан Айрнени де тюшюнджеге къойды. Озюнинъ бильген усулларыны япты, лякин бала кене тынчланмады.

— Баланъ ач,— деди бир кунь Айрие Катеринагъа.— О сютке тоймай. Сенинъ гульпенпе алмасы киби кокюслеринъден оладжакъ шей ёкъ. Онъа ашамагъа, сют ичмеге огретмек керек.

— Айрие, тюневин сенинъ ананъ келип кеткен эди. О баланынъ агълагъаныны корип, шимдилик бу могурдекли арабачыкъны четке къой, къызым, мен Юнускъа айтайым да бу балагъа бир асма бешик ясап берсин, деди.

Айрие индемеди. Катеринанынъ асма бешиктен хабери ёкъ эди. Айрие онъа тарифлеп косьтерген сонъ, анълады ве экиси де кульдилер. Катерина бешик меселесине узакъ девирден къалма бир адет деп бакъа.

— Бешик къурмагъа Андрей разы олмаз,— деди о кулькюсини токътатып.

— Учь гедже юкъламаса, ойле разы олур ки, корьмелисинъ. Яхшы адамдыр къайда бараджакъ? Бешикни мен де чокъ бегенмейим амма... Чаре тапмасанъ не япаджакъсынъ?— деди Айрие.

— Айды, Андрей мында чешит халкълар арасында яшап алышкъан адам. Бешикнинъ чешитини корьген. Къазахнынъ да, уйгъурнынъ да, булгъарнынъ да... Барсын татарнынъ да асма бешигини корьсин,— деди Катерина.— Себиля апте къапыдан чыкъаджакъта: сен ана олдынъ, аля даа салынджакъта салланмагъа севесинъ, ойлеми? бу сабийнинъ де онъа авеслиги бардыр даа, акъыз, деп кетти. Барсын онынъ дегени киби олсын.

Каштанов бир геджеге биле даянамады.— Хасталыкътан сонъ, манъа раатлыкъ керек, санъа да къыйын, Катя,— деди о саба козьлерини уфкъалап.

Катеринанынъ бешик лакъырдысыны динълеген сонъ, индемейип чыкъып кетти...

Шу куню Молдабайнен Юнус бешик кетирип къурдылар. Айрие бешикни донатып, баланы ерлештирмеге ярдым этти. Оялы чаршаф, ленталы ястычыкъ ве атлас ёргъанчыкъ ичинде къарынчыгъыны тойдурып яткъан бала, дюньягъа кельгенинден берли биринджи кере къатты юкъугъа далды.

— Директор баласы дегильми санъа, озюнинъ ятаджакъ ерини шимдиден биле,— деди Айрие шакъанен.

— Не исе, шукюр, мен де бир нефес алдым. Бу недир меним устюм-башым? Къана, озюмни бираз тертипке чекейим,— деп Катерина сачларыны чубалтып кузгю къаршысына кечти...

Матвей Петрович Валерийнен тартышкъан кунюнден берли озь-озюнден утанып юрди. «Мен акъикъатен ахмакъым,— деп тюшюнди о. Шу комсомол яш меним балам еринде. Агъаргъан сачым, сакъалымнен утанмайып шу баланен чеккелештим. Ой матюв. Екъ, эсимни текяран джыймакъ кереким гъалиба. Бириндджи къорантамны дженкте гъайып эттим. Бойле кетсе, бу къорантамдан да марум къалырым. Къартлыкъта ёллар ичинде сюйреклениририм. Бу ишке нокъта къоймакъ кереким...»

О акъшам кене ичип кельген эди. Тёшегинден котерилип тураджакъ олды. Лякин кевдесини къыбырдатып оламады. Агъырлашкъан башы кене ястыкъкъа тартты. Бир эки сомурданды ве ёргъун козьлери кене юмулып кеттилер. О тюш корьди: «озюнинъ яшлыкъ чагъы. Аягъында сахтиян чызмалар, устюнде этеклери ве якъасы орьнекли узун кольмек. Белине исе, эки уджу пускюлли беяз йипек къушакъ багълагъан. Днепр ялысында, серин авада кезинмекте. Къып-къырмызы ханым чечеклери ачкъан пиченлик ичинден онынъ къаршысына севген къадыны чыкъты. Чешит тюрлю чечеклерден гульчембер ясап, башына такъкъан бу къадынынынъ янында кичкене огъланчыгъы ойнап юрмекте. Олар бири-бирини корьгенлери киби, къолларыны керип джувурыштылар ве къучакълаштылар. Днепрнинъ мас-мавы кокю тюбюнде татлы-тали опюштилер. Бирден кок гудюрдеп башлады, орталыкъ къарарды, кучьлю боран котерильди. Чёль бою пичен сарпанлары, ашлыкъ культелери тыгъырып авагъа котериле ве савурылып кете. Къара булут келип къызнынъ устюне саркъкъанынен афатлы ель онынъ этеклерини ельпиретип Днепрге тараф тарткъычлап итеклеп алып кетти. Бала анасынынъ артындан джувурып етиштиралмады. Ана кийик сеснен къычырыкъламагъа башлады: Матве-эй! Баланы а-ал!!! Къычыра-къычыра балабан ярдан ашагъы тыгъырып кетти. Бала юксек байырнынъ тёпесинде агълап къалды...»

Матвей Петрович абдырап уянды. Тёшегинден турмады. Баягъы вакъыт даа тюшюнип ятты. Эли-аягъы къал-

тырагъан киби олды. Сонъра башына эсини топлап, ериндеи котерильди. Аяткъа чыкъты, алюмин мешребени алып къопкъагъа далдырды. Ичининъ алевини сувнен сёндюрди.

Къапыда почтаджы къадын пейда олды. О чантасындан мавы конверт чыкъарып, Матвей Петровичнинъ къолуна туттырды. Ачты, окъуды ве янъы озюне келеяткъан чырайы кене денъишип кетти. Оны район партия Комитетининъ биринджи секретары чагъыра. Не ичюн аджеба? Буны Матвей Петрович озю де бильмей.

Идареге догъру адымлады. Онынъ акъылындан бинъ бир тюрлю шей келип кечти. «Энди ишим райкомгъа тюшсе керек, деди о тюшюнджеге далып. Ишимни кимседен эксик беджермесем, кимсеге къабалыкъ косьтермесем, низам бозмасам, девлетке хиянетлик этмесем не ичюн аджеба, мени чагъыралар? Екъса, биревлерге меним ишим кедер кетиреми? Мен кимсенинъ алдына чыкъмайым, озь ишимни темелинден билем. Портфелиме къызышкъан шахс олса, алдыма кельсин. Эксиклигимни козюме бакъып айтсын. Мен дженктен эвель къуруджы эдим. Дженкте де къурдым, дженктен сонъ да къурам, эм къураджагъым! Юрегимнинъ аджджысыны къозгъай бергенге дейджек лафым шудыр. Къураджагъым! Башта Къурбанбековкъа кирейим. Керек олса Андрей Андреевичке де. Райкомгъа мени не себебтен чагъырылгъанымны олар бильмек борджлылар. Екъса, тьфу, янъылам. Бильмек борджлы дегиллер лякин бильмек мумкюн. Эр алда мени яхшы сопаласалар да ери бар. Сёзюмни тутмадым. Ичтим... Ничюн ичем, ничюн озюмни туталмайым? Буны кимсе анълап оламаз. Къурбанбеков буны къайдан анъласын? О чёльде догъды, чёльни биле. Екъса дженкте олдымы? Атеш тюшкен ерини якъа. Къач йыл олды янып куль олгъанынъ, Ксенням, аля даа тюшюме келесинъ. Севгимизнинъ ильк емиши олгъан тос-томалакъ ёсмачыгъымызны къучагъынъа алып, бу гедже де алдыма чыкътынъ, Ксенням!..»

Матвей Петрович Къурбанбековнынъ кабинетине кирип кеткенини озю сезмеди. Онынъ фикири узакъ Днепр ялыларында доланмакъта эди.

— Мени райкомгъа чагъыргъанларындан хаберинъ бармы? — деди о къолуна мавы конвертни тутып.

— Тек сени дегиль экимизни де. Шимди машина келир, берабер кетермиз, — деди Къурбанбеков сувукъльткънен.

— Меселенинъ бир уджуны манъа бильмек мумкюнми?

— Анда барсакъ, экимиз де билирмиз. Фал бакъмагъа аджет ёкъ,— деди о чырайыны сытып.

Экиси де бираз вакъыт индемей отурдылар. Экиси де бири-бирине къаш котерип бакъмадылар. Оларнынъ бу сюкюнетини идаре алдына келип токътагъан ГАЗикнинъ давушы больди.

Катерина Мануйловна шеэрде яшагъанда Валерийнинъ анасынен якъын дост эди. Олар бири-биринен керек вакъытта корюшир, фикир алышып беришир ве базы бир ишлерни бирликте япар эдилер. Валерийнинъ анасы, даа догърусы аналыгъы Флория баягъы яшларда къадын олгъанына бакъмадан Катеринагъа бутюн корип кечиргенлерини, акъай тарафындан озюнинъ бахтсызлыгъы неде олгъаныны икяе этер эди.

«Меним бахтсызлыгъым шунда ки, балам олмады Катерина,— дей эди о.— Бириндживи акъайым къазаланып ольген сонъ севген яшлар чокъ олды. Лякин эвленюв меселесине кельгенде... Иште омюрим бойле кечти. Балам олмагъаныны биле-биле мени къабул этип аладжакъ союны расткетирамадым. Кель-келелим дженк чыкъты. Корьген хорлукъларым, чеккен эзиетлерим мени бир тамам къартайтты. Бала севгиси ве достларгъа олгъан урьметим мени балалар эвине алып барды. Андан мына шу Валерикни алып бутюн аятымны онъа багъышладым. Эй, эй... Мен оны къыдырып тапкъандже нелер чектим. О меним бильген адамларымнынъ баласы эди. Бабасы дженкке кетти, анасы да эляк олгъан сонъ, шу оксюзни алайым, дедим. Бутюн документлерини озь адыма яптырып, къанун боюнджа эвляд этип аналыкъ борджымны бойнума алдым».

Катерина бу шейлерни яхшы биле эди. Бельки Валерикке инсаниетли янашмасынынъ эсас себеби де шундадыр. Инсан юреги, хусусан къадын юреги йымшакъ, мераметли ола. Озюнде де баягъы вакъыт бала олмагъан сонъ; Катерина озь келеджегини, такъдирини Флориянынъ такъдирине бенъземесин деп къасеветленир эди. Коресинъми, шимди эр шей бам-башкъа олып чыкъты. Катерина озь бахтына иришти. О даа яш. Флориянынъ чагъына кельгендже эки-учь баланынъ анасы олмагъа мумкюн.

Валерик анасына Катерина Мануйловнанынъ бала тап-

къаны акъкъында хаберни айткъан сонъ:— Ойле олса мытлакъ барып хайырлап кельмек борджлым,— деп Флория да Валерикнен берабер ёлгъа чыкъкъан эди.

Шу куню Флория Катеринада мусафир олды. Баягъы вакъыт корюшмегенлеринден экисининъ арасында лаф артындан лаф ачылды.

Катерина Валерикнинъ совхозгъа келип ишке киргенини пек догъру таный, Флория исе, бунъа ич де равы олмагъаныны айтты.

— Сен нафиле япасынъ Флория,— деди Катерина.— Валерикнинъ мында ерлешкенине къуванмакъ керексинъ. Екъса о мында янъгъызмы? Екъса сени ташлап къайдаларгъадыр кетип юргенини арзулайсынъмы? Шимди о ишке кирди. Бираз вакъыт чалышыр ве сонъра окъуп башлар. Окъувыны битирген сонъ, истесенъ сен де бу якъкъа авушырсынъ. Андрей Андреевич онъа бу ишлерде къол тута. Яшагъан ерини корьгендирсинъ. Анда эписи онынъ акъранлары, комсомоллар яшайлар. Низам яхшы, бозгъунлыкъ ёкъ. Ичкиджиликке ёл бермейлер. Санъа даа не керек? О энди адамларгъа алышып башлады. Сакъын оны сувундырма. Аксине бойле яшларнынь совхозгъа кельгенине къуванмакъ керекмиз. Шимди яшларнынъ совхозда къалып чалышмалары ичюн, укюмет ве ерли ёлбашчылар тарафындан бир сыра тедбирлер корюльмекте. Сен коресинъми мында къурулаяткъан Медениет сарайыны? Я парк? Я спорт мейданы? Булар эписи яшлыкъны джельп этмек ичюн япыла. Тезден Флория, сен бизим «Алсаба»ны танымазсынъ. Биз шеэрге дегиль де, сизлер бизге акъып келирсиз. Сен мында яз вакъыты келип, мынавы къырларны бир кере чыкъып корьсенъ бутюн дюньянъны унутырсынъ. Акъылынъдамы, мен де шай, совхозгъа кельмеге истемейип баягъы вакъыт Андрей Андреевичке эришип юрген эдим. Амма, шимди пешман этем. Мында кельген сонъ сагълыгъым тюзелип кетти. Мына бу эвлядны корьмеге де, бу ернинъ авасы, бу ернинъ емиши ярдым этти. Бизлер эпимиз койде догъдыкъ, кой отьмеги ашап осьтик. Экимиз де Украиналымыз. Дженк фелякети бизлерни шеэрге котерип атты. О вакъыт ойле керек эди. Заводлар, фабрикалар бизни беклей эдилер. Чалыштыкъ. Эм джанымызны къуртардыкъ, эм девлетке файда кетирдик. Шеэр яшайышына алыштыкъ. Алышкъанымыз яхшы, лякин базылары киби алджырамакъ ярамай. Эки антер корьгенинънен озюнъни «беяз

къоллу» саймакъ пек аджыныкълы шей. Базы адамлар корип кечиргенини пек тез унуталар. Ойле союна не кой керек, не шеэр. Онъа ялынъыз енгиль къазанч керек. Онынъ бутюн гъаеси пара устюнде къурулгъан. Сен озюнъ билесинъ, Флора, мен шу агъыр йылларда пединститутны битирдим. Шеэрде тербиеджи олып чалыштым. Мына шимди бу ерде кене шу иште чалышам. Айни шу бала багъчасы, айни шу балалар. Сен барып бизим багъчаны корьчи. Шеэрден бир фаркъы ёкъ. Ешиллик, серинлик. Балалар яз, къыш, темиз дагъ авасынен нефес алалар. Эписи сагълам, чырайлары къип-къырмызы.

— Эр алда мен Валерикнинъ мында къалгъанына разы дегилим,— деди Флория кестирип.— Онынъ анасы меним. Къайда истесе анда кетерим, артындан къалмам, ялынъыз бу ерге кельмем. Вокзалда онынънен чалышкъан аркъадашлары ичип, ёл бою сасып къайткъанлар. Якъасындан тутып тарткъанлар да тапылгъан...

— Сен Матвей Петровичнинъ лафыны манъа юзлеме. О кимсеге зарары тиймеген бир адамдыр. Валерик бизге айткъан эди, Алма-Атадан къайткъанда бираз ассызлагъан экен. О гъарипнинъ дерди башкъа. Ичкиси де шунынъле багълы. Апайынынъ, баласынынъ фаджиалы олюми мийине урса керек. Ичкенде тек оларны хатырлап сачмалай. Мен о адамны чокътан берли денъеп юрем. Онынъ психикасыны огренмек истейим. Дюньяда себебсиз бир шей олмай. Олюмге де бир себеб ола. Лякин, эвель даврансанъ базы себеблернинъ огюни алмакъ мумкюн экен. Сен Айриенинъ къызы Фиданени корьген единъми, эсинъдеми, берабер Алма-Атагъа баргъан эдик? Шимди о баланы корьсенъ танымазсынъ. Тутукълыгъы тюзелип кетти демеге мумкюн. Эким-логопед къолуна тюшти. Матвей Петровичке де мен беллесем ойле бир шей керек.

— Мен о адамны билем, онъа бир шей керекмей, яшлыгъында да иче тургъан эди,— деди Флория ачувнен ве тез-тез шалыны алып къапыны урып чыкъып кетти.

Катерина козьлерини тикип, онынъ артындан бакъып къалды. Къулагъы эшиткенине инанаджагъы кельмеди.

«Бу къадын Матвей Петровични къайдан биле, аджеба? деп тюшюнди о. Екъса, Валерик Алма-Атагъа баргъанда оны эвлерине алып бардымы? Коресинъми?.. Дост амма, ичи зеэр толу экен. Мына насыл инсанлар ола. Мен онъа яман лаф айтмадым беллейим. Валерик ичюн къайгъыргъаныма ачувланса керек. Барсын Валерик озю чез-

син. Бала дегиль энди. Истесе бугунь къайтып кетсин. Санки онъа ичегим багълы эди. Бугунь Андрей Андреевичке announcement эписини айтырым. Огюни алып айтмасанъ, бойле къадындан чокъ шей беклемек мумкюн. Джалагъай табиатлы экен. Къач йыл энди бири-биримизнен таныш олып юргенимиз, оны бойле ич корьмеген эдим. Мында бир сыр бар...

Катерина Флориянынъ бойле ачувлы чыкъып кеткенине пек ынджынды. Лякин онынъ алдында не къабааты олгъаныны анълап оламады. Катерина онъа чокъ яхшылыкълар япты. Атта совхозгъа кочкенде квартирасыны онынъ адына авуштырды. Эгер меселе Валерикнинъ устюнде олса, Катерина шу ан кенаргъа чекильмеге разы. Андрей Андреевичке бунынъ кереклиги де ёкъ.

«Эписи менимчюн, эписи менимчюн олгъан шейлер. Андрюшамнынъ темиз юрегине буз къойгъан да меним! Манъа ойле керек. Флория! Сен меним беш йыллыкъ танышымсынъ. Къапымны урып кеткендже, мен матювнинъ башына ургъайдынъ!»

Катерина бетини къоллларынен орьтип, озюни юзю къоюн дивангъа быракъты. Аягъындаки папичлерининъ бири ерге тюшти, бири диванда къалды. Кедерли тюшюнджеге далды. Агълады. Флория онынъ япкъан эйиликлерини таптап кеткени ичюн агълады.

Мына оларнынъ корюшюви бойле кечкен эди.

Кабинетинде индемей тургъан Къурбанбеков ёлда Матвей Петровични баягъы тазирледи.

— Сенинъчюн олып, мени де раат быракъмайлар,— деди Къурбанбеков.— Энди Район партия комитетине чагъырып башладылар. Бизим тешкилят сенинъ акъкъынъда эки кере къарар къабул этти. Бундан озюнъе керек дерсни аламадынъ. Анълашылгъанына коре кене бир марифетлер косьтерсенъ керек? Менден гизлесенъ де, партиядан ич бир шей гизлеп оламазсынъ. Яхшы инженерсинъ, яхшы адамсынъ. Насыл ола да озюнъни туталмайсынъ. Шу арам шейни ичеджегинъ кельгенде богъазынъа бир тапа тыкъып къоймайсынъмы?

— Мен бир кере ичеджегим келип де ичкенимни бильмейим,— деди Матвей Петрович.

— Сени анъламакъ къыйын. Бугунь райкомда кене бу меселе акъкъында лаф котерильсе, мен дейджегим: сени

экимге-психиатргъа косьтермек керек. Эм озюм алып кетеджегим сени.

Матвей Петрович кульди. Къурбанбеков эр алда, онъа яхшылыкъ истегенине къуванды.

— Биз сени озь коллективимизден кенаргъа чыкъарып атмагъа истемеймиз,— деп сёзюни девам этти Къурбанбеков. Сен бу совхознынъ темель ташыны къойгъан ветеранлардан бирисинъ. Биз сени тербиелемек истеймиз. Эм япармыз. Санъа сёзюмизни динълетмеге кучюмиз етер!

Газик Район партия комитетининъ азбарына келип янашты. Ава ачыкъ ве сувукъ эди. Кунеш къаяларнынъ тёпесинден нурларыны сачса да, ерни къаплап алгъан индже къырав талда ерлерде аля даа йылтырап турмакъта. Ёллар къаткъакъ. Кичкене сув ийинтилерининъ устюни индже буз пердеси къаплагъан. Райком азбарындаки чешме талыкъ-талыкъ акъып турмакъта. Матвей Петрович чешмеге тараф адымлады. Башыны эгильтип азгъана сув ичти ве мердивен устюнде беклеп тургъан Къурбанбековнынъ артындан адымлады.

Секретарь къыз селям алса да, башыны машинкадан котермей бир шейлер басып турмакъта эди. Къурбанбеков къапыгъа догърулды. Къыз кене башыны котермейип,— бираз сабыр этинъиз,— деди.

Матвей Петрович озюни къабаатлы таныгъан адам киби, аякъ устюнде къатып къалды. Экиси де скемлеге отурмайлар. Къурбанбеков де пенджереге, де къызгъа козь ташлап, о якъ, бу якъ адымламакъта. Къыз оларны скемлелерге давет этти. Кене отурмадылар. Бираздан къапы ачылды, Райком секретарынынъ кабинетинден эки адам чыкъты. Экисининъ де чырайы куськюн эди. Олар санки денъиз сувы юткъанлар.

— Киринъиз,— деди секретарь къыз башыны котерип. Къурбанбеков кирип къалгъан арада къыз Матвей Петровични токътатмакъ истеди.

— Багъышланъыз, биз экимиз де бир ишнен кельдик — деп Матвей Петрович де кирди.

— Отурынъыз,— деди секретарь оларнен къол тутушкъан сонъ.— Иштер къалай?— деп кулюмсиреди ве сонъра Матвей Петровичке козь ташлап, русча лаф этмеге башлады.

— Бу йыл тютюнни къырав урмады. Авалар яхшы кетти. Тымар мувафакъиетли кечти, ойлеми? Не индемей отурасыз? Сиз бу йыл макътансанъыз да ери бар. Укюмет

тарафындан сизге мукяфат азырланмакъта. Айры адамларнынъ эмекте косьтерген ярарлыгъыны къайд этмек истеймиз.

Къурбанбеков секретарьнынъ котеринки рухнен сыджакъ сёзлернен лаф этип тургъаныны динълей, лякин не ичюн чагъырылгъаныны анълап оламагъанындан агъызына сув алгъан киби индемей отура. Матвей Петрович мукяфат сёзюни эшиткенинен кулюмсиреп алды. Сонъра секретарь онынъ козюне бакъып шойле деди:

— Матвей Петрович! Сиз улу Ватан дженкинде иштирак эткенлерден бирисиз. Дженк чокъ адамларнынъ башына унутылмаз фелякетлер кетирди. Чокъ адамлар балачагъасындан, тувгъан-урувындан айырылды. Сиз де озь севимли аиленъизден марум къалдынъыз. Дженкнинъ къалдыргъан яралары аля даа тюзельмей. Сизинъ де юрегинъиз ярелы. Лякин Совет халкъы кимсени унутмай. Мына, мен сизинъ акъкъынъызда Украинадан кягъыт алдым. Оны озюнъизге окъуп бермек истейим: «Урьметли Матвей Петрович! Днепровский район партия комитети «Урожайка» коюнде немсе-фашист баскъынджыларынынъ къолундан эляк олгъанларнынъ хатиресини эбедийлештирмек ичюн къурулмакъта олгъан эйкельнинъ ачылув кунюне сизни давет эте. Ачылув мерасими майыснынъ докъузында, Енъиш куню отькериледжек».

Секретарь еринден котерилип, мектюпни Матвей Петровичке узатты. Сонъра, Къурбанбековкъа бакъып:

— Кетюв, келюв ишлерини тешкилятландырырсынъыз. Ел масрафыны совхоз озь устюне алыр. Биз район эмекдарлары адындан гульчембер азырлармыз.

Матвей Петровичнинъ чырайы агъарды, дудакълары къалтырап башлады. Онынъ ичюн бу бекленильмеген бир янъылыкъ эди. Еринден котерилип турды, райком секретарынынъ къолуны буюк тешеккюр иле сыкъты. Къапыдан чыкъкъанда секретарь къыз онынъ яшлангъан козьлерини эследи. Лякин бу козь яшлар, эм яныкъ ве эм къуванч козь яшлары экенини бильмеди.

ДЕРТЮНДЖИ КЪЫСЫМ

I

Алма-Ата аэропортынынъ заллары ичинде адамдан юриш ёкъ. Мында геджелеген ёлджулар озь скемлелери ве креслоларыны къыймагъан киби, саба ачылгъанына бакъмадан кене ерлеринден котерилип турмайлар. Даа догърусы къоркъалар. Бир де бириси аякъ устюне турдымы, онынъ ерине башкъасы ерлеше къоя. Ёлджулар болдургъан ве усангъанлар. Анълашылгъанына коре, ава мусааде этмегенинден пек чокъ самолётлар вакътында учмагъанлар. Юкъусызлыкъ заметинден креслолар устюнде боюнлары къыйышып къалгъан ёлджулар бири-бирлерининъ омузларына таянып юкъусырагъанларыны биле сезмейлер. Ёлджулыкъ не къадар къыйын олса, юкъусы да о къадар татлы олур экен. Илле вокзалларда самолёт я да поезд беклеп тур-

масы. Эгер янынъда яш балалар да олмасын, оларнынъ кийик сес чыкъарып агълавлары, къапыларнынъ токътамадан гъыйчылдап ачылып-япылмасы омюр билля эсинъден чыкъмай экен. Шунынъ ичюн эвель-эзельден берли адамлар башта авагъа бакъып сонъ ёлгъа чыкъкъанлар. Ёлджулыкъны чокъусы сеятчылар киби къышта дегиль де, язда япкъанлар. Шимдики девирде, шубесиз, бунынъ чокъ фаркъы къалмады. Земане техникасы ичюн къышнынъ ве язнынъ эмиети ёкътыр. Истеген еринъе, истеген вакътынъда етишип бара билесинъ. Самолёт муакъкъат учмаса, поездлар бар, автобуслар исе, бир республикадан дигерине къатнашалар. Ич олмагъанда янынъдан вызнен кечип тургъан таксилерге ышмар этсенъ, сени истеген еринъе етиштирип барырлар. Эм буюк зевкъ иле...

Бугунь аэропортта ёлджуларнынъ чокъ олмасынынъ башкъа себеби де бар. Апрельнинъ отузы. Ярын майыс байрамы. Эр кес озь ерине барып етмек истей. Озь шеэринде, озь достлары, тувгъан-урувлары арасында байрам кечирмек истегенлер азмы? Я студентлерни айтмайсынъмы? Ёлджуларнынъ аман-аман ярысыны яшлыкъ тешкиль эте. Эписи ашыкъа, эписине тез барып, тез къайтмакъ керек. Ашыкъкъан ёлджугъа исе, самолёттан эльверишлиси ёкъ. Мына ничюн, бугунь аэропортта адденашкъын къалабалыкъ. Адамлар кассалар къаршысында, сорав бюросында невбет тутып отуралар. Базылары буфетке къапынмакъ ичюн кельселер, базылары афьён патлатмакъ ичюн къара къаве сорап кирелер. Бойле вакъытта оны къайдан аласынъ? Адамларнынъ арасында адашып киргенлерге де расткелине. Бу ерде сёзю кечмейджегини анълагъан сонъ, адашкъанлар «акъ къаве» къыдырмагъа кетелер. Лякин ким къайда кетмесин, не ерде олмасын, эр кеснинъ къулагъы радиорепродукторда. Диктор самолётларнынъ кельгенини, кетеджегини токътамай илян этип тура. Аллеяларда, буюк ве кичик залларда, ресторан ве буфетлерде къойылгъан репродукторлар къарыкъ сес чыкъарып, манъкъалап башладымы, эр кес отургъан еринде къатып къала. Илян биткен сонъ, кене гъаля-гъуля, кене шамата, кене ашыкъчан арекетлер башлана.

Бойле къалабалыкъ бир куньде, эджанлы саатлерде, буфет янында сютли къаве беклеп тургъанлар арасында Самедин ве Айрие де бар эдилер. Айриенинъ къолунда бир топ къыр лялеси. Самединнинъ къолунда бир шей ёкъ. О эки стакан къаве ве эки къурабие алып, четке

чыкъты. Пенджере янындаки юксек, тёгерек столнынъ янына келип, аякъ устюнде турып къавелерини ичмеге башладылар. Шу арада репродуктор кене хырылдамагъа башлады: «Ташкент, рейси саат он экиге къадар къалдырылды» деген сес ялан-янълыш Айриенинъ къулагъына киргенинен, тишлеген къурабиеси эки дудагъы арасында къысылып къалды. О Самединге бакъты. Самедин омузларыны къысты ве бир шей анъламадым деген манада бош къолунен къулакъларыны косьтерди. Айрие онынъ биджагъынынъ джебинден корюлип тургъан телеграмманы тартып алды, окъуды ве саатине бакъты да;

— Самедин, асыл озюнъни сыкъмайсынъ вакъыт кечип кетти. Ташкент самолёты чокътан кельсе керек?— деди абдыравукъ сеснен.

— Иче бер къавенъни, Ташкент самолёты даа ериндден чыкъмады,— деди Самедин кейфини бозмайып.

— Олян сен насыл адамсынъ, неге бойле ишанып турасынъ? Вакъыты кечти де я!

— Кечсин. Ойле пек абдыравукъ олма,— деди Самедин бир ютум къаве ютып. Сонъра козьлерини къаршыдаки скемлелер устюнде янтайып отургъан эки къызгъа тикти де:

— Анавы къызларны коресинъми, Айрие?— деди.— Мен Ташкент самолёты кельмегенини оларгъа бакъып билем.

Айрие онынъ не демек истегенини анъламады.

— Сенинъ шакъанъ битмез,— деди о кулюмсиреп.— Шимди бу ашыкъчанлыкъ арасында тапкъансынъ бакъмагъа шей, шакъанынъ да ери олмалы. Юрь, «Сорав бюросындан» билейик. Кельмейджек олса, ич олмагъанда не къадар вакъыткъа токътатылгъаныны анъвармыз.

— Къавенъни ич битир де, сонъ барып сорармыз,— деди Арсланов кене шу къызларгъа бакъып. Айрие лялелерни ве телеграмманы алып, Самединни сорав бюросына тараф тартып кетти. Шу къызларнынъ янына кельгенде Арсланов токъталды, ич бир сёз къошмадан бираз бакъып турды ве кульди. Къызлар ерлеринден атылып турдылар ве Айриеге якъын келип:

— Бу адам сизинъ эринъиз оламы?— дедилер.

— Эбет, эрим ола.

— Гъарип, аля даа тюзелип оламадымы?—деди пускюль сачлы къыз.

— Биз оны былтыр Ташкент вокзалында корьген

эдик. Къызчыгъы да янында эди. Заваллынынъ психбольницагъа кеткенини, мий хасталыгъындан чекишкенини о вакъыт бильдик. Ушюгенимизден ашыкъып эпимиз бир таксиге минген эдик. Сонъра онынъ бу къолайсыз дерди олгъаныны анълап тюшип къачтыкъ. О куньден берли, не вакъыт акъылымызгъа тюшсе, гъарипке аджынамыз...

— Самедин, эшитесинъми мынавы къызлар не дейлер?— деди Айрие акъайынынъ козьлерине бакъып. Самедин кулюмсиреди де:

— Келинъиз энди таныш олайыкъ,— деп къызларгъа къолуны узатты.

Къызлар онынъ козюне шубели-шубели бакъып, арткъа тартылдылар, сонъра сакъына-сакъына къолларыны бердилер. Эски ёлджулар ниает, таныш олдулар. Эр экиси де Ташкентте гъиябий окъугъанларыны ве йылда эки кере имтианларгъа къатнагъанларыны, бу йыл диплом алгъан сонъ, Алма-Ата областындаки тютюнджилик совхозына ишке ёлланыладжакъларыны айттылар.

— О-о, сиз бизим ичюн азырланаяткъан кадрлардан экенсиз де,— деди Арсланов къуванып.— Ойле олса бизге даа берабер олмагъа, корюшмеге ве давалашмагъа сыра келеджек экен. Мен о совхозда бригадир чалышам. Башымыз устюнде еримиз бар, буюрынъыз. Бойле тесадюф танышлыкътан сонъ, эм мытлакъ келинъиз. Бизде яшлар чокъ, комсомол тешкилятымыз кучьлю, шенъленмеге де ер бар, пешман этмезсиз.

Къызлар къуванып кульдилер. Диплом алсалар, мытлакъ келеджеклерини айттылар.

— Демек, сиз мени Ташкентте корьгенинъизден берли хаста беллеп юрдинъизми?— деп пармагъынен башыны тюртип кульди Арсланов.— Мен де сизни о вакъыт аджып таксиге отурткъан эдим. Сиз ушюгенинъизден когерген эдинъиз. Урбаларынъыз да шимдики киби дегиль эди. Энди бираз акъылынъыз ерине кельгенге ошай.

— Коресизми дюньяда адамлар насыл янълыша билелер!— деди дигер къыз.— Биз сизни акъылы еринден тайгъандыр белледик, сиз исе, бизим урбамызгъа бакъып яман фикирде къалгъансыз. Онынъ ичюн яхшы бильмеген адамынъ акъкъында бир корьгенде фикир айтмакъ къыйын шей. Эр вакъыт янъыла билесинъ.

— Сиз кене Ташкентке ёл тутасызмы?— деди Арсланов.

— Ташкентке. Лякин самолётымыз кечикти. Я сиз?

— Биз мусафир беклеймиз. Анавы психбольницадан,— деп кульди Арсланов.

Къызлар кене Арслановкъа шубенен тикилип бакътылар, лякин бу кереси эписи бирликте шакъылдап кульдилер. Олар энди бири-бирлерини яхшы анълай эдилер. Эписи берабер сорав бюросынынъ алдына кельдилер. Айрие кичкене пенджеречик артында тургъан яш къазах къызына телеграмманы узатты. Къыз самолётнынъ учь саат кечикип келеджегини айтты. Айрие себебини бильмек истеди, башыны пенджеречикке якъын кетирип:

— Ничюн?— деди. Невбетте тургъанларнынъ зыкъысындан Айрие кенаргъа тартылмагъа меджбур олды ве къызнынъ «Ава, ава» дегенинден башкъа ич бир сёз анълап оламады.

Адамлар арасындан кечип, бираз тынчланмакъ ичюн тышарыгъа чыкътылар. Ава ачыкъ, кунеш къыздыра, кокте бир булут ёкъ эди.

— Бир шей анъламайым,— деди Айрие.— Бойле авада самолёт учмаса, не вакъыт учаджакъ?

— Сен кунешнинъ йылтырагъанына не бакъасынъ? Ташкентнен Алма-Ата арасында къарлы, думанлы дагълар бар. Къайдан билесинъ анавы къаялар артында бельки яшын яшынлап ягъмур ягъадыр. Сенинъ лялелеринъ солып кетеятыр Айрие, юрь оларны сувгъа къояйыкъ.

Олар аэропорткъа якъын ердеки ешиль къарагъачлыкъкъа таба кеттилер. Самолётнынъ кельмесине учь саат даа бар. Вакъыт кечирмек ичюн тюкянгъа кирдилер, эки шише къызылчыкъ ситросы ве къазы эти алып кягъыткъа сардылар. Айрие сокъакъта бираз токъталып:— Баре сенинъ эски достларынъны да чагъырайыкъ,— деди. Арсланов разы олмады.— Оларны чагъырсакъ башкъа бир шей даа алмакъ керек оладжакъ, къызышып кеткен сонъ самолётнынъ кельгенини дегиль, кеткенини де дуймай къалырмыз,— деди.

Къарагъачлыкъта махсус кезинмеге чыкъкъан шеэрлилер арасында Айриенен Самедин де къошулып кеттилер. Бир тарафындан демирёл ве асфальт ёл кечкен бу ешиль орман шеэр дживарыны гуль-багъча киби яраштырып турмакъта. Алма-Аталылар бу орманны озь къолларынен яраткъанлар. Онынъ узунлыгъы беш километрден зияде олса керек. Мында раатланмагъа кельгенлер озьлерини гуя буюк орман ичинде сезелер. Къушларнынъ чивильтиси, тереклернинъ шувултысы адамларнынъ гонъю-

лини охшай, табиатнынъ муляйим джошкъун эзгилерини юрегинъе синъдире. Орманнынъ кенарындан шувулдап арыкъ акъа. Бу арыкъ озюнинъ буллюр сувларыны шеэрнинъ устюнден бакъып тургъан къарлы дагълардан ала. Айрие лялелернинъ сапларыны къампа япрагьына сарып сувгъа саркъытты. Самединнен экиси арыкъ боюндаки къарагъачларнынъ астына ерлешип къазы этини чакъынен тилип ашамагъа башладылар. Артындан къызылчыкъ ситросы ичип, къарагъач тереклерине таянды ве бир тыныш индемей турдылар. Олар саба эрте турып ёлгъа чыкъкъан эдилер Айриенинъ кирпиклери ашагъы саркъты...

Чешмеджиеванынъ келеджеги акъкьында хабер алгъан сонъ, Айрие бир къач геджелер эв ишинен огърашты. Чамашыр ювды, утюледи, эвни сылады, орталыкъны джыйыштырды.

— Бу мусафир меним ичюн пек къыйметли, оны кереги киби кутип алмакъ борджлымыз,— деди Айрие. Тюневин Самединнен экиси кечке къадар юкъламадылар. Мусафирни яхшы къаршылап алмакъ ичюн азырландылар, чешит планлар къурдылар. Чешмеджиеванынъ келеджегини достэшлерге, къомшуларгъа бильдирдилер. Фидане де онъа тиль берген бу экимни экинджи анасы ерине корип беклемекте. Иште бугунь, сагъ-селямет келип чыкъса, чокътан берли арз этильген мусафирни буюк къуванчле къаршылайджакълар. Амма, коресинъми къарсамбаны. Ничюндир, самолёт кечикти. Эгер учь сааттен кельмесе, ярын байрам куню самолётларнынъ янына барылмаз, билет де тапылмаз. Не япмалы экен?

Самедин Айриенинъ кирпиклери саркъып башлагъаныны корьген сонъ, бир къач дакъикъа индемей отурды. «Барсын бир чырымчыкъ алсын», деди ичинден. Лякин озю эп раатсызлана, тосат-тосат саатына бакъып ала. Къайдандыр къарагъачнынъ тёпесине бир сюрю къарылгъач келип къонды. Оларнынъ къанат пытырдысындан ве чивильтисинден Айриенинъ козьлери ачылып кетти.

— Юкъу татлы шей, Айрие,—деди Арсланов.—Санъа бакъам да, кене шу вокзалдаки ёлджуларны ве озюмнинъ башымдан келип кечкен ёлджулыкъ эзиетлерини хатырлайым. Мен о вакъыт яш эдим. Коюмизде бир Нимет акъай бар эди. Революциядан эвель бутюн яшлыкъ чагъыны чобанлыкъ этип кечирген. Топлагъан парасына эки огюз сатып алгъан. Огюзи ве арабасы олгъан сонъ, дагъ-

дан агъач ташып, таш ташып, эв ясагъан. Бир куны бабасына:— Мен эвленмек истейим, манъа разылыкъ беринъиз, баба,— деген. Бабасы Абибулла къарт о вакъыт докъсан докъуз яшында экен.— Аферин огълум,— дей онъа.— Энди акъыл балигъ олдынъ. Эвленмеге вакъыт кельди. Бар, кет, кез огълум, озюнънинъ бегенген къызынъны манъа келип айт. Мен нышан бермекни озь устюме алам. Бир той япайыкъ огълум, бутюн койге намынъ кетсин. Мен де сенинъ тоюнъда бир ойнап тояйым.

Нимет акъай бабасынынъ дегени киби япкъан. Он еди яшында бир къызгъа эвленген. Къазан-къазан аш пиширткен, бутюн койнинъ халкъына аш дагъыткъан. Келин хайырлап эвине баргъанлар айта экенлер ки, Нимет акъайгъа джиэзли бир келин тюшкен. Рафларында къыркъ дане саан тизип къойгъан. Гугюми, къуманы джезден экен. Учь дане синиси, къыйма тахтасы, сатыры ве келин сипирткисине баргъандже алып кельген экен.

Заваллы бабасы торун корьмей, тойдан сонъ чокъкъа бармадан ольген. Кель-келелим, койде Совет акимиети къурулды. Нимет акъайнынъ ыргъатлыкъ эткен байлары койден къувулды. Колхоз къурулып башлады. Койлюлер ариза берип колхозгъа кирдилер. Къапысында олгъан атыны, арабасыны колхозгъа теслим этип, коллектив хызметке башладылар. Нимет акъай исе эп шу огюзлернинъ артындан юре. Дагъдан одун кетирип сата, дегирменге бара, базар куньлери къолум-къомшунынъ одыр-будырыны юклеп шеэрге кира ташый. Бир кере бизге де сыра кельди, бир араба махсул юклеп, саба базарына шеэрге етиштирмек ичюн ёлгъа чыкъкъан эдик. Мен о вакъыт бала олсам да, ярдым этерсинъ деп арабагъа мени де минсетти. Акъшам ерге къаранлыкъ чёкер-чёкмез ялла бисмилля деп Нимет акъай огюзлерининъ башындан тутып, арабасыны кочюрген эди. Бутюн гедже «кя-чу, кя-чу» деп огюзлернинь де алдындан, де янашасындан кеткенини билем. Арабанынъ чешит макъам чыкъарып гъыйчылдагъаны аля даа къулакъларымдан кетмей. Сабагъа якъын бу заваллы болдурса керек, арабаны токътатты да, мени уятып бираз огюзлернинъ башындан тутып кетмемни риджа этти. Юкъудан бонъайгъан Нимет акъай чуваллargъа башыны къояр-къоймаз хырылдап башлады. Менде юкъусырайым амма, огюзлернинъ баш сильтевинден абдырап, абынып-сюрюнип кетем.

— Айды, икяенъни сонъ девам этерсинъ,— деди Ай-

рие.— Кечке къалырмыз, аэропорткъа барып отурайыкъ самолёт келип къалмасын.

— Ашыкъма, даа эрте. Анавы къарыкъ сеснинъ зырылтысыны динълеп безмединъми?— деди Самедин.

— Айса, не япаджакъсынъ, истер-истемез динълейджексинъ. Къарыкъ сесли олса да биньлернен адамнынъ къулагъы онда. Динълемесенъ мынавы къарагъачнынъ тюбюнде отурыр да къалырсынъ. Ёлджу ёлуна ярашыр, дегенлер.

— Токъта, лафымны битирейим де, сонъ кетермиз. Дейджегим, мен ойле бир юкъугъа далгъаным ки, юрегим байылып кеткенинден хаберим ёкъ. Энди мен огюзлерни дегиль де, огюзлер мени алып кетелер. Мен къолума кечирильген ипни тутып огюзлернинъ янашасындан юкъусырап тыпыр-тыпыр кетем. О заваллы огюзлер яваш-яваш топракъ ёлгъа чыкъкъанлар, сонъра арабаны чёльге бургъанлар. Копчеклернинъ сарсынтысындан абдырап уянгъан Нимет акъай, меним къолумдан ипни тартып алды да, зар-зорнен юклю арабаны ёлгъа чыкъарды. Не къадар ачувланса да, заваллы огюзлерге бир таякъ биле урмады.

— Огюзлернинъ не къабааты бар?— деди Айрие кулюмсиреп.

— Э, догъру айтасынъ, меним башыма бир чомач яплаштыргъан олса да акълы эди. Лякин, къарт манъа да бир сёз айтмады. Не исе, саба базырына барып еттик. Малларны насылдыр бир тюкянджыгъа теслим этип къайткъан эдик. Лафымнынъ къыскъасы шу ки коюмизде Нимет акъайдан башкъа колхозгъа кирмеген бир адам къалмады. Онъа чокъ айттылар, чокъ ялвардылар, кирмеди. Лякин колхоз идареси онъа зорламады.— Барсын коюмизде эски аятны хатырлаткъан бир аиле къалсын. Онъа бакъып бабаларымызнынъ кечирген эски девирини, агъыр куньлерни хатырлап янармыз, бугуньки омюримизге исе къуваныр ве шадланырмыз,— дедилер. Яваш-яваш койде трактор, комбайн, автомашиналар пейда олды. Топракъны трактор сюрди, шеэрге автобуслар къатнап башлады. Нимет акъайнынъ огюзлерине ич бир тюрлю иш къалмады. Колхозджылар аллы-такъатлы олып яшайлар, къанда узанса къоллары ете, сёзлери кече. Лякин Нимет акъайнынъ эвинде не саан къалды, не гугюм. Эписини базаргъа ташыды. Бу девир ичинде эки огълу осюп етишти. Нимет акъай исе, башыны ястыкъкъа къойды. Буюк

огълу мектепни битиргенинен колхозгъа кирди. Огюзлеринъ башындан тутып идаренинъ алдына кетирди. Колхоз огюзлерни алмады.— Сенинъ бабанъ бутюн омюрини шу эки огюзге багъышлагъан, эвинъизге алып къайт ве бабанъа айт: истесе союп ашасын, истесе сатсын, колхозымызнынъ бунъа ихтияджы ёкътыр,— дедилер. Огълу идаренинъ бу къарарыны бабасына айтты. Нимет акъай бир даа башыны ястыкътан котерип туралмады. Ольди. Иште, эскиликнинъ бешарет адетлеринден бири шунынънен битти. Эски аят, эски омюр къалымтысы халкънынъ козю огюнден бир сагъын киби гъайып олып кетти. Шимди о куньлер ве ойле адамлар халкъ тилинде эфсанеге айландылар. Айды, турайыкъ Айрие. Акъикъатен, айткъанынъ догъру, шимди Нимет акъайнынъ огюзлери ёкъ, самолётнынъ келип-кеткенини дуймай къалырмыз. Ташкентнен Алма-Атанынъ арасы бир саатлыкъ ёл.

Айрие ялелерини къолуна алды ве ярым саат кечеркечмез экиси де аэропортнынъ буюк залында эдилер. Сабаки къалабалыкътан бир шей къалмагъан. Ёлджулар бир къач саат ичинде о къадар эксильгенлер ки, санарсынъ эписини топлап, бир самолёткъа отуртып йибергенлер. Скемлелер, креслолар бошап къалгъан. Истесенъ отур, раатлан. Кедер этеджек кимсе ёкъ. Экиси де отурмакъ ичюн онъайтланып турар экен, радио илян этип башлады: «Дикъкъат, Ташкент—Алма-Ата самолёты кельди...»

Айрие ве Самедин тез-тез мердивенлерден тюшип азбаргъа джувурып чыкътылар. Мейданда самолёт даа корюнмей эди. Ёлджуларны къаршылап чыкъкъанлар балабан къапыларнынъ этрафына тизилип отурдылар. Гурюльтиси къулакъларны тындырып ИЛ—18 озюне косьтерильген мейдангъа келип янашты. Резина копчекли арабачыкъ аркъасындаки мердивенни самолётнынъ къапысына догъру кетирип таяндырды. Къапы ачылгъанынен стюардесса корюнди. О башындаки дюльбер, такъиесини тюзетип, кенаргъа чекильди. Ёлджулар тюшип башладылар. Арсланов козьлерини керип бакъса да, мердивенден тюшеяткъанлар ичинде озь мусафирини корип оламай. Айрие де сабырсызланып онынъ янында тарсыкъып тура. Самолётнынъ къапысында къадын киши пейда олса:— Бу дегильми?— деп пармакъ уджларына котерилип бакъа.

Айрие Чешмеджиеваны танымай. Онынъле биринджи кере корюшеджек. Шунынъ ичюн, сабыры тюкенгенинден

Арслановнынъ омузына япышып, кимерде бир адамларнынъ артындан башыны юкъарыгъа узатып секирикләп ала. Лякин мердивенде Арслановны эеджанландыраджакъ киби ич бир кимсе пейда олмады. Эр кес тюшип битти. Стюардесса еринден къыбырдамай тура. Мердивен де алынмай. Аджеба не олды экен? Демесе, Чешмеджиева...

Арслановнынъ чырайы тюрленди, юреги дюкюльдеп башлады. Айрие адамларнынъ арасына сокъулып, демир пармакълы къапылардан кечти. Лякин, самолёт тургъан мейдангъа чыкъкъанынен оны кери къайтардылар. Мейдангъа «Аджеле ярдым» машинасы келип токътады. Къолуна ящичигини алып, эким мердивенлерден юкъары котерильди. Къапыда тургъан стюардесса да самолётнынъ ичине кирип кетти. Арсланов даянамады. О Чешмеджиевагъа бир шей олгъандыр, сагъ-селямет экенми?— деп джан аляметинен демир пармакълыкъ устюнден атлап самолёткъа тараф джувурды. Айрие де, невбетчиге нелердир айтып къапыдан кечти. Экиси де мердивеннинъ янына келип токътадылар. Экисининъ де чырайы къоркъу ве къайгъы тесиринден нурсызланды, дерсинъ вуджутларында къан арекети токътап къалгъан. Арадан чокъ кечмеден къапы ачылды. Самолёттан эссизленген бир эсли-башлы къадыннынъ къолтугъындан тутып, эки ёлджу даа чыкъты. Буларнынъ бириси Чешмеджиева, экинджиси Сусанна эди.

II

«Алсаба»нынъ бугуньки сабасы да эр куньки киби, юксек дагълар артындан къызарып догъгъан кунешнинъ шавлелеринен нурланды. Бир майыс куню. Балалар багъчасынынъ яш гонджелери бир тюсте тикильген майыс урбаларыны кийинип-къушангъанлар. Мектеп талебелери, комсомоллар, совхознынъ активи «Алсаба»нынъ бутюн сокъакъларыны донаттылар. Шиарлар, транспорантлар язып ильдилер. Ленин сокъагъынынъ эр эки тарафыны яраштырып тургъан узун сельбилер, дерсинъ, бугунь кокреклерине къызыл бантлар такъкъанлар. Эр бир теректе байрачыкълар ельпиреп турмакъта, астларында исе, махсус кетирилип отуртылгъан къыр лялелери гузеллик сачмакъталар. Совхоз ишчилерининъ азбарларыны алма, вишне, шефтали, тереклерининъ чешит ренкли дюльбер

чечеклери яраштыра. Базы эвлерни ешиль тереклерден, эрылгъан ве акация далларындан сечип оламайсынъ. Баарьнинъ дюльбер къадифесине орьтюльген энъишли-екъушлы къырлар наргис, мелевше, дагъ гулю киби даа бир чокъ къыр чечеклеринен безенген. Дагъларлан эскен серин майыс ельчиги табиатнынъ бу аджайип мельэмли къокъусыны «Алсаба»гъа алып келе. Бу къокъулар ишкюзар халкънынъ джигерлерине, къанына синъе, оларда даима тендюристлик ве сагъламлыкъ ашлай.

Бу йыл бир майыс байрамыны совхоз ишчилери буюк къуванч ве енъишлернен къаршыламакъталар. Кечкен сене тютюнден юксек берекет етиштиргенлерине бакъмадан бу йыл сачув мейданыны даа зияде кенишлетип былтыркине нисбетен гектар башында орта эсапнен берекетни бир центнер даа арттырмагъа къарар бердилер. Аванынъ яхшы кеткенинден файдаланып бу йыл фиде отуртмагъа бир афта эвель башладылар. Фиде отуртув девиринде ишчилер ичюн эр бир дакъикъа эсапкъа алына. Шунынъ ичюн бугуньки тантаналы байрамгъа эр ким тешкилятлы чыкъмагъа ве оны юксек севиеде кечирмеге эвельден азырлыкъ корьди.

Нумайыштан сонъ, медениет сарайы алдында митинг отькериледжек. Совхозда байрам отькермек ичюн район ве областтан реберлер кельдилер. Саат докъуз. Мектеп талебелери, оджалар, балалар багъчасынынъ тербиеджилери, ана-бабалар, къартлар, яшлар эписи медениет сарайы алдына топландылар. Совхоз авескярлар тёгерегининъ чалгъыджы такъымы байрам авалары ве маршларны токътамай яньгъыратмакъта. Къурбанбеков совхоз ёлбашчыларыны, мусафирлерни музыка сеслери алтында идареден алып чыкъты. Эр кес колоннагъа тизильди. Огде совхознынъ ветеранлары, къарт коммунистлер, пенсионерлер, мусафирлер. Къурбанбековнынъ командасы алтында, колонна еринден кочьтю. Оркестр чала, мектеплилернинъ ве эалининъ «Урра» сеслери узакъларгъа янъгъырап кетмекте. Колонна Ленин сокъагъындан кечип, Алсабанынъ ешиль тюземлигине чыкъты. Бу ерде бир саат къадар оюн, кулькюнен эгленген сонъ, кене колоннагъа тизилип медениет сарайынынъ алдына кельдилер. Эр кес махсус япылгъан мейданда ерлешип отурды. Къызыл орьтюлернен донатылгъан столлар башында Каштанов, Къурбанбеков, Еремеев, Арсланов, Чеврениди, Макъпуле ве дигерлери — агрономлар, сувджылар, тютюн усталары, рай-

оп ве областтан кельген мусафирлер кечтилер. Митингни Къурбанбеков ачты. Сонъра сёзни Каштановкъа берди. О бутюн совхоз эмекдарларыны бир майыс байрамынен тебрикледи ве бугуньки тантаналы куньде бир чокъ илери ишчилерни «Макътав ярлыкъларынен» ве дигер къыйметли бахшышларнен мукяфатлангъанларыны илян этти. Сонъра сёзге Район партия комитетининъ секретары чыкъты. О совхоз ишчилерининъ бир майыс байрамына буюк енъишлернен кельгенини къайд этип, илериде даа буюк къазанчлар эльде этмелерини истеди. Сёзюнинъ сонъунда шойле деди:

— Урьметли аркъадашлар, къыйметли ве сайгъылы тютюнджилер! Сиз бугунь, бу ерде, тантаналы митингге топлангъан совхоз эмекдарлары озюнъизнинъ кучь-къуветинъизни аямадан бош топракъларны гуль багъчагъа чевирдинъиз. Бундан къач йыллар эвельси бу ерлерге кельсенъ, тикенли деве отундан башкъа ич бир шей корьмез эдинъ. Къышта аджджы ель бораны, язда топракъ бораны эсиньки алыр эди. Бу ерлернинъ икълими, авасы инсан къолу саесинде, сизинъ эмегинъиз саесинде бир тамам денъишип кетти. Шимди сизнинъ совхоз посёлогыны корьген адамнынъ къайтып кетеджеги кельмей. Бу ерде къалып, бир кунь де олса темиз аванен нефес аладжагъынъ раатланаджагъынъ ве ниает алгъан кучюнъни эмек тарласына чыкъып, буюк эшкъ иле тёкеджегинъ келе. Сизинъ тылсымлы къолларынъыз бу ерде мисли корюльмез муджизелер яратты. Сизлер раатланмагъа бильгенинъиз киби, чалышмагъа да билесиз. Эр биринъиз тютюнджилик ишинде бирер мутехассыс киби чалышасыз. Къазахстан чёлюнде дюбек тютюни етиштирдинъиз. Сизинъ асрагъан тютюнинъиз эм берекет джеэтинден, эм ароматы джеэтинден мемлекетимиз боюнджа етиштирильген энъ яхшы дюбеклерден бириси сайыла. Партия ве укюметимиз сизинъ япкъан ишлеринъизге буюк къыймет кести ве бир чокъ аркъадашларны орден ве медаллернен мукяфатлады. Мен бугунь сизге область партия комитетининъ авалесинен СССР алий совети президиумынынъ къарарыны буюк гъурур иле беян этем.

Бу ерде район партия комитетининъ секретары бираз токъталып областтан кельген реберлернен сёйлешти ве сёзюни девам эттирип мукяфатлангъанларнынъ фамилияларыны окъумагъа башлады. Митингде топлангъанлар Андрей Андреевич Каштановнынъ Ленин орденинен мукя-

фатлангъаныны эшиткенлери киби, гурьдели эль чырпмаларынен аякъкъа турдылар. Совхоз коллективи севимли ёлбашчысына берильген ляйыкъ мукяфатны джан-юректен тебрикледи. Ондан сонъ, Арсланов Самединге «Эмек Къызыл Байракъ» ордени, бригадирлерден Макъпулеге ве Чевренидиге «Урьмет бельгиси» ордени, сувджы Эльведин къарткъа «Урьмет бельгиси» ордени ве медаллернен мукяфатлангъан бир сыра аркъадашларнынъ фамилиялары окъулды.

Митинг иштиракчилерининъ эль чырпмалары, гурьдели «Урра» садалары, оркестр сеслери адамларнынъ къуванчына къуванч къошты. Шенъ ве шерамет байрам тантаналары медениет сарайынынъ алдындан койнинъ юкъарысындаки чечекли къыргъа авушты. Мында ешиль отлар устюнде, адамлар дост-эшлери ве акъранларынен топ-топ олып, кечке къадар шенълендилер. Айрие ве Самедин озь мусафирлери ве достларынен топланып наргис чечеклери ачкъан бир аланда ерлештилер. Бираз вакъыттан сонъ, оларгъа Валерик де келип къошулды. Фидане ве Эскендер чечек джыялар. Макъпуле ве Айрие байрам мунасибетинен алып кельген бутюн зияфетлерини ортагъа чыкъардылар.

Валерик келип къошулгъанынен, ничюндир Юнуснынъ кейфи бозулды. Чюнки о Сусанналы озюнинъ шахсий мусафири сая эди. Олар Алма-Атадан акъшам кеч кельселер де, яшларгъа таныш олмагъа чокъ вакъыт керекми? Сусанна ве Юнус бири-биринден чокъ ятсырап отурмадылар. Асыл олар Арслановнынъ Чешмеджиеванен бир йыл девамында мектюплешюви саесинде гъиябий таныш эдилер. Арсланов эр бир мектюбинде Сусаннагъа ляйыкъ къайыны олгъаныны бильдирмеге тырыша эди. Ким биле, Сусаннанынъ Чешмеджиеванен берабер келювинде бельки бойле бир макъсад бардыр. Оны яшларнынъ озьлерине ташлайыкъ. Вакъыт эр шейни косьтерир. Эки арада севги догъса, онъа кимсе къаршы чыкъалмаз. Месафенинъ узакълыгъы да кедер эталмаз.

Юзер грамм ичилип, бир-эки къапынып алгъан сонъ, адамлар март къозулары киби къырлар устюнде даркъашып кеттилер. Чешмеджиева Фиданенинъ къолундан тутып салкъын дере сувундан ичмек ичюн юксек къырдан ашагъы тюшти. Бир-къач авуч сув алып юткъан сонъ, яваш-яваш къыргъа тырмаштылар. Джапнынъ тёпесинде Валерик отура эди. О Чешмеджиеванынъ зорнен байыргъа

тырмашып адымлагъаныны корип, бираз ашагъы тюшти де:

— Къолунъызны беринъиз, ярдым этейим, Земине Гафаовна,— деди.

Чешмеджиева къолуны узатты, Валерикнинъ онъа косьтерген дикъкъатына ве пельтекленип лакъырды эткенине шу ан эмиет берди. Чешмеджиева байыргъа янтайып отурды, онынъ янында Валерик тиз чёкти. Фидане гогем тереги этрафында айланып юрген кобелеклернен эгленмекте эди.

— Багъышланъыз, Земине Гафаовна,— деди текрар Валерик.— Сиз мында чокъ тураджакъсынъызмы?

— Мусафирликте не къадар турулыр, беш-он кунь олурмыз гъалиба,— деди Чешмеджиева.

— Языкъ. Мен белледим бир ай тураджакъсыз .

— Сен, йигитим, бизнен пек меракъландынъ. Юрегинъде бир мерам олса айта билесинъ... Къызнен йигит олгъан ерде севги де...

— Ёкъ, ёкъ Земине Гафаовна, меним севги дегиль, башкъа меселе.

— Ойлеми? Мен белледим сени Сусанна меракъландыра.

— Ёкъ, мени сиз меракъландырасыз.

Чешмеджиева тишлерини сырытып, енгильчиктен шакъылдап кульди. Валерик кедерли козьлерини онъа тикти де:

— Акъикъатен, сиз меракъландырасыз,— деп текрарлады.— Фиданенинъ тилини тюзетип йибергенинъизден берли сизнен корюшмекни арз этип юре эдим. Не Айрие апагъа, не Арслановкъа бу акъта бир кере айтмадым. Даа догърусы айтмагъа утандым. Сиз экимсиз, сизден утанмайым. Мына алдынъызгъа тиз чёкип ялварам, мумкюм олса манъа да ярдым этинъиз, мени бу пельтекликтен къуртарынъыз.

— Сенинъ тилинъни тюзетмек къыйын шей дегиль, Валерик. Хусусан озюнде истек олгъан адамгъа бизим усул пек тез файда бере. Шунынъ ичюн, санъа бир йылдан берли меним келеджегимни беклеп турмагъа ич бир тюрлю аджет ёкъ эди. Сизде, Алма-Атада пек яхшы логопедлер бар. Шимди эр ерде кабинетлер земане иншаатларынен донатылгъан. Бизде де айни шунынъ озю. Санъа анда барып мураджаат этмек керек. Истесенъ мен санъа бир кягъытчыкъ язып берейим.

— Мен озюм Алма-Атада осьтим. Анам да анда яшай. Лякин мен, ничюндир, сизде деваланмакъ истейим. Мында бу ишни сиз аль этамайджагъынъызны мен билем. Алма-Атада ве бу ерде мени таныгъанлар ве достларым бар. Бир узакъ ерлерге кетип, кимсе танымагъан, бильмеген ерде айларнен турып деваланыр эдим.

Чешмеджиева Валерикни дикъкъатнен динъледи, козьлерине бакъты ве белли бир дереджеде онынъ юрек аизарыны, психологиясыны анълап башлады. «Догъру айта Валерик» деп тюшюнди о.— Таныш-билишлер арасында онъа деваланув курсы кечмек къыйын оладжакъ. Бойле хасталарнынъ чокъусы озь тувгъанларынынъ козю алдында курс кечселер де, Валерикте бунынъ акси олгъаны корюлип тура».

Къолуна бир топ чечек тутып байырдан ашагъы Сусанна кельмекте эди. Онынъ устюнде енъсиз беяз кофтасы, къыскъа къара юбкасы бар. Башы устюне къаталакълап топлагъан сачларынынъ арасына бир къач дане ляле кечирип къойгъан.

— Мен сизни джойдым, Земине Гъафаровна,— деди о бираз эркеленип.

— Янынъда бойле йигитлер тургъанда джойылмакъ мумкюнми?— деди Чешмеджиева Валерикке бакъып.

— Бу йигитлерге ышансанъ, не десенъ олур, олар джоймагъа усталар, тапмагъа бильмейлер.

Сусанна къара кирпиклерининъ астындан дуйдырмайып Валерикке бакъты, лякин онынъ лафына ич бир тюрлю эмиет бермегенини эслегенинен, Сусанна Фиданенинъ янына кетти.

— Ойле олса, яхшы,— деди Чешмеджиева лафыны девам эттирип.— Сен бутюн омюринъни, яни автобиографиянъны манъа тафсилятлы суретте язып кетир. Истегенинъ къадар яз. Не къадар чокъ олса, о къадар яхшы. Мен мында олгъанда сенинъ язгъанларынъны окъуп чыкъарым ве озь фикиримни айтырым. Бизлер девалавгъа мына бойле башлаймыз. Сонъра керек олса Ташкентке де келирсинъ.

Валерик пек къуванды. Чешмеджиевадан бойле джыллы джевап алырым деп беллемеген эди. Аман ериндён турды, Фиданенинъ янына барып, къолундан алды ве байырнынъ тёпесине чыкъарып ташлады. Онынъ артындан Чешмеджиева ве Сусанна котерильдилер. Бу арада Юнус койге барып, бир шише «Атешли» даа алып кельди.

Олар акъшам салкъыны тюшкенге къадар къырларда эгленгилер...

Валерикнен олып кечкен лакъырдыны Чешмеджиева акъшам Айриеге айтты.

— Эгер чареси олса, сизинъ медпунктта мен оны къабул этип бакъарым. Фиданеге бир къач сеанс даа япмакъ керек оладжакъ. О вакъыт Валерикнен де корюширмиз. Янларында энъ якъын адамларындан чокъча олса, эффекти де яхшы ола,— деди Чешмеджиева.

— Ойле десенъиз меним де сизге бир теклифим бар. Мынавы совхозымызнынъ темелини къойып, къурып чыкъкъан бир инженеримиз бар. Къач йыллардан берли бир ерде яшаймыз, чалышамыз. Лякин, гъарипни корьген сайын джаным-джигерим ериндеи кочип кете. Пек бильгили, пек медений бир адам. Дженк йыллары насылдыр бахтсызлыкъкъа огърагъан. Аля даа озюне келип оламай. Лакъырды эткенде пельтеклене, ичкенде исе лакъырдысы асыл анълашылмай заваллынынъ. Ойле корюле ки, онынъ ичмесинде де бир себеб олса керек. Кимсенен сырдашмай.— Мен не себебтен ичкенимни тек озюм билем,— дей. Лякин себебини кимсеге айтмай. Эр вакъыт ичмей. Ойле вакъытлары ола ки, айларнен чалышып юре, агъызына алмай. Сонъ биревлернинъ вастасынен иче ве эсини джойып къала. Якъында оны Райкомгъа чагъырдылар. Андан пек къуванчлы къайтып кельди. Дженк вакъты койлеринде немсе башкесерлерининъ япкъан джанаварлыкълары нетиджесинде фаджиалы олюмнен эляк олгъан отуз алты адамнынъ хатиресине эйкель ачыладжагъыны ве бу ачылыш мерасимине оны да чагъыргъанларыны айткъанлар.

— Я онынъ анда не иши бар экен?— деди Чешмеджиева меракъланып.

— Отуз алты адамнынъ экиси онынъ къадынынен, баласы экен эмиш.

— Вай-вай... Ойле адамны анда кетмезден эвель бираз рухий, психологик джеэттен азырламакъ керек...

— Валерикнен Фиданени къабул эткенде, мумкюн олса, оны да чагъыртайыкъ, Земине Гъафаровна?

— Чагъырмаздан эвель онъа бир къач вазифелер бермек керек. О не вакъыт кетеджек?

— Майыснынъ докъузында анда оладжакъ. Демек бир кунь эвель кетеджек.

— Ойле олса ярындан кеч къалдырмай онынъле мен

корюшмек кереким. Я озю разы оладжакъмы, аджеба?— деди Чешмеджиева.

— Мен онъа пек чокъ уколлар яптым. Не вакъыт кельсе манъа озь дердини айтып кете эди. Шунынъ ичюн мен эминим ки, о бизим теклифимизни тешеккюрь иле къабул этер.

Чешмеджиеванен лаф эткен сонъ Айрие раат ятаджакъмы? О Матвей Петровични корип, хабер этмеге истеди. Лякин эвдеки мусафирлерни ташлап чыкъалмай. Акъшамдан хабер этильмесе, ола билир, Матвей Петрович саба эвинде тапылмаз. «Екъ, бир шейни япаджакъ олгъан сонъ, эхмаллыкъ этмейджексинъ», деди Айрие озь-озюне. Сонъра бир кягъыт язды ве конвертке къойып клейледи. Юнуснен Сусанна къапы алдындаки къарт тал терекнинъ тюбюнде отура эдилер.

— Юнус! Кельчи бу якъкъа!— деди Айрие къолуны саллап. Юнус азбаргъа кирди, аптесининъ къолундаки конвертни алып, Сусаннанен берабер меркезий сокъакъ бою джонеп кеттилер. Юнус догъру Матвей Петровичнинъ эвине кирди. Озюнинъ козюнен корьгенине озю инанмады. Матвей Петрович диван устюнде газета окъуп турмакъта эди. Байрам куню онынъ ичмей отургъаны эльбетде шашыладжакъ шей эди. О Юнуснынъ къолундан мектюпни алгъанынен ачты, окъуды.— Пек яхшы, сагъ ол,— деп кене газетагъа япышты. Къапы алдында апайы тавукъларны кумеске къапатмакъта эди.—Не отурмадынъ, Юнус?— деди о.

— Матвей Петровичте бугунь джан сыкъысы, агъызына биле алмагъангъа ошай,— деп ташлады Юнус.

— Алмагъаны ярамай огълум, алса ондан яхшы олур эди. Акъылына бир шей эткендир деп къоркъам...

Койнинъ яшлары энди оюн мейданында топлангъан эдилер. Бутюн кунь чалып ёрулгъан яш чалгъыджылар эвлерине раатланмагъа къайткъанлар. Яшлар радиола чалдырып ойнай эдилер. Юнус Сусанналы оюнгъа алып тюшти. Чеврени бир къач кере айлангъан сонъ, оюн битти. Совхоз къызлары бир тарафкъа, яшлары дигер тарафкъа чекильдилер. Сусанна Юнуснынъ янындан айырылмай. О эльбет де аджеми. Мында кимсени танымай. Юнус онъа биринджи кунюнден берли тувгъан агъасы ерине олып корюне. Оюнгъа да тек онынъле берабер тюше. Къайдандыр орталыкъта Молдабай пейда олды. Онынъ устюнде кок костюм, беяз кольмек ве галстук бар эди. Молдабай-

ны эр вакъыт фуфайканен корип алышкъан адамлар шимди онынъ оюн мейданына кирип кельгенини абайламадылар. Базылары, атта танымадылар. О догъру Юнуснынъ янына кельди. Сусаннанен таныш олды ве оюнгъа теклиф этти. Юнускъа разы олмакътан башкъа чаре къалмады. Молдабай онъа бугунь пек къоркъунчлы корюнди. О къулакъларына баргъандже къызаргъан. Бети даа зияде ирилешкен. Кольмегининъ сыкъы якъасы къалын энъсесининъ ичине батып кеткен. Галстугы де ойле сыкътырылгъан ки, истер-истемиз башыны юкъары котерип тутмагъа меджбур. Оюн биткенинен Сусаннанынъ къолуны опюп ерине озгъарды. Юнусны кенаргъа чагъырды да:— Сенден адам олмайджакъ!— деп сомурданды. Юнус индемеди. О Молдабайнынъ не демек истегенини анъламай эди.

— Сени бир ерге йибердилерми, экинджи тарафкъа бурмагъа не акъкъынъ бар? Мен йигирми йылдан берли руль башында турам, даа истеген тарафыма изинсиз бир кере бурулмадым!— деп къычырды о.

— Молдабай, сен не демек истейсинъ? Меним къолумда руль ёкътыр, истеген якъыма бурула берем!

— Санъа рульни ким ишанаджакъ?! Айды бар, барышнянъны ал да берабер кетейик. Менден башкъа сени «Алсаба»да ким тапа биледжек эди. Айды, кеттик.

Олар догъру Каштановнынъ эвине кельдилер. Андрей Андреевич куньдюз мусафирлерини озгъаргъан сонъ, орден хайырлап кельгенлернинъ де хатирини тапмагъа тырышты. Акъшам эв кене рыкъма-рыкъ адам толды. Арслановнынъ эвинде де столлар ачыкъ къалды. Озюнинъ мусафирлери олса да, Каштановнынъ теклифини ред эталмады. Эписи котерилип директорнынъ эвине кельдилер.

— Айып этменъиз джемаат, айып этменъиз мусафирлер!— деди Каштанов къаде котерип.— Совхоз еринде байрам бир кунь ола. Биз бугуньки тантанамызны сабагъа къадар девам эттире билемиз. Лякин тарлада кимсе юкъусырамайджакъ!— деп кулюмсиреди.

Онынъле берабер эписи кулюштилер. Сонъра сёзюни девам эттирип:— Сизинъ сагълыгъынъызгъа, сизинъ эшкъынъызгъа, сизинъле берабер иришкен бугуньки бахтлы кунюмизнинъ даа парлакъ, даа айдын олмасы ичюн бирер къаде теклиф этем аркъадашлар!

— Сизинъ сагълыгъынъызгъа, Андрей Андреевич...

— Сизинъ сагълыгъынъызгъа, Катерина Мануйловна!— деп къычырышты къадынлар...

Мусафирлер чокъ отурмадылар. Эр кес ёргъун. Бутюн кунни аякъ устюнде кечирдилер демеге мумкюн. Саба иш куню. Тарлаларда фиде отуртыджы машиналар бир куньге токътатылды. Парниклерде фиделер джамларны котерип чыкъаджакъ киби тикленип туралар. Бир къач саат олса да, къайтып раатланмакъ керек эди.

Айрие мусафирлерге айрыджа ер къойды. Сусаннаны Макъпуле алып кетмек истеди, лякин Айрие разы олмады.

— Ярын сенде мусафир олурлар,— деди.

Ала-Тау дагъларынынъ тёпесинден тёгерек айнынъ шавлелери койнинъ устюне тёкюльмекте. Алсаба татлы юкъугъа далды. Ич бир ерде инсан давушы эшитильмей. Серин баарь геджесининъ тынчлыгъыны ялынъыз чырчырмазиннинъ чырылтысы боза. Патта-сатта копеклер авлай. Койнинъ юкъары мааллесинде тек бир хораз къычыра. Вакъытыны шашырса керек. Ергъун вуджутлар раатланмакъталар. Дерсинъ энди оларны еринден котереджек бир къувет ёкътыр. Дерсинъ олар эбедий юкъугъа яттылар. Екъ, олар раатланалар. Танъ атаркен эпси турар ве кене де шаматалы ишчи куню башлар. Олар бунъа алышкъанлар. Бунсыз бир кунь биле яшап оламайлар. Истесенъ саат учьте ятарлар, лякин тань хоразынынъ биринджи давушындан сонъ юкъламазлар. Бу къуветни оларгъа темиз виджден бере. Ялынъыз виджден оларны сыджакъ ятакътан турсатып сабалар къучагъына ташлай. Виджден иле эмекке сарыла, аятны безетелер. Сабаларны тарлалар ичинде кутип алышкъанлар вакъытны ич де шашырмайлар. Олар шимди татлы юкъудалар. Тезден тураджакълар, барсын раатлансынлар.

III

Матвей Петрович ве Чешмеджиева медпунктта корюштилер. Бу шартны Айрие онъа тюневин ёллагъан кягъытында язып бильдирген эди. «Эр алда эким ичюн, энъ келишикли ер медпункттыр» деп тюшюнди о.

Чешмеджиева Матвей Петровични этрафлыджа динълеп бакъты ве айни шу Валерикке берген вазифесини ондан да талап этти.

— Не вакъыт язып кетирирсинъиз, сонъра мен сизнен лаф этерим,— деди Чешмеджиева къыскъадан. Матвей Петрович разы олды ве эки куньден бутюн кечмишини бир дефтерге язып кетирмеге сёз берди.

— Меракълы адам,— деди Чешмеджиева Матвей Петрович чыкъып кеткен сонъ.— Онъа мытлакъ бир-къач гипноз япмакъ керек. Лякин бу шейлер, Айрие, шимди меним вазифеме кирмей. Мен мында раатланмагъа кельдим. Биз совет экимлеримиз. Эпимизнинъ джевап берген, даима чалышып тургъан белли еримиз бар. Меним бу ишке акъкъым ёкътыр. Акъыл танышмагъа ве базы бир меслеатлар бермеге мумкюн. О якъы хастанынъ озь иши. Эр алда экимликтен башкъа инсансынъ эбет. Къаршынъа догърулып кельген сонъ адамнынъ кокрегинден итеп къайтаралмайсынъ. Бакъайыкъ, обириси кунь мен оларгъа керек шейлерни айтып анълатмагъа тырышырым. Элимден кельген ярдымны япарым.

— Огъурлы аякънен кельген экинсиз, Земине Гъафаровна,— деди Айрие. Сиз кельген куню Арслановкъа да, Макъпулеге де орден бердилер. Макъпуле бугунь акъшам сизни мусафир чагъыра. Шимди эвде тынчлыкъ. Юринъ ичери, куньдюз бираз ятынъыз, раатланынъыз. Ярын истесенъиз Арслановнынъ бригадасына чыкъармыз. Янъы машиналарнен насыл фиде отурткъанларыны сейир этермиз. Ишчилер тарлада беяз халатлы адам корьселер пек севинелер. Мен невбетнен бутюн бригадаларны айланып чыкъам. Эм темиз авада юрем, эм ишчилернинъ хатирини тапам. Не япайым. Кой еринде бойле зенаатта чалышкъан сонъ эписине къатланаджакъсынъ.

— Институткъа кирмек керек эдинъ, Айрие. Сенден пек яхшы эким олур эди.

— Вакъыт мусааде этмеди, Земине апте. Энди яшайышны бир ёлуна къойдым дегенде эки баланынъ анасы олмагъа сыра кельди. Самединге эвлендим. Гъиябий факультетке кирмеге мумкюн эди, лякин зенаатымны авуштырмагъа истемедим. Энди алий бильгини балаларымызгъа бермеге тырышамыз. Бизге коре олар чокъ бахтлылар. Дженк фелякети корьмедилер, тынчлыкъ ве боллукъта яшайлар. Мурад эткенге шимдики девирде окъуп алим олмасы не, бир шей дегиль.

— Догъру айтасынъ. Мурад эткенге... Биз де къолайлыкънен окъуп эким олмадыкъ. Эр шей мурадкъа багълы экен...

Олар бу ерде лакъырдыны токътатып эвге кирдилер. Себиля къартий оджакъ башында бир шейлер къарыштырып тура эди.

— Киринъиз, къызым, саба эрте чыкъып кеттинъиз, къаве биле ичмединъиз,— деди къартий.

Чешмеджиева ичери кирди. Эвде кимсе ёкъ эди. Сусанна беяз ястыкъкъа сачларыны джайратып татлы-татлы юкъламакъта эди. Себиля къартий къаве кетирди. Учеви де янаша одагъа чыкъып къаве ичмеге тутундылар.

— Лафынъызны девам этсенъиз, Земине апте,— деди Айрие дудакълары арасына кичкене шекер парчачыгъы къысгырып.

— Мен о вакъыт беш яшында эдим,— деп сёзюни девам этти Чешмеджиева.— Анам пек агъыр хасталанды. Биз къартбабамнен бир эвде яшай эдик. Тизем мени пек север эди. Яныма кельди де,— ананъны башкъа бир шеэрге алып кеттилер,— деди. Мен ойнап отургъан еримде тарс токътадым ве тикилип тиземнинъ козюне бакътым.— Анамны башкъа шеэрге не ичюн алып кеттилер, я мени де не ичюн алмадылар?— дедим. Тизем меним къолумдан тутып, софагъа алып чыкъты. Анамнынъ яткъан одасынынъ къапысыны ачты да:— Мына коресинъми, ананъ ёкъ,— деди. Акъикъатен ода бош эди. Анамнынъ яткъан кроваты устюнде тёшеги тыгъыртылып, джыйыштырылгъан эди. Бу ерде тизем бетини оглюгинен къапатып агъламагъа башлады. Бизим янымызда ортанджы агъам тура эди. О, де тиземе, де манъа бакъты да софагъа чыкъты. Анълашылгъанына коре о мени де агълар деп къоркъа экен. Мен агъламадым. Аксине, тиземнинъ гонълюни алмагъа тырыштым.

— Агъламанъ, тизе, анам тезден къайтып келир,— дедим. Бу сёзлернен мен эм тиземни, эм де озюмни къолгъа алдым, сонъ экимиз де агъламадыкъ. О вакъыт тизем меним сёзлеримни текрарлады: «Эбет, эбет къызым, ананъ тезден къайтып келир».

Тизем бираз тынчлангъан сонъ, меним антерчигимни, явлучыгъымны, чорапларымны топлап бир богъчагъа къойды да: «Мына къызым, ананъ кельгендже енгенънинь эвинде отураджакъсынъ, юр кетейик, анда сени беклейлер», деди. Сонъундан анъладым ки, анамны носилканен алып чыкъкъанда мени корьмесин деп сакъламакъ истеген экенлер. Бир къач куньден сонъ, меним башыма апансыздан бир къаза даа кельди. Мердивенден йыкъылдым ве къолумны сындырдым. Ойле кийик сеснен къычырып агъладым ки, бир къач дакъикъа ичинде бутюн аилемиз меним башыма топланды. Къолум шишмеге башлады. Текя-

ран тутып бакъаджакъ олсалар, агърысына даянамайып сесим-седа кетип агъладым. Эмджем мени къучагъына котерип, догъру устаханеге кельди. Сыныкъ къолумнынъ пармагъында оюнджакъ ерине къуллангъан юзюгим бар эди. Оны не исе, зорнен кесип, шишик пармагъымдан чыкъарып ташладылар. Сонъра эмджем мени сыныкъ-чыкъыкъларны ерине къойгъан бир белли адам бар экен, онынъ эвине алып кетти. Мени столгъа отуртып, къолумны тартты, ерине къойды сонъра киришлеп байлады ве энъсеме асты. Бу шейлерни япкъан адам манъа шашып къалды. Чюнки мен чыдаялмайджакъ агърыгъа даяныпп, сесимни биле чыкъармадым.

— Вай балам,— деди Себиля апте,— Дохтур оладжагъынъ та яшлыгъынъдан белли экен де.

— Эбет, мен де оны айтмакъ истейим. Сонъра, бутюн къорантамызнен меним чыдамлы экенимни айтып юрдилер. Бир-къач куньден сонъ, бу хабер бабама барып етти. О мени ич де сёгмез ве урмаз эди. Тизлери устюне отуртты да:— Ах меним къызым, «Кобете кенар» къызым,— деп охшады.

— Ойле дегени не экен?— деди Себиля апте.

— Анам меним сачларымны орип, башымнынъ тёгерегине айландырып багълар эди. Бу шей, ничюндир, бабама кобетенинъ кенарыны хатырлатыр экен.

— Ананъызгъа не олгъан экен?— деди Айрие.

— Анам о вакъыт пек агъыр операциядан къуртулып кельди. Лякин, даа пек чокъ вакъыт еринден турмайып яткъан эди. Бир къач ай девамында бизим эвге сыкъ-сыкъ эким келип турды. Бу эким дюльбер ве шакъаджы бир яш адам эди. Балаларны севсе керек, эр кельгенде мени охшар ве кульдирип кетер эди. Меним чыкъаргъан ресимлеримни къолуна алып бакъар ве макътар эди. Бу эким менде насылдыр бир кемалатлыкъ корип:

— Сен доктор оладжакъсынъ!— дей эди. Шимди мен онынъ сёзлерини хатырлайым да, озь-озюмден сорайым: «Аджеба о адам ничюн манъа рессам оладжакъсынъ демеди де, доктор оладжакъсынъ», деди? Бельки мен рессам олур эдим. Амма о бутюн вакъыт «доктор оладжакъсынъ» деп юрди. Кимерде башындан шапкесини чыкъарып меним башыма кийдирир де, «Мен балабан докторым, сен кичкене докторсынъ», деп кулер эди.

Шу куньден сонъ, инанасызмы, мен доктор оладжагъым деп юрдим. Меним бала юрегиме бу зенаат ичюн бир

сыджакълыкъ синъди. Адетиндже баладан,— Сен ким оладжакъсынъ?— деп сорайлар. Бу суальге мен эр вакъыт,—доктор оладжагъым,—деп джеваплана эдим. Бойле дегенде акъранларым арасында мени мыскъыллагъан, эриштиргенлер ола эди. Амма, мен оларнынъ бирине къулакъ асмай, озь ниетимден, мурадымдан къайтмай эдим.

— Мына, коресизми, банаки «Мурад этсенъ» деген лафымызнынъ манасы да шу эльбет де,— деди Айрис.

— Лякин о вакъыт девир башкъа эди. Сен мурад этесинъ амма, санъа къаршы чыкъсалар, я да ананъ, бабанъ окъугъанынъа разы олмаса не япаджакъсынъ? Озюм де къыз балам. Сизге малюм ки, о вакъыт къыз балагъа бойле къапылар къолайлыкънен ачылмай эди. Не исе, мен докъуз яшына кельдим, мени аля даа мектепке бермейлер. Анам исе, мени даа пек яш сабий ерине коре эди.

— Ах, аналар, аналар,— деп кокюс кечирди Себиля апте.

— Бир кунь агъаларым янъы кольмеклер кийип, китапларыны къолтукъларына къыстырып мектепке кеттилер. Мен анамнынъ янына келип:

— Мени мектепке не вакъыт йибереджексиз?— деп агъладым.

— Акъшам бабанънен лаф этермиз,— деди анам. Акъшамгъа къадар софада отурып бабамны бекледим. Лякин бабамны корип оламадым. Анълашылгъанына коре иштен пек кеч кельген. Менятып юкъладым, лякин саба эр кестен эвель уяндым. Бабам мени мектепке бермеге разы олды.— Ялынъыз бир шартнен къызым, бир кунь даа сабыр эт, мен санъа элифбе ве чанта алайым,— деди.— Ёкъ, ёкъ бугунь мени мектепке алып барынъыз, элифбени, чантаны сонъ алырсыз,— деп инатландым. Сонъра долафтан тез-тез эки дефтер ве къарандаш тартып чыкъардым ве бабамнынъ алдында «Мен азырым» деген киби къадалып къалдым. Бу адетимни бабам пек бегенсе керек,— Кийиндир оны!— деди анама. Энъ яхшы антеримни кийдирип, сачларымны кене ойле, «Кобете кенар» байлап, анам мени мектепке озгъарды. Дефтерлеримни исе, джоймасын деп явлукъкъа сарды. Мен о явлукъны ольгендже унутмайджагъым. Чюнки манъа чанта алмадылар. Бир йыл китапларымны шу явлукъкъа орап мектепке къатнадым. Асыл о вакъыт ойледир даа, бакъсам акъранларым да китапларыны явлукъкъа сарып кетире эдилер. Мен

пек яхшы окъуп йылны екюнледим. Экинджи йылы кене агъыр хасталанып алты ай тёшекте яттым.

— Вай, балам, сенинъ де корьмегенинъ къалмагъан экен, къавенъизни ичсенъиз, сувып къалды,— деди Себиля апте.

— Токътанъ, мен сизге башкъасыны къойып кетирейим,— деп Айрие ашханеге чыкъты.

— Дейджегим, энди хасталыгъым кечип башлагъанынен яткъан еримде дерслеримни огренмеге тырыштым. Чокъкъа бармадан окъумагъа ве окъугъан шейимни къайтарып айтмагъа огрендим. Яваш-яваш агъаларымнынъ китапларыны алып окъумагъа башладым. Олар энди бешинджи сыныфта эдилер. Акъшам олар дерс япсалар, мен де кенардан бакъып турар эдим. Мен олардан токътамай-турмай бильмеген шейлеримни сорар эдим. Сыджагъым котерилип башласа, бабам къолумдаки китапларымны тутып алыр эди. Мен кене чаресини тапып тёшегим астына сакълар эдим. Хасталыкъ себебинден бир йыл мектепке бармадым. Кузьде яхшы олдым ве догъру озь сыныфымнынъ партасына — учюнджи сыныфкъа барып отурдым. Балалар манъа,— экинджи сыныфта окъуйджакъсынъ,— деселер де, мен еримден турмадым. Олар энди къошмакъ, чыкъармакъ, дарб этмекни кечкенлерини айталар, мен кене озюмни сыкъмайым.— Манъа истеген вазифенъизни беринъиз, чезип берейим,— дедим балаларгъа. Эм ойле яптым ки, оларнынъ бильмеген, чезамагъан вазифелерини япып бердим. Балалар мени китап окъугъаныма ве вазифелерни чезгениме шашып къалдылар. Бу шамата арасында оджапчем кирип кельди. О балаларны тынчландыргъан сонъ, меним яныма кельди де:

— Сен шимдилик мында отур, къызым, сонъра мен сени башкъа сыныфкъа авуштырырым,— деди. Бутюн сыныфнынъ балалары меним тарафымны тутып оджапчеге ялвардылар.— Земине яхшы окъумагъа биле, вазифелерни де пек яхшы чезе!— деп чувулдаштылар. Оджапче эр кесни ерине отуртты ве мени тахтагъа чыкъарды. Биринджи, экинджи сыныф вазифелери берди, чездим. Учюнджи сыныф китабы берди бир ерде тутулмайып окъудым ве анълаттым.

— Аферин!— деди оджапче ве биринджи партадан манъа ер косьтерди. Бир йылдан сонъ, мен бешинджи сыныфта окъуп башладым.

Он учь яшымда экенде пек чокъ ильмий брошюралар окъудым. Экимликке олгъан севгим, авеслигим кеттикче артты. Чешит хасталыкъылар акъкъында язылгъан брошюраларны къолумдан ташламай, окъуп огрендим. Башта эким олмагъа истейим десем де, бу балалыкъ эди. Энди акъикъатен экимнинъ не демек олгъаныны анълап башладым. Он беш яшымда экенде, агъамнен меслеатлашып эмшире-эбанайлыкъ техникумына кирдим. Дёрт йыл буюк авесликнен окъудым ве алий ишаретнен битирип чыкътым. Ондан сонъ мединституткъа кирдим. Беш йыл окъуп, имтиязлы диплом алдым...

Къапыдан Макъпуле келип кирди. Онынъ къуванчы ичине сыгъмай. Догъру Айриенинъ бойнуна келип сарылды ве сонъра Чешмеджиевагъа айланып:

— Багъышланъыз, мен гъалиба сизинъ лакъырдыныъызны больдим,— деди.

— Зарар ёкъ, Макъпуле. Биз озь арамыз лаф этип тура эдик,— деди Чешмеджиева онынъ къуванчлы козьлерининъ ичине бакъып.

IV

— Къуванчынъны бизге айт, Макъпуле, биз де сенинъле бирге къуванайыкъ,— деди Айрие оны тынчландырып.

— Бугунь меним энъ бахтлы кунюм, тувгъанларым!— деди Макъпуле котеринки сеснен.— Шимди партия тешкилятынынъ меджлисинден чыкъып келеятырым. Райком векиллери алдында менимчюн юрегиме тийген чокъ сыджакъ лафлар айтылды. Сонъра эписи бирер-бирер къолумны алып хайырладылар.

— Орденними?— деди Айрие сабырсызланып.

— Ёкъ, тувгъаным, мени бугунь партия сафына аза къабул эттилер.

— Буюк козь айдын, тебриклейим сизни — деп Чешмеджиева ериндеп турды ве Макъпуленинъ комюр киби сим-сия козьлеринден опьти.

— Хайырлы олсун тувгъаным,— деди Айрие онынъ артындан.— Мен санъа айтмадыммы? «Яхшыны — яхшылыкъ излер, яманны — яманлыкъ», дегенлер. Сен озюнъни Таубасыда ишлегенде косьтерип башлагъан эдинъ.

— Керчек Леспромхоздан Мефодий Пантелеевичнинъ имзасынен кельген характеристиканы да окъудылар. Къурбанбеков, Каштанов, Боденеджиев эписи сёзге чыкътылар.

— Я бизимки индемедими?— деди Айрие джиддийлешип.

— Арсланов индемей отурырмы, акъыз? О Ургутке, Москвагъа барып кельгенимизни, бригадамнынъ совхоз боюнджа энъ юксек берекет алгъаныны, бир шей къалдырмай эписини айтты.

— Бахт инсангъа чифт олып келе экен, Макъпуле,— деди Чешмеджиева.— Сиз бу байрам куньлерини керчектен де унутып оламазсыз. Орден алдынъыз ве партия азасы олдунъыз. Эписи бир къач куннинъ ичинде. Сагъселямет олынъ да бахтлы яшанъ.

— Сагъ олунъ, Земине Гъафаровна. Айды, Айрие мен кетейим. Анълашкъанымыз киби акъшам мусафирлерни озюнъ алып келирсинъ. Беклерим Земине Гъафаровна,— деп Макъпуле чыкъып кетти.

— Макъпуленинъ бахтына пек къуванам,— деди Айрие о чыкъып кеткен сонъ.— Эринмек бильмеген намуслы ве ишкир къадын. Къайда барса озюни эмекте корьсете ве севдире.

Шу арада, ашханеде озь ишинен мешкъуль олып тургъан Себиля апте къолларыны сюртип ичери кирди.

— Къана, дохтур лафынъызны динълеп тура эдик, айтсанъыз сонъуны да эшитейик,— деди.

— Айтмагъа не бар я, Себиля апте? Эр кес киби биз де окъудыкъ, эким олдыкъ, деп башлады Чешмеджиева.— Мен де омюримде эки кунню энъ бахтлы куньлеримден саям. Бириси, ана шу Макъпуле киби партия сафына кирген кунюм. Эй-эй, о агъыр куньлер эди. Башымыз тёпесинде топ-снаряд патлагъан вакъытлар эди. Экинджи бахтлы куньлеримден бири де шуны саям ки, о вакъыт байрамгъа азырлангъан киби кийинип-къушанып девлет имтианлары бермеге кеткен эдим Мен асыл имтиан берип оламам деп раатсызланмадым. Озюмни энди эким эсаплай эдим. Эм ойле де олып чыкъты. Имтианларнынъ эписинден «аля» ишарети алдым. Имтианларны берген сонъ, группамызнен бир ерге топландыкъ ве не япаджагъымызны бильмей тура эдик. Эписи къуванч алямети олса керек, бакъсакъ аудиториядан профессорымыз чыкъты.

Не беклеп турасынъыз?— деди о кулюмсиреп.— Имтианларны бердинъиз, энди эпинъиз экимсинъиз. Эпинъиз-

нинъ юзюнъизде мерамет ве джиддийлик корюлип тура!

Къарт профессорымыз бу сёзлерни айтты да, мердивенлерден тюшип кетти. Мен о вакъыт анъладым ки, эким олмакъ ичюн инсангъа эвеля эки кейфиет керек экен. Бириси — мераметлик, экинджиси — джиддийлик.

— Психиатр-логопед зенаатына сонъундан окъугъандырсыз даа?— деди Айрие меракъланып.

— Эм техникумда, эм институтта окъугъанда мен ялынъыз хирург олмакъ истей эдим.

— Коресинъми, балам анасыны операция япып кетиргенлери онынъ юрегине балалыкътан синъип къалгъан, ойлеми къызым?— деди Себиля апте.

— Ойле олса керек. Мен яш экенде анамнынъ хасталанувы, эвимизге шу эким-хирургнынъ келип турмасы, ниает меним къолумнынъ къырылмасы — булар эписи манъа белли бир тээссурат къалдырса керек. Институтнынъ сонъки курсында бизни психиатрия хастаханесине алып барды ве лекциялар окъудылар. Мен анда яткъан чешит хасталарны корип, инсанынъ психологиясынен меракъланып башладым. Инсангъа физик ярдым япмакъ мумкюн, лякин медицина ярдымы тек бунынъле сынъырланмай экен. Стол устюнде беяз чаршаф тюбюнде яткъан хастанынъ агъыргъан ерини операция япар, кесер, алыр, къуртарырсынъ. Лякин онынъ даа ахлякъий-рухий ярдымгъа икътияджы бар, чюнки о озюнинъ дерди акъкъында тюшюне, яныкълай ве даа зияде чекише. Мына бу ерде хастанынъ психикасыны анъламакънынъ пек буюк эмиети бар. Психиатрия хастаханесинде мен чешит тюрлю экимлернинъ, чешит сой хасталарнен курешкенлерини корьдим. Бу ишке буюк сабыр, буюк теджрибе ве мерамет керек олгъаныны анъладым. Сонъра бир намлы къарт психиатрнен таныш олдым. Онынъле кечирген файдалы субетлеримиз манъа бу зенаатны сайлап алмагъа ярдым этти. О къарт психиатрнынъ янында мен чокъ йыллар чалыштым, ондан чокъ шейлер огрендим. Мына, бойледжесине мен экимликке кельдим. Шукюрлер олсын, ич пешман этмейим. Энди эким-психиатр олып чалышкъаным йигирми йылдан зияде.

— Алла савлугъынъны берсин де балам, къыркъ йыл даа чалыш. Чырайынъа бакъкъанда ойле эсли корюльмейсинъ. Яшлыгъынъда ири козьлю, къырмызы янакълы, тос-томалакъ бир къыз олсанъ керек. Тевекель ерде заваллы бабанъ сени «Кобете кенар» деп севмегендир. Шимди де

бетинъден шу яшлыкъ чагъынънынъ нурлары тамлап тура. Даа кельгенинъизге эки кунь олмай, бутюн совхозымызнынъ джемааты сизни корьмеге авес эте. Сен балам, бир афтанен бизден къуртуламазсынъ. Он къорантадан бириси сени мусафир этсе, кене энъ аздан бир ай отурмакъ керексиз. Совхозымызнынъ халкъы мусафирчен экенини озюнъиз билесиз. Бирине барып, дигерине бармасанъ джанлары ны агъыртырсынъ,— деди Себиля къартий.

— Сагъ олунъыз, къартана. Мен бир афтадан зияде отурмам. Бир афта Алма-Атада, бир афта Ыссыкъ-гольде олмакь керекмиз. Айт-уйт этип эвге баргъандже отпускамыз кечип кетер.

— Айды, о якъыны сонъ бакъармыз Земине Гъафаровна. Безгендже отурырсыз. Биз де сизни бездирмемеге элимизден кельгенине коре тырышырмыз. Шимди сиз бираз ятып раатланынъыз. Тюневин кеч яттынъыз, бугунь акъшам да отурмакъ, къонушмакъ керек оладжакъ. Киринъиз кишилик эвге, буюрынъыз,— деп Айрие мусафирни раатлыкъ одасына алып кирди.

Бираздан сонъ юкъусына кереги киби тоюп-къангъан Сусанна чыкъты. Онынъ устюнде тизлеринден ашагъысы бол, юкъарысы тар тикильген йылтыравукъ штан бар эди. Элини, бетини сабуннен копюртип ювгъан сонъ, кене одагъа кирип кетти. Шифоньернинъ къапысындаки бойдан-бой кузгюнинъ алдына кечип, сачларыны къызыл лентачыкънен котерип багълады. Штанынынъ тюсюне келишкен бенекли енъсиз ве якъасыз кофтачыгъыны кийип, Айриелернинъ янына чыкъты.

— Битай, келинъиз къолунъызны алайым, саба шерефинъиз мубарек олсун— деди о.

— Вай, балам, бойле шейлерни шеэрлилер де билеми ёкъса?— деди къартий тааджипленип. Сонъра, чатлакъ пармакъларынен штанынынъ балагъыны сыйпап бакъты.— Тегиз шей экен, амма устюнъде не гузель ярашып тура я, балам. Бойле шейлерни эвелькининъ ханийлери, антер астындан кие тургъанлар.

Сусанна индемеди. Утансыргъан киби олып, азачыкъ чырайыны сытты,— аралыкълангъан дудакъларынынъ арасындан сютдай беяз тишлерининъ уджлары корюнди.

— Земине Гъафаровна юкълаймы?— деди Сусанна.

— Шимдичик таянды. О саба эрте тургъан эди. Медпунктымызны корип кельдик. Сусанна, сиз анамнен эгленип турынъыз, мен барып чай къояйым,— деди Айрие.

— Мен де сизге ярдым этейим,— деп аякъкъа турды Сусанна. Айрисен экиси ашханеге кирдилер. Экиси де оглюк багълап, ишке тутундылар.

— Къыймамыз тазе, согъан истегенинъ къадар. Земине Гъафаровна тургъандже чиберек ясап азырлайыкъ,— деди Айрие. Сонъра сёзюни девам эттирип Сусаннагъа озюнинъ кечмиши акъкъында икяе этти. Лакъырдысынынъ сонъунда Сусаннаны пек бегенгенини, къардашына чокътан келин къыдыргъаныны айтты.

— Бельки сенинъ таныш-билишлеринъ бардыр, Сусанна. Юнус ярамай огълан дегиль, озюнъ корип турасынъ. Тек бильгиси ёкъ.

— Бильгиси олмаса да зенааты чокъ экен онынъ,— деди Сусанна.

— Зенааты чокъ. Учь тюрлю курс битирди. Озю пек уста адам, эр шейге къолу яраша. Койнинъ электриги де о, монтёры да о, телевизор, радиоприёмниклернинъ де устасы. Мында онынъ иши пек яхшы. Эр кеснинъ ишини о битире. Лякин, не япайыкъ даа эвленмей юре кяфир. Къыз бегенмей эмиш. Анам да оны эр кунь зокъумлай. «Сенинъ озюнъни бегенмеселер керек» деп сёге.

— Ничюн я, онынъ мында къызлар арасында намы буюк. Тюневин экимиз ойнаймыз, къызлар мени козьлеринен ашайджакълар. Меселе къыз бегенмеювде олмаса керек. Онынъ озь тюшюнджеси, озь хаяллары бар.

— Санъа бир шейлер айттымы ёкъса?

— Ёкъ. Биз онынъле бир кереден догъмуш киби якъын олып къалдыкъ. Мен мында кимсени бильмегенден сонъ... Онынъ табиаты пек яхшы экен. Адамгъа тез алыша ве озюне джельп этмеге биле. Асыл койде оськендир демезсинъ.

Айрие Сусаннанынъ козюне бакъты. Лякин онынъ не демек истегенини анълап оламады. «Эльбет де къыз баланы бир кереден анъламакъ зор. О къальбиндеки сырыны бир вакъыт ортагъа чыкъарып къоймаз. Барып да, Сусанна оны бегенсе? Ёкъ ич оладжакъ шей дегиль. Окъугъан, эким олгъан, шеэр тербиеси корьген. Олар экиси — эки тюрлю адам. Юнускъа кене озюнинъ къысметини Алсабадан къыдырмакъ керек. Анамнынъ айтмасы киби, мен де мында бахтлы олдым. Ёкъса, Алсабанынъ къызлары адам дегиллерми? Эписи бирер гондже гуль. Эм окъувны беджерелер, эм ишини билелер. Не сыджакътан не де сувукътан къоркъалар. Анджакъ бойле къызлардан

озюнъе омюр аркъадашы сайлайджакъсынъ. Бойле къызлар адждждынъа да даяныр, арджынъа да» деп тюшюнди Айрие. Шу арада ашханеге Себиля апте кирип кельди. О Сусаннанынъ оглюк такъып къартоп артлагъаныны корьгенинен хихилдап кульди де:

— Сен яхшы ана-бабадан тербие корьген къызгъа бенъзейсинъ, балам,— деди.— Устюнъни-башынъны былаштырырсынъ. Къартопны сенсиз де артлармыз. Чез оглюгинъни де, кеч меним къаршыма отур. Санъа бакъып-бакъып тоямайым.

— Айса, мен сизге бир къаве пиширейим,— деп Сусанна джезвеге япышты.

— Эшитесинъми, Айрие, мынавы шеэр баласы не дей?! Къаве пиширмеге де биле экен. Эбет, эбет къызым, пишир, ичермиз. Къол опьмеге огреткен ана, къаве пиширмеге огретмезми?

— Мени девлет тербиеледи, битай, анам да ёкъ, бабам да. Мектепни битиргендже балалар эвинде тербиелендим. Бу шейлерни сизинъ киби адамлардан корип огрендим.

— Башында олмагъангъа балам, бир шей файда бермей экен. Инсаннынъ урбасына бакъып къабул эт, акъылына бакъып озгъар, дегенлер. Талаб эткенсинъ, огренгенсинъ. Шимди зарар эттинъми? Эр шейни биль де, япма дегенлер. Омюр чаталлы бир ёлдыр. Эписи керек олур. Къана, Айрие, къыйманъ азырмы? Уйле олды, бу адамларгъа аш-сув береджекмизми?..

Почтаджы къадын азбар къапыны ачты да къутугъа бир шейлер ташлап кетти. Айрие пенджереден корип къалды, лякин чыкъмады. Къоллары къамырлы эди. «Зарар ёкъ, ишим биткен сонъ чыкъып алырым» деди о озь-озюне.

Къамыр басып, къыйманы азырлап, устюне чанакъны къапакълап къойды да:

— Земине Гъафаровна тургъан сонъ пишририрмиз,— деп Сусаннанынъ къайнаткъан къавесинден ичмеге отурдылар. Шу арада азбарда Фиданенен Эскендер пейда олдылар. Олар аля даа байрам урбаларынен, байрам зевкъынен шадланып юрмектелер. Азбарда чувулдашып башлагъанларынен Айрие чыкъты, яваштан къулакъларына эгилип бир шейлер айтты. Балалар кене зий-чув олып сокъакъкъа чыкъып кеттилер.

V

Байрамнынъ экинджи куню олгъанына бакъмадан тарла ишлери даа буюк джошкъунлыкънен алыныи барылды. Майыс айында бир йыллыкъ ишнинъ негизи къойыла. Фидени йигирми кунь ичинде отуртмакъ керек. Эрте башласанъ сувукъ ура, кеч башласанъ осюп етишмей. Шунынъ ичюн тютюнджилер тарла ишининъ устасы олып къалдылар. Майыснынъ он бешине къадар бутюн бригадалар фиде отуртув ишини юксек кейфиетте аль этмек борджлылар. Бу ишлерге олар ойле алышып къалгъанлар ки, кимсенинъ тешвикъатыны я да биревнинъ келип чагъыраджагъыны беклеп турмайлар. Эр кес озь вазифесини биле. Джемаат иши бу коллективде шахсий иштен устюн тура. Чюнки олар шахсий къыйынлыкъларыны да, коллективнен бирликте аль этелер. Партия тешкиляты, дирекция эр ан озь хозяйствосында чалышкъан бойле намуслы эмекчилерге юксек къыймет кесе, оларнынъ сагълыгъы-селяметлиги ве бахты ичюн къайгъырып турмакъталар.

Мына, шунынъ ичюн олса керек ки, тюневинки байрам тантанасындан сонъ, бугунь тарлагъа чыкъмагъан бир адам олмады. Кимсенинъ башы агъырмады, кимсе эвинде ятып къалмады. Арслановнынъ бригадасында бугунь янъы фиде отуртув машинасы сыналаджакъ эди. Онынъ саба еринден турып кеткенини эвде кимсе дуймады. Не къадар эрте кетсе де, о тарлагъа кельгенде Каштанов, Еремеев, Къурбанбеков ве Молдабай энди фиде машинасынынъ этрафында доланып юре эдилер.

— Башынъ, агъырмаймы, Арсланов?— деди Каштанов селямлашкъан сонъ.

— Екъ, Андрей Андреевич. Биз ишлемеге бильгенимиз киби, ичмеге де билемиз. Башынъ агъыраджакъ олса, оны ичкенинъден не файда?

— Яхшы, яхшы. Мен шакъа эттим. Шимди кене башларсынъ озь фельсефенъни.

— Эгер бу машинаны кереги киби чалыштырып олсакъ, он куньде фиде отуртувны битирирмиз,— деди Еремеев.

— Девлет оны бизим ичюн чыкъаргъан, чалыштырмагъа бильмек борджлымыз.

Къурбанбеков бу сёзлерни озюне базанып айтты. Чюнки о механизаторлар курсында озю дерс бере. Кой хозяйствосы институтында гъиябий окъуй.

— Бириндживе ёлакъкъа башта озюм тюшеджегим — деди о текрар.

Танъ къаранлыгъы дагълар артына чекилип кетти. Сини киби тёгерек кунеш уфукъны къызартып гуя ер багърындан чыкъкъан киби догъды. Башта ярысы корюнди, сонъра яваш-яваш тёгерекленип авагъа асылып къалды. Кунеш догъувынынъ ялынъыз денъизде дегиль, чёльде де озюне хас дюльберлиги ола экен. Машина-машина адамлар тарлаларгъа келип тюштилер. Оларнынъ шенълиги, шераметлиги, бири-бирлерине эткен шакъалары ве кулькюлеринден беллейсинъ ки, санки олар тюневинки байрамны мында девам эттирмеге кельгенлер. Тал терреклерининъ астына кечип, усть урбаларыны ве аякъкъапларыны авуштырдылар. Къадынлар ве къызлар фырланталарыны чезип, тарлада махсус къуллангъан явлукъларынен сачларыны топлап, манълайларына къадар сыкътырып багъладылар. Огъланлар енълерини чермеп, фуражкаларынынъ козырёкларыны энъселерине айландырдылар. Дерсинъ, эписи цехке ишке тюшеджеклер. Екъ, цехке дегиль де тарлагъа. Олар буны яхшы билелер. Арадан беш-он дакъикъа кечер-кечмез фиде ёлакълары арасына даркъалып кеттилер. Ишчи куню башлады. Механизаторлар исе, озьлерине айрылгъан махсус тарлада буюк эшкь ве къуванч иле янъы машинанынъ унеринден файдаланмакъталар...

Вакъытнынъ кечип-кеткени дуюлмай къалды. Ерге акъшам къаранлыгъы чёкти. Макъпуле столларны яхшы донатты. Эр кес ерли-еринде отура, чай сюзе ве джошкъун-джошкъун лаф этмектелер. Ялынъыз, Арсланов ёкъ. Айрие тарсыкъып башлады. Къапы ачылып-япылгъан сайын, тельмирип бакъса да, ничюндир, Арсланов корюнмей. «Бу маальгедже къалмамакъ борджлы эди, эвде мусафир олгъаныны, Макъпуленинъ эвине чагъыртылгъаныны яхшы биле. Не олгъан экен аджеба? «Бу тюшюнджелер Айриенинъ юрегини раатсызлап башлады. Сусанна пластинка чалдыра. Юнус онынъ янында козьлерини фырландырып отура. Приёмник эски олса да, яхшы чала. Бу Юнуснынъ юрегине ярашмай. О приёмникнинъ бозулып къалгъаныны истей. «Чалып тургъан еринде хырылдап, токътап къалса да, Сусаннанынъ кейфи бозулса. Сонъра элине алетлерини алып, приёмникни дарма-дагъын этип, тамирлеп, къайта баштан, даа яхшы чалдырса, ниает Сусанна къуванса ве онынъ усталыгъыны, чеберли-

гини макътаса...» Юнуснынъ бу анде тек бойле арзусы бар. Лякин, аятта базан ойле расткелине ки, бир шейни зиядесиле истеп башладынъмы, эр вакъыт аксине олып чыкъа. Мына, шимди де ойле. Бир къач кунь эвельси бу приёмникнинъ янына бармакъынынъ чареси ёкъ эди. Не сёзю анълашыла эди, не музыкасы. Шимди, бакъ сен онъа, бульбуль киби сёйлепе.

Баягъы вакъыт кечти. Айрие даянамады.— Эвге барып бакъайым, Самедин бу вакъыткъа къадар кельмек керек эди,— деп къапыдан чыкъты.

Койни акъшам къаранлыгъы къаплагъан. Тёпелери бири-бирине къошулгъан акътереклернинъ астындаки къалдырым бою адымлагъан адамнынъ козюне чёп тюртсенъ корюльмейджек. Тёгерек ташлардан япылгъан бу къалдырым устюнден куньдюз биле юрьмеси къыйын эди. Айрие ашыкъа. Тез-тез эвге барып, Самединнинъ кельгенини, кельмегенини бильмек истей. Сакъынгъан козьге чёп тюшер,— дегенлери киби онынъ подворы негедир илишти. Айрие абынды, лякин йыкъылмады. Чорапынынъ ильмеги къуртулды. Этрафта кимсе ёкъ, токътап илиштиреджек олды, токътамады.— Эвде бакъарым,— деп адымларыны даа зияде тезлештирди. Азбаргъа киргенинен пенджереден лампочка ярыгъыны корип севинди.— Не исе, шукюр, Самедин эвде экен,— деп къуванды. Къапыны ачып бакъса, Самедин миндер устюне таянгъан, нефес алмагъан адам киби ята. Онынъ къолунда конверт ве балабан бир табакъ кягъыт. Козьлери къызаргъан. Айрие эгилип онынъ бетине бакъты ве абдырап:

— Самедин, тувгъаным, санъа не олды, сен не ичюн агълайсынъ!?— деп къычырды.

— Мен агъламайым,— деди Самедин яваштан.

— Ёкъ, агълайсынъ, козьлеринъ яшлы.

— Ма, ал, мынавы мектюпни де, къычырып окъу. Сонъ агъламайып не япарсынъ? Бу мектюп манъа чокъ шейлерни хатырлатты. Окъуп башлагъанымнен элимаягъым къалтырады, башым устюнде бомбалар патлады, козюм алдында серс окоплар, ачлар, эсирлер, дженкявер достларым джанландылар. Окъудым ве озюмни ялынъыз агълап енъдим.

— Багъышла манъа Самедин, багъышла, тувгъаным! Мен бугунь почта къутусыны ачмагъа унуткъаным. Анда бойле къыйметли мектюп ята экен де мен оны алып, сени

бир къач саат эвельси къувандырамадым, бу къусурымны афу эт,— деп эрининъ сачларыны сыйпады.

Арадан ярым саат кечер-кечмез олар экиси де Макъпуленинъ эвинде эдилер. Айрие ичери киргенинен Макъпулеге мектюпни косьтерди:

— Мына, тувгъаным, бакъ Самедин не ичюн кечиккен. Бу мектюп ичюн. Эвге барсам, не корейим, яткъан миндер устюнде агълап отура. Эбет, эбет, меним Арсланым агълай. Бу сенинъ Москвадан кетирген адресинъе язылгъан мектюпнинъ джевабы. Сагъ экен. Самединнинъ дженкчи досты, сагъ экен! Динъленъиз мектюбини окъуйым: «Къыйметли достым, Семён! Мен сенинъ язгъан мектюбинъни алгъан сонъ, бир афта башыма эсимни топлап оламадым. Бу — сенсинъми, сен дегильсинъми? Асыл инаныладжакъ шейми бу? Дюньяда муджизе олмай, дейлер. Я бу муджизе дегильми? Сен Кенгсберг тюбюндеки сонъки урушта ольген эдинъ де? Шимди насыл олды да тирильдинъ? Мен янъыла экеним. Албу исе, табиатта ольгенлерни тирильткен кучь де бар экен. Мен буны бильмей экеним. Бундан учь йыл эвельси Москвагъа баргъан эдим. Дюньяда эр шей денъишип тургъаны киби бизим дженк эткен ерлеримиз де денъишип кеткен. Окоп ве бомба чукъурлары тегизленген, харабе алына келип къалгъан эвлер янъыдан къурулгъан. Бизим аязлы къышта, къарлы боранда тувгъан Москвамыз ичюн олюмден къоркъмай курешкен ерлеримизде вишне багъчалары ве раатлыкъ аллеялары мейдангъа кетирильген. Мен сенинъ шу къадынгъа къалдырып кеткен юнь чорапларынъны озь козюмнен корьдим. Бу пек аджайип бир вакъиа эди. Озюмни тутып оламадым. агълап йибердим. О вакъыт экскурсовод къыз менимле меракъланды ве адресимни язып алгъан эди. Коресинъми, къач йылдан сонъ шу адрес сенинъ къолунъа келип тюшкен. Мына, сагъ олгъан инсанлар бири-бирлерини бойле тапа экенлер»

— Макъпуле сагъ олсун! Макъпуле тапты бу адресни!,— деп къошты Арсланов.

Чешмеджиева козьлерини Арслановтан алмайып дикъкъатнен динълемекте эди. Мектюп окъулгъан сайын Арслановнынъ юзюнде чешит тюрлю денъишмелер олып кече. Кедерленгенинден тамагъы къуруса керек ки, тосат-тосат «Ала-Тау» сувундан юта

— Окъунъыз, сонъуна къадар динълейик,— деди Чешмеджиева. Айрие девам этти: «Энди бир къач сёз озюм

акъкъымда. Мен душманны ювасына къадар къувалап бардым. Лякин енъиш куню́ни сафта дегиль де, ятакъта къаршыламакъ насип олды. Хорватия дагъларында олып кечкен чарпышманынъ биринде яраландым. Бу мени учюнджи ве сонъки кере «сыйлангъаным» эди. Госпитальде чокъ яттым. Аягъымнынъ бириндеп марум къалдым. Сагъ аягъым. Тизимден ашагъысы. Эвиме ярым къайтмагъа истемедим. Алып башымны чыкъып кетеджек олдым. Экимлерим пек яхшы эдилер, манъа рухий къувет берип турдылар».

Бу ерде Айрие кене токъталды. Стол башында отургъанларнынъ эписи ничюндир, Чешмеджиевагъа бакъып алдылар.

— Куньдюз сизинъ айткъан лафларынъыз, бу мектюпте де язылгъан экен Земине Гъафаровна,— деди Айрие.

Чешмеджиева индемеди. О мектюпнинъ сонъуны эшитмеге ашыкъа эди.

— Окъу, окъу, Айрие.

«Сонъра экимлер меним адресимни алып, эвге мектюп язгъанлар. Бир кунь бакъсам, госпитальнинъ азбарында огълумнен, къадыным келип меним бойнума сарылдылар. Бир къач куньден сонъ, олар мени эвге алып къайттылар. Шимди огълум инженер, къадыным уста тикишчи, озюм пенсионерим, кичкене къызым окъуй. Огълум Генджеде ишлеген сонъ биз де онынъ янына авуштыкъ. Девлет бизге яхшы эв берди. Амамы да ичинде, чешмеси де, аякъ ёлу да. Яшайышымыз пек яхшы. Энди бири-биримизни тапкъан сонъ, корюшмек, дертлешмек керекмиз. Чокъ языкъ ки, Москва тюбюндеки шу таныш къадынымыз якъында вефат этти. Сен манъа бала-чагъанънен истеген вакътынъда мусафирликке буюр. Эр алда сен эки аякъненсинъ. Корюшкен сонъ бир шейлер планлаштырырмыз. Бельки Москвагъа балаларымызнен кетермиз. Оларгъа бабаларынынъ дженк эткен ерлерини косьтерирмиз. Айды чокъ сагъ ол! Айленъе селям! Сыджакъ достлыкъ селямынен муаребе аркъадашынъ, Карагёзов Мирселим. (Миша). Къаршылыкъ беклерим.

Айрие мектюпни къатлады, конвертке къойды ве Арслановкъа узатты. Бир къач сание кимсе нефес алмагъан киби отурды. Оданынъ ичини сюкюнет къаплады.

— Мына, бу саатте Арсланов догъгъан эди, котеринъиз къаделерни!

Макъпуленинъ юрек джошкъунлыгъынен айткъан бу сёзю тынчлыкъны бозды.

— Алынъ, ашлар сувумасын.

— Ташкентте бир ай отурып кеттинъиз, озюнъизнинъ дженкчи олгъанынъызны сездирмединъиз,— деди Чешмеджиева вилкасынынъ уджуна тазе чыкъкъан айлыкъ туруптан алып.

— Дженклештик, енъдик, къайттыкъ. О йылларны хатырлай берсенъ, дердинъе дерт къошасынъ. Мен элимден кельгендже хатырламамагъа тырышам. Яшайыш тюзельген сайын, къыйынлыкъ унутула экен. Эльбет, эр кес бир дегиль. Меселя, бу мектюп мени бугунь агълатты. Амма, мен, омюримде козьяш чыкъаргъан адам дегиль эдим. Дженктен эвель Лугада танкчылар мектебини битирдим. Фин дженки чыкъкъанынен танкчылар батальонында механик-айдавджы олып Эстонияда хызмет эттим. Бу фелякетли немсе дженки башлагъанынынъ дёртюнджи куню Кутузов шеэриндеки танкчылар батальонына тюштим. Кишинев, Киев ве ниает Москва тюбюндеки дёгюшлерде олдым. Сонъра маршал Марецкийнинъ командандлыгъы алтында единджи Армиянынъ тертибинде олып, Ленинград тюбюнде урушттыкъ. Мирселим достым мектюбинде бираз сачмалай Мени Кенигсберг ёлунда яраладылар. Анълашылгъанына коре о мени ольди беллей экен. Шундан сонъ, биз бири-биримизни корьмедик. Мен дженюбий фронткъа авуштым. Сату-Мареде бир даа яраландым. Москвада госпитальде, яттым. Сагълыгъым тюзельген сонъ, дженкнинъ битмесине бир бучукъ ай даа къалгъанда мени танкчы-миномётчылар батальонына ёлладылар. Анда бизни биринджи ве докъузынджы мыйыста Москвада отькериледжек парадкъа азырладылар. Омюримдеки энъ бахтлы куньлеримден бириси — Къызыл Мейданда танкчылар парадында иштирак эткен кунюмдир. Эльбет де Юкъары командандлыкънынъ тешеккюрини алмакъ меним ичюн буюк бахт эди. Багъышланъыз, Земине Гъафаровна, асыл бу лакъырдынынъ шимди кимсеге кереклиги ёкъ. Тилим чезильди, айта берем. Энъ яхшысы, келинъ шу куньлернинъ бир даа къайтмамасы ичюн бирер данечик котерейик!

— Онынъ кереклиги олмаса, бугуньки яшларымыз бойле бахтлы кунню корер эдилерми? Дженкявер достларымызнынъ сагълыгъына!— деп Чешмеджиева къадесини дудакъларына тийдирип алды.

— Демек, бизге Кавказны корьмек къысмет оладжакъ экен,— деди Айрие кулюмсиреп.

— Эбет, эбет, мен де сизден артта къалмам. Озюмнинъ тапкъан адресиме баре сизлерни озюм алып барайым. Бакуны, Тбилисини корьмеге чокътан авес эте эдим,— деп къошты Макъпуле.

— Кезмекни пек бегене башладынъыз, Макъпуле татам, сонъу хайыр олсун!— деди Юнус шакъанен.

— Къайда баргъаным мен олян? Корьгеним Самаркъанднен Москва дегильми?

— Биз оны да корьмедик.

— Даа яшсынъ, корерсинъ...

— Мытлакъ барырмыз, эм эпимиз берабер кетермиз,— деди Арсланов Айриеге бакъып.

— Эскендернен Фиданенинъ язлыкъ татилинде кетмек керек олур гъалиба,— деп къошты Айрие.

— Татильде, лякин къышлыкъ татильде,— деди Арсланов.

— Коресинъми, кене къыш лафы чыкъты. Къышта Кавказда не япаджакъмыз?— деди Макъпуле сертейип.

— Язда тютюнни кимге ташлайджакъсынъ?

— Сенден башкъа совхозда тютюнджи ёкъмы?

— Эй, къадынлар, сиз манъа уджюм этменъиз. Къышта, дедим, къышта. Мен бир кере янъылып язда Ургутке кеттим де, еди гектар тютюнимни гъайып эттим. Аля даа ичим, багъырым яна.

Мантар ураджакъ олса сен мында олсанъ да урар. О кимсенинъ хатирини бакъмай. Топракъны яхшы ишлеп, яхшы иляджламагъансынъ гъалиба. Мен сенинъ мантардан къоркъкъанынъны бильмей эдим, бакъ санъа бу йыл бир иш кесейим, корьмелисинъ,— деп эришти Макъпуле.

— Айды онынъ давасыны быракъайыкъ. Язда олурмы, къышта олурмы, ишнинъ кетишаты корьсетир.

— Не исе, бираз йымшадынъ. Къана Юнус, сенинъ музыканъ не тынып къалды я?— деди Макъпуле.

Бу лаф Юнуснынъ юрегине пек ярашты. О кокюсини мусюр киби къабартып, къопайсырап ериндеи турды, Сусаннагъа козь ташлап приёмникнинъ янына барды. Къайдандыр «Ах, Фадимем нечюн, нечюн» деген пластинканы тапып чыкъарды. Чалдырып башлагъанынен пластинка чаналады ве тарс токътады. Юнус приёмникни къарыштырмагъа тутунды. Сокъурнынъ арагъаны эки козь, деген-

лери киби, Юнус да арагъаныны булды. Лякин приёмник бир даа тынкъыны чыкъармады.

— Айдынъ, озюмиз йырлайыкъ,— деди Макъпуле ве эписи бир кереден «Ах Фадимем нечюн, нечюн»— деп алып кочтюлер. Йыр артындан, йыр айтылды, шакъа ве кулькюлер олды. Юнус эп приёмникни къарыштырмакъта эди.

VI

Медпунктнынъ азбарында кимсе ёкъ эди. Когерип ачылгъан эрылгъанларнынъ ве къар киби беяз эрик чечеклерининъ устюнде вызылдап балкъуртлар айланмакъталар. Айрие къабулханенинъ пенджерелерини ачып, оданы аваландырды. Шприцлерни ве дигер алетлерни сюртип, ерли-ерине ерлештирди. Экимнинъ ишке кельмесине бир саат даа бар эди. Адетиндже бу вакъытта медпунктнынъ азбарында ич олмагъанда бир къач адам беклеп турар эди. Шимди кимсе ёкъ. Баарь. Эр кеснинъ иши башынынъ сачындан ашкъан. Бойле сыкъЛет вакъытта адамлар олур-олмаз шейлерге вакъыт сарф этмейлер. Пек заруриий бир шей чыкъып къалса, акъшамдан сонъ невбетчи эмширеге мураджаатта булуналар. Уфакъ-тюфек яралар, я да енгиль хасталыкълар ичюн тарлаларда даима ильк ярдым пунктлары чалышып тура. Шунынъ ичюн олса керек ки, бугунь медпунктнынъ азбарында ич бир вакъыт олмагъан тынчлыкъ укюм сюрьмекте.

Айрие, азбардаки эрылгъан тюбюне Фиданени алып чыкъты. Узанып бир пытачыкъ къопарды, сонъра скемлеге отурып, экимни бекледи. Район автобусы келип токътагъанынен Айрие азбар къапыгъа чыкъты. Автобустан элинде индже чильтерчигини тутып эким тюшти. «Тамам вакъытында кельди Мунавар апа. Озю районда яшаса да, бир вакъыт ишине кечикмей», деди Айрие саатине бакъып.

Экиси корюштилер, эким Фиданени севип къолундаки чильтерининъ ичинден бир алма чыкъарып, узатты. Фидане алды ве къыз балагъа хас татлы тильнен русча,— Сагъ олунъыз,— деди. Айрие экимге бу куньлер ичинде олып кечкен вакъиаларны къыскъадан бильдирди ве Фиданенинъ экими оларда бир къач куньден берли мусафирликте экенини, бу мунасибетнен Валерикнинъ ве Матвей

Петровичнинъ де онъа корюнмеге истегенлерини айтып анълатты.

— Пек яхшы,— деди эким Айриени дикъкъатнен динълеген сонъ.— Кельсин, корюшейик, таныш олайыкъ.

— О мында кельмеге истемей, Мунавар апа. Сизден тартынса керек. Зенаатдаш олгъанынъыз ичюн гъалиба.

— О насыл лаф? Зенаатдаш олсакъ не олгъан? Зенаатнынъ зенааттан фаркъы бар. Кельсин, бизге бираз ярдым берсин. Арамыздан бир дерт эксик олса, о да бизим файдамызгъа. Сенинъ эп бир ишинъ ёкъ, бар чагъыр. Ич бир шей тюшюнмеден кельсин. Мен чокъ отурмайджагъым. Бугунь районда меджлис бар.

Чешмеджиева ве Сусанна совхознынъ экими Мунавар апанен таныш олдылар. Эр экиси де озь ишлери акъкъында айтыштылар. Мунавар апа, къатнап чалышмакъ бираз къыйынлыкъ догъургъаныны, кочмеге исе эрининъ иши келишмегенини айтты. Чешмеджиева, совхозны пек бегенгенини, хусусан адамларынынъ пек шенъ, ишкир, мусафирченлигини, табиатнынъ дюльберлигини, аванынъ темизлигини макътады.

— Мына сизге медпункт,— деди Мунавар апа лафынынъ сонъунда.—Истегенинъиз киби, сакъынмай ишленъиз. Бу бинанынъ шорбаджысы Айриедир. О мында кельгенде даа бу эвлер къурулмай эди. Эписи онынъ козю алдында къурулды. Мен мында эким таин олунмаздан эвель бутюн ишлер бу заваллынынъ башында эди. О бизде универсаль олып чалыша. Асыл озю экимлик ичюн яратылгъан. Эм къолу яраша, эм тили. Мени афу этерсиз, бугунь районда меджлисимиз бар. Лякин манъа бир куньчик мусафир кельмей къайтсанъыз джаным агъырыр. Айды, шимдилик сагълыкънен къалып турынъыз.

Мунавар апа чыкъып кетти. Чешмеджиева къабулханеге кирип, экимнинъ столы устюне эки дефтер чыкъарып къойды. Буларнынъ бирини Валерик язып кетирген эди, дигерини Матвей Петрович. Сусанна Фиданени башкъа одагъа алып кирди ве мешгъулиет кечип башлады. Фиданенинъ тилинде аз бучукъ илле къалгъан эди. Чешмеджиева бунъа энди чокъ эмиет бермей. Чюнки о даа яш бала, оськен сайын тили даа зияде инкишаф этеджегини ве озь иллесини озю тюзетеджегине эмин эди. Сусанна элифбеден башлады ве Фиданеге бар сесинен къычыра-къычыра озюнинъ артындан текрарламасыны теклиф этти. Фидане сыкъылмай. О энди Сусанна татасына алышып къалды.

Ташкентте де бир ай девамында онынъ иштирагинен мешгъулиет кечти. Фиданенинъ активлиги ве авеслиги Сусаннагъа буюк умют бере. Чюнки о яхшы биле ки, булар эписи экимнинъ къойгъан эмегининъ бош кетмегенине ве хастанынъ файдасынадыр.

Азбарда Матвей Петрович пейда олды. Айрие оны корьгенинен чыкъты ве бираз сабыр этмесини бильдирди. Матвей Петровичнинъ устюнде костюм, башында шляпа, беяз кольмеги ве галстуги бар эди. Чырайы бираз солгъун козьлеринде юкъусызлыкъ ве ёргъунлыкъ сезиле.

— Байрамны яхшы кечирдинъизми?— деди Айрие онынъ дикъкъатыны джельп этмек ичюн.

— Пек яхшы кечирдим. Нумайыш ве тантана биткен сонъ, насыл келип яттым, экинджи куню еримден турып ишке кеттим.

— О-о, байрамны юкълап кечирген экенсиз де. Озюнъиз бойле бакъкъанда ёргъун корюнесиз.

— Ничюндир, бильмем, юкълап да оламайым. Докъуз майыс келеятыр. Эки куньден ёлгъа чыкъмакъ керек. Акъылыма тюшсе, этим-теним чимирдей, тишлерим килитлене, буз-бузлап къалам. Насыл барып келирим бильмем. Озюме чокъ ишанмайым. Аилемнинъ эляк олгъаныны анълагъан сонъ, мен бир даа о ерлерге аякъ басмадым. Шимди бу меселе чыкъып къалмагъан олса, ольгендже бармаз эдим. Кене барып яралы юрекнинъ дердини къозгъайджагъым.

— Сиз янълыш тюшюнесиз, Матвей Петрович. Анда ялынъыз дерт къозгъамагъа бармайсыз. Эляк олгъанларнынъ хатиресине озь борджунъны эда этмеге, гонълюнъни чезмеге, теменнагъа барасынъ. Сиз юрегинъизге ничюндир, ойле синъдиргенсиз ки, санки сизден башкъа бойле фаджиа кимсенинъ башына кельмеген. Озюнъиз айтып отурасыз, отуз алты адам бир кереден эляк олгъан. Оларнынъ да сизге ошагъан тувгъанлары, сой акърабалары бардыр эбет.

— Эбет, бардыр, бельки. Лякин менден бир кереден эки адам. Ондан да башкъа меним биринджи севгим кетти. Мен оны ич унутамайым. Аля даа тюшюмде корем.

Бу арада къапыдан Валерий кирип кельди. Селямлашты, къол тутушты ве Айриенинъ козюне бакъып кулюмсиреди. Онынъ бу кулькюсинде бираз утанув алямети корюнди. Валерийнинъ устюнде де байрам костюми, галстуксиз, беяз якъалы кольмек, аякъларында сюйрю бурун йыл-

тырувукъ аякъкъаплары бар эди. Айрие оларны азбарда къалдырып, Чешмеджиеванынъ янына кирди.

— Дефтерлерни эвде эки кере окъуп чыкъкъан эдим Айрие шимди кене бир кере окъудым, мени пек таадживлендирген бир шей бар, бакъайыкъ сонъу не олып чыкъар. Чагъыр экиси де кирсин,— деди Чешмеджиева.

Башта Матвей Петрович, онынъ артындан Валерий кирди. Экиси де Чешмеджиеванынъ къаршысына кечип отурдылар. Чешмеджиева Матвей Петровичке козьлерини тогерекледирип джиддий назар ташлады да:

— Бу сенинъ дефтеринъми?— деди. Лякин къолунда Валерийнинъ дефтерини тута эди.

— Ёкъ, деди Матвей Петрович.

— Сенинъкими?— деди Валерийге айланып.

— Меними.

— Яхшы, пек яхшы. Экинъиз де меним суаллериме джевап беринъиз, мен не якъкъа адымласам, менден козьлеринъизни алмайып манъа бакъып турунъыз.

— Матвей Петрович, сен анги районда догъдынъ?— деди Чешмеджиева кене онынъ козьлерининъ ичине бакъып.

— Днепровскийде.

— Сен, Валерик?

— Алма-Атада.

— Догърусыны айт.

— Паспортымда ойле язылгъан. Озюм Украиналы экеним. Балалар эвинде...

— Токъта!— деди Чешмеджиева ве энди Валерикнинъ янына келип, козьлерини эслеп бакъты. Сонъра, бир адым кери чекилип, сагъ къолуны юкъары котерди де:— Къолумны не якъкъа салласам, о якъкъа бакъынъыз,— деди.

— Яхшы, пек яхшы... Етер. Отурынъыз энди сёйлендирип бакъайым.

— Яшасын ишчи сыныфы!—деп башта биринъиз, сонъ дигеринъиз айтынъыз.

— Яшасын ишчи сыныфы,— деди Валерик озь тилинде.

— Текрарланъыз, Матвей Петрович.

— Яшасын ишчи сыныфы.

— Яхшы, пек яхшы. Энди кольмеклеринъизни чыкъарынъ. Чыкъардынъызмы? Аркъанъызны айланынъ, пек яхшы. Манъа чевирилинъ, узатынъ къолларынъызны. Яхшы, пек яхшы. Кийинъ кольмеклеринъизни.

Экинъизде бир сой пельтекленюв хусусиетлери бар. Экинъизни де пельтекликтен къуртармакъ мумкюн,— деди Чешмеджиева ве дефтерлерини алып Сусанна олгъан одагъа кирди.

— Сусанна, чагъыр Айриени.

Чешмеджиева эки къолунен башыны тутты. Айрие киргенинен Земине Гъафаровнанынъ агъарып башлагъан янакъларыны эследи ве абдырап:

— Сизге бир шей олдымы, Земине апте, шимди волидол берейим, сабыр этинъ,— деди.

— Ич бир шей олгъаны ёкъ, Айрие. Манъа бир шей керекмей. Кель, отур яныма. Шимди кечип-кетер.

Айрие ве Сусанна онынъ къолтугъына кирип, кушетка устюне отурттылар, экиси эки янына кечип, бираз индемей отурдылар. Чешмеджиева къолуны козьлери устюнден алды, азгъана кулюмсирейджек олды, лякин кулип олмады. Бир ютум сув ютты ве кене бир къач сание индемей турды. Сонъра бир кереден ири, дюльбер козьлерини ачып, сёйленмеге башлады:

— Билесизми не, Айрие?— деди о яваштан.— Валерик Матвей Петровичнинъ огълу... Бакъынъ мынавы язылар-ны, санки экисини де бир адам язгъан. Матвей Петровичнинъ автобиографиясында косьтерильген шейлер Валерикнинъ балалыгъында корип кечирген мусибетли вакъиаларны анъдыра. Экисининъ де сагъ омузлары тюбюнде кичкене бенълери бар, экиси де бадем тырнакъ, хасталыкъляры да бир. Атта тишлерининъ шекили ве тизилиши бир. Не десенъиз, денъиз, менимдже олар баба ве огъулгъа бенъзейлер. Юринъ эпимиз берабер кирейик. Бойле шейни бильдиргенде адам не къадар чокъ олса, о къадар яхшы.

Чешмеджиева, Айрие ве Сусанна оларнынъ янына кельдилер. Чешмеджиева кене дефтерлерини алдына къойып:

— Динъленъиз, сизге озь автобиографияларынъыздан бирер парча окъумакъ истейим,— деди.— Матвей Петрович шойле яза: «Фронттан къайтып кельдим, коюмиз, хатамыз ернен-ексан олгъан. Не вакъыт огълум ве севимли аркъадашымны фаджиалы олюмини эшиттим, о вакъыт догъру вокзалгъа келип поездгъа миндим де, устюмде олгъан парамны иче-иче суткаларнен кеттим. Къайда кеткенимни озюм бильмедим».

Чешмеджиева бу ерде токъталды ве кене Валерикнинъ козюне бакъып, онынъ дефтерини алды.

— Энди Валерикнинъ язгъаныны окъуп берейим: «Анамнынъ фаджиалы олюминден сонъ, мен къол-къолдан кечип, Къазахстангъа, балалар эвине келип тюштим. Андан мени шимдики анам алып, бакъып осьтюрди».

Чешмеджиева дефтерлерини устлю-устюне къойды да:

— Валерик, сен ананънынъ фаджиалы эляк олгъан ерини козюнъ алдына кетирип оласынъмы?— деди.

— Бир тюш киби. Бильмейим,— деп омузларыны къысты.

— Ананънынъ адыны?

— Билем, Ксения эди.

Шай дегенде Матвей Петрович отургъан еринде титреди. Чырайы къар киби агъарды ве башына япышты. Эки козюни Валерикке тикти ве индемеди.

— Сизинъ язгъанынъызгъа коре севимли аркъадашынъызнынъ ады да Ксения экен, ойлеми Матвей Петрович?— деди Чешмеджиева.

Матвей Петрович кене индемеди. Дерсинъ онынъ тили тутылып къалгъан. «Мына онынъ дерди неде?» Ичкени де бунынъ акъибети» деп тюшюнди Чешмеджиева. Сусанна сув берди. Матвей Петровичнинъ кирпиклери ойнап башлады. Чешмеджиева суалини кене текрарлады.

— Ойле, амма огълумнен экисини магъаз ичинден куйген бир алда тапып чыкъаргъанлар да я?— деди о Чешмеджиеванынъ суалинден теляшланып.

— О тарафы манъа бельгисиз. Озюнъиз билирсиз, Матвей Петрович. Шимди сиз эвге къайтып, бираз ятып раатланынъыз. Бельки мен янълышадырым. Ничюндир, сизни баба ве балагъа ошатам. Бутюн сынавларымнынъ ве бельгилеринъизнинъ нетиджеси манъа шуны корьсете. Эм сиздеки тутукълыкъ дегиль де пельтеклик экен. Бойле хасталыкъ сой къува билир. Айды, бунынъле, бугуньки субетимизни битирейик. Эгер сиз пельтекликтен къуртулмакъ истесенъиз махсус вакъыт тапып, бириндживи кере бир ай, сонъра логопеднинъ таин эткенине коре текрар келип девалав курсуны кечмек керексинъиз. Мадам ки бу деваланув процесси чокъ вакъыт талап эте, менимдже сиз, область диспансерине мураджаат этинъиз. Анда сизни бир группагъа таин этерлер, къатнарсыз ве тедавийленирсиз.

Чешмеджиева ве Сусанна медпункттан къайткъанлары

киби, Айрие догъру Катеринагъа джувурды. Катерина къач куньлерден берли мусафир къабул этмек ве озгъармакънен огърашты.

— Андрей Андреевичнинъ ордени манъа ярады,— деди о Айриени корьгенинен.— Къач куньден берли столым джыйылмай. Биревини озгъардым дегенде, башкъалары келип чыкъалар. Бойле вакъытта сен ярдымгъа келе тургъансынъ, шимди озюнънинъ ишинъ де етеджек. Мусафиринъ де бар. Эбет сизге де келедирлер орден хайырламагъа, ойлеми Айрие?

Айриенинъ къулагъына Катеринанынъ бир лафы кирмеди. Онынъ бутюн тюшюнджеси Валерик эди. Бутюн джаны ве джигеринен бу анълашылмагъан меселенинъ акъикъат олып чыкъмасыны истей. «Къолай шей дегиль эбет, он еди йыл озь эвлядынъны ольдю беллеп юрь де, сонъ бирден алдынъа йигирми бир яшында къувурчыкъ сач йигит пейда олып:— Баба мен сенинъ огълунъ олам,— деп чыкъса, онъа ким севинмез? Акъылынъны чылдырмагъа мумкюн. Ах, бу шей керчек олгъайды баре. Бунъа къуванмагъан адам олмаз эди. Чешмеджиеванынъ тылсымлы сёзлери акъикъат олып чыкъсын. Барсын адамлар къувансынлар, асретлер къавушсынлар...»

Катерина тепсилерни сюртип, серванткъа тизип къойды ве Айриеге айланып:

— Не аякъ устюнде къатып къалдынъ, ёкъса атеш алмагъа кельдинъми? Кеч дивангъа яслан. Мен шимди элимни-бетимни ювуп келейим,— деди.

— Катерина, билесинъми достчыгъым не? Мен санъа Валерик ичюн кельдим.

— Кене Валерик. Асыл шу огъландан къуртулып оладжакъмызмы? Мен къуртулдым дегенде, сен тутулдынъ. Не олды, Сусаннагъа козь эттими?

— Ёкъ, башкъасына.

— Кимге?

— Матвей Петровичке.

— Аля даа Алма-Атадан къайткъанда тартышкъанларыны унутамаймы? Инат экен. Анасынынъ къанына тарткъан.

Катерина ашханеге чыкъты, къолларыны салкъын чешме тюбюне тыкъып сабунлады. Айриенинъ сабыры тюкенди, онынъ янына келип, бугунь олып кечкен лакъырдыларны ве Чешмеджиеванынъ кетирген бутюн ошатув аляметлерини айтып анълатты.— Албу исе, Матвей Пет-

ровичнинъ эляк олгъан къадыны Ксения, Валерикнинъ анасынынъ ады да Ксения экен,— деди о тааджиплենип.

Катеринанынъ къолундан сабуны тюшип кетти. Шашмалады, юзбезге узанды. Сонъра къолларынынъ сабунлы экенини эслеп, тез-тез ювмагъа башлады.

— Украинада Ксения ады олмагъан койге расткельмек къыйын,— деди о къолларыны сюртип.— Эр алда бу сырнынъ анахтары ялынъыз Флоранынъ къолунда. Онынъ совхозгъа кельмеге истемегенинден, Валерикнинъ мында къалгъанына разы олмагъанындан, сонъки кере меним къапымны урып, чыкъып кеткенинден мен бир шейлер дуймай къалмагъан эдим...

— Буны ялынъыз, Флория чезе биледжек,— деди Айрие.

— Бармакъ керек. Эвине барып богъазына япышмакъ керек. Къолнен дегиль де, сёзнен.

— Я о да инат олса?

— Онъа шек-шубе ёкъ. Эгер уджуны тутып олсакъ, айтмай къайда бараджакъ. Пек тирельсе къоркъузырмыз. Ондан башкъа бизде къанун бар. Бу ишлернен огърашкъан тешкилятлар бар. Ярдым этерлер. Шимди эр шей Флориягъа багълы. Меселени тезлештиреджек де о, соваджакъ да о. Мен ярын Алма-Атагъа кетем.

VII

Катерина Алма-Атагъа келип тюшкенде кунеш Ала-Тау дагъынынъ устюнден бир сырыкъ къадар котерильген эди. О Флорияны ишке кетмезден эвель эвинде барып корьмек истеди. Бахтындан Флориянынъ чалышмагъан кунюне расткельди. Лякин Флория озюнинъ эски достыны пек сувукъ къаршылады. Атта чай биле къоймады. Катерина лафкъа башлагъанынен Флория онынъ сёзюни болюп:

— Мен сенинъ нечюн кельгенинъни пек яхшы билем. Айтмасанъ да олыр. Валерикни сен совхозгъа тарткъанынъдан берли мен буны беклей эдим. Сиз адамны пек къолай балалы этеджек олып тырышасыз, амма, ойле ягъма, ёкъ. Йигирми яшына кетирген сонъ, мен оны анасы тирилип кельсе де бермем. Анъладынъмы?!— деп ачувындан меселенинъ устюни озю ачып башлады.

— Сенден бала истеген адам бармы, Флора? Матюв

олма. Биз ялынъыз акъикъатны бильмек истеймиз. Буны бутюн джемиетимиз, бутюн халкъ истей. Эгер сен бойле бир алидженаплыкъ япкъан экенсинъ, неге сычан киби пысып, сакъланып юресинъ? Аксине, кокрегинъни керип, гъурурланмайсынъмы?

— Бойле гъурур манъа керекмей. Меним бир ышанчым олса о да Валерик эди. Лякин сен бутюн ишни къарыштырып ташладынъ. Баре етишмегейдим сеннен таныш олмагъа. Тевекель ерде айтмагъан экенлер: «Аллам сен мени достларымдан сакъла, душманларымдан озюм къуртулырым» деп. Бизим достлыкънынъ сонъу да бойле олып чыкъты.

— Эгер мен санъа яманлыкъ истеген олсам, Флора, алдынъа кельмез эдим. Сенинъ балалар эвинден о агъыр йылларда бала алып осьтюргенинъе мемлекетимизде къуванмагъан бир адам тапылмаз. Лякин сен озь шахсий менфаатынъны джемиетнинъ алгъышындан устюн коресинъ. Япкъан яхшылыгъынъны тек озюнъ билесинъ. Сенинъ киби нидже адамлар, нидже тюрлю алидженаплыкълар яптылар. Лякин буны кимседен гизлемедилер. Гизлемек баланынъ бахтсызлыгъыны истемек, демектир. Сен атта буны биле тюшюнип бакъмагъансынъ. Ташкентли Шаахмад Шамахмудовнынъ аилеси он бир бала бакъып осьтюрди. О да сенинъ киби япа билир эди. Лякин онынъ виджданы буны къабул этмеди. О мубарек къартларнынъ адыны урьметнен анъмагъан, алгъышламагъан аилеге расткельмезсинъ.

— Мени джемиетнинъ алгъышы бакъмайджакъ, бутюн ишанчым Валерик!

— Инсан ялынъыз къарын токълугъынен яшамай, рухий емеклер де керек! Эр алда нафиле тирелесинъ. Дженк вакътында гъайып олгъанларны араштырув ишлеринен огърашкъан махсус тешкилятлар бар. Биз совхоз джемаатчылыгъы адындан бу тешкиляткъа мураджаат этермиз. Эгер Валерикнинъ бабасы сагъ-селямет олса оны еди дерья артындан тапарлар!

Катерина еринден турды ве къапыгъа тараф адымлады. Флория да къашларыны сытып, башына чечекли къара шалыны ташлап онынъ артындан къапыны килитлеп чыкъты.

— Мен догъру Къурбанбековкъа кетем, эм бу ишке кимсенинъ аралашкъаныны истемейим. Эгер Валерикнинъ къальби бозулып, менден тартылса, джеседимни «Джана-

шарнынъ» сувларындан тапарсыз!— деди Флория мердивенден тюшкенде.

— Пек яхшы, Флора. Шимди «Джанашарнынъ» къутургъан вакъыты. Алдына расткельгенни алып кете. Озю де быланчыкъ, буз киби къарлы сув насыл чыдарсынъ?— деди Катерина мыскъылнен. Сонъра экиси де кулюмсиреп, такси токътагъан ерге кеттилер.

Айрие, келип токътагъан автобусларны медпунктнынъ пенджересинден козь этип тура. О Катеринаны сабырсызлыкънен беклей. Валерик ве Матвей Петрович меселесинден энди Къурбанбековнынъ хабери бар эди. Лякин кимсе меселенинъ асылыны билип оламай. Эльбет де, бойле хабер ерде ятып къалырмы? Озю де кой еринде. Къурбанбеков тарладан къайтып кельгенинен Матвей Петровични чагъырды. Ярын, майыснынъ секизинде ёлгъа чыкъаджагъы, командировка, билет ве дигер меселелер акъкъында субетлештилер. Лакъырдынынъ сонъу Валерик меселесинен багъланды.

— Ташкенттен кельген психиатр сизни баба ве бала этеджек оламы шу?— деди Къурбанбеков.

— Шашмалады о къадын. Неге эсасланып айтты бильмем. Манъа, шахсен онынъ айткъанлары бир тюш киби олып корюне. Бу якъта огълунъ ве къадынынънынъ хатиресине мерасимге кель, деп чагъыралар. О исе... Акъыл етеджек шей дегиль. Козюнъиз ошай, тишинъиз ошай, даа бильмем нелердир айтып, анавы яшнынъ да гонълюнн чийлендирди. Инсан инсангъа эр вакъыт бенъзер, ойле дегильми?

— Эльбет де бенъзей. Мен кеченлерде «Кайратнынъ» оюнына бардым. Стадион адам толу. Янымда бир къазах отура. О манъа къулакъ асмай, мен исе ондан козюмни алмайым. Биринджи таймдан сонъ, козюне бакътым да:

— Пек тез унуттынъ, Досмамбет!— дедим.

— Мен сизни танымайым,— деди бу адам.

— Институтнынъ биринджи курсында ян-янаша отурып окъугъанымызны унуттынъмы?— дедим.

— Мен институт корьмедим, адым да Досмамбет дегиль,— деп кетти. Артындан бакътым да къалдым. О къадар адамлар бири-бирине бенъзей экенлер даа. Албу исе, якъында сорап бильдим, меним студент аркъадашым шимди Акъмолла областында агроном олып чалыша экен.

Къапыдан Катерина ве Флория келип кирдилер. Къурбанбековнынъ дикъкъаты бир кереден бу танымагъан, бильмеген къадынгъа тюшти.

— Таныш олунъыз, Валерикнинъ анасы,— деди Катерина.

Къурбанбеков селямлашты ве отурмагъа ер косьтерди.

— Мен сизге шахсий бир ишнен кельдим,— деди Флория.

Онынъ сесинде баягъы йымшакълыкъ сезильди. Ёлда Катерина даа чокъ тырышса керек.

— Мен Валерикнинъ анасы олам,— деп сёзюни девам этти Флория.— Мында баламнынъ аятына, омюрине тесир этеджек киби бир чокъ лакъырдылар юре экен, мен бу меселени ерли-ерине къоймагъа кельдим. Риджа этем, манъа Матвей Петрович деген адамны чагъыртынъыз. Валерикни мен шимди озюм тапып келирим.

— Мына, Матвей Петрович, таныш олунъыз.

Флора козьлерини Матвей Петровичнинъ бетине тикти. Экиси де ерлеринден турмадылар. Сонъра Флория чырайыны чиркинлетип кене Къурбанбековкъа мураджаат этти:

— Мен аселет сизинъ алдынъызгъа кельдим. Сиз партия реберисинъиз, бизим джан меселемизге ярдым этинъиз.

— Бир шей анъламайым, сизни биревлер ынджытамы?— деди Къурбанбеков.

— Ынджыта, пек ынджыталар. Токътанъыз мен шимди Валерикни алып келейим де эписини озь къулагъынен эшитсин.

— Сиз отурынъ, мен оны шимди чагъыртырым.

— Ёкъ, озюм барып келейим,— деп чыкъып кетти.

Матвей Петрович эеджанлангъанындан еринде отуралмай турып чыкъмакъ истеди. Къурбанбеков йибермеди.

Катерина ве Флориянынъ Алма-Атадан кельгенини корьген сонъ тышта беклеп тургъан Айрие даянамады. Кабинетнинъ къапысыны ачып Катеринаны бир дакъкъагъа чыкъмасыны риджа этти. Къурбанбеков Айриени корьгени киби:

— Киринъиз ичери, керек эдинъиз,— деп кабинетке давет этти ве креслодан ер косьтерди.

Валерик ятакъханеде велосипед тамирлеп тура эди. Анасыны ачувлы бир алда корьгенинен къолларыны чул-

гъа сюртип, тез-тез Къурбанбековнынъ кабинетине келип кирдилер.

— Мына бу меним огълум, Валерик!— деди Флория къапыдан киргенинен.— Мен оны он еди йылдан берли бакъып, тербиелеп кельдим. Шимди бабасы тапылгъан эмиш. Я сен он еди йылдан берли къайда эдинъ, Матвей? Инженер олып, Матвей Пет-ро-вич олып юрдинь э? Догъру айткъан анавы сизинъ психиатр. Валерик сенинъ огълунъ! Эбет, эбет огълум, бу адам сенинъ бабанъ!.. деп Валерикке бакъты.

Катерина ве Айриенинъ козьлеринден дане-дане яшлар тыгъырыш чыкътылар. Валерик былашыкъ къолларынен Матвей Петровичнинъ бойнуна атылды. Баба ве бала бири-бирине япышып къалдылар. Къурбанбеков бойле алгъа омюринде расткельмеген эди. Козьлери яшланып башлагъанынен еринден турып, софагъа чыкъты. Джебинден бир сигар чыкъарып якъты, бираз озюни тынчландыргъан сонъ, келип ерине отурды.

— Девам этинъиз, сизинъ де ичинъизде дерт къалмасын,— деди Къурбанбеков Флориягъа.

— Ёкъ, ёкъ, айтманъ ана! Ялварам, ич бир сёз айтманъ. Мен энди бала дегилим. Эр шейни анълайым, сизинъ башынъыздан келип-кечкенлерни де пек яхшы билем. Сиз меним джанымны къуртардынъыз, адам эттинъиз, мен сизге омюримнинъ сонъуна къадар борджлым, анам!

Валерикнинъ бу сёзлеринден сонъ, Флория такъмакълап йиберди.

— Коресинъми, Флора, энди сенинъ гонълюнъ де ачыкъ,— деди Катерина оны тынчландырмакъ истеп.

— Бинъ-бир кере тешеккюрь сизге Флория. Мен энди тюшюнип таптым, сиз «Урожайкалы» Никифирнинъ къызы дегильсизми?— деди Матвей Петрович дудакъларыны къалтыратып.

— Эбет, онынъ къызы олам. Ксенья эляк олгъан сонъ, мен Валерикнинъ сагъ къалгъаныны бабамдан анъладым. Олар ормандан чыкъып, эшелонны дарма-дагын этип бу балаларны къуртаралар. Буюк топракъкъа юклеп йибергенлеринен бабам манъа хабер этти.— Балаларны Орта Асиягъа алып кеттилер,— деди. Мен биринджи эвакуация эшелонынен Ташкентке келип тюштим. Етим балаларны Самаркъанд шеэрине ёллагъанларыны анъладым. Андан Къатта-Къургъангъа бардым. Насылдыр бир себебтен огълан балаларны айырып башкъа тарафкъа ёллагъанлар.

Бир афтадан сонъ анъладым ки, бизим балалар Къазахстангъа барып тюшкенлер. Догъру Алма-Атагъа кеттим. Мында керек тешкилятларнен багъландым ве Валерикни тапып алдым. Шу куньден берли биз Къазахстанлы олып къалдыкъ. Бабам ольген сонъ, къайда къайтып бараджакъмыз? Къалдыкъ АлмаАтада. Шукюр, ич бир тюрлю шикяетим ёкъ. Бутюн бахтым ве аятымны бу балагъа багъышладым.

— Тешеккюр, сизге Флория апа! Лякин Матвей Петровичтен къачынмамакъ керек эдинъиз. Оларнынъ тувгъанлыгъыны бильдирмек ичюн мытлакъ Ташкенттен кельген эким-психиатрны беклемек керек эдими? Бу тесадюфий бир шей олып чыкъты. Бир кунь, бир афта эвель къувандыргъан олсанъыз даа яхшы олмазмы эди?— деди Къурбанбеков.

— Догърусыны айтсам, Матвей Петровичнинъ къайда яшагъанындан ич хаберим ёкъ эди. Кеченлерде Катеринагъа эвляд хайырлап кельгенде онынъ ким экенини эшитип бильдим. Ондан сонъ ичиме атеш тюшкен киби олды. Мени насылдыр бир къоркъу къаплап алды. Бабасыны тапкъан сонъ балам менден кетер, деп къоркътым.

— Нафиле озюнъизни къыйнагъансыз, ана. Мен сизни ташлап, къайда кетеджегим? Бабамнынъ озь къорантасы бар,— деди Валерик.

— Не олса да сонъу пек тесирли ве къуванчлы олып чыкъты. Мен бу меселени район партия комитетине бильдиририм. Бир даа джумленъизге тешеккюр! Сагъ олунъыз! Совет адамлары анджакъ бойле олмакъ кереклер. Бири-биримизнинъ бахты ичюн къайгъырмагъа ве къуванмагъа бильмелимиз. Сизге айрыджа тешеккюр, Айрие! Мусафиринъизге меним адымдан сыджакъ селям бильдиринъиз. Матвей Петрович, мен бугунь райкомнен багъланырым. Менимдже, эйкельнинъ ачылыш мерасиминде баба ве огъул бирликте иштирак этмек борджлылар. Умют этем ки, ярын ёлгъа Валерикнен берабер чыкъарсыз!

Къурбанбеков сёзюни битиргенинен Матвей Петрович де Валерикнинъ бетине бакъты. Оларнынъ козьлеринде къуванч нурлары янмакъта эди.

ЭПИЛОГ ЕРИНЕ

Аязлы къыш куню эди. «Алсаба»нынъ мусафирханесинде бир адам пейда олды. Узун бойлу, кенъ омузлы,

къуракъшыгъан черели бу адам кимсеге айланып бакъмай ве ич бир тюрлю шейнен меракъланмай. Тосат-тосат къоюн джебинден чыкъарып, насылдыр бир илядж иче. Башыны арткъа къайырып ютып йиберген сонъ, сытылгъан титис чырайы даа бир бешарет алгъа келип къала. Яткъанда андан-мындан юньлери чыкъып къалгъан эски тонуны устюне ташлай. Четтен бакъкъанда бу адам даима ушюпкъалтырап тургъангъа бенъзей. Саба еринден турдымы, аман устюне тонуны кие, якъасыны котере, къалпагъынынъ къулакъларыны ашагъы тюшюре ве чыкъып кете. Къайда барып кельгенинден кимсенинъ хабери ёкъ. Бугунь саба кене ойле япты Къапыны килитледи, анахтарны невбетчининъ столы устюне ташлады ве Алсабанынъ меркезий сокъагъы бою адымлап кетти. Юксек сельбилернинъ тёпесине келип къонгъан къаргъалар онынъ башы устюнде гъаркъылдап-гъаркъылдап терек-теректен авушалар. Сокъакъта кимсе ёкъ. О бир озю кете. Бойле аязда совхоз ишчилерининъ сокъакъта не иши бар? Олар сыджакъ эвлеринде зевкъланмакъталар. Ерлер сюрюльген, маллар емнен темин этильген, эр кеснинъ ашайджагъы, ичеджеги башы уджунда. Акъшам устю ялынъыз тюкянларнынъ алдында сийрек-сепелек адамлар пейда олалар. Яшлар исе, Медениет сарайына топланалар.

Бугунь ава къарардан зияде сувутып башлады. Оджакълардан чыкъкъан тютюннинъ сырыкъ киби авагъа котерилип кетмеси де буны тасдикълай. Мусафирханеден чыкъкъан адам медпунктнынъ азбарына келип кирди. Токътады, этрафкъа бакъынды ве къапыны тартты. Къапы ачылмады. Кене тартты, ичериден бекитильгенини анълагъан сонъ, вазгечти. Бираз даа бекледи ве сонъра арыкъ-сюекли юмругъынен енгильден тыкъырдатты. Ичериде Айриеден башкъа кимсе ёкъ эди. О халатынынъ дёгмелерини илиштирип, къапыгъа кельди ве сувукъ кирмесин деп, зорнен кечирип къойгъан зембелекни котерип, къапыны ачты. Бу адам ичери кирди ве:

— Селям, Айрие!— деп къолуны узатты.

— Селям...

Айрие бу адамны таныды. Вуджудындан электрик токы кечкен киби олды. Тизлери къалтырады, эджанланды, козьлерине къаранлыкъ чёкти. Онъа къол бердими, ёкъмы, озю де бильмей къалды. Бираздан сонъ озюни къолгъа алып:— Алиман Шакирович къайдан бойле?...— деди.

— Алма-Атагъа эки вагон агъач кетирдим. Бу ерге кельген сонъ, сизни корип къайтайым,— дедим.

— Кене яхшы акъылынъа тюшкенмиз. Кир ичери, мында сувукъ. Озюнънен берабер сувукъ да кетиргенсинъ...

Шахардин ичери кирди, тонунынъ якъасыны чезди, къалпагъыны чыкъарып стол устюне къойды.

— Айрие, сен ич денъишмегенсинъ. Кене шу козьлер, кене шу кирпиклер...

— Амма сен денъишкенсинъ. Атта озюнъе бенъземейсинъ. Ёлда корьген олсам, танымайджакъ экеним. Неге ойле чаларып кеттинъ?

— Арадан он алты йыл кечти, Айрие. Мен сени бутюн омюрим хатырлайджагъым. Къабаат озюмде экен...

— Янъы аиленънен бахтлыдырсынъ эбет? Юнус баргъанда корип кельген эди.

— Мен ондан айрылдым. Яшап оламадыкъ. Озюни пек акъыллы сайды.

— Кене апайынъ къабаатлы, ойлеми?

Алиман индемеди.

— Айды, яхшы. Шимди не демек истейсинъ?— деди Айрие.

— Мумкюн олса, манъа Фиданени косьтер.

— Фидане шимди эвде ёкътыр. Аркъадашларынен берабер медицина институтынынъ азырлыкъ курсына къатнайлар. Вакъытынъ олса, бекле, акъшам келеджек, лаф этип бакъарым.

— Акъайынъ кене бригадир олып чалышамы?

— Ёкъ, энди совхозымызнынъ уйкен агрономы олды.

— Мен мусафирханеде бир кунь даа къалырым. Фидане кельгенинен манъа хабер берирсинъ.

— Мен мусафирханеге бармам. Ярын бу маальде мында келирсинъ.

Айрие акъшам бу вакъианы Арслановкъа айтып анълатты. Олар экиси де тюшюнджеге далдылар. «Фиданеге айтмалымы, ёкъса бу хусуста лаф ачмакъ керекмейми?» Тюшюндилер, чокъ дерелерден сув кетирдилер. «Аджеба бу корюшюв Фиданенинъ юрегини яраламазмы?»

Айрие бутюн меселени Арслановнынъ озюне къалдырды.— Насыл истейсинъ, ойле яп, Самедин,— деди о. Сонъра:— Валерик меселесине бенъземесин,— деп экиси де Фиданеге айтмагъа къарар бердилер.

Фидане одасында дерс бакъып тура эди. Ана ве баба

онынъ янына кельдилер. Айрие буюк сакътлыкънен, йымшакъ сёзлернен бу меселени Фиданеге айтып анълатты.

— Ана, сизге айып дегильми манъа бойле насиат бермеге?— деди Фидане чалыкъланып.

— Я къызым, мына бабанъ да бу фикирде, истесенъ бар, корюш,— деймиз.

— Меним бир дане бабам бар, Арсланов Самедин! Мен де Арсланова Фиданем! Истесенъиз бар, корюшинъ. Эм бу лафны манъа бир даа айтманъыз!

Фидане китапларыны алып, чыкъып кетти. Саба Айрие айни шу лафны Алимангъа бильдирди.

Онынъ мусафирханеге кельгенини корьмегенлери киби, чыкъып кеткенини де корьмедилер...

Аят токътамай денъишип тура. Матвей Петрович огълу тапылгъан сонъ бам-башкъа адам олып кетти. Бутюн дерди сёкюльди.

Эскилер ерине янъылар келе. Андрей Андреевич Каштанов область кой хозяйствосы идаресинде ишке таин этильсе де озюнинъ тешкиль эткен совхозыны, онынъ сыджакъ къанлы, ишкир адамларыны унутмай. Коллективнинъ янъы енъишлеринен гъурурлана. Эр йыл келип, эски достларынен, совхознынъ ветеранларынен корюше.

Бугунь Алсабагъа эки мусафир даа кельди. Оларнынъ экиси де совхознынъ къыйметли мусафирлери эдилер. Бириси Андрей Андреевич, дигери Мефодий Пантелеевич. Леспромхоз онъа Алма-Атада раатланмакъ ичюн бир айлыкъ ёлланма берди. О, орманда чалышкъан совхоз ишчилерини — озюнинъ эски танышларыны, онынъ дагъ болюгинде азырланып бу совхозгъа ёллангъан керестеден къурулгъан эвлерни ве дигер ишханелерни козюнен корьмек истеди.

Къыйметли мусафир совхоз посёлкасыны корип чыкъкъан сонъ, эски дост-эшлеринен берабер Алсабанынъ та дагъ этеклерине барып таянгъан секиз юз гектарлыкъ узундан-узун тарлаларыны сейир эттилер. Эр кересиндеки киби, бу сефер де байыр тёпесиндеки ян-янаша яткъан эки къабирнинъ янында токъталдылар. Он еди йыл ичинде ниндже кере къавесини ичкен, чиберегини ашагъан Себиля ве Месюде къартийлерни хатырладылар. Бу юксек къырнынъ тёпесинден оларнынъ козюне Алсабанынъ четсиз тютюн тарлалары, багъча-багълары, сельбилер арасында узанып кеткен сокъакълары ве эвлери пек хош олып корюндилер.

1967-1972

МУНДЕРИДЖЕ

На крымско-татарском языке

ЧЕРКЕЗ-АЛИ

(ЧЕРКЕЗ-АЛИ АМЕТОВ)

В ОБЪЯТИЯХ ЗАРИ

РОМАН

Редактор — У. Эдемова
Рессам — З. Трасинова
Ресимлер редакторы — И. Цыганов
Техникий редактор — Э. Саидов
Корректор — А. Нуриева

Басмаханеге берильди 14/XII-72 с. Басмагъа рухсет этильди 11/VI-73 с. Форматы 84×108[1]/32. Басма табагъы 11,0. Шартлы басма табагъы 18,48. Нешир табагъы 18,88. Р 09488. Тиражы 5000. Ташкент, Навоий сокъагъы, 30. Шартнаме 123—71.

Озьбекистан ССР Министрлер Совети Матбуат Девлет Комитетининъ Ташкент Полиграф комбинатында азырлангъан матрицадан 1-басмаханеде № 2 — кягъыткъа басылды. Ташкент, Хамза сокъагъы 21. 1973 с. Сымарыш № 345. Фияты 65 к.

Черкез-Али А.
Сабалар къучагъында. Роман. Т., Эдебият ве саньат нешриччты, 1973.
352 б.

Инсанны беслеген топракътыр. Яшамакъ ве аятны зийнетлемек ичюн
инсан топракътан кучь-къуветини аямай, оны манълай теринен сувар
«Топракъкъа не берсенъ, оны алырсынъ» дегенлер. Лякин топракъ не къ
дар джумерт олса да, озь багърындаки зенгинликни софрагъа чыкъары
къоймай. Бунынъ ичюн инсаннынъ даима тырышкъаныны, гъайрет эткенин
эмек тёккенини истей.
Иште, къолунъыздаки бу китап койлю эмекчилерине — оларнынъ эл
эмеклерине, къыйынлыкъларнен къарамандж а курешлерине, аиледеки м
насибетлерине, акъикъий севги ве инсаниетликке, интернациональ достлык
къа- — коммунизм джемиети огърунда куреште къойгъан исселерине б
гъышлангъандыр.

Черкез-Али А. В объятиях зари.

С(Крым.-тат.)

65 к.

С
Ч 46

$\frac{7-3-3-126}{А-М-352-06-73}$ 107—73